

**ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

На правах рукопису

КОЦУР Віталій Вікторович

УДК 94: [323.15 (477) «199/201»]

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 90-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХІ
СТ.**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____ В.В. Коцур

Науковий консультант:
д. пол. н., доц. В.М. Вакулич

Київ - 2020

АНОТАЦІЯ

Коцур В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2020.

У дисертаційному дослідженні національні меншини України розглядаються в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. на тлі зовнішньополітичних впливів держав-сусідів та геополітичних викликів початку нового тисячоліття. До основних проблемно-змістових блоків дослідження належать формування правового статусу етнічних меншин, їхня культурно-громадська діяльність; реалізація державної етнонаціональної політики та гармонізація міжнаціональних відносин; вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації; соціально-професійна стратифікація, особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки; удосконалення нормативно-правової бази задля забезпечення умов розвитку національних меншин України; інформаційні запити національних меншин та їх участь у виборчих перегонах тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена тенденціями сучасного розвитку України, її інтеграцією до європейського цивілізаційного простору з системою цінностей, які поділяє більшість країн Європейського Союзу. Глибинні зміни, які почалися в нашій державі від моменту здобуття нею незалежності, ознаменували собою перехід від тоталітарного режиму до демократії, і мають вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Позначилися вони і на становищі національних меншин.

Цілком закономірно, що ці суспільно-політичні перетворення перебувають у фокусі українських дослідників. Одні автори зазначають їхній амбівалентний характер, інші – появу так званих точок біфуркації, коли українська нація

обирає одну з двох альтернатив: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності (за О.Рафальським).

З огляду на поточне геополітичне становище України та інформаційно-комунікаційні виклики з боку Росії, яка веде окупаційно-гібридну війну проти нашої держави, особлива увага вчених прикута до вивчення різних аспектів взаємодії багатонаціонального українського соціуму, де, на думку Л. Якубової, вперше були апробовані як інструмент гібридного військового конфлікту, закамурфльованого під громадянську війну, ідеологічні кліше «руського мира».

В умовах глобалізації, коли країни світу стають дедалі більше взаємозалежними, Росія в своїх неоімперських цілях використовує національні меншини для дестабілізації ситуації в Україні.

Загострення сучасного російсько-українського цивілізаційного протистояння, яке розпочалося відразу після розпаду СРСР і вступило у фазу збройного конфлікту в 2014 р., вимагає відповідної реакції міжнародної спільноти на порушення Росією норм міжнародного права та оновлення української законодавчої бази в сфері міжнаціональних відносин з урахуванням наявних викликів. Саме тому захист основних прав і свобод національних меншин є невід'ємним складником національної безпеки і соціальної стабільності країни.

У запропонованому дослідженні національні меншини розглядаються на тлі суспільно-політичних трансформацій на зламі століть, в умовах найбільш подразливих геополітичних викликів, а саме: російської агресії, гібридної війни, насаджування в інформаційному просторі ідей «руського мира». В ньому спростовується витвір російської пропагандистської машини про «самовизначення» населення Криму і Донбасу з «правом на відокремлення», відслідковується правовий нігілізм зовнішньополітичного курсу Кремля, який трансформувалася в практику загарбання територій суверенних держав.

Новизна репрезентованого дослідження полягає і в тому, що вперше комплексно розкривається взаємозв'язок суспільно-політичних трансформацій в Україні, зовнішньополітичних впливів на етнополітичну ситуацію всередині країни та розвиток законодавчої бази в сфері міжнаціональних відносин упродовж 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Обставини налагодження міжкультурного діалогу і прорахунки внутрішньої політики України аналізуються на тлі нових тенденцій світового суспільно-політичного розвитку (дезінтеграція держав, спалахи етнічного націоналізму і сепаратизму та ін.), а також зміни векторів державного регулювання етнонаціональних відносин в умовах політизації національних меншин і російсько-українського військового протистояння та гібридної війни.

До наукового обігу введено низку документів, які ще не були предметом дослідження у вітчизняній історичній науці на тлі викликів ХХІ ст..

У науковій розвідці поглиблено та доповнено сучасні напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо становища національних меншин в Україні в 90-х рр. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст., ролі суспільно-політичних трансформацій та їхнього впливу на статус титульної нації, етнічних спільнот, формування громадянської ідентичності поліетнічного населення держави. Спростовано деякі практики маніпулювання індивідуальною і корпоративною свідомістю, спрямовані на насаджування ціннісних орієнтирів так званого «русского мира», поширені здебільшого в російській історіографії.

У роботі проводиться думка про те, що війна з Росією пришвидшила кристалізацію ідентичності української нації, згуртувала ту частину національних меншин, яка пліч-о-пліч з українцями захищає суверенітет і територіальну цілісність Батьківщини.

Особливістю українського етнополітичного простору досліджуваного періоду стала відсутність політичних партій нацменшин загальнонаціонального масштабу, хоча на місцевому рівні нацменшини мали вільний доступ до представницьких органів влади. Проте постійне переформатування

центрального органу управління етнонаціональними процесами негативно позначилися на координації, оперативності прийняття рішень у сфері етнополітики та на фінансуванні цієї суспільно важливої галузі.

У дослідженні наголошується на тому, що російська агресія проти України кинула серйозні виклики усій світовій спільноті насамперед тому, що було зроблено ставку на національні меншини з метою запуску дезінтегративних процесів задля отримання контролю не лише над деякими регіонами, а й усією країною. Істотною загрозою єдності країни дотепер залишаються спроби проросійських політичних сил нав'язати суспільству ідеї федералізації України; заперечити українську національну ідентичність; дискредитувати державу у світі та посягти розбрат у всіх сферах суспільного життя – культурній, духовній, політичній.

Україні тривалий час удавалося запобігати внутрішніх конфліктів на ґрунті етнічності і це попри активні намагання ззовні порушити мир між різними національностями на її теренах. Водночас було допущено низку стратегічних помилок в галузі національного будівництва. Мова йде насамперед про політику щодо кримських татар, які розглядалися керівництвом України як більша загроза, аніж «руський мир». До цього слід додати невирішеність земельного питання репатріантів. Повільно проходила адаптація кримськотатарського народу на рідній землі, їй чинили опір проросійські сили, керовані московськими спецслужбами. Побоювання політичного керівництва України надати національно-культурну автономію кримськотатарському народу вилилося в катастрофічні наслідки для держави – анексію Російською Федерацією Криму.

Після розвалу Радянського Союзу Російська Федерація не полишала плани реанімувати союзне утворення. Для цього вона всіляко перешкоджала успішному поступу молодій Українській державі, а її національні меншини опинилися в полі зору спецслужб РФ. Ставка робилася на штучне формування конфліктних зон на міжнаціональному ґрунті. Зонами нестабільності в Україні було обрано Крим, де штучно зіштовхувалися інтереси кримських татар і росіян,

Закарпаття, де розігрувався сценарій політичного русинства, Донбас, де російськомовне населення залякувалося примусовою українізацією. Зовнішні і внутрішні маніпуляції, особливо під час проведення парламентських і президентських виборів, послаблювали українське суспільство, гальмували демократичний європейський поступ.

Водночас унаслідок російсько-українського збройного протистояння змінилися ціннісні орієнтири українців, а саме: визначальним стали не національність чи мова, а ставлення до незалежної суверенної України. В умовах «гібридної війни» прискорилося налагодження міцних міжрегіональних зв'язків за участю етнічних спільнот, територіальних громад задля забезпечення перемоги та реалізації європейського вибору Україні.

Автором запропоновано низку рекомендацій щодо гармонізації міжнаціональних відносин в Україні і забезпечення її подальшого стабільного розвитку.

Історичний досвід українського державотворення показав, що багатовекторність зовнішньої політики України відіграла для неї деструктивну роль і опосередковано призвела до тимчасової втрати частини українських земель на Півдні і Сході в результаті агресивних дій Російської Федерації. Саме тому необхідно припинити політичні спекуляції довкола таких питань як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо. Важливо вибудувати адекватну, виважену, глибоко продуману на перспективу військово-політичну, соціально-економічну доктрину Української держави. На часі зменшити залежність (енергетичну, гуманітарну, фінансово-економічну) від сусідніх держав і почати будувати з ними паритетні відносини.

В основу політики держави має бути покладено формування загальнонаціональних цінностей, подолання дистанційованості між представниками етнічних меншин, зміцнення міжетнічної толерантності, глибоке усвідомлення всіма громадянами взаємозв'язку між правами нацменшин та боротьбою за свободу й незалежність у неоголошеній російсько-

українській цивілізаційній війні. Актуальним залишається ухвалення Стратегії української гуманітарної політики для формування загальнонаціональної ідентичності на фундаменті незалежності і територіальної цілісності.

В умовах викликів XXI ст. актуалізується проблема формування нового історичного дискурсу в галузі національних меншин з огляду на ціннісні орієнтири українського народу, подолання ментальної роздвоєності, що виникла внаслідок тривалого ідеологічного впливу в роки колоніальної залежності України. І в цьому ракурсі на часі розкриття внеску національних меншин України в розвиток української культури, науки, освіти. Безальтернативним залишається пошук шляхів примирення, установлення історичної істини щодо подій, які стали каменем спотикання в міжнаціональному діалозі. Існує настійна потреба інтенсифікувати міжнаціональні діалоги з контроверсійних питань історії, культури, суспільного життя заради пошуку порозуміння між громадянами всіх регіонів України.

Ключові слова: національні меншини, корінні народи, етнополітика, етнос, нація, національно-культурна автономія, сепаратизм, гібридна війна, «русский мир», геноцид кримськотатарського народу, агресія, національна єдність, цивілізаційний розкол, європейський вибір, соціокультурні стандарти.

ABSTRACT

Kotsur V.V. National Minorities of Ukraine in the Context of Social and Political Transformations of the 90^s Years of the XXth Century – the Beginning of the XXIst Century – Manuscript.

The thesis for the Doctorate Degree in Historical Science in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – The Institute of Ukrainian History of the National Academy of Science of Ukraine.

The dissertation researches national minorities of Ukraine in the context of social and political transformations of the 90^s years of the XXth century – the beginning of the XXIst century in the light of the foreign policy influence of the neighbor states and

geopolitical challenges at the beginning of a new century. To the main problematic and contextual blocks of research belongs the formation of the legal status of the ethnic minority, their cultural and public activity, realization of state ethnic and national policy and harmonization of international relations, influence of Russian and European civilization factors on Ukrainian ethnic and political development under the globalization circumstances; social and professional stratification, peculiarities of regional identity, voting and other social behavior; improvement of regulatory and legal framework for ensuring of electorate development conditions of Ukrainian national minorities; information inquiries of the national minorities and their participation in the electorate races as well as others.

Actuality of the selected theme is predefined by all modern Ukrainian trends of the modern development, by its integration to the European civilization space with the system of values that is divided by the most countries of the European Union. Deep changes that began in our state from the moment of its independence marked the transition from the totalitarian regime to democracy, and have the influence on all without the exception spheres of public life. The position of national minorities was affected by all the factors.

That is why fully appropriately that these social and political transformations are meanwhile in the focus of the Ukrainian researchers. Some authors fully correctly distinguish their ambivalent character, other mark the appearance of the so-called bifurcation points , when the Ukrainian nation chose one of two alternatives: to abandon nationally-state values and nationally-civil self-esteem, or to unite for the sake of nationally-state sovereignty of country and defense of the civil dignity (according to O. Rafalskyi).

Taking into account current geopolitical position of Ukraine and informatively-communication challenges from the Russian side that conducts the invasion hybrid war against our state, special attention of scientists is tied down to the study of different aspects of co-operation of multinational Ukrainian society, where, in the opinion of

L. Yakubova, were first approved as an instrument of hybrid military conflict, camouflaged as the civil war, ideological clichés of “The Russian world”.

In the conditions of globalization, when the world countries become more interdependent, Russia in its neoimperial aims uses national minorities for destabilization of the situation in Ukraine.

Intensifying of the modern Russian-Ukrainian civilization opposition, that began right after disintegration of the USSR and entered into the phase of the armed conflict in 2014, requires the corresponding reaction of international association on violation of norms of international law and updating of the Ukrainian legislative base by Russia in the sphere of international relations taking into account present challenges. For this reason the protection of the basic rights and freedoms of national minorities is the inalienable constituent of national safety and social stability of the country.

In the offered research the national minorities are examined on the background of social and political transformations on the fracture of centuries, in the conditions of the most irritate geopolitical calls, namely: Russian aggression, hybrid war, planting of the informative space of ideas of the “The Russian world”. There the creation of the Russian propagandist machine about “self-determination” of the Crimea and Donbas “with their right to be separated” is disproved and legal nihilism of Kremlin foreign-policy course was transformed into practice of the territories enthrallment of the nation-states.

The novelty of the represented research consists in the description of the first intercommunication complex of social and political transformations in Ukraine, foreign-policy influences on the ethno-political situation inside the country and legislative base development in the sphere of international relations during the 90^s years of the XXth century – the beginning of the XXIst century.

Adjusting circumstances of cross-cultural dialogue and miscalculations of Ukrainian domestic policy have been analyzed on the background of the new tendencies in world social and political progress (concerning states disintegration, outbreaks of ethnic nationalism and separatism and other trends), and also

governmental control vectors change of ethnic and national relations under the conditions of politicizing of national minorities and Russian-Ukrainian military opposition as well as hybrid war.

A number of documents that have not been the research subject in the domestic historical science earlier and describe the challenges of the XXIst century have been introduced into the scientific circulation.

The represented scientific research deepens and expands modern works of domestic and foreign researchers on the situation of the Ukrainian national minorities in the 90^s years of the XXth century – the beginning of the XXIst century, on the role of social and political transformations and their influence on the titular nation, ethnic communities, the formation of the civic identity of the state polyethnic population. Some manipulating practices on the individual or corporate consciousness which are directed at values installing of the so-called “Russian world” that are mostly widespread in Russian historiography have been disproved.

The paper states the believe that the war with Russia accelerated Ukrainian nation identity crystallization, united the part of national minorities which side by side defend Motherland sovereignty and territorial integrity like Ukrainians.

Ukrainian feature of ethno-political space of the studied period was the absence of national minorities political parties on a national scale, although at the local level national minorities had free access to the representative authorities. However, constant reformatting of the central management body of ethno-national processes had a negative influence on coordination, efficiency of decision-making in the field of ethnopolitics and on the financing of the socially important area.

The given study highlights that Russia’s aggression against Ukraine has posed serious challenges to the world community, primarily because national minorities have been influenced by disintegration processes in order to gain control not only over some regions but over the country as a whole. Attempts of pro-Russian political forces to impose the idea of Ukraine federalization on society still remain a significant threat to the country’s unity; they would like to deny Ukrainian national identity and to discredit

the state in the world and sow the discord over all spheres of public life such as cultural, spiritual and political.

For a long time Ukraine has managed to prevent internal conflicts based on ethnicity, despite active efforts from outside to disrupt peace between different nationalities in its territory. At the same time, a number of strategic mistakes were made in the field of nation-building. It is said primarily about the policy towards the Crimean Tatars, who were seen by the Ukrainian leadership as a greater threat than the “Russian world”. We should add here the unresolved land issue of repatriates. The Crimean Tatar people slowly adapted to their own homeland, and were opposed by pro-Russian forces led by Moscow’s secret services. The fears of Ukrainian political leadership to grant national and cultural autonomy to the Crimean Tatar people resulted in catastrophic consequences for the state – the annexation of Crimea by the Russian Federation.

After the collapse of the Soviet Union, the Russian Federation did not abandon plans to revive the union. To do this, it hindered the successful progress of the young Ukrainian state and its national minorities were in the point of view of the Russian secret services. The bet was made on the artificial formation of conflict zones on an interethnic basis. Crimea, where the interests of Crimean Tatars and Russians were clashed artificially, Transcarpathia, where the scenario of political Rusynism was played out, and Donbass, where the Russian-speaking population was intimidated by forced Ukrainization, were chosen as zones of instability in Ukraine. External and internal manipulations, especially during the parliamentary and presidential elections, weakened Ukrainian society and hampered democratic European progress.

At the same time, as a result of the Russian-Ukrainian armed confrontation, the values of Ukrainians have been changed, namely: the attitude to an independent sovereign Ukraine has become decisive not only in terms of nationality or language. In the context of the “hybrid war”, the establishment of strong interregional ties with the participation of ethnic communities and territorial communities were accelerated in order to ensure victory and the realization of Ukraine’s European choice.

The author proposed a number of recommendations to the harmonization of interethnic relations in Ukraine in order to ensure its further sustainable development.

The historical experience of Ukrainian state-building has shown that the multi-vector foreign policy of Ukraine played a destructive role for it and indirectly led to the temporary loss of part of the Ukrainian lands in the South and East as a result of aggressive actions of the Russian Federation. That is why it is necessary to stop political speculation on such issues as sovereignty, national history, language, borders, the army, national minorities, and so on. It is important to build an adequate, balanced, deeply thought-out military-political, socio-economic doctrine of the Ukrainian state. It is time to reduce dependence (energetic, humanitarian, financial and economic) from neighboring states and start building parity relations with them.

The state policy should be based on the formation of national values, overcoming distance between ethnic minorities, strengthening of interethnic tolerance, and a deep awareness of the relationship between the rights of national minorities and the struggle for freedom and independence in the undeclared Russian-Ukrainian civil war. The adoption of the Strategy of Ukrainian Humanitarian Policy for the formation of a national identity on the basis of independence and territorial integrity remains relevant.

Under the condition of challenges of the XXIst century the problem of forming a new historical discourse in the field of national minorities is actualized in the point of view of the values of the Ukrainian people, overcoming the mental dichotomy that arose as a result of long-term ideological influence during the years of colonial dependence of Ukraine. And in this perspective, it is time to reveal the contribution of national minorities of Ukraine to the development of Ukrainian culture, science and education. The search of alternative ways to reconcile and to establish the historical truth about the events that have become a stumbling block in international dialogue remains unalterable. There is an urgent need to intensify interethnic dialogues on controversial issues of history, culture, public life in order to find understanding between citizens of all countries.

Key words: national minorities, first nations, ethnic politics, ethnos, nation, national and cultural autonomy, separatism, hybrid war, «Russian world», genocide of Crimean Tatar folk, aggression, national unity, civilization split, social and cultural standards.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Коцур В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: Монографія. Переяслав-Хмельницький. ФОП Домбровська Я.М., 2019. 594 с.

Рецензії:

Даниленко В. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019. //«Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 367–371.

Ніколаєць Ю. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 261–262.

Шевченко Р. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019 // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2019. № 4. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-4/15.pdf>.

Колективні монографії

2. Коцур В. Донбас у процесах суверенізації Української РСР // Донбас в етнополітичному вимірі. Авторський кол.: В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський. К., 2014. С. 143–172.
3. Коцур В. Політична поведінка населення і її чинники. Галичина в процесах суверенізації республіки // Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В.О. Котигоренко (керівник), В.А. Войналович, О.Я. Калакура та ін. К., 2017. С. 312–388.
4. Kotsur V.V. National Minorities of Ukraine in the scientific discourse of ukrainian and foreign researchers of 1990's of 20th century – beginning of 21st century. // New Stages of Development of Modern Science in Ukraine and EU Countries: monograph / edited by authors. 5th ed. Riga, Latvia, 2019. P. 328–358.

Статті у наукових фахових виданнях, визначених МОН України

5. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Вірмени в етнополітичному просторі України 1991–2012 рр.: правова, культурна, громадська та релігійна самобутність // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 199–205. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків)*
6. Коцур В.В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англомовній історіографії // Гілея: наук. зб. К., 2012. Вип. 62. С. 541–546.
7. Коцур В.В. Громадсько-політична діяльність національних меншин Закарпаття у 1990-рр. // Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 45–51.
8. Коцур В.В. Національні меншини Галичини у виборчій кампанії 1989–1990 р. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 127–132.

9. Коцур В.В. Ідея «Галицької автономії» в пропагандистській політиці комуністичної партії України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 54–62.

10. Коцур В.В. Україна в умовах етнополітичних викликів першої половини 1990-х років: проблеми, тенденції, пошук шляхів розв'язання // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 42. С. 109–124.

11. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні другої половини 1990-х рр.: детермінанти політичного, соціокультурного життя країни, що повертається до Європи // Часопис української історії. К., 2018. Вип. 38. С. 64–78.

12. Коцур В.В. Нормативно-правова база етнонаціональної політики в Україні на початку ХХІ ст.: пошуки консенсусу, здобутки, прорахунки // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/03.pdf>.

13. Коцур В.В. Етнонаціональні процеси в Україні і політичні виклики ХХ ст.: кримські виміри // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 29 (68). № 2, 2018. С. 6–15.

14. Коцур В.В. Національні меншини Сходу і Заходу України в геополітичних лещатах ХХІ // Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 39–53.

15. Коцур В.В. Національні меншини в стратегіях політичної боротьби в Україні початку ХХІ століття // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 43. С. 173–181.

16. Коцур В.В. Україна після помаранчевої революції 2005–2010 рр.: наміри, нереалізовані ідеї-стратегії в етнонаціональній політиці // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/03.pdf>.

17. Коцур В.В. Угорська національна меншина в поліетнічному просторі України ХХІ століття: мовний чинник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 45–53.

18. Коцур В.В. Етнонаціональні чинники суспільно-політичного життя України 2005–2010 рр.: міжкультурний діалог і прорахунки внутрішньої політики // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2018. Вип. 20. Т. 2. С. 16–23.

19. Коцур В.В. Польська національна меншина в поліетнічному просторі незалежної Української держави (1991 – поч. ХХІ ст.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К., 2018. Вип. 20. С. 259–270.

20. Коцур В.В. Національні меншини України в період національно-визвольних змагань 1917–1921: уроки минулого і сучасність (історіографія) // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 152–171.

21. Коцур В.В. Національні меншини Сходу-Заходу України в політичних перегонах початку ХХІ ст. і уроки для майбутнього // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 133. С. 62–67.

22. Коцур В.В. Національні меншини Півдня України в суспільно-політичних процесах початку ХХІ ст. // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 137. С. 76–80.

23. Коцур В. Процеси політизації етнічності в Україні в умовах зовнішньої агресії // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 92–104.

24. Коцур В.В. Національні меншини України в науковому дискурсі вітчизняних дослідників 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 232–250.

25. Коцур В.В. Етнічний чинник національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. і російсько-українського протистояння 2014 р. в інтерпретаціях

сучасників // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/04.pdf>.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

26. Kotsur, V. International Instruments of Minority Rights Protection and Their Implementation in Ukraine: Politologic Discourse // Spheres of Culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. Lublin, 2014. Vol. VIII. P. 478–485.

27. Kotsur, V. Ethno-Political Conflicts within politological discourse // Spheres of Culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. Lublin, 2015. Vol. X. P. 408–417.

28. Коцур В.В. Особливості діяльності національних меншин Київщини на початку ХХ ст. // Zbiór raportów naukowych. “Najnowsze badania naukowe. Teoria, praktyka” (30.03.2015 – 31.03.2015). Warszawa, 2015. S. 49–53.

29. Коцур В.В. «Гібридна» війна Росії проти України: виклики для Європейської безпеки. Інформаційний простір: Проблеми та перспективи трансформації: Зб. наук. статей до V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хелм, Польща 28 листопада 2015): україномовний варіант / За наук. ред. Віолети Шиманської та Євгена Романенка. Хелм – К., 2016. С. 171–182.

30. Коцур В.В. Німецька національна меншина в українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х рр. // Молодий вчений. Науковий журнал. К., 2017. № 9.1. (49.1). С. 82–87.

31. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні 1990-х років: провісники гібридної війни і геополітичних змін // Молодий вчений. Науковий журнал. К., 2018. № 2 (54). Ч. III. С. 324–330.

32. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні після Помаранчевої революції 2005–2010 рр.: ідеї-стратегії і нереалізовані проекти // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 134. С. 165–170.

33. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні у 1990-х рр. в прицілі російського імперіалізму // Актуальні наукові дослідження в сучасному світі. Сб. наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 2 (34), ч. 4. С. 27–37.

Публікації, які додатково висвітлюють наукові результати

34. Коцур В.В. Етнополітичний вимір української національної меншини у Придністров'ї // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. Т. 2. С. 550–555.

35. Коцур В.В. Джерела етнополітичної ситуації в Придністров'ї як чинник у міждержавних відносинах України і Молдови // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2012. Спеціальний випуск. С. 151–169.

36. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національно-демократичний рух у Донбасі в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 30. С. 659–664.

37. Коцур В.В., Горбань Т.Ю. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2012. Вип. 5 (61). С. 294–304. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків)*

38. Коцур В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 5 (91). С. 368–381.

39. Коцур В.В. Угорська національна меншина в соціокультурному, поліетнічному просторі України ХХ століття: мовна самоізоляція чи інтеграція в український соціум // Humanitarium / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький – Ніжин, 2018. Вип. 1: Філософія. С. 86–98.

40. Коцур В.В. На шляху до проголошення незалежної України: ідея «Галицької автономії» і пропагандистські спекуляції наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 1 (87). С. 51–64.

41. Коцур В.В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 5 (91). С. 368–381.

42. Коцур В.В. Національні меншини України в геополітичних вимірах першої світової війни: історико-політологічний дискурс // Humanitarium / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький – Ніжин, 2019. Том. 41, Вип. 3: Філософія. С. 61–74.

43. Коцур В. Етнічний чинник національно-визвольних змагань 1918 – 1921 рр. в науковому дискурсі // 100-річчя державного органу з питань етнополітики в незалежній Україні як історія захисту національних меншин: державні інституції та міжнаціональні відносини – досвід, виклики, завдання / Збірник наукових матеріалів. К., 2019. С. 7–20.

Матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій

44. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Етнополітична ситуація на теренах Південно-Східної України // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–15 грудня 2012 р.). Львів, 2012. С. 128–130. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

45. Коцур В.В., Етнополітичний вимір української національної меншини в Придністров'ї // Матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 4–5 лютого 2013 р.). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.С. Сковороди», 2013. С. 172–184.

46. Коцур В.В. Етнічні спільноти України в сучасному політичному дискурсі // I Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. К., 2013. С. 83–84.

47. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національний та робітничий рухи на Донбасі у процесах суверенізації УРСР // I Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. К., 2013. С. 63–64. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

48. Коцур В., Домбровська Л. Конгрес національних громад як об'єднуючий чинник етнічних спільнот // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль, 2013. С. 107–110. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

49. Коцур В. Етнонаціональні процеси в Криму в 2004–2011 рр. // Десяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 14 жовтня 2014 р., м. Київ. К., 2014. С. 52–54.

50. Коцур В.В. Особливості забезпечення мовного права російської національної меншини в Україні на поч. ХХІ ст. // Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 1–2 серпня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 91–94.

51. Коцур В.В. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських теренах початку 90-х рр. ХХ ст. у поглядах вітчизняних науковців // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії. Матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 жовтня 2014 р.). Львів, 2014. С. 95–99.

52. Коцур В.В. Кримські татари в етнополітичних процесах в 2004–2010 роках // Одинадцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 14 жовтня 2015 р., м. Київ. К., 2015. С. 59–61.

53. Коцур В.В. Російсько-українська «гібридна» війна у вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі // Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи. Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 128–141.

54. Коцур В.В. Національні меншини як інструмент «гібридної» політики Російської Федерації // Сучасні проблеми політичної системи України: зб. наук. праць за матер. Всеукраїн. наук.-практ. інтернет-конф., 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 106–118.

55. Коцур В.В. Національні меншини та їх вплив на національну безпеку України // Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя : сучасний стан, проблеми та перспективи: зб. матеріалів Міжн. наук. практ. інтернет-конф., 29–30 вер. 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 32–37.

56. Коцур В.В. Україна в умовах етнополітичних викликів першої половини 1990-х років: проблеми, тенденції, пошук шляхів розв'язання // Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів: зб. наук. праць за матеріалами Міжн. наук.-практ. конф., 18–19 трав. 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 95–107.

57. Коцур В.В. Етнічний чинник в зовнішньополітичній та безпековій політиці України // Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: зб. Матеріалів Міжн. наук. практ. інтернет-конф., 27–28 вер. 2018 р. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 42–45.

58. Коцур В.В. Політизація етнічності в Україні в умовах зовнішньополітичних впливів перших десятиліть XXI ст. // Чотирнадцять наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 17 листопада 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 44–48.

59. Коцур В.В. Problems of national minorities of Ukraine in the views of foreign scientists // Політична діяльність професора Юрія Бойка-Блохіна: матер. міжнар. наук.-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 159–168.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	35
1.1. Національні меншини України у вітчизняному науковому дискурсі.....	35
1.2. Проблематика національних меншин України у зарубіжній історіографії.....	76
1.3. Джерела дослідження.....	90
1.4. Методологія наукового пошуку.....	101
РОЗДІЛ II. Становлення етнополітики незалежної України (перша половина 1990-х рр.).....	120
2.1. Формування нормативно-правової бази міжнаціональних відносин.....	120
2.2. Структурування державного регулювання етнонаціональних відносин.....	126
2.3. Національні меншини і зовнішньополітичні виклики першої половини 1990-х рр.....	137
РОЗДІЛ III. Провідні тенденції вітчизняної етнополітики (друга половина 1990-х рр.).....	155
3.1. Визначальні чинники етнополітичних відносин другої половини 1990- х рр.....	155
3.2. Імплементация міжнародних угод у сфері регулювання міжнаціональних відносин.....	165
3.3. Етнонаціональний простір України як об'єкт інтересів російського неоімперіалізму	170
РОЗДІЛ IV. Національні меншини України і глобалізаційні процеси XXI ст.....	176
4.1. Етнополітичні маркери суспільного життя початку нового тисячоліття.....	176
4.2. Нормативно-правові виміри пошуку етнонаціонального консенсусу.....	207
4.3. Політичне позиціонування національних меншин у Помаранчевій революції 2004 р.....	223

РОЗДІЛ V. Національні меншини України в динаміці суспільно-політичного життя 2004–2010 рр.....	241
5.1. Етнополітичні процеси в Україні після Помаранчевої революції: ідеї-стратегії та нереалізовані проєкти.....	241
5.2. Складники суспільно-політичного життя України 2005–2010 рр.: міжетнічний діалог і прорахунки внутрішньої політики.....	270
5.3. Національні меншини України і зовнішньополітичні виклики 2005–2010 рр.....	291
РОЗДІЛ VI. Етнополітична строкатість України в динаміці зовнішньополітичних змін.....	315
6.1. Трансформація нормативно-правової бази міжнаціональних відносин у 2010–2014 рр.....	315
6.2. Вплив перезавантаження зовнішньої політики України на етнонаціональні процеси.....	337
6.3. Національні меншини України у стратегіях країн-сусідів.....	354
РОЗДІЛ VII. Національні меншини України в умовах неоголошеної російсько-української війни.....	379
7.1. Особливості державного регулювання міжнаціональних відносин.....	379
7.2. Зовнішні чинники політизації національних меншин України.....	399
7.3. Національні меншини України в гібридній війні Російської Федерації проти України.....	404
ВИСНОВКИ.....	420
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	438
ДОДАТКИ.....	447

ВСТУП

Станом на початок ХХІ ст. однією з основних тенденцій розвитку України є її активна інтеграція до європейського цивілізаційного простору, систему цінностей якого поділяє більшість країн Європейського Союзу [385, с.5]. Глибинні зміни, які почалися в нашій державі від моменту здобуття нею незалежності, ознаменували собою перехід від тоталітарного режиму до демократії і мають вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Позначилися вони і на становищі національних меншин.

Цілком закономірно, що ці суспільно-політичні перетворення перебувають у фокусі українських дослідників. Одні автори цілком слушно вказують на їхній амбівалентний характер[340, с. 7], інші – на появу так званих точок біфуркації, коли «... українська нація обирала одну з двох альтернатив: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності» [340, с..8]. Саме така біфуркаційна точка, на думку В. Котигоренка, бере свій початок від 2013 р. і триває донині.

З огляду на поточне геополітичне становище України та інформаційно-комунікаційні виклики з боку Росії, яка веде окупаційно-гібридну війну проти нашої держави, особлива увага вчених прикута до вивчення різних аспектів взаємодії багатонаціонального українського соціуму, адже, як зазначає Л. Якубова: «...саме в Україні ідеологічні кліше «Русского мира» вперше були апробовані як інструмент «гібридного» військового конфлікту, закамупльованого під громадянську війну...»[677, с. 16].

В умовах глобалізації, коли країни світу стають дедалі більше взаємозалежними, Росія намагається за допомогою впливу на інформаційний та економічний простори досягти своїх неоімперських цілей. Важливу роль у цій політичній грі відведено національним меншинам, які вона неодноразово використовує для дестабілізації ситуації, зокрема, в Україні.

Загострення сучасного російсько-українського цивілізаційного протистояння, яке розпочалося відразу після розпаду СРСР і вступило у фазу збройного конфлікту в 2014 р., вимагає відповідної реакції міжнародної спільноти на порушення Росією норм міжнародного права та оновлення української законодавчої бази в сфері міжнаціональних відносин з урахуванням наявних викликів. Адже захист основних прав і свобод національних меншин є невід'ємним складником національної безпеки і соціальної стабільності країни.

Обраний автором напрям дослідження відповідає запитам українського суспільства, а саме: мобілізації як національних антивоєнних сил, так і європейського суспільства та світової спільноти для жорсткої відповіді агресору, порушнику міжнародного права – Росії. Інакше сценарій «захисту своїх співгромадян», запропонований Росією для виправдання агресії, може стати спусковим гачком, апробованим механізмом для нових територіальних загарбань, що зведе нанівець сучасну систему міжнародно-правової безпеки з усіма непередбачуваними наслідками.

У запропонованому дослідженні національні меншини розглянуто на тлі суспільно-політичних трансформацій на зламі століть, в умовах найбільш подразливих геополітичних викликів, а саме: російської гібридної агресивної війни та насаджування в інформаційному просторі ідей «руського мира». У ньому спростовується витвір російської пропагандистської машини про «самовизначення» населення Криму і Донбасу з «правом на відокремлення», відслідковується правовий нігілізм зовнішньополітичного курсу Росії, який трансформувався в практику загарбання територій суверенних держав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідницьких робіт кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за темою: «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХХ – початку ХХІ» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця і ролі національних меншин України в суспільно-політичних трансформаціях 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. та їхнього впливу на процес національного державотворення; виявленні соціоісторичних чинників формування нових параметрів міжнаціональних відносин в умовах глобалізаційних змін, гібридних війн, деконструкції сучасної світової системи безпекових цінностей; опрацюванні рекомендацій для удосконалення сучасної моделі міжнаціональних відносин з урахуванням набутого позитивного досвіду, допущених стратегічних і тактичних прорахунків, нереалізованих проєктів на тлі цивілізаційного російсько-українського протистояння.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати джерельну базу та історіографічні напрацювання з проблематики національних меншин України 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.;
- визначити теоретико-методологічні засади наукового пошуку, окреслити провідні принципи дослідження й дослідницький інструментарій для комплексного вивчення національних меншин України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.;
- розкрити найважливіші етапи трансформації державного регулювання етнонаціональних відносин, інституціоналізації і структуризації етнонаціональної сфери 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.;
- у контексті суспільно-політичних, міжнародних викликів 1990-х – 2000-х рр. з'ясувати найважливіші чинники, що впливали на формування регіональної ідентичності на Сході України, певною мірою дистанційованої від решти України, що використовується Росією для розпалювання міжетнічної ворожнечі;
- на прикладі виборчих перегонів, піар-презентацій відомих політиків та інформаційних акцій розкрити механізми маніпулювання як корпоративно-

груповою, так і масовою свідомістю національних меншин задля монополізації інформаційного впливу й конвертації його в міжнаціональні гібридні війни;

- на тлі російсько-українського протистояння 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. виокремити «лінії розлому» у стосунках національних меншин і титульної нації, які штучно вибудовувалися агентами впливу країни-агресора за допомогою інформаційних війн для руйнування державних інститутів влади, посилення соціальної і політичної нестабільності;

- виявити характерні зміни в ідеях-стратегіях з проблематики національних меншин, політизації етносів і ролі національних меншин у зовнішньополітичних стратегіях інших держав в умовах неоголошеної російсько-української війни;

- окреслити коло питань, які потребують подальшого наукового дослідження з урахуванням історичного досвіду кількох десятиліть міжнаціонального полілогу в Українській державі, потреб реформування сфери міжнаціональних відносин у відповідь на виклики часу, руйнування старих ціннісних смислів і створення нових.

Об'єктом дослідження є поліетнічний суспільно-політичний та соціокультурний простір України 90-х рр. XX – початку XXI ст. у науковому дискурсі, полілозі державних органів і громадських рухів.

Предметом дослідження є національні меншини як суб'єкт і об'єкт українського державотворення 90-х рр. XX – початку XXI ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст. Нижній часовий рубіж окреслений боротьбою українського народу за незалежність: від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) до Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Верхня часова межа – 2018 р. – ознаменувалася знаковими подіями суспільно-політичного життя в Україні: розривом стратегічного партнерства з Росією (остаточно припинена участь України в роботі статутних органів Співдружності Незалежних Держав), отриманням нашою країною Томосу (проведення

об'єднавчого собору зі створення помісної Української православної церкви), включенням до порядку денного Верховної Ради проекту закону «Про статус кримськотатарського народу в Україні» за №2351-VIII від 20.03.2018 р. та ін.

Територіальні межі дослідження охоплюють кордони суверенної України 1991 р.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі *вперше*:

– із застосуванням полідисциплінарного підходу в трикутнику «держава – соціум – людина» комплексно розкрито взаємозв'язок суспільно-політичних трансформацій в Україні, зовнішньополітичних впливів на етнополітичну ситуацію всередині країни та розвиток законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин упродовж 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.;

– крізь призму нових тенденцій світового суспільно-політичного розвитку (дезінтеграція держав, спалахи етнічного націоналізму й сепаратизму тощо) аналізуються обставини налагодження міжкультурного діалогу і прорахунки внутрішньої політики України, яка була втягнута у глобальне світове протистояння. Системно простежуються зміни у векторах державного регулювання етнонаціональних відносин, а також процеси політизації національних меншин в умовах російсько-українського збройного протистояння та гібридної війни;

– до наукового обігу введено великий комплекс джерел, які ще не стали предметом вивчення у вітчизняній історичній науці.

Поглиблено та доповнено:

– сучасні напрацювання щодо становища національних меншин в Україні в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., ролі суспільно-політичних трансформацій та їхнього впливу на статус українців, інших етнічних спільнот, формування громадянської ідентичності поліетнічного населення держави. Спростовано деякі практики маніпулювання індивідуальною і корпоративною свідомістю,

спрямовані на насаджування ціннісних орієнтирів так званого «русского мира», поширені здебільшого в російській історіографії.

– інтерпретацію тези про те, що війна з Росією пришвидшила кристалізацію ідентичності української нації, згуртувала ту частину національних меншин, яка пліч-о-пліч з українцями захищає суверенітет і територіальну цілісність Батьківщини.

Спрямовує до подальшого розвитку:

– дослідження соціокультурного життя національних меншин України 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Практичне значення положень і висновків дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для підготовки сучасних наукових праць, підручників, навчальних посібників з історії України, політології, етнополітики, міжнародних відносин, наповнення довідково-енциклопедичного контенту. Запропоновані концептуально-теоретичні напрацювання можуть слугувати науковим підґрунтям для розроблення й викладання спецкурсів і спецсеминарів із проблематики національних меншин для студентів і аспірантів спеціальностей «Історія», «Політологія», «Державне управління», «Міжнародні відносини» та ін.

Теоретичні висновки і фактографічне наповнення знайдуть застосування під час розроблення концепцій етнонаціональної політики України, модернізації нормативно-правової бази міжнаціональних відносин, у діяльності МЗС України, органів влади й управління, відповідальних за здійснення національної політики в контексті розроблення стратегії дво- та багатовекторної співпраці, під час визначення ефективних шляхів реалізації національних інтересів України, інтеграції до ЄС та НАТО. Особистий внесок здобувача.

Усі положення та наукові результати, які виносяться на захист, отримані дослідником самостійно. Автор учасник колективних досліджень проблематики національних меншин ХХ – ХХІ ст. Зокрема, в колективній монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» у розділі «Донбас у процесах суверенізації

Української РСР» (с. 143-172) аналізуються і узагальнюються соціально-політичні зміни, що відбувалися в Україні і Донбасі в кінці 1980-х – початку 1990 рр., які призвели до глибокої кризи політико-державних і національно-етнічних відносин.

У колективній монографії «Галичина в етнополітичному вимірі» у розділі «Політична поведінка населення і її чинники. Галичина в процесах суверенізації республіки» (с. 312-388) автором розкрито особливості політичної поведінки населення та чинники, які вплинули на процеси трансформації радянської політичної системи в ринкову пострадянську та її демократизацію. У дослідженні відслідковується зростаюча динаміка громадсько-політичного життя Галичини кінця 1980 – початку 1990-х рр., активна участь населення краю в мітингах, протестах, зборах, демонстраціях за демократизацію, суверенізацію УРСР, проти політики русифікації і політичних переслідувань.

У міжнародній колективній монографії «New Stages of Development of Modern Science in Ukraine and EU Countries» автором у розділі «National minorities of Ukraine in the scientific discourse of Ukrainian and foreign researchers of 1990's of 20th century – beginning of 21st century» (с. 328-358) досліджуються національні меншини України в науковому дискурсі вітчизняних та зарубіжних дослідників 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорено на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», а також оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 14–15 грудня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (м. Одеса, 1–2 серпня 2014 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «І Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.), Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (м. Тернопіль, 18–22 листопада 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 24–25 жовтня 2014 р.), «Десятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)» (м. Київ, 14 жовтня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 20–21 вересня 2015 р.), «Одинадцятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)» (м. Київ, 14 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційний простір: Проблеми та перспективи трансформації» (м. Хелм, Польща, 28 листопада 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми політичної системи України» (м. Переяслав-Хмельницький, 4–5 лютого 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 29–30 вересня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (м. Переяслав-Хмельницький, 18–19 травня 2017 р.), на круглому столі в рамках міжнародного проєкту «Strengthen Cross-Cultural Connections, Embrace the Differences» (EU Project, Erasmus+, Istanbul, September 21, 2017), на круглому столі в рамках міжнародного датсько-українського проєкту під егідою Danish Helsinki Committee for Human Rights «Human Rights, Democracy, diversity and internationalization of Ukrainian society» (м. Переяслав-Хмельницький, 5 серпня 2017 р.), Міжнародному круглому столі «Європейське майбутнє України: погляд вітчизняних і польських дослідників (м. Переяслав-Хмельницький, 28 листопада 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 25–

26 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 27–28 вересня 2018 р.), Всеукраїнському круглому столі «Державотворчі й націєтворчі процеси в Україні у вітчизняному науковому дискурсі», присвяченому 100-річчю з дня проголошення незалежності УНР IV Універсалом Української Центральної Ради, 100-річчю з дня бою на залізничній станції Крути, 100-річчю з дня затвердження Тризуба державним гербом УНР, 100-річчю з дня прийняття Конституції УНР та 99-річчю Акту злуки УНР і ЗУНР» (м. Переяслав-Хмельницький, 22 січня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Політична діяльність професора Юрія Бойка-Блохина» (м. Переяслав-Хмельницький, 15 травня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні процеси, полікультурність, інтернаціоналізація: світовий досвід і перспективи для України» (м. Переяслав-Хмельницький, 16–17 травня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм» (м. Переяслав, 18–19 травня 2020 р.). Деякі результати апробовані в навчальній та дослідницькій роботі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» на методологічних семінарах, науковому клубі «Політичні студії» тощо.

Результати дослідження апробовані в навчальній і дослідницькій роботі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», на методологічних семінарах, у науковому клубі «Політичні Студії» тощо.

Публікації. Результати дослідження відображено в 59 публікаціях, серед них – 1 індивідуальна і 3 колективні монографії, 29 статей у наукових фахових та зарубіжних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, решта – додатково висвітлюють авторський науковий пошук.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 7-ми розділів (22-х підрозділів), висновків, списку

використаних джерел і літератури, додатків. Повний обсяг тексту становить 556 сторінок, з яких 437 сторінки основного тексту. Список використаних джерел і літератури містить 1009 позицій.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Національні меншини України у вітчизняному науковому дискурсі

Україна – одна з найбільших держав Європи зі складною, часом драматичною історією формування, що є зоною етногенезу українців, кримських татар, кримчаків, караїмів та батьківщиною для низки етносів і етнічних груп. Держава, на території якої проживає багато різних етносів. Її обширні території впродовж віків зазнавали різних цивілізаційних впливів. Нині ж країна перебуває у сфері політичних, економічних та соціокультурних інтересів як демократичних, так і тоталітарних держав ХХІ століття. З огляду на це цілком закономірно, що українська історіографія приділяла значну увагу дослідженню проблем, пов'язаних зі становищем національних меншин.

Науковий дискурс з окресленої теми умовно поділяється на два етапи. *Перший (1991-2013 рр.)* – це етап, для якого був характерний пошук шляхів розв'язання проблем, що виникали під час розбудовування нового формату національних відносин після розпаду Радянського Союзу. Він ознаменувався маніпуляціями національним чинником під час внутрішньої та зовнішньої політичної боротьби, намаганням Кремля втручатися у справи України, підготовкою проросійських політичних лідерів – «п'ятої колони», яка мала забезпечувати відповідний політичний курс. Внаслідок цього, під прикриттям багатовекторності зовнішньополітичного курсу, протягом тривалого часу в життя втілювалася відверто проросійська політика, яка відверто суперечила українським національним інтересам. Це, зрештою, призвело до того, що український народ у ХХІ столітті у боротьбі за власний цивілізаційний вибір був змушений піти революційним шляхом.

Другий етап (2014 – донині) започаткований у 2014 р. і триває в умовах війни українського народу за незалежність. В українській історіографії спостерігається інтенсивний процес переосмислення проблематики

національних меншин, подолання стереотипів попередніх десятиліть, окреслених російськими пропагандистами та істориками як «спільне минуле», «тісне переплетіння історичних доль», з яких витікає пряме заперечення самотності українського етносу або надання йому статусу зросійщеного українського люду «русского мира».

У другому історіографічному періоді проблематика міжнаціональних відносин набула нових вимірів під кутом зору відстоювання українських державницьких інтересів в умовах «гібридної» війни. Російська агресія проти України зняла табу з вивчення низки проблем міжнаціональних відносин, які свідомо замовчувалися політиками, уникаючи загострення відносин з Москвою чи країнами Європейського Союзу. Вона спонукала до переосмислення українсько-російських відносин з огляду на власні національні інтереси. Крім того, вітчизняні та зарубіжні історики дійшли висновку, що брудна політична гра Росії, щедро оплачувана нафтодоларами, ведеться у багатьох куточках світу. РФ відверто втручалася у виборчі процеси за кордоном, доклала чималих зусиль для створення в інших державах потужних антиукраїнських осередків, вдавалася до підкупу і шантажу. «Гібридна» війна стала невід'ємною частиною її зовнішньої політики, зокрема, в царині міжнаціональних відносин України.

У запропонованому історіографічному огляді проблематику національних меншин України 1991 – 2018 рр. розглянуто через низку проблемно-змістових блоків, які визначали пріоритети дослідницьких практик на тому чи іншому етапі українського державотворення під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

За підрахунками О. Рафальського, лише з 1990 по 2000 рр. в Україні побачило світ понад дві тисячі книг, брошур, статей та захищено десятки докторських і кандидатських дисертацій, присвячених як теоретичним, так і практичним проблемам етнонаціональних відносин [577, с. 477]. За період з 2000 по 2012 рр. було опубліковано понад 10 монографій і сотні статей щодо становища національних меншин в Україні [377]. Це означає, що у вказані часові проміжки вітчизняна історіографія була суттєво збагачена новими знаннями

щодо становища національних груп на теренах України. Водночас, на тлі розв'язання Росією війни проти України і активного використання нею національного чинника для узаконення свої загарбницьких планів, а також в умовах викликів, які несе із собою глобалізація, виникла нагальна потреба критичного переосмислення низки вузлових питань етнонаціональної історії України, зокрема, діяльності проросійських сепаратистських сил в Криму і на південному сході України в досліджуваний період, політичної кон'юнктури в етнополітичній мозаїці Закарпаття, тактичних і стратегічних прорахунків державних органів України упродовж десятиліть щодо розв'язання культурно-територіальних проблем корінного кримськотатарського народу [429, с. 128-141; 430, с. 171-182; 431, с. 32-37; 432, с. 106-118].

Українські вчені тривалий час досліджують суспільно-політичні, правові, соціокультурні складники життєдіяльності національних меншин загалом і окремих спільнот зокрема. Вагомим доробком у царині етнонаціональних відносин є праці відомих українських дослідників І. Кураса, М. Панчука, О. Майбороди [510], О. Рафальського, Я. Калакури, В. Котигоренка, С. Макарчик, О. Антонюка, В. Британ, О. Висоцького, К. Колесникова, Г. Луцишин, В. Загорської-Антонюк, В. Наулка, Р. Коршук [407] та інших.

Так, монографія І. Кураса «Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» містить авторські узагальнення, в центрі яких гуманітарна складова державотворення. Матеріали, стосовно актуальних проблем етнополітичного розвитку (загальнодержавний та регіональний аспекти) становлять окремі розділи праці [471, с. 656].

Значний інтерес становить фундаментальна колективна монографія «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект», у якій висвітлено особливості формування правового статусу етнічних меншин, діяльність їхніх представників у сфері культури, релігії тощо. Окремо у праці розглянуто етнополітичні виклики, що постали перед Автономною Республікою Крим [535, с. 35]. У монографії «Національні меншини України у ХХ ст:

Історіографічний нарис» О. Рафальський особливу увагу приділяє аналізу робіт, що вийшли в світ після здобуття Україною незалежності, виокремлюючи аспекти правового захисту етнічних груп та міжнаціональних відносин[577].

У збірнику «Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?» представлено наукові розвідки, присвячені найважливішим етапам та напрямкам десятилітнього становлення сучасної української етнополітології [342]. Деякі особливості формування етнонаціональної політики в Україні частково розкрито в підручнику з політології за редакцією М. Вегеша [562]. У монографії І. Кураса «Етнополітологія. Перші кроки становлення» проаналізовано основні здобутки та нерозв'язані проблеми у галузі етнополітики, оцінено перспективи її розвитку. Праця містить виступи, інтерв'ю та наукові розвідки з широкого кола етнополітичних проблем. Її поява ознаменувала собою оформлення в Україні нової галузі суспільствознавства – етнополітології як науки [472].

У статті О. Сагана «Сучасні аспекти формування і реалізації державної етнонаціональної політики та гармонізації міжнаціональних відносин в умовах Європейського вибору України» [591, с.58-64]. акцентується увага на позитивних зрушеннях, які мають безпосередній вплив на розв'язання проблем національних меншин. Зокрема, йдеться про підготування законопроекту «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (2008 р.) [591, с.58-64], навіть попри те, що його, зрештою, не підтримали владні кола [692]. Крім того, О. Саган констатував зростання суспільної активності представників етнонаціональних спільнот, зазначивши, що станом на 2008 р. створення національно-культурних організацій болгар, вірмен, греків, естонців, молдован, німців, поляків, росіян, румун, угорців практично завершилося. Тоді як караїми, буряти, кримчаки та турки-месхетинці ще не повністю усвідомили необхідність збереження власних етнокультурних цінностей, а тому для них цей процес ще триває [591, с.58-64].

Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні досліджено в монографії І. Зварича «Етнополітика в Україні: регіональний контекст». У ній

автор дослідив український досвід у галузі етнонаціональної політики, акцентуючи на її регіональних особливостях. І. Зварич приділив особливу увагу сучасній концепції регіоналізму, запропонував власне її бачення, а також проаналізував потенційні небезпеки феномену «нового регіоналізму» для України [367]. У колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», на основі аналізу різних аспектів етнополітики на регіональному рівні (історичного контексту, соціокультурних, суспільно-політичних, економічних, демографічних чинників тощо) досліджено основні тенденції сучасної етнополітичної динаміки в Україні. Автори докладно вивчили роль етнополітичного менеджменту в налагодженні відносин між представниками різних етносів, а також їх консолідації як населення єдиної держави [341].

У колективному дослідженні «Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України» етнополітичний розвиток України розглянуто в умовах глобалізації, впливу російського та європейського цивілізаційних чинників [610].

Серед публікацій, які стосуються організаційних засад етнополітичного менеджменту в Україні треба назвати роботу В. Котигоренка «Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні» [410]. У ній висловлено твердження, що представникам національних меншин потрібно надати можливість впливати на ухвалення політичних рішень. Цю ідею підтримує і Г. Луцишин [497]. Вчений В. Зінич, досліджуючи проблеми, пов'язані з реалізацією державної етнонаціональної політики, доходить до висновку, що її здійснюють в Україні вкрай непослідовно і нерідко використовують як засіб для маніпуляції напередодні виборів [373, с. 161-173].

Особливості етнокультурного розмаїття сучасної України розглянуто в статті О. Гриценка «Imagining the Community: Perspectives on Ukraine's Ethno-cultural Diversity», 2008 [949].

Монографічне дослідження Л. Нагорної «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань» містить аналіз місця і ролі соціокультурних ідентичностей, зокрема, етнічних в українському соціумі, а також пов'язаних з цим загроз та ризиків [528].

Дослідниця О. Кривицька в монографії «Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України» ретельно простудіювала особливості українських ідентифікаційних практик (бінарні опозицій «свій»-«чужий», «ми»-«вони», тенденцію до конструювання негативної ідентичності тощо). Серед іншого вчена виокремила своєрідні маркери в системі національної безпеки України, до яких віднесла історичну пам'ять, мовне питання, релігійний чинник, міграційні впливи та ін. [458].

У колективній монографії «Галичина в етнополітичному вимірі» представлено ґрунтовне дослідження етнополітичних процесів у західноукраїнських землях (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області). Зокрема, у праці представлено широкий зріз відомостей про населення регіону: культурні, релігійні, електоральні та мовні вподобання, соціальний склад тощо [302]. У монографії «Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність» В. Войналович та Н. Кочан дослідили взаємовплив релігії та етнополітики в Галичині від повоєнної доби до сьогодення [293].

У колективній праці «Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні» розкрито динаміку соціокультурних трансформацій на тлі кризових явищ з урахуванням етнополітичного чинника, а також подано рекомендації щодо оптимізації етнополітики задля згуртування українського соціуму [340]. Чинники консолідації суспільства в Україні проаналізовано в монографії О. Рафальського [576].

Особливості самобутності окремих етнічних спільнот стали предметом дослідження багатьох українських вчених: І. Кураса, Я. Калакури, О. Котляра,

В. Василюва, Н. Шипки [662], В. Васильчука [284], В. Шкварця, О. Іванова, А. Скліяра, В. Котигоренка, Л. Ковач та ін.

У центрі дослідження колективу авторів монографії «Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу» опинилася культура міжособистісних і міжгрупових відносин та проблеми, що супроводжують її розвиток. Дослідники наголошують на особливій актуальності вказаної тематики в Україні у зв'язку із поляризацією її культурного простору [339].

Монографія Ю. Ніколайця присвячена поселенській структурі населення Донбасу з урахуванням етнополітичної динаміки. Роблячи екскурс у найдавніші часи, автор аналізує основні тенденції, що супроводжували розвиток поселень регіону аж до початку ХХІ ст.[538].

Авторське бачення ролі релігії в етнополітиці на Донбасі в історичній ретроспективі представлено в праці В. Войналовича і Н. Кочан «Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність». Матеріал у ній викладено в проблемно-хронологічному порядку, що дало змогу проаналізувати особливості формування регіональної ідентичності під впливом релігійного та етнічного чинників на різних етапах історичного розвитку [293].

У аналітичній доповіді «Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях» ґрунтовно простудійовано теоретичні та практичні засади міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні. Її автори опрацювали і представили низку рекомендацій щодо їх оптимізації і гармонізації [561, с. 188].

Предметом аналізу вітчизняних дослідників стали також міжнародні документи у сфері регулювання прав національних меншин України [425, с. 478–485]. Так, В. Бородінов у статті «Міжнародний досвід захисту прав національних меншин» вказував на те, що до Гаазької (1996 р.) та Ословської (1998 р.) рекомендацій вміщено положення про право нацменшин на мову та освіту. Їхні супровідні документи містять посилання на відповідні міжнародні норми, що регулюють це питання [260].

У листопаді 1994 року Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рамкову конвенцію. Цей документ спрямовано на захист прав та свобод національних меншин у всіх сферах життя. Його основою стала низка міжнародних нормативно-правових актів, серед яких чільне місце займає Європейська конвенція про захист прав людини й фундаментальних свобод та Віденська декларація глав держав та урядів країн-членів Ради Європи, а також документи ООН та ОБСЄ [260]. У зв'язку з цим директор Департаменту етнополітики та європейської інтеграції Держкомнацрелігій Т. Пилипенко вказав на важливість інформування громадськості щодо змісту Рамкової Конвенції.

Для цього Державний комітет України у справах національностей та релігій провів Всеукраїнську нараду національних меншин (2007 р.). За її результатами було оприлюднено збірник матеріалів «Національні меншини України: етнокультурний вимір», де, серед іншого, йдеться про підсумки виконання положень Рамкової Конвенції. Того самого року було проведено моніторинг щодо дотримання прав національних меншин у межах виконання Конвенції. Його результати вміщено у книзі «Розвиток етнонаціональних відносин в Україні. Стан. Тенденції. Перспективи». Завершила комплекс тематичних заходів прес-конференція під назвою «Етнонаціональна політика України: проблеми, перспективи», у якій взяв участь Голова Держкомнацрелігій України О. Саган [555, с. 67].

Приєднання України до Ради Європи спонукало вчених приділити більше уваги вітчизняному та міжнародному нормативно-правовому забезпеченню інтересів національних меншин. Дослідники, серед яких В. Євтух, І. Курас, В. Нікітюк, І. Попеску, М. Товт, І. Піляєв, неодноразово наголошували, що перед приєднанням до міжнародних правових актів законодавство України та її політику щодо національних меншин потрібно узгодити зі світовими стандартами у цій сфері [577, с. 352]. І. Курас вказував на те, що такі заходи принесуть з собою і низку проблем, породжених специфікою історичного і правового досвіду України [577, с.353].

Великий обсяг робіт присвячено аналізу державного законодавства із захисту прав національних меншин. Дослідники О. Антонюк, В. Євтух, І. Курас, О. Майборода, Ю. Римаренко, М. Шульга проаналізували його у контексті демократичних цінностей та їх відповідності міжнародним стандартам і дійшли висновку, що українське законодавство гарантує представникам інших національностей, які проживають у країні, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права [577, с. 326–328].

В. Бородінов відзначає, що «за рівнем правового забезпечення основних прав і свобод національних меншин Україна посідає провідне місце в Європі, про що свідчать такі факти: у вітчизняному законодавстві передусім відображено основні категорії індивідуальних прав, напрацьованих міжнародною спільнотою щодо осіб, які належать до національних меншин; у Конституції України, Законі «Про національні меншини в Україні» закріплено права національних меншин і етнічних груп, які організовані та легалізовані у спільноти; загалом українське законодавство враховує загальноновизнані міжнародні стандарти захисту прав національних меншин, що отримало високу оцінку міжнародних організацій і міжнародних експертів» [260].

Дослідники М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань, О. Жерноклєєв, О. Калакура, В. Котигоренко, Ю. Левенець та інші, проаналізувавши закон «Про національні меншини в Україні», констатували, що загалом у ньому враховано позиції національно-культурних товариств і положення Декларації прав національностей України у сфері прав національних меншин. Проте у документі не було закріплено право на існування національно-територіальних одиниць і цей факт призвів до появи критичних оцінок цього документу з боку частини лідерів національних громад [535, с. 300].

Водночас законодавство України гарантує і захищає права національних меншин, а саме: передбачає кримінальну відповідальність «за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів

громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, як і за пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг громадянам залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії» [577, с. 333].

Неабиякий інтерес серед науковців становлять порівняльні студії вітчизняного та міжнародного законодавства із забезпечення прав національних меншин, адже, за словами В. Нікітюка, нормативна база України у цій галузі в деяких аспектах має навіть ширші правові рамки у порівнянні з міжнародними стандартами [577, с. 336].

Дослідники М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань, О. Жерноклеєв, О. Калакура, В. Котигоренко та Ю. Левенець високо оцінювали законодавчо прописану можливість обирати та поновлювати національність, національне ім'я та прізвище усім, хто колись їх утратив. Їм вдалося спростувати поширене переконання, що подібне право завдасть шкоди національним інтересам українців і призведе до зменшення їх чисельності [535, с. 300].

Історики та правознавці, до наукових інтересів яких входить студіювання питань, пов'язаних зі становищем нацменшин, провели ретельний аналіз нормативних документів, у яких викладено їхні права. Так, на думку Ю. Гузинця, суттєвим позитивним зрушенням для представників інших національностей в суспільно-політичній сфері стало приєднання України до Лундських рекомендацій у вересні 1999 р. Водночас вчений вказав на значні розбіжності між українським та міжнародним законодавством, наголосивши, що перше потребує перегляду з врахуванням прогресивних світових тенденцій [321, с.13-21].

Водночас В. Лемак та Ю. Бисага вказали на те, що українське законодавство не передбачає жодних гарантій щодо обрання на вакантні посади до органів державної влади осіб, які є представниками інших національностей [258, с. 33-38]. На колізіях українських законів у сфері захисту прав нацменшин зацентрував увагу дослідник С. Асланов [244, с. 129-135]. Він вказав на те, що

Конституція України не захищає їхні політичні права, і гарантує їм лише мовні права, а також права у сфері культури та освіти. Цікавими є результати дослідження становища ромів у Закарпатській області, представлені М. Горватом та С. Навроцькою [310, с. 136-146]. Вчені дійшли до висновку, що в Україні доступ нацменшин до прийняття державотворчих рішень законодавчо не забезпечений. Необхідність їх входження до складу «Комітету національних меншин» та його філій (пункт 2 статті 5 Закону України «Про національні меншини в Україні») жодним чином не прописано [310, с. 145]. На думку Ю. О. Остапця та І. І. Скиби, українське законодавство мало б містити певні привілеї для представників інших національностей, які хочуть брати активну участь у політичному житті країни [542, с. 51-68].

Забезпечення прав національних меншин в Україні стало предметом дослідження М. Антоновича [237], внутрішньодержавні нормативно-правові гарантії реалізації прав та свобод національних меншин в Україні розглядав у наукових розвідках О. Биков [257], особливості правового статусу національних меншин в Україні аналізувала Я. Товпеко [627], а основні етапи становлення політико-правової бази розвитку етнічних меншин у сучасній Україні вивчав А. Шайхатдінов [654, с. 106-112].

Окремий блок становлять праці, у яких розкрито особливості договірних відносин між Україною та іншими державами щодо захисту прав національних меншин. Наприклад, у журналі «Політика і час» було оприлюднено коментар професора В. Денисова щодо «Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською республікою по забезпеченню прав національних меншостей». Вчений дійшов висновку, що цей документ та протокол до нього є потужним правовим підґрунтям захисту прав національних меншин і цілком відповідає міжнародним стандартам. На думку професора, «Україна першою взяла на себе міжнародні зобов'язання поважати права національних меншин, показавши таким чином, що

захист прав належить до основних засад внутрішньої і зовнішньої політики держави» [577, с. 338].

Предметом дослідження Л. Квітковської стала робота Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Вчена дійшла висновку, що Закон України «Про національні меншини в Україні» відповідає аналогічним документам міжнародного рівня, і в разі нерегульованості в українському чи словацькому законодавстві тих чи інших питань, пов'язаних з національними меншинами, сторони можуть посилатися на положення Рамкової конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин. Характерною рисою побудови українсько-словацьких відносин є те, що вона відбувалася за допомогою безпосередніх контактів між творчими колективами [336, с. 68, 69]. Важливим кроком стало підписання Угоди між Міністерством України у справах національностей та міграції і Департаментом національних відносин при Уряді Республіки Молдова про співробітництво з питань міжнаціональних відносин (1996 р.). За спостереженнями М. Задорожної, українсько-молдовське співробітництво, відповідно до цього документу, засновано на паритетних засадах і з урахуванням інтересів обох сторін щодо забезпечення прав та вільного розвитку національних меншин. Одним з ключових питань було мовне: країни зобов'язувалися забезпечити права національних меншин на вільне використання рідної мови у приватному та суспільному житті [336, с. 79].

Чільне місце в сучасному історіографічному дискурсі відведено питанню мовного розмаїття в Україні [427, с. 91-94]. У цьому контексті неабиякий методологічний інтерес викликає монографія Л. Нагорної «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики», третій розділ якої присвячений мовно-лінгвістичним аспектам проблеми ідентичності та націєтворення в Україні [527].

С. Мельник і С. Черничко у монографії «Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації» сконцентрували свою увагу на висвітленні

демографічного та правового становища національних та мовних меншин України, вивченні їхньої освітньої системи [515, с. 3].

У статті «Мовний вимір міжрегіональних протиріч у сучасній Україні» Л. Ковач констатує зниження суспільної ролі державної мови і розмірковує над шляхами виправлення цієї ситуації.

Зрештою, авторка доходить висновку, що найбільш оптимальна для українського суспільства модель правового регулювання мовних відносин – це та, відповідно до якої «українська мова – єдина державна, інші вільно використовуються» [398, с. 72].

Досліджуючи мовну проблему, М. Гвоздь звернув увагу на деформованість мовної ситуації в Україні, яка полягає в тому, що співвідношення україномовної та російськомовної частин її населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території [306].

В. Кулик у статті «Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse» торкається низки актуальних питань, пов'язаних з місцем мовних та етнічних питань в українському публічному дискурсі. У роботі продемонстровано, за допомогою яких інструментів пострадянському «центристському» проекту вдається домінувати над «національно-демократичним» [959]. Також В. Кулик вивчає мовну проблему в статті «Мовна політика в українських ЗМІ: влада, виробники та споживачі» [960].

Особливості етнолінгвістичної ситуації в системі освіти України 90-х рр. ХХ ст. проаналізовано у статтях Л. Панасюка. Вчений подає статистичні відомості щодо українсько-російського білінгвізму відповідно до рівня освіти (дошкільна, початкова, середня, вища) [548].

У колективній монографії «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» подано комплексний аналіз ролі мовного чинника у суспільному розвитку, зокрема, цю проблему висвітлено в історичному контексті, розкриваються шляхи її вирішення [520].

До великого кластеру актуальних історіографічних проблем відноситься регіональна та галузева специфіка національних відносин в Україні досліджуваного періоду [416, с. 541-546; 420, с. 128-130; 421, с. 659-664]. Автори численних наукових праць вказують на особливості проживання меншин та етнічних груп в окремих регіонах, їхню взаємодію з місцевою і центральною владою [418, с. 294-304; 422, с. 63-64; 426, с. 52-54]. Зокрема, регіональні аспекти етнічних меншин досліджують В. Бородінов [260], Л. Недзеленко [565], В. Загурська-Антонюк [358].

Окремі аспекти зазначеної проблематики проаналізовано в роботах вітчизняних дослідників-юристів М. Буроменського, В. Буткевича, В. Денисова, М. Баймуратова, О. Копиленка, В. Євінтова, В. Нікітюка, О. Мартиненка, П. Рабіновича, І. Піляєва, М. Товта та ін. В. Мисик простудіював проблему захисту прав національних меншин у міжнародному контексті [412, с.29–33]. Серед дослідників юридичного статусу нацменшин в історичній ретроспективі та на сучасному етапі розвитку суспільства виокремлюємо О. Антонюка, М. Антонович, Ю. Шемшученка, Ю. Волошина, М. Шульгу, І. Кураса, В. Євтуха, О. Рафальського, Л. Місінкевича, Л. Рябошапку, О. Бикова, Я. Лазура, П. Муцького та ін. [412, с. 29–33].

Одним із тематичних блоків вітчизняної історіографії є роботи про окремі національні меншини, що проживають на території України [446, с. 76-80]. Ці наукові праці розкривають місце і роль поляків, угорців [444, с. 86-98; 443, с. 45-53], німців [436, с. 82-87], болгар, євреїв, греків та інших національних меншин у період становлення української держави [577, с. 299]. До когорти відомих дослідників окресленої проблематики належать О. Калакура, В. Тодоров [628, с. 20], А. Василова [282, с. 157 – 162], О. Котляр [412, с. 29–33], Е. Тадеєв та А. Бузаров [612], В. Лукаш [493, с. 8], В. Шкварець [665], О. Іванова [374, с. 301-305], Л. Хамула [646, с. 618–622], О. Щерба [671, с. 138-143], Л. Стрільчук [608, с.96-102], А. Скляр [596, с. 214-220]. Зокрема, О. Калакура [382, с. 508], Н. Зіневич [372, с.18], В. Котигоренко [409, с. 222], В. Коцур [442, с. 259-270;

428, с. 59-61], Л. Коцур [419, с. 199-205] досліджують громади поляків, циганський етнос та кримськотатарських репатріантів.

Так, у праці О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті» викладено особливості життя польської меншини в Україні у XX ст., зокрема, його соціально-економічний, політичний, духовний, культурний аспекти в історичній ретроспективі. Автор зосереджує увагу на основних етапах етнополітичної історії формування української полонії, аналізує динаміку соціо-демографічних змін у ній, негативний вплив репресивних та асиміляційних заходів радянської доби, причини міжетнічних конфліктів [382, с. 2]. Сьомий розділ згаданої праці висвітлює становище польської меншини у незалежній Україні, її правовий статус та національно-культурне життя [382, с. 6].

Заслуговує на увагу науковий доробок Ю. Євчак «Задоволення етнокультурних потреб угорської та словацької національних меншин в Закарпатській області». Авторка наводить низку статистичної інформації, яка стосується чисельності угорців, що проживають на території України (станом на 2001 р. їх налічувалося 163,1 тис. осіб або 3 % від усього тогочасного населення країни), їхньої суспільно-політичної активності, конфесійної приналежності, представленості у складі рад місцевого рівня Закарпаття тощо. Ю. Євчак особливу увагу приділяє освітньому та культурному розвитку угорської меншини, зазначаючи, що задля підвищення його рівня на Закарпатті було створено широку мережу освітніх та культурних закладів, установ, колективів художньої самодіяльності, засобів масової інформації, забезпечено можливість ведення навчання угорською мовою [355, с.125–133].

Помітне місце у сучасному історіографічному дискурсі посідає «русинське питання». У «Висновку Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України щодо “Русинського питання”» стверджується, що русини є унікальним етносом, їхня чисельність, за даними Всеукраїнського перепису, становила. 32,4 тис. осіб [684, с. 134, 135]. У Закарпатській області

налічувалося більше 20 громадських організацій русинів, 27 недільних шкіл, де вивчалася русинська мова, література і культура. Україна посідала друге місце в Європі після Словаччини за кількістю друкованих видань русинською мовою [684, с. 135]. Дослідники вважають, що потрібно як підтримувати культурно-освітній розвиток русинів, так і запобігати поширенню сепаратистських настроїв [684, с. 136].

Дослідниця Н. Кічера, аналізуючи причини активізації русинів на політичній арені, дійшла висновку, що здебільшого це відбувалося задля посилення свого політичного впливу в країні і залучення фінансових ресурсів [393, с. 171-183]. Водночас Є. Жупан дотримувався іншої думки, стверджуючи, що русини прагнули передусім добитися визнання їх окремою «національністю» і на цих підставах утворити автономний край [357, с. 163-170]. Спроба Є. Жупана 7 березня 2007 р. схилити депутатів Закарпатської обласної ради підтримати ініціативу щодо долучення русинів до переліку національностей Закарпатської області не мала під собою наукового підґрунтя.

Розвиткові русинських груп та їхнім амбіціям у політиці присвятив свою роботу «Русинський партикуляризм в сучасній Україні: витоки, ідеологія, прояв» О. Ляшенко. Автор констатує: русинство як політичне явище сформувалося під впливом суттєвих економічних проблем. Його політизації сприяла Комуністична партія України [500, с. 211-232].

Серед студій, присвячених політичному русинству, на особливу увагу заслуговує робота О. Майбороди «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму» [509]. Він вважає русинів субетносом, а тому розглядає їхні вимоги як політичну спекуляцію. Крім того, варті уваги у цьому контексті такі довідково-інформаційні видання як «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)», «Парламент України: вибори 98 (документи, статистика, бібліографія)» [721, с. 309], «Етнічний довідник» у 3 частинах [336].

Колективна монографія вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Закарпаття в етнополітичному вимірі» містить комплексний аналіз проблеми політичного русинства [363]. У ній чітко продемонстровано деструктивність ініціатив русинів, доведено, що вони не сприяють стабільному розвитку регіону і здійснюють це на угоду Російській Федерації. У роботі було показано взаємозв'язок між активністю політичного русинства та зовнішньополітичною діяльністю РФ, де першу розглянуто як елемент «гібридної» війни Росії проти України. Адже політичні русини відверто пропагують сепаратизм, наполягають на своїй виокремленості від українців, створенні власного державного утворення або ж на приєднанні до Угорщини або Словаччини [341, с. 95].

Була оновлена тематика наукових досліджень присвячених етнічній меншині ромів. Зокрема деякі фахівці з цієї проблематики переконують, що держава повинна взяти активну участь у налагодженні діалогу між ромами та рештою населення країни, а також не забувати про низку інших проблем, з якими зіштовхується цей народ в Україні. Так, за офіційними даними, в 2001 р. чисельність ромів на території України становила 47,6 тис. осіб. Хоча багато активістів та дослідників піддають сумнівам подібну цифру. Так, за даними Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, в Україні проживає приблизно 200 тис. ромів, проте через певні несприятливі обставини вони намагаються приховати свою етнічну приналежність [822].

За даними шостого номера «Вісника етнополітики», що виходить у світ в рамках проєкту «Концептуальні засади етнонаціональної політики: між теорією та практикою» програми Канадського бюро міжнародної освіти, «інтегрованість ромів в економічне, культурне і політичне життя українського суспільства залишається вкрай низькою. Близько половини дітей ромів не відвідують школи або систематично пропускають уроки, високий серед ромів рівень захворюваності і смертності, гострою є проблема забезпеченості житлом» [822].

У статті Е. Тедеева та А. Бузарова висвітлено і проаналізовано становлення осетинської діаспори в Україні, встановлено роль їхніх громадських організацій у суспільному житті українського соціуму. Автори констатують, що діяльність осетинських громадських організацій сприяла неабиякому зростанню національної самосвідомості осетинської нацменшини в Україні [612].

Чільне місце у вітчизняній соціогуманітаристиці початку ХХІ ст. відведено вивченню єврейської національної меншини в Україні, зокрема, її ролі в економічному та суспільно-політичному житті [845]. Колективна монографія «Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні» співробітників ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України присвячена історичному розвитку та сучасному стану єврейської громадсько-політичної думки в Україні. Особливе місце в ній посідає дослідження особливостей трансформації єврейської мовно-культурної ідентичності в ХХ – на початку ХХІ ст. та формування моделей історичної пам'яті про Голокост у сучасному українському соціумі [345]. У праці «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства», підготовленій колективом авторів, віднайшли відображення чимало актуальних проблем, пов'язаних із взаємодією євреїв з іншими представниками українського соціуму, зокрема у соціально-психологічному вимірі, їх участі у політичному житті [346].

Становище німецької національної меншини розкрито в наукових розвідках Л. Коцур, зокрема, її взаємодія з вищими органами влади України наприкінці ХХ ст. та участь у громадсько-політичному житті [451; 452, с. 87-92]. Внесок Федеративної Республіки Німеччини у соціокультурний розвиток німецької меншини в Україні та особливості співпраці між представниками німецької національної меншини і українськими центральними органами виконавчої влади досліджував В. Коцур [436, с. 82-86].

Російській національній меншині присвячено публікацію І. Стебельського «Етнічна самоідентифікація в Україні, 1989–2001 роки: чому більше українців та менше росіян?». Цікавим є спостереження автора щодо готовності етнічних

росіян, які проживають в Україні, прийняти українську ідентичність. Так, ним було встановлено, що найбільше росіян, які висловили готовність до цього, знайшлося серед членів російсько-українських родин [951]. Л. Коцур у статтях «Тактика посилення російського впливу на етнонаціональну сферу України у другій пол. 1990-х рр.» [453]. та «Етнополітична специфіка діяльності Російської Федерації на теренах України у 1990-х рр.» [447, с. 132-139] указує на роль російської національної меншини у штучному нагнітанні істерії навколо «примусової українізації», а кризових ситуацій у Криму та Донбасі і відбувалося це, як зазначає дослідниця, за активного сприяння Російської Федерації. Крім того, народні депутати України, що є росіянами за національністю, забезпечили потужне лобі пропозиції надати російській мові статусу другої державної. Проте, як відзначає фінська журналістка А.-Л. Лаурен, «своїм вторгненням в Україну 2014 року Росія досягла протилежного ефекту, переконавши принаймні українців, що їм «русский мир» не потрібний» [997]. Війна, ініційована Росією, стала кривавою межею у стосунках двох народів і продемонструвала істинні наміри щодо України. Ю. Щербак охарактеризував цей збройний конфлікт як зіткнення цивілізацій «диктаторського Сходу з демократичним Заходом», який має на меті знищення основ української ідентичності [673]. У свою чергу, Є. Марчук відмітив, що Російська Федерація виношувала план всебічного (військового, політичного, інформаційного) нападу на Україну тривалий час. Підтвердження цьому – форсована паспортизація населення Криму, яку досить важко організувати нашвидкуруч [513, с. 349]. Ідеологічним підґрунтям дій Росії на українських територіях стала концепція «русского мира», в основу якої, на думку Ю. Щербака, «покладено месіонерську ідеологію російської винятковості («большая российская цивилизация», за словами міністра закордонних справ РФ Лаврова), агресивні плани «захисту співвітчизників» безвідносно від того – чи потребують і просять вони захисту – наявність великих запасів ядерної зброї в арсеналах Росії. «Русский мир» породив потворну геополітичну химеру – так звану Новоросію» [673, с. 163-164].

Як бачимо, багатовимірне вивчення російської національної меншини в Україні на часі, враховуючи нові виклики XXI ст., перебіг російсько-української війни та спроби Російської Федерації, за допомогою профінансованих Кремлем політиків, громадських організацій, дестабілізувати політичну ситуацію в нашій країні [433, с. 109].

З огляду на постійне втручання Росії у внутрішні справи України та мінливу суспільно-політичну ситуацію, потребують систематичного моніторингу настрої російської громади, зокрема ставлення до війни на сході України, анексії Криму, євроінтеграційних перетворень. Проукраїнська частина російської нацменшини обстоює у протистоянні з Росією суверенітет і територіальну цілісність Української держави, тоді як інша її частина підтримує ідеї «руського мира» та антиукраїнські дії східного сусіда [434, с. 368-381].

Окремий історіографічний масив становлять праці, присвячені кримськотатарському соціуму, який і досі переживає труднощі повернення на етнічну територію, особливо після анексії Криму Російською Федерацією. Становище кримських татар висвітлено у низці праць, серед яких слід назвати «Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство» [569, с. 88], «Україна багатоетнічна» [636, с.156], «Вибори 2002 року у контексті міжнаціональних відносин» [403, с.55], «Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство» [569, с. 530], «Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: контекст політичних відносин», «Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації» В. Котигоренка [409, с. 222], «Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси» [530, с. 391] та інші.

Дослідники І. Курас, В. Котигоренко, М. Панчук, В. Зінич, Г. Удовенко, В. Воронін, О. Майборода, Р. Фірсов [643], О. Ляшенко, О. Калакура, В. Котигоренко [409] та ін. окреслили коло проблем, які все ще потребують особливої уваги дослідників. Передусім до них належить проблема репатріації кримських татар. У травні 1944 р. радянська влада примусово депортувала з

Криму близько 200 тис. кримських татар. Повернулося на півострів, за оцінками Г. Удовенка, понад 270 тис. кримських татар [633, с. 21]. І. Курас у статті «Інтеграція репатріантів в українське суспільство і завдання української науки» особливу увагу приділяє кримським татарам як несправедливо депортованим і наголошує, що їх інтеграція в українське суспільство характеризується складним пошуком шляхів міжетнічного діалогу, що має полегшити цей процес і матиме своїм наслідком формування нового покоління, яке вважатиме Україну Батьківщиною [473, с. 9–12]. Помітно поглиблює дослідження з соціалізації кримських татар наукова розвідка О. Габрієляна «Політичні процеси в Криму. Останнє десятиріччя XX віку». У ній акцентується увага на особливостях облаштування кримських татар, труднощах та успіхах їхньої адаптації в соціумі, розвитку національного руху [296, с. 160].

Український політичний діяч Г. Удовенко також сконцентрував увагу на питанні повернення кримських татар на свої етнічні території та пов'язаних з нею проблемах, які так і не були вирішені. Серед них, на його думку, найбільш складною є проблема юридичного закріплення статусу кримськотатарського народу. Він виділив дві найважливіші причини того, що ця проблема залишається нерегульованою: 1) в українському політикумі важливість створення належних умов для відродження кримськотатарського народу є недооціненою; 2) вищому державному керівництву забракло політичної волі для ухвалення важливих стратегічних рішень у сфері міжнаціональних відносин [633, с. 22, 24].

Однією з суттєвих проблем для кримськотатарської спільноти в Україні, на думку В. Вороніна, є брак державного фінансування, попри те, що у державному бюджеті з 1991 р. видатки на облаштування депортованих прописано окремим рядком. Водночас з 1991 по 2002 рр. Україна виділила на потреби депортованих (переважно будівництво житла, об'єктів соціально-культурного призначення, інженерних комунікацій тощо) 715,19 млн грн [295, с. 25].

Певне значення для переосмислення проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство, мали різного формату конференції, круглі столи за участю не лише науковців, а й політиків, представників державних установ і громадських організацій [460, с. 124]. У такому ракурсі бачення розв'язання проблеми кримських татар на півострові присвячена стаття В. Устименка [640, с.361–362].

Важливим доповненням окресленої проблематики, що розкриває особливості конструювання ідентичностей національних меншин, які проживають на території Криму, стала наукова розвідка «The multiethnic state-building dilemma: national and ethnic minorities' identities in the Crimea» К. Коростеліної [958].

Досліджуючи політику України щодо надання кримським татарам реальних важелів впливу на суспільно-політичне життя, Г. Й. Удовенко констатував, що влада не усвідомлює важливості відродження кримськотатарського народу і цей факт став на заваді ухваленню Закону «Про статус кримськотатарського народу» в 1990-х рр. [633, с. 20-24]. У свою чергу Р. А. Чубаров вбачає у недопущенні кримських татар до реальної влади основну причину суперечностей у відносинах з Україною [653, с. 34].

Ідейні пріоритети та форми політичної участі кримських татар у суспільному житті розкриті в аналітичній доповіді «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)» [558]. Її автори виокремили позитивні сторони і прорахунки політики України щодо розвитку Автономної Республіки Крим у 1991–2014 рр., висловили власне бачення підстав виходу Криму за межі правового поля України з урахуванням його конфліктогенності. До вивчення окремих сфер суспільного життя національних меншин долучилися М. Алмаші [232; 226], Н. Зіневич [372], О. Саган [591] та ін.

Неабиякий інтерес становлять наукові розвідки щодо чинників політизації національних меншин в Україні. Чимало вчених вказувало на безпосередній

вплив на цей процес Росії, яка дуже активно підтримувала діяльність деяких громадських організацій нацменшин, що під гаслами автономії фактично пропагували сепаратизм [550, с. 130-138; 499, с. 253-265; 535, с. 284-300]. Серед знарядь дестабілізації суспільного життя в Україні особливо виділялися спекуляції на мовному питанні, вимога визнати росіян державотворчою нацією, зробити інформаційний простір Росії та України спільним, надати можливість мати подвійне громадянство, сприяти посиленню позицій Української православної церкви МП. [525, с. 166-174; 275, с. 132-143].

Монографія «Донбас в етнополітичному вимірі» охоплює широке коло питань, пов'язаних з етнополітичним розвитком Донбаського регіону в історичній ретроспективі і на сучасному етапі розвитку. У центрі уваги колективу авторів перебувають такі актуальні аспекти проблематики як вплив етнічного та політичного чинників на соціальну стратифікацію, культурні, релігійні та мовні вподобання населення регіону, формування їхньої регіональної ідентичності. Чимало уваги у цій роботі приділено проблемі реінтеграції населення Донбасу до українського соціуму [331].

У книзі С. Римаренка «Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою» головну увагу зосереджено на співвідношенні індивідуальних та колективних прав у контексті етнонаціональної політики в Україні [583]. Автор доходить до висновку, що «Сила нації та її духу – в історичній пам'яті, сила індивіда – в його включеності у національну спільноту, у збагаченні її пам'яті всіма культурними та моральними національними цінностями. Етнонаціональна політика... має реалізувати на практиці глибинний взаємозв'язок прав людини та прав нації, будучи найвдалішою формою розкриття цього взаємозв'язку: вона водночас має забезпечити національні права і свободи етноспільнот, з одного боку, громадян будь-якої національності – з іншого. Саме такий підхід варто використовувати при здійсненні етнонаціональної політики, долаючи існуючі суперечності та негаразди» [583].

Досліджуючи питання політичної мобілізації національних меншин Східної та Центральної Європи, сучасний дослідник Т. Буккволь у книзі «Україна та європейська безпека» наголошує, що до неї нерідко призводить неможливість побудувати успішну кар'єру в перспективних сферах (політика, економіка тощо) через етнічну приналежність. У цьому разі автор зазначає, що в Україні діють досить ліберальні порядки, адже, згідно з чинним законодавством, існує лише одна перешкода на шляху до здобуття перспективної державної посади – незнання української мови. До того ж, навіть ця вимога далеко не завжди дотримується, адже близько 20% керівних посад у політиці та державному секторі обіймають етнічні росіяни, і далеко не всі з них освоїли державну мову на належному рівні. У зв'язку з цим Т. Буккволь констатує, що така ліберальна політика щодо російської нацменшини не має бути приводом для її домінування в політичному житті України [534, с.110–111].

На безпосередній зв'язок між ставленням представників національних меншин до соціокультурних процесів в незалежній Україні та особливостями їхньої самоідентифікації вказала М. Ергемлідзе у статті «Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні» [334]. На думку дослідниці, «самоідентифікація відображає рівень їх адаптованості до навколишнього суспільства, відчуття ними власної самодостатності, а також відбиває ставлення українців до представників інших націй, що проживають в країні» [334, с. 52]. Основними перешкодами для налагодження гармонійних стосунків між титульною нацією та національними меншинами дослідниця визначає непродуману політику з боку законодавців та урядовців, упереджене ставлення деяких представників суспільства та правоохоронних органів, розпалювання міжнаціональної ворожнечі у ЗМІ тощо. Для того, щоб виправити ситуацію, необхідно активно долучатися до культурного відродження національних меншин, сприяти долученню їх до політичних процесів держави [334].

Неабиякий інтерес у контексті дослідження самоідентифікації народів становить праця І. Рафальського «Орієнтири самовизначення в умовах державної

незалежності України». У ній висвітлено етапи самоідентифікації українців та етнічних меншин, що проживають в Україні, і виокремлено низку процесів, що є перепорою для їхнього подальшого становлення: «а) переходу української національної самосвідомості від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу; б) розпаду та часткової регенерації пострадянської ідентичності; в) зародження регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти та стратегічні вектори інтеграції» [574, с. 332].

Багато вітчизняних дослідників запропонували свої пропозиції щодо правового забезпечення долучення національних меншин до суспільно-політичних процесів в Україні. Зокрема практичні рекомендації представлено у роботах таких вчених як М. Громовчук [319], А. Василечко [281], Я. Ленгер [480], В. Надольська [529], В. Євтух [336], Н. Шипка [659] та ін.

Дослідниця Г. Луцишин вважає одним з потужних рушіїв політизації нацменшин в Україні економічну кризу та політичну нестабільність. Останні спонукали представників різних національностей вимагати для себе важелів впливу в країні [497]. О. Липчук стверджує, що політизація етнічності стала можливою через прогресивність українського законодавства [484, с. 208-218]. Але не на користь України у цьому питанні зіграла відсутність у її законах статті щодо покарання за пропаганду сепаратизму. Це розв'язало руки ворогам України, які активно використовували нацменшини для дестабілізації ситуації [566, с.184–199]. На нашу думку, все-таки, не прогресивність українських законів спонукала до політизації національних меншин в Україні. Вважаємо, що основним чинником у цьому процесі був зовнішній, а саме – втручання Російської Федерації. Крім того, сприяли цьому і внутрішні проблеми в Україні, зокрема негаразди в економічній та соціальній сферах, непослідовність у забезпеченні прав депортованих народів тощо.

Дослідники становища національних меншин у незалежній Україні, зокрема О. Валевський [277], І. Гах [305], С. Кульчицький [467], С. Яніцька [679] здебільшого сходяться на тому, що етнічні громади здобули досить широкі

можливості для розвитку. У цьому разі дуже показовою у контексті дослідження російської національної меншини в Україні є інформація, подана дослідниками С. Кульчицьким та Б. Парахонським. На відміну від спільнот інших національностей, росіяни вважали, що повинні мати особливий статус в Україні, а саме – «державотворчої нації». Статус же національної меншини вони вважали принизливим для себе [470].

Окремий блок досліджень становлять роботи, присвячені участі нацменшин у виборчому процесі. Цікавою у цьому контексті є стаття донецького юриста Б. Бабіна, який дослідив проблему запровадження квот для національних меншин у органах влади всіх рівнів. На думку автора, квотування несе в собі чимало позитивних зрушень, проте не позбавлене і негативного потенціалу, адже перебуває на межі порушення прав громадян за етнічною ознакою [249, с. 61–62]. Досліджуючи роль нацменшин у створенні партійної системи України, О. Калакура дійшов висновку, що спроби створити політичні партії на національній основі, які робилися в 1990-х рр., не виправдали себе [381, с. 161–166]. На думку А. Демартино жодна з політичних течій в Україні, що базувалися на етнічній складовій, не змогла існувати через особливості поселенської структури [327, с. 156–160].

О. Ляшенко проаналізував особливості функціонування партій етноцентричного характеру, які обстоювали інтереси різних національних спільнот. Особливу увагу дослідник приділив Меджлісу кримських татар [501, с.124–133]. Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах вивчала голова ради Українського незалежного центру політичних досліджень Ю. Тищенко [620].

В. Зінич продемонстрував важливість особливостей територіального розселення депортованих осіб для їхньої участі у роботі місцевих органів влади [373, с.167]. Наукова розвідка О. Павлова також торкається цієї проблематики. Дослідник, оцінюючи рівень політизації різних етносів на території України, стверджує, що найбільш політизованими були кримські татари, а найменш –

молдовани Одещини [546, с. 268–269]. Також він встановив факт наявності на Одещині неформального самоврядування гагаузів та болгар [546, с.271]. Деякі закономірності участі угорської меншини у місцевих виборах на Зарпатті намагалися знайти Ю. Остапець та І. Скиба [542, с.61,60].

Участь національних меншин у виборчих кампаніях та у роботі владних структур України 1990-х рр. досліджено у працях Л. Коцур «Електоральні вподобання національних меншин під час виборів Президента України у 1990-х рр.» [449] та «Участь національних меншин УРСР у парламентських виборах 1990р.» [448], «Національні меншини і влада України на початку 1990-х рр: конструктивний діалог і втрачені перспективи» [450, с. 90-95].

Становлення і розвиток національно-культурних об'єднань України також нерідко ставали предметом дослідження вітчизняних науковців, яким вдалося по-новому поглянути на ці процеси, систематизувати різні форми громадської активності таких організацій і визначити їхнє місце в суспільстві. Так В. Христенко визначив етапи формування національно-культурних товариств на Одещині у 1990-ті рр. [648]. Функціонування національно-культурних організацій в південній частині України дослідила Л. Ляпіна [498]. Політичний аспект функціонування громадських організацій національних меншин України став предметом наукової розвідки Н. Марчук [512]. Створенню культурно-освітніх організацій України і Польщі (2000–2005 рр.) присвячена робота О. Коваленко [395]. С. Рудницький і С. Сухачов критично проаналізували документи щодо роботи польських національно-культурних товариств в Україні [587]. Культурні організації нацменшин у м. Дніпрі вивчала І. Шерстюк [657].

Сучасна українська історіографія не залишилася осторонь і вкрай складної для дослідження проблеми конфліктів на ґрунті етнічності. Фундаментальною в цьому сенсі є праця В. Котигоренка «Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт». У ній автор розмірковує над природою етнополітичних конфліктів, які породила комуністична спадщина, аналізує характерні особливості етнодемографічної та етносоціальної структури

українського соціуму, аналізує активність етнічних громад в Україні з урахуванням низки внутрішніх та зовнішніх чинників. Автор ділиться своїми міркуваннями щодо шляхів подолання конфліктів на ґрунті етнічності та пропонує дієві заходи по запобіганню їх виникнення [408]. Низка важливих проблем пов'язаних із етнічними конфліктами у незалежній Україні та їх врегулюванням розкрита в аналітичній доповіді «Політичні проблеми сучасної України» [560].

Етнополітичну специфіку, суть і ознаки конфлікту в Придністров'ї, історичні передумови, причини і чинники його виникнення [414; 424] та роль України у врегулюванні конфлікту [415, с. 151-169; 417, с. 550-555; 423, с. 172-184] спробував розкрити автор цього дослідження.

Аналітична доповідь «Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів» становить неабиякий інтерес у контексті даного дисертаційного дослідження. У праці подано аналіз висловлювань експертів країн Заходу та СНД щодо ситуації, яка склалася навколо українського Криму і Донбасу [388].

У статті «Етнополітичні процеси в Україні 1990-х років: провісники «гібридної» війни і геополітичних змін» розкрито деякі провідні тенденції в етнополітичній сфері незалежної Української держави 1990-х рр., проаналізовано зовнішні виклики, зокрема вплив Російської Федерації на громадсько-політичну діяльність національних меншин на теренах України, з'ясовано, у який спосіб Російська Федерація для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей використовувала російську національну меншину, мовне питання, загострюючи в Україні у такий спосіб суспільно-політичну ситуацію [447].

Проблематика національних меншин в Україні досліджуваного періоду знайшла відображення у спеціалізованих збірниках статей, зокрема, «Етнічна історія народів Європи» [335, с. 142.], «Україна – проблема ідентичності:

людина, економіка, суспільство» [635, с. 237], Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України [378, с. 371], «Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України», «Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки» [573, с. 192] та інші.

Збірник Конгресу національних громад України «Вибори 2002: у контексті міжнаціональних відносин» (вип. 1), який є водночас історичним джерелом і науковою розвідкою, також становить певний інтерес. У ньому подано опис та трактування особливостей виборів 2002 р. в Україні у етнополітичному контексті. Зокрема, у праці знайшли відображення настрої представників етнічних спільнот щодо виборчого процесу, місце проблем етнічності, мови та релігії у виборчих програмах політичних партій тощо [403, с. 54].

Здобуття Україною незалежності мало своїм наслідком стрімке зростання дослідницької активності серед представників етнонаціональних меншин. Чимало робіт з проблематики, пов'язаної з розвитком національних меншин, було видано лідерами національних рухів та їх учасниками. Серед них особливої уваги заслуговують праці Р. Чубарова, М. Араджионі, Е. Авемілева, Р. Хаялі, С. Бекирова, З. Нагаєва, С. Сейдаметова, Е. Муратова [569, с. 530], Т. Армузанова, О. Газізова [223, с. 404], М. Арсенян [243, с. 32], В. Анікіна [531, с. 286], Е. Тадеева [612], Я. Драуша [333], І. Зісельса [371], В. Нахмановича [532], О. Ціпка [650], В. Ліхачова [487], В. Кіпіані [853], А. Ташогло [613], В. Ваняна [278], М. Гош [837] та інших.

Етнонаціональна проблематика стала провідною в українській соціогуманітаристиці на початку ХХІ ст. Проте, попри наявність позитивних зрушень у розбудові міжнаціональних відносин, і досі залишається чимало нерозв'язаних проблем. Зокрема дослідник В. Нахманович виділяє дві основні перешкоди на шляху до гармонізації взаємини між представниками різних етносів: 1) українська політична нація перебуває у стані розколу на європейську та радянську [532]; 2) особливості побудови стосунків у трикутнику «українці – росіяни – національні меншини». У радянську добу в УРСР високі посади

обіймали переважно росіяни – «представники імперської нації». За ними йшли представники національних меншин, оскільки характеризувалися більшою мобільністю і урбанізованістю. Українцям же було відведено «почесне» третє місце попри те, що саме вони були титульною нацією республіки. Кардинальних змін ця ієрархія зазнала в незалежній Україні: на першому місці, за словами В. Нахмановича, тепер перебувають українці, друге місце залишилося за представниками нацменшин, за винятком росіян, які, на думку автора, стали непроханими гостями [532].

Особливу увагу дослідник приділяє вивченню автохтонних народів, що характеризуються компактним проживанням на територіях свого етногенезу чи історичної колонізації (наприклад, румуни і молдовани на Буковині, угорці і румуни на Закарпатті та інші). За певних сприятливих обставин та за підтримки з боку країн, які вважаються їхніми історичними батьківщинами, ці національні громади можуть претендувати на надання особливого політичного статусу на територіях свого компактного проживання. І тоді Україна опиниться у непростій ситуації, коли, задовольнивши вимоги одних народів, вона ризикує зіпсувати відносини з іншими. Для розв'язання цієї проблеми, на думку вченого, «слід звернутися до форми національної самоорганізації, яку прийнято вважати можливою лише для класичних діаспорних народів, до національно-культурної автономії» [532].

В. Кіпіані у статті «Украина – и для русских!» зазначив, що «останній перепис сигналізує про суттєве – майже на 5% або 3 млн зменшення чисельності українських Іванових і Сидорових». При цьому кількість росіян, яких «великий і могутній сусід» з легкістю міг використати для досягнення свої політичних цілей в Україні, суттєво збільшилася. На думку автора, влада сприяла формуванню чергової «російської партії» в Україні і знищенню української державності, нагороджуючи в 2008 р. орденом Дружби народів В. Колесніченка, Т. Коновалюка, Л. Грача, В. Волгу та інших, що формували п'яту колону Кремля в Україні» [853].

Варто зазначити, що В.Сергійчук у книзі «Етнічні межі і державні кордони України» задовго до агресії РФ у 2014 р. писав про те, що російські політичні лідери повсякчас намагаються обґрунтувати територіальні претензії до України. Прямим свідченням зазіхання на її землі можна вважати небажання скасувати рішення про «російський статус Севастополя», а також той факт, що це місто мер Ю. Лужков свого часу проголосив одинадцятю префектурою Москви [595, с. 3].

Нещодавно вийшла колективна праця «„Гібридна“ війна Росії проти України після Революції гідності», де автори спробували розібратися в причинах конфлікту на Сході, анексії Криму, особливостях ведення війни Росією проти України. Дослідники переконані, що на користь першої у розв'язанні збройного конфлікту зіграв той факт, що Луганська, Донецька і Харківська області розташовані на кордоні з нею, а отже, агресору було легко використати для цього своїх співвітчизників. А в ситуації з Кримом численна російська етнічна громада була безпосередньо задіяна для його анексії під гаслами надання права на самовизначення [360, с. 78-79]. У цьому контексті М. Джемільєв зазначав, що Росія, крім того, «... довгий час активно «підготовувала» близько десятка створених у Криму російських організацій, зокрема, товариства «Русское единство», «Русский блок», які протягом останніх десяти років щодня говорили про утиски прав російськомовного населення Криму. Хоча такої проблеми не існувало» [522, с. 27]. До згаданих чинників початку війни на Донбасі О. Савченко додав «люмпенізацію Сходу країни» та мілітаризацію Росії [224, с. 29]. На думку І. Зайця, Україна є особливо вразливою у цьому збройному конфлікті у зв'язку з тим, що її влада цинічно ігнорує український національний інтерес [224, с. 107].

Водночас деякі автори небезпідставно порівнюють риторику Гітлера та Путіна в царині національних меншин. Так, перший щодо захоплення Судетів висловився так: «Як і на інших німецьких територіях на Сході з усіма німецькими меншинами, які проживали там, поводитися все гірше і гірше. Більше ніж мільйон людей німецької крові... були відрізані від їхньої

Батьківщини». Своєю чергою Путін прокоментував анексію Криму тим, що «одна за одною робилися спроби позбавити росіян історичної пам'яті, а подекуди і російської мови, зробити об'єктом примусової асиміляції. І, звичайно, росіяни... страждали від постійної політичної державної кризи, яка трясє Україну останні 20 років» [264, с. 240-241]. Як бачимо, система обґрунтування загарбницьких дій практично однакова. Проте, як слушно підмітив російський опозиціонер Г. Каспаров, Україна, на відміну від Росії, поважає базовий принцип європейської цивілізації – верховенство права. Саме цей факт, на його думку, став перешкодою для створення путінського Євразійського союзу, який за сутністю мав стати soft-версією СРСР [390, с.195].

Загалом, у вітчизняній історіографії з етнонаціональної проблематики найбільший інтерес викликають проблеми правового та фінансового забезпечення національних меншин, міжнаціональних відносин, культурно-духовного відродження. Однак спостерігається вкрай мало робіт, які розкривають світогляд пересічних представників етнічних громад та їхнє ставлення до суспільно-політичної ситуації в державі. Проблема участі національних меншин у процесах державотворення у центрі уваги вчених виникала рідко. А в історії незалежної України були періоди, коли кожен із народів, що проживає на її території, прагнув до самобутності, а не консолідації з іншими представниками українського соціуму.

Непоследовність органів влади у розв'язанні актуальних проблем депортованих народів відзначає у своїй статті Р. Чубаров «Щодо деяких питань законодавчого врегулювання процесу відновлення та забезпечення прав кримськотатарського народу в Україні». Аналізуючи міжнародні документи, у яких закріплено права національних меншин, автор відзначає, що деякі з них не мають механізмів реалізації, а інші упродовж багатьох років не виконуються зовсім або втілюються в життя лише частково. Так, низкою труднощів супроводжується реалізація колективних прав (на представництво в органах влади та самоврядування, збереження історично-культурної спадщини, здобуття

освіти рідною мовою тощо) [653, с.31, 33]. Особливої ваги автор надав проблемі визначання статусу кримськотатарського народу в Україні [653, с. 33, 34]. Здійснивши історичний екскурс у 1990-ті роки, можна з упевненістю сказати, що нерозв'язання тогочасних проблем корінного кримськотатарського народу не лише послабило позиції Української держави в Криму, а й полегшило у 2014 р. анексію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим.

До вивчення питань рівня толерантності міжетнічних і міжконфесійних відносин на Кримському півострові долучилася дослідниця М. Араджионі. Вона вказує на безпосередній зв'язок періодичного загострення ситуації в регіоні з боротьбою за ресурси та нехтуванням демократичними принципами. Вчена констатує, що в Україні зниження рівня толерантності та випадки агресії щодо представників національних меншин були характерними впродовж десятиліть [241, с.. 45]. Спираючись на дослідження Таврійської групи медіації щодо визначання рівня ксенофобії, расизму та антисемітизму серед молоді, дослідниця зазначає, що старшокласники Сімферополя, Севастополя і Бахчисараю продемонстрували толерантність лише до українців та росіян, а от у їхньому ставленні до представників інших національностей спостерігалися ксенофобські настрої [241, с. 46, 47]. Як показало дослідження, найбільший коефіцієнт соціальної дистанції характерний для росіян, українців, татар та греків (перелік народів подано зі зменшенням коефіцієнта). У зв'язку із вказаним вище, М. Араджионі констатує, що необхідними складниками для подолання проявів ксенофобії та расизму в Україні мають стати просвітницькі програми, які формують толерантне ставлення до інших народів і охоплюють усі вікові категорії громадян України, а також активна співпраця між етнічними групами у єдиному морально-етичному полі [241, с.53, 54].

Е. Авемилева у розвідці «Некоторые аспекты земельной реформы в Крыму» констатує, що серед всіх пострадянських держав лише Україна взяла на себе всю відповідальність за втілення в життя планів щодо повернення кримських татар на їхні етнічні території. Дослідниця акцентує увагу на

особливостях їхнього облаштування в Криму, подає статистичну інформацію [226, с. 56]. З-поміж головних проблем, які спіткали кримських татар в Україні, Е. Авемилева виділила земельну. Вона заявила, що кримських татар дискримінують, виділяючи їм мінімальні наділи. Від 1 січня 2001 р. (дати набуття чинності чергового Земельного кодексу) надання депортованим земельного наділу сільськогосподарського призначення взагалі перестало бути обов'язковим. У результаті без землі на той час залишалось 28 % кримських татар [226, с. 59, 60].

Е. Муратова дослідила релігійний аспект життєдіяльності національних меншин. Вона визначила основні чинники відродження ісламу на Кримському півострові, до яких віднесла створення об'єднань мусульман, будівництво нових мечетей і реставрація старих, підготовка кадрів мусульманського духовництва. На її думку, все це полегшить і пришвидшить адаптацію кримських татар до нових умов [521, с. 371]. С. Бекиров простудіював роль науково-педагогічних кадрів у соціальній адаптації кримських татар у процесі репатріації. Можна погодитися з думкою дослідника, що підготовка високопрофесійних науково-педагогічних кадрів та їхня ефективна діяльність, яка має своїм наслідком зростання рівня освіченості населення, мають позитивний вплив на соціалізацію кримських татар. Освічена людина більш схильна до нестандартних варіантів вирішення нагальних проблем і реалізації новаторських підходів у соціальній сфері, зберігаючи при цьому самобутність свого народу [255, с. 418, 424].

Поряд із традиційними проблемами З. Нагаєва та М. Арсенян актуалізують проблеми зберігання містобудівельної спадщини корінних народів Криму та вірмен України. Так, на думку З. Нагаєвої, у ній проявляється менталітет народу, його звичаї та культура. Через це держава має сприяти тому, щоб її виконавчі органи, разом із зацікавленими громадськими організаціями, фахівцями з архітектури та будівництва, долучалися до розв'язання проблеми зберігання пам'яток корінних народів Криму [524, с. 438, 446]. М. Арсенян нагадала про ініціативу «Спілки вірмен України» відродити автентичну вірменську спадщину

на теренах України. Дослідниця особливу увагу зацентрувала на історичних пам'ятках вірмен у місті Кілія, серед яких, зокрема, вірменські надгробні плити церкви Св. Миколая, зробила екскурс в історію їхньої появи [243, с.32].

Т. Арзуманова наголошує на важливості функціонування національно-культурних товариств для розвитку культур етнічних меншин в Україні та забезпечення діалогу між їхніми спільнотами і державою [242, с. 161]. Обравши предметом дослідження діяльність російських товариств у Харкові та Харківській області, вчена констатує, що у Харкові станом на 2011 р. налічувалося більше десяти організацій для просування російської мови в Україні і розвитку російської культури. Також Т. Арзуманова зазначає, що їхня ефективність була вкрай низькою через неконсолідованість дій їхніх лідерів та невисокий рівень політичної культури цільової аудиторії [242, с. 163].

Водночас, на думку авторів колективної монографії «“Братня” навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.», у середині 1990-х р. Російська Федерація почала застосовувати у політиці щодо України нову доктрину, згідно з якою вона формально визнавала зовнішні атрибути її незалежності. Однак, не зважаючи на це, докладала чималих зусиль задля формування її тотальної залежності від своєї волі [264, с 222]. Зокрема йшлося про енергетичну залежність від Росії, намагання останньої впливати на прийняття будь-яких важливих рішень українським урядом, насаджування в українському суспільстві ідеї про «єдиний російський народ», «євразійський простір», «русский мир», перешкоджання намаганням проукраїнських сил забезпечити домінування української мови як основи ідентичності українців, формування «п'ятої колони» для забезпечення російським інтересам потужного лобі та підтримки зовнішнього втручання з боку Росії [264, с 222].

Наприкінці першого десятиліття XXI ст. наукові розвідки окремим етнонаціональним спільнотам присвятили Е. Тадеєв, А. Ташогло, В. Ванян та Я. Драуш. Зокрема, Е. Тадеєв та А. Бузаров відслідкували становлення осетинської діаспори в Україні та особливості діяльності їхніх громадських

організацій. Оцінюючи внесок останніх, автори вважають, що вони неабияк сприяли підвищенню рівня національної самосвідомості осетинів в Україні [612]. Дослідниця А. Ташогло, вивчаючи становище гагаузів, стверджує, що мова – це вирішальний чинник для зберігання самобутності будь-якого народу. Але вчена з жалем констатує, що гагаузи, як етнічна спільнота, поступово відходять в небуття. Щоб виправити ситуацію, на думку А. Ташогло, потрібна програма їхнього культурного відродження [613]. В. Ванян актуалізував проблему діяльності сучасних вірменських товариств, наголосив на важливості одного з їхніх напрямів роботи – консолідації вірменської молоді на теренах України. Крім того, він зазначив про наміри Спільки вірменської молоді України ініціювати перепис вірмен для того, щоб з'ясувати точну чисельність в Українській державі [278].

У статті польського дослідника Я. Драуша «Польсько-українські відносини після незалежності» акцентується увага на важливості двосторонньої польсько-української угоди про співробітництво, яка надала можливість об'єктивно оцінити операцію «Вісла» та геноцид поляків, здійснений радянським комуністичним режимом [333].

Проблеми мовної самоідентифікації етнічних груп у Криму періоду незалежності України торкається у своїх працях О. Газізова. Вона повідомляє про тривожну тенденцію до русифікації «великих» і «малих» етнічних груп населення Криму, що впливає на їхню мовну самоідентифікацію. Вчена констатує, що мовна ідентичність населення регіону не збігається з його національно-етнічним самовизначенням і домінує на Кримському півострові зовсім не державна українська мова, а мова найчисленнішої етнічної групи – російська [300, с.165, 167]. На підтвердження своїх слів О. Газізова наводить статистичні дані центру О.Разумкова станом на 2008 р., відповідно до яких 76,7% українців, що проживали в Криму, вважають рідною мовою російську, українську – 17,9%, татарську – 2,2%. Серед кримських татар вважали рідною кримськотатарську мову 86,5%, російську – 9,1%, українську – 2,5%. Серед

росіян назвали рідною російську 95,7%, українську – 2,1%, кримськотатарську – 0,9 %. Зовсім не володіють українською мовою 18,9% кримських татар, 12% росіян та 6,7 % українців [300, с. 165, 166]. У цьому контексті цілком виправданими виглядають слова Ю. Гнаткевича про те, що населення південно-східної України втрачає національну ідентичність і перетворюється на манкуртів навіть в умовах незалежності. Він закликав до зміни державної мовної політики у цій частині країни [300, с. 167].

Пройде небагато часу і побоювання автора окресляться реаліями російської окупації Криму, яка, за висловлюванням німецького автора Б. Райтшустера у книзі «Путінократія. Людина влади та її система», стала можливою внаслідок діяльності російських пропагандистських каналів, котрі зуміли переконати 92% росіян [572, с. 77], які їх дивляться, в існуванні «кримської кризи», розгулу українських «фашистів» і перевороту в Києві [572, с. 335]. І тут можна цілком погодитися з думкою І. Зайця про те, що «українська сучасна держава творилася в річищі європейської традиції як держава національного типу. Тривале ігнорування владою цього чинника, насамперед мовного, розколювало український соціум і робило країну вразливою до зовнішніх викликів, а війна Росії проти України найповніше виявляла цю небезпеку» [224, с. 107].

Задовго до анексії Криму Російською Федерацією вітчизняні науковці неодноразово намагалися привернути увагу до мовної проблеми в Україні. Так Я. Калакура цілком слушно поставив запитання: чому «українська мова – одна з найдавніших і наймелодійніших мов у світі, мова одного з найбільших народів Європи, мова, яка має конституційний статус державної, у багатьох містах Сходу і Півдня України, а також у Криму залишається на узбіччі комунікативного простору. Пошук відповіді на це питання, наукове осмислення мови як об'єкта історичного пізнання, одного з його методологічних інструментаріїв, видається важливим і актуальним» [300, с. 166].

Під кутом зору перебігу подальших подій в Україні – порушення Росією Будапештського меморандуму і окупації Криму потребують переосмислення написаних сторінок недалекого минулого Української держави. Попри всі небезпеки, які можуть спіткати опозиціонерів у Криму на сьогоднішній день, кримські татари, як прихильники демократичного устрою, не сприймають російську владу [522, с. 44]. Історикам ще потрібно знайти відповідь на деякі запитання, що постають після ретельного вивчення заходів влади Януковича. Наприклад, чому на той час СБУ визначала Меджліс головною опозиційною до влади організацією і чому пропозиції з вжиття заходів щодо неї збігалися з тими, що їх нині пропонує ФСБ [317, с. 253].

Науковим пріоритетом дослідницьких практик М. Гош, В. Ліхачова та Й. Зісельса стало розвінчання проявів ксенофобії, расизму й антисемітизму в українському соціумі. Зокрема М. Гош, дослідивши проблему ксенофобії серед молоді і розглянувши її на макро- і мікрорівнях, вважає, що причиною цього негативного явища є недостатня реалізація батьками їхньої виховної функції та загальне нерозуміння проблеми суспільством, що несе у собі негативні наслідки [837].

Вивчаючи виправданість звинувачень у расизмі та антисемітизмі, які деколи лунають на адресу України, В. Ліхачов констатує, що здебільшого вони не мали нічого спільного з реальністю і були частиною інформаційної кампанії з дискредитації країни. Проте прояви расизму та антисемітизму все-таки мали місце в Україні, як спроби деструктивних сил штучно дестабілізувати ситуацію в державі. Найбільш вразливими етносами у цьому контексті вчений називає ромів, євреїв, кримських татар, а також мігрантів з країн Азії і Африки. Часто жертвами ксенофобських проявів ставали молоді люди [487]. В. Ліхачов повідомляє, що, за даними правозахисних організацій, з 2006 по 2008 рр. в обласних центрах України було здійснено низку злочинів на ґрунті расової ненависті, п'ять з яких мали летальні наслідки [487].

На думку деяких авторів, перші прояви антисемітизму спостерігалися в Україні на початку 1990-х рр. [371] та були використані у певних політичних цілях [371].

О. Бураковський, досліджуючи трансформацію міжнаціональних відносин в 1991–2008 рр., звертає увагу на зростання проявів антисемітизму в Україні, які, на думку автора, спостерігалися на тлі мало вивчених актуальних проблем історії євреїв в Україні [932]. Крім того, предметом дослідження О. Бураковського стала історія Ради національностей, що функціювала при Народному Русі України у її взаємозв'язку з єврейською етнічною спільнотою України. Автор вважав, що через організаційні чвари Рух перейшов від лібералізму до політики правочентристського спрямування, внаслідок чого Рада національностей перестала функціонувати [931]. Схожої думки дотримується і Р. Мирський, директор Львівського центру документації та досліджень галицького єврейства [968].

Загалом можна констатувати, що низка представників етнічних громад заявила про невдоволення політикою багатьох держав щодо повернення депортованих народів на Батьківщину. Так у «Зверненні Курултаю кримськотатарського народу до ООН та ОБСЄ» міститься прохання пришвидшити повернення до Криму всіх кримських татар, які змушені проживати за межами України [822]. Зокрема, там було наголошено, що «багато ініціатив Української держави та її керівництва, спрямованих на об'єднання зусиль країн СНД щодо відновлення прав раніше депортованих народів, національних меншин та окремих осіб, не знаходять реальної підтримки тими країнами, у яких все ще всупереч своїй волі змушені проживати кримські татари. Переговори України з Республікою Узбекистан та іншими державами СНД, щодо укладання двосторонніх договорів про співробітництво та сприяння добровільному поверненню депортованих осіб в Україну так і не завершилися підписанням відповідних документів» [822].

Історико-геополітичним чинникам формування своєрідних етнографічних регіонів в Україні, які згодом були використані ззовні для провокативних і агресивних дій, присвячені докторські і кандидатські дисертаційні дослідження Т. Месіч [517], Б. Гріза [318], Г. Кондратюка [402], Ю. Бардашевської [252] та ін.

Проблему впливу української духовної еліти на формування національної ментальності, створення асоціацій, товариств, об'єднань, для відродження національних культурних традицій, розв'язання мовних проблем, етнополітики та соціальної диференціації населення дослідив О. Нелюбов у науковій розвідці «Духовна еліта України кінця 50-х рр. XX – початку XXI століття як фактор формування демократичних цінностей суспільства і соціокультурний аналіз» [536]. Він помітив, що комплекс меншовартості та патерналізм, які дісталися нам в спадок від СРСР, мали безпосередній вплив на формування української ментальності. Водночас війна українського народу за незалежність проти російського агресора (початок 2014 р.) показала, що цей комплекс українці успішно подолали, захищаючи європейський цивілізаційний вибір у XXI ст.

Специфіка реформування державних органів у царині етнополітики, основні напрями співпраці організацій національних меншин із регіональними владними структурами розглянуто у дисертаційному дослідженні Л. Коцур [451]. Можна погодитися з думкою авторки про те, що «проблемою української етнополітики було постійне переформатування органів, які здійснювали безпосередні контакти з організаціями національних меншин і забезпечували реалізацію рішень у сфері етнополітики» [451, с. 19-20].

В. Пекарчук констатує, що у практиці міжнародних відносин між Україною та країнами – історичними батьківщинами меншин за останні десятиліття було встановлено нові форми контактів, які мали позитивний вплив на міжкультурний діалог [553]. Водночас було допущено низку помилок у внутрішній політиці в царині міжнаціональних відносин, які мали своїм наслідком загострення мовного питання і тотальний занепад української мови, а саме: половина

російської та угорської етнічних спільнот не володіла державною мовою. Вилучення 1 липня 2010 р. Верховною Радою України із закону «Про засади зовнішньої політики України» пункту про те, що кінцевою метою інтеграції в ЄС і НАТО є вступ до цих міждержавних об'єднань і водночас перетворення Севастополя на головну базу Чорноморського флоту Росії стали каталізатором зросійщення українського соціуму і формування своєрідного плацдарму для подальшої збройної агресії проти України.

У сучасних умовах збройного протистояння з Російською Федерацією українська історіографія остаточно позбувається росієцентричних тлумачень тих чи інших історичних фактів, проросійських історичних міфів, якими ще не так давно був заповнений вітчизняний науковий дискурс. Натомість формується нове «історіографічне покоління» з власними «ідейно-ціннісними та соціально-генетичними вимірами» [400, с. 33]. Також відбулися зміни і у відносинах історик-влада. Відтепер науковці беруть пряму участь у формуванні «національної ідентичності за допомогою історіографічних модулів національної історії» [400, с. 53]. На сучасному стані, коли українська еліта «зацікавлена у створенні респектабельного національного нарративу» [400, с. 53], проблематика етнополітичних процесів в Україні 1990-х – 2000-х рр. залишається актуальною і далеко не вичерпаною як на тлі нових впливів глобалізованого світу, «гібридної» війни, так і заміни «культури партійності» новою культурою мислення (за І. Колесник).

Проте й сьогодні в українській історіографії бракує комплексного дослідження, яке б розкривало особливості впливу національних меншин на суспільно-політичні трансформації в часи української незалежності. Багато аспектів цієї проблеми потребують ґрунтовного переосмислення у зв'язку зі збройною агресією Росії в 2014 р. Тривале ігнорування політиками практики наукового прогнозування в етнонаціональній сфері певним чином полегшило використання Російською Федерацією «національного чинника» у «гібридній» війні й здійсненні загарбницьких планів у Криму і на Сході України.

1.2 Проблематика національних меншин України у зарубіжній історіографії

Проблематика, пов'язана з різними аспектами життя та діяльності національних меншин в Україні, є предметом дослідження низки закордонних учених.

Зокрема, російський учений В. Кувалдін порівняв особливості парламентських процесів в Україні та Російській Федерації [463], виокремивши їхні спільні та відмінні риси. Особлива увага автора сконцентрована на визначенні становища російської національної меншини в Україні, її представництва в парламенті. Крім того, В. Кувалдін ділиться своїми міркуваннями щодо можливості створення в Україні партій за етнічною ознакою, зокрема тих, які в перспективі могли б виступити на підтримку зовнішньополітичного курсу Російської Федерації.

Т. Гузенкова досліджувала діяльність Верховної Ради України щодо консолідації поліетнічного українського суспільства [320, с.409]. Дисертація М. С'єдіна, в якій досліджено особливості розвитку парламентаризму в Україні та Росії, містить розлогий аналіз впливу етнічності та культурного середовища на політичну активність громадян [611, с. 196]. О. Амیانтов також досліджував парламентаризм в Україні та Росії, й, серед іншого, ступінь виконання передвиборних програм партіями, які перемогли на виборах, та його взаємозв'язок із електоральними вподобаннями виборців [233, с. 15].

Політизацію етнічних меншин в Україні розглянуто в російській історіографії як результат слабкості влади, на відміну від тоталітарного режиму в Росії. Окрім того, тамтешніми вченими була висловлена думка про насильницьке долучення російського населення до складу України, яке не вважало її своєю Батьківщиною. Акцентується увага на суттєвих соціокультурних відмінностях українського і російського населення [600, с. 429].

Дійсно, на нашу думку, росіяни і українці мають різне соціоісторичне походження. Водночас, як показали події російсько-української війни,

починаючи з 2014 р., значна частина росіян стала на захист суверенітету і територіальної цілісності України, вважаючи її своєю Батьківщиною. Російські вчені висловлювали сумніви щодо збереження української державності в умовах поширення політизації етнічності та нових викликів XXI ст. [617]. Відповідно до соціологічного дослідження Московського державного інституту міжнародних відносин (2009 р.), в Україні після «помаранчевої революції» було зафіксовано високий рівень української політичної ідентичності серед громадян, що, на думку російських вчених, указувало на неабиякий потенціал до розколу країни [1006, с. 761].

Для російської історіографії було характерно розглядати незалежність України як «тимчасовий», «непомікований» крок, здійснений під впливами радикальних націоналістів. Насправді ж Україна була і є в лоні «руського мира». Подібні ідеї насаджувалися навіть всупереч зростанню політичної активності патріотично налаштованих українських громадян в усіх куточках країни разом з Кримом. Обстоювання українських національних інтересів у політиці щодо представників інших етнічних груп, зокрема, росіян тлумачилося як «русифобія», «примусова українізація». Євроінтеграція України висвітлювалася переважно в негативному ключі, насаджувалася думка про те, що вона призведе до «цивілізаційного розколу» держави, зведе нанівець «дружні стосунки» з Росією. Цікавою у цьому контексті є думка російського соціального філософа, політолога і аналітика О. Ціпко. Аналізуючи українські та російські політичні еліти, він рекомендує розбудовувати Українську державу за російським зразком, культивуючи ті самі традиції, що й в РФ. Тільки так, на його думку, можна забезпечити «хороші» відносини між двома країнами [650]. Така точка зору ще раз демонструє шовіністичну заідеологізованість російського суспільства та його рабську залежність від російської влади на генетичному рівні. Крім того, подібні висловлювання згодом були використані для підтвердження необхідності «захисту» культурних та мовних прав росіян в Україні.

В. Алексеев, аналізуючи з позиції російських інтересів національну політику України, приходить до висновку, що Захід у цьому контексті здійснює негативний вплив, домагаючись здебільшого через реформування освітньої системи формування «нового» українця, який не відчуває споріднення з російською ідентичністю. Це, на думку дослідника, має на меті посварити «братні народи». Зокрема, він переконує, що українську історію заповнили міфи, які несуть у собі викривлене сприйняття фактів. Ще одним потужним знаряддям розбрату між українцями та росіянами є мовна політика. Так, В. Алексеев наполягає, що відсутність можливості навчатися російською мовою – це порушення прав російськомовного населення [922].

Російські автори із відділу світових політичних процесів та департаменту прикладного аналізу міжнародних процесів Московського державного інституту міжнародних відносин І. Лошкар'єв та А. Сугенцов у статті «Радикалізація росіян в Україні: від «випадкової» діаспори до повстанського руху» обґрунтовують радикалізацію національної російської меншини в Україні після Революції гідності 2013–2014 рр. Вони зазначають, що «після Євромайдану політичний інституційний дизайн був несприятливим для російської діаспори у східних та південних регіонах. Це заважало стабільному розвитку пострадянської ідентичності росіян у країні. Але під час акцій протесту «Євромайдану» росіяни відреагували на неприємну політичну ситуацію, вивчаючи, хто вони та які соціальні і політичні цілі вони мали... Насильницькі дії новоствореної влади в Києві (на думку авторів доби пізнього путінізму. – Авт) радикалізували російську діаспору. Діаспоряни почали створювати альтернативні влади у регіонах, де уряд не мав монополії на використання сили. Залучення Росії та міжнародних добровольців ускладнює ситуацію в Донбасі та процес політичного формування невизнаних республік, також відомих як ДНР та ЛНР» [953]. Водночас автори свідомо опускають справжню роль Російської Федерації в розпалюванні на сході України сепаратизму, поширенні ідей

«русского мира», загарбанні території сусідньої держави, в порушенні основоположних принципів Будапештського меморандуму 1994 р.

Європейські та американські дослідники розглядають проблематику національних меншин України крізь призму російського впливу на перспективи розвитку незалежної Української держави, зберігання її територіальної цілісності.

Так, сучасні відносини між народами України досліджував В. Сажин [984], а Т. Реслер з Вайомінгського університету розглядає проблему дилеми демократизації і захисту меншин в Росії, Україні та Литві [994].

Неабиякий інтерес у зарубіжних дослідників викликають проблеми проведення виборів на тлі політизації національних меншин, заходи української політичної еліти щодо уникнення конфліктів на ґрунті етнічності.

Стаття дослідників В. Рейзінгера, А. Міллера, В. Леслі та К. Хілла присвячена аналізу особливостей проведення парламентських виборів в Україні, зокрема, регіональний аспект цієї проблеми, участь у них представників етнічних меншин [1001]. Колектив учених, об'єднаний університетом Кембриджа, дослідив особливості демократичних зрушень та авторитарної реакції в Україні, Росії, Білорусі та Молдові [934]. Окремий блок досліджень зарубіжних учених становлять роботи, присвячені участі представників національних меншин у русі за відновлення Української держави та ролі населення різних регіонів у цьому процесі [387, с. 623; 391, с. 604; 570, с. 502; 969, 964].

Британський дослідник Е. Вільсон вивчав вплив етнополітичних процесів на відновлення Української держави [1002]. Цікавою є критична оцінка доробку цього вченого, зокрема, статті «Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith» М. Рябчуком: «Деконструюючи націоналістичні міфи, Ендрю Вілсон непомітно витворює міфи нові, професійно загорнуті у ліберальну фразеологію та поважний академічний об'єктивізм. Подеколи спостереження й висновки англійського вченого надто вже вподібнюються до вузькопартійних,

тенденційно-пропагандистських концепцій певного середовища російськомовних консерваторів в Україні, котрі радше через непорозуміння, ніж з об'єктивної сутності називають себе “лібералами”. Вибудовуючи свій контент, Е. Вільсон досить часто зосереджується тільки на російсько-українському протистоянні і, відповідно, зводячи до нього проблему русифікації східноукраїнського населення, уникаючи розмови про громадсько-політичну активність представників численних етнічних груп цієї території, тим самим автоматично розмежовує їх лише на прихильників російсько-українського протистояння. За свідченнями сучасних українських дослідників економічні важелі впливу на значній частині східноукраїнських територій опинилися упродовж 1990-х років у руках татар, євреїв, греків» [331, с. 221-260].

Варто зазначити, що М. Рябчук не менш критично поставився і до розвідки Є. Бремера «Політика етнічності: росіяни в новій Україні» [929]. На його думку, вона, попри те, що містить дані ґрунтовних соціологічних опитувань, які проводив багатонаціональний колектив закордонних та вітчизняних вчених у Львові, Києві, Сімферополі, хибує надто вузькими візіями автора досліджуваної проблематики. У висновках не беруться до уваги українські реалії та неоднозначні державотворчі процеси [589].

Науковий співробітник Центру трансатлантичних відносин (ЦТВ) Школи фундаментальних міжнародних досліджень (ШФМД) при Університеті Джонса Гопкінса Т. Кузьо ще на початку 1990-х рр. писав, що «росіяни завжди були настільки привілейованими іммігрантами, що спроби будь-якого національно свідомого уряду в Києві змінити цю ситуацію й підтримати якимсь чином українську мову, культуру, освіту наражаються на спритно маніпульовані звинувачення у “примусовій” українізації» [995]. Як зазначає Т. Кузьо, «російськомовні українці та російська меншина віддавали свої голоси за контрреволюційні політичні сили – чи то за КПУ протягом 1990-х років, чи то за Партію регіонів з 2004 року. У Східній Європі національні меншини підтримували демократичні революції, спрямовані проти авторитарних лідерів

та курс на європейську інтеграцію. В Україні ж вони голосують протилежним чином. Тож не дивно, що чергова русофільська контрреволюція розпочалася після обрання президентом Віктора Януковича у 2010 році. І варто визнати, що Янукович та Партія регіонів становили найбільшу загрозу національним правам українців з часів правління Брежнєва й Щербицького. І це не є несподіванкою, адже вони спадкоємці консервативно-русофільського крила радянської КПУ, представники неорадянської політичної культури Донбасу та Криму» [995]. Також Т. Кузьо вважає, що мультикультуралізм, що довів свою ефективність на Заході, може бути використаний у національній політиці пострадянських країн [592].

Окремий блок досліджень зарубіжних учених становить мовна політика в Україні. Так, А. Фурньє проаналізувала окремі аспекти лінгвістичної українізації в Центральній та Східній Україні і реакцію на неї російської національної меншини [944]. Неабиякий інтерес становить науковий доробок канадського дослідника кафедри українських студій Університету Оттави (Канада) Д. Ареля [939]. Зокрема, у статті «Interpreting “Nationality” and “Language” in the 2001 Ukrainian Census» він досліджує використання категорій «національність» та «рідна мова» під час перепису, взаємозв'язок національної приналежності та політичних вподобань [938]. А. Полісі (Інститут географії, Единбурзький університет, Великобританія) дослідив проблему утвердження української та домінування російської мови на Одещині [977]. У свою чергу Л. Баррінгтон у статті «Russian-Speakers in Ukraine and Kazakhstan: “Nationality”, “Population”, or Neither?» намагається з'ясувати, чи можна вважати російськомовність альтернативою асиміляції через те, що російськомовні громадяни України та Казахстану суттєво відрізняються від решти своїх співвітчизників в поглядах на національно-політичні проблеми. Також Л. Баррінгтон намагається встановити, чи можна вважати російськомовність більш важливим маркером ідентичності, ніж громадянство та етнічна приналежність [962]. Водночас в іншій статті, написаній у співавторстві з Р. Фарандою, Л. Баррінгтон намагається з'ясувати,

як мовні вподобання та етнічна приналежність впливають на геополітичний вектор України [961]. У статті «Views of the 'ethnic other' in Ukraine» дослідник проаналізував стосунки росіян та українців на основі соціологічних досліджень, проведених наприкінці 1990-х рр. Він встановив, що в Україні загалом добре ставляться до інших етносів, причиною чого вчений вважає практику міжнаціональних шлюбів, мовну політику та стійкі регіональні ідентичності [963]. Водночас С. Сейгель виокремив вплив географічного розташування, ідентичності та громадянства на ментальність в спірних для України та Росії прикордонних територіях [986]. Е. Джуліано у статті «Who supported separatism in Donbas? Ethnicity and popular opinion at the start of the Ukraine crisis» поставив собі за мету з'ясувати, як чисельність етнічних росіян Донбасу впливала на сепаратистські настрої. За результатами опитувань, саме серед росіян було найбільше тих, хто підтримував сепаратизм. Отже, констатує автор, етнічна ідентичність має вплив на формування політичних установок особистості. При цьому Е. Джуліано також зазначає, що причинами підтримки жителями Донбасу сепаратистів, згідно з опитуванням, були не проблеми, пов'язані із використанням російської мови чи проросійські погляди, а, швидше, труднощі на регіональному рівні і образа на недостатню, на їхню думку, увагу до Донбасу з боку Києва [940].

Р. Роуленд дослідив кількісні та якісні зміни у складі українського населення на основі результатів Всеукраїнського перепису населення (2001 р.). Він констатував, що характерними рисами демографічного розвитку України стали надзвичайно високі показники природного скорочення населення, масовий виїзд етнічних росіян за межі України (або, в деяких випадках, зміна їхньої етнічної ідентичності на українську). Крім того, в роботі Р. Роуленда висвітлено й деякі тенденції в становищі інших національних меншин в Україні – кримських татар, вірмен, євреїв [980].

У статті «Ethnic conflict and conflict resolution in Ukraine» Г. Ванзона висловлено тезу про те, що з часів здобуття Україною незалежності в ній не

виникало масштабних конфліктів на підставі етнічної приналежності, хоча національні меншини в державі становили приблизно чверть населення. Ба більше, державною мовою в Україні володіло менше половини її громадян. Говорячи про причини відсутності конфліктів, дослідник зазначає, що це не є заслугою політики українського уряду. Швидше це результат загальної пасивності суспільства та деяких інших чинників. Г. Ванзон повідомляє про значний занепад української культури, яка внаслідок неефективності урядової політики станом на 2001 р., перебувала на значно нижчому рівні, ніж в 1991 р. [949].

Водночас Г. Сассе з Лондонської школи економіки та політології у своїй статті «Conflict prevention in a transition state: The Crimean issue in post-Soviet Ukraine» визначає дві суперечливі тенденції, що спостерігалися в незалежній Україні: зміцнення політичних інститутів центральної влади та виборча автономізація в Криму. Основним викликом для молодого держави в етнополітичному контексті вчена назвала ситуацію, що склалася в Криму. На думку Г. Сассе, політичні процеси та перемовини, що супроводжували надання півострову автономії, мали значно більший вплив на уникнення міжетнічних конфліктів, ніж саме проголошення Криму автономною республікою [948].

На нашу думку, цікавими, але дещо однобічними, є висновки П. Д'анієрі, висловлені ним у статті «Ethnic Tensions and State Strategies: Understanding the Survival of the Ukrainian State» [974]. Вчений дослідив політику України щодо національних меншин в 1990–2007 рр. і дійшов висновку, що етнополітичні конфлікти у ній неминучі і головним їхнім рушієм є російська національна меншина та русофони, які компактно проживають у Криму та на Донбасі. П. Д'анієрі вважає, що зменшення владного впливу російської нацменшини в українському суспільстві призведе до підвищення сепаратистських настроїв у її середовищі. Автор переконаний, що у ймовірному конфлікті проблеми мови та громадянства відіграють непересічну роль. Розвиваючи цю думку, він припускає, що усунення російської мови з системи української освіти призведе

до конфлікту з високою вірогідністю сепаратизму. Говорячи про причини, що дали змогу уникнути сепаратизму в 1990–2007 рр., П. Д'анієрі зазначає: щоразу в часи суттєвого загострення ситуації виходці зі Східної України ставали на чолі держави і національноорієнтовані сили не могли їм протистояти. Це призводило до того, що обурення поступово вщухало. Крім того, важливу роль у тому, що конфлікту не відбулося, відіграли зовнішні чинники – поведінка РФ, яка активно підтримує російську нацменшину в Україні, та США. Останні відіграли роль стримувача, особливо під час Помаранчевої революції, коли загроза етнополітичного конфлікту була критичною [972]. Російська національна громада має великий потенціал до участі в етнополітичних конфліктах в Україні і багато в чому на її користь відіграє велика її концентрація в одному регіоні. У даному контексті актуальною є праця П. Д'анієрі: «Interdependence and sovereignty in the Ukrainian-Russian relationship» [973].

Я. Янмаат з Інституту освіти Лондона вивчав взаємодію українців з російською нацменшиною у системі освіти. Так, у одній зі своїх статей він дослідив мовну політику в системі української освіти та враження від неї російської громади [954]. В іншій статті «The ethnic 'other' in Ukrainian history textbooks: the case of Russia and the Russians» він проаналізував образ росіян у двох поколіннях українських підручників з історії. Автор дійшов висновку, що для першого покоління було притаманно представляти їх як недружніх до України представників іноземного правління – царату або радянського режиму. Для другого характерним є стримання від упередженого ставлення до росіян. Паралельно з цим Я. Янмаат фіксує тенденцію послаблення після 2005 р. в підручниках уваги до патріотичного і національного виховання [955].

Контури громадянської та етнічної національної ідентифікації в Україні відобразив у своїй розвідці дослідник С. Шульман [988]. Крім того, предметом його дослідження стали відносини між українцями та російською національною меншиною [989]. У цьому контексті пізнавальними є такі його праці, як «National integration and foreign policy in multiethnic states» [991]; «Ukrainian Nation-Building

Under Kuchma» [993]; «The cultural foundations of Ukrainian national identity». У цих працях С. Шульман доходить висновку, що для формування національної ідентичності важливими є усвідомлення культурної подібності та відмінності між етнічними та етнорегіональними групами, а також між ними та населенням інших держав. На основі аналізу результатів соціологічних опитувань мешканців Львова та Донецька автор визначає відмінне та спільне між європейською, російською, українською культурами [992]. Окреслена проблематика поглиблюється у праці «Cultures in competition: Ukrainian foreign policy and the ‘cultural threat’ from abroad» [990]. У статті «Sources of Civic and Ethnic Nationalism in Ukraine» С. Шульман виокремлює чотири групи чинників, що впливають на громадянську та національну ідентичності українського соціуму: 1) етнічна культурна демографія; 2) вік та ефективність держави та її установ; 3) дискурс еліти щодо громадянського і етнічного націоналізму; 4) державна політика. Складний взаємозв'язок цих чинників має безпосередній вплив на національне самовизначення в Україні [987].

Національну ідентичність і політику в Південній та Східній Україні дослідив вчений з Лондонського університету П. Пірі [974]. Ґрунтовну доповідь про національну ідентичність в Україні підготувала К. Волчук [1004]. Італійська вчена П. Бокале у статті «Italian, Ukrainian or Russian? Language and identity in Crimea» дослідила етнополітичну ситуацію в Криму, базуючись на даних опитування італійської меншини в Керчі в 2012–2013 рр. Вчена констатувала, що населенню півострова притаманна етнічна різноманітність і тамтешні мешканці можуть відчувати споріднення з декількома етнічними громадами одночасно [926].

Ф. Флейшманн з Європейського дослідницького центру щодо міграції та етнічних відносин Університету Утрехта провела досить масштабне дослідження співвідношення етнічної та державної ідентичностей серед населення 28 міст п'яти автономних республік Російської Федерації, в Україні та Автономній Республіці Крим [943].

У статті В. Вереса «The minority identity and the idea of the 'unity' of the nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine» проведено порівняльний аналіз етнонаціональної ідентичності угорських меншин, що проживають в Румунії, Словаччині, Сербії, Україні, з'ясовано їхні відносини з Угорщиною [1000].

Вивчення становища національних меншин пострадянської доби є науковим інтересом доцента Північно-Східного університету Бостона Дж. Бердса. На основі статистичних даних та показів біженців, які покинули Україну та попросили притулку в Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії, Великобританії та Євросоюзі, він дійшов висновку, що у 1990-х рр. в Україні спостерігалися досить масштабні переслідування осіб на підставі їхньої етнічної приналежності та релігійних вподобань. Варто наголосити, що це твердження багато в чому йде в розріз з висновками інших представників західної історіографії [956].

У статті Г. Торвальдсена «Birthplaces, migration and identity in the 2001 census for Ukraine» зазначено, що від здобуття Україною незалежності для неї не був характерний великий відсоток внутрішньої міграції (між східними та західними областями держави) та змішаних шлюбів між представниками різних етносів. Причиною цього дослідник вважає значний рівень еміграції до інших країн та етнічну відчуженість [947].

Дж. Джордж, Р. Мозер та М. Папіч у статті «The Impact of Minority-Majority Districts: Evidence from Ukraine» проаналізували вплив представників етнічних меншин, що проживають у районах з високим/низьким відсотком, на їхню електоральну поведінку, зокрема, зв'язок між етнічним складом населення виборчого округу та підтримкою кандидатів у депутати від національних меншин [957]. Поряд з цим, стаття С. Блума з Південного Іллінойського університету розкриває домінування російськомовних політиків різних регіонів України під час перерозподілу влади в коаліції й місце та роль національних меншин у владних процесах загалом [925].

Дж. Дж. Джатрас, заступник директора Американського Інституту, у статті «Російська мова як друга офіційна: Президенту Януковичу слід дотриматись своєї обіцянки» зазначає, що ставлення до російської мови як регіональної мови національної меншини сприятиме регіональному та мовному розколу всередині країни. У зв'язку з цим він вважає, що, попри загрозу, яку становить російська мова українській державності, її треба популяризувати в Україні. Вказуючи на утиски російської мови, Дж. Дж. Джатрас практично ігнорує той факт, що за Законом України про мови (від 3 липня 2012 р.) відкрито дискримінується й використання мов інших національних меншин України. Коротко коментуючи цей факт, він вважає, що суспільству варто визнати: у сучасному світі існує лише одна мова, знання якої необхідно більшості населення світу – це англійська [330]. З цією думкою автора можна погодитись. На наш погляд, з огляду на сучасні світові тенденції, українцям як високоосвіченій нації, необхідно знати дві мови – українську та англійську, яка є набагато вищою за міжнародним статусом і впливом, порівнюючи з російською.

В. Чарниш у статті «Analysis of current events: Identity mobilization in hybrid regimes: Language in Ukrainian politics», аналізуючи мовний закон 2012 р., стверджує, що він є неефективним, тому що насправді не захищає мовні меншини, а ще більше поглиблює суперечності через мовне питання у деяких регіонах України. Ба більше, закон дає змогу українським політикам і надалі маніпулювати болісними для етнічних меншин мовними проблемами задля завоювання симпатій виборців [933].

У статті О. Онуч та Г. Хейла «Capturing ethnicity: the case of Ukraine» виокремлено чотири виміри етнічної ідентичності: 1) індивідуальні мовні вподобання, 2) мовна долученість; 3) етнолінгвістична ідентичність; 4) національність. На основі опитування, проведеного в 2014 р., вчені доводять, що етнічна ідентичність має вплив на ставлення до тих чи інших подій та явищ,

важливих для політичного життя України, наприклад, вступу до НАТО, Євромайдану тощо [971].

Водночас Г. Поп-Елехс та Г. Робертсон у статті «Identity and political preferences in Ukraine – before and after the Euromaidan» дослідили взаємозв'язок між етнічною приналежністю, мовними вподобаннями та громадянською ідентичністю, з одного боку, і політичними поглядами, з іншого. Ними були виокремлені такі тенденції: зростання частки людей, які вважають Україну Батьківщиною; зміна зовнішньополітичної орієнтації України щодо Росії у протилежному напрямку; збільшення кількості прихильників євроінтеграції України. Водночас дослідники встановили, що громадяни більше тяжіють до зміни політичних поглядів на основі своєї етнічної ідентичності та мовних вподобань, а не навпаки [946]. Водночас у статті «From Russian to Ukrainian Eurasianism: the new 'historical' friends and enemies» Д. Шлапентаха з Університету Індіани зазначено, що за 20 років незалежності України відбулися суттєві зрушення у сприйнятті різних етносів: росіяни, яких досі вважали «старшими братами», перетворилися на ворогів. При цьому ставлення до представників тюркських народів, насамперед кримських татар, суттєво покращилося [935].

Фахівець факультету російських та східноєвропейських досліджень Манчестерського університету Ю. Тепер у статті «Official Russian identity discourse in light of the annexation of Crimea: national or imperial?» зазначає, що саме домінування етнічних росіян стало вирішальним у анексії Криму Росією і допомогло легалізувати її територіальні посягання. У цьому разі, як доводить автор, аналіз змін у риториці Кремля щодо ситуації на сході України дає змогу констатувати, що вона базується передусім на політичних інтересах Російської Федерації, а не національних інтересах того чи іншого народу, які вона буцімто захищає [996].

П. Р. Магочій у статті «The heritage of autonomy in Carpathian Rus' and Ukraine's Transcarpathian region» вкотре обґрунтовує право русинів Закарпаття на

автономію, чим, на нашу думку, сприяє розпалюванню міжетнічного конфлікту в регіоні [965]. Подібні твердження містяться і у статті У. Лейна «Русини та українці вчора, сьогодні та завтра: обмеження національної історії» [951].

П. А. Рудлінг у статті «Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology» відзначає, що в Україні стрімке зростання антисемітизму спостерігалось після «Помаранчевої революції». Він стверджує, що неабиякий внесок у поширення антисемітської літератури належить Міжрегіональній академії управління персоналом (МАУП), адже саме у її друкарні виходить у світ приблизно 85% всієї літератури такого гатунку. Фінансується таке видавництво мусульманськими країнами – Саудівською Аравією, Лівією та Іраном [975]. Специфічна тема єврейського спадкового туризму представлена у статті А. Корсале з Університету Кальярі «Jewish heritage tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine» [923]. Актуальною залишається стаття К. Фефермана з університету Аріеля «The Crisis in Ukraine: Attitudes of the Russian and Ukrainian Jewish Communities» [942].

Так, ті чи інші аспекти проблематики, пов'язаної зі становищем національних меншин в Україні, їхнім правовим статусом, відносинами одне з одним та з титульною нацією були предметом наукових пошуків зарубіжних учених. Дослідження росіян у цій царині здебільшого хибують заідеологізованістю і представляють викривлене бачення подій. Намагання з боку російських вчених виправдати анексію Криму та підтримати терористичні сили на Донбасі ще більше актуалізували досліджувану проблематику [384].

1.3 Джерела дослідження

Проблематика національних меншин України 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. знайшла відображення у цілому комплексі документальних джерел, який був використаний під час написання дисертаційного дослідження. До нього увійшли як опубліковані, так і неопубліковані документи. Походження, зміст,

форма, цільова спрямованість документів становлять ту сукупність ознак, котра дала змогу провести їх видову класифікацію. У запропонованому дослідженні слід виокремили такі групи джерел:

- офіційні документи партійних і державних органів та документи місцевих керівних органів, що зберігаються в архівах;
- опубліковані: а) нормативно-правові акти, що діяли в досліджуваний період, та їх проекти (Конституція України, закони, укази Президента України, постанови урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь), які були регуляторами суспільних відносин на певному етапі розвитку; б) протоколи комітетів Верховної Ради України та стенограми сесій, а також матеріали щодо планування роботи законодавчого й виконавчих органів влади; в) постанови та директивні ухвали державних обласних, місцевих керівних органів (управлінь, відділів, комітетів, тощо); г) доповіді, промови, виступи, заяви представників української політичної еліти періоду 1991–2018 рр.;
- матеріали періодики, де вміщено як офіційну інформацію про поточні події, так і хроніку життя національних меншин;
- спогади, мемуари, інтерв'ю, щоденники, епістолярій;
- інформація статистичних, енциклопедично-довідникових видань.

Аналіз інформації, вміщеної у вищезазначених джерелах, надав змогу зробити авторські узагальнення щодо досліджуваної проблематики і сформувані картину зовнішніх та внутрішніх впливів на етнополітику в Україні впродовж 1991–2018 рр. Основу дисертаційного дослідження становлять документи центральних, обласних, міських і районних органів влади, виявлені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державному архіві Донецької області Р-6800, Державному архіві Закарпатської області Ф.1 тощо. Особливий інтерес становлять фонди 1 (документи ЦК Компартії України) та 270 (документи про діяльність Народного Руху України) ЦДАГО України. Окремі справи вміщують

низку документів про особливості функціонування єврейських, румунських, молдовських, кримськотатарських та угорських культурних товариств; органів влади, які дають змогу з'ясувати деякі аспекти державної політики щодо нацменшин. У фондах 5225, 5252, Р-1 ЦДАВО України зібрана інформація щодо електоральних уподобань представників нацменшин, їхньої участі в роботі державних і парламентських комітетів та громадських організацій. Документи фонду Р-1 проливають світло на етнічну приналежність осіб, які балотувалися в народні депутати, їхнє якісно-кількісне представництво.

Великий масив джерел зберігається в обласних архівах. Напередодні окупації Росією частини Донбасу було опрацьовано документи Державного архіву Донецької області. У фонді Р-6800 містяться документи за 1989–2002 рр., які надають змогу з'ясувати особливості функціонування політичних партій та громадських організацій у регіоні, а також їхня друкована продукція.

Після здобуття Україною незалежності налагодилися науково-дослідницькі, культурно-освітні зв'язки українських обласних архівів з представниками національних меншин, предметом студій яких виступала історія, культура та повсякдення їхніх народів.

Довідкове видання «Євреї Одессы и Юга Украины. История в документах» побачило світ завдяки сприянню Міжнародного єврейського общинного центру «Мігдаль». Перша книга вийшла ще у 2002 р. і була підготовлена Л. Білоусовою та Т. Волковою. Крім того, завдяки підтримці Одеської філії Грецького Фонду Культур було опубліковано шість частин видання «Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви» (2000–2014 рр.).

Документи з Державного архіву в Автономній Республіці Крим увійшли до першого випуску «Указателя материалов по истории крымских армян, хранящихся в Государственном архиве Автономной Республики Крым» (2007). Це видання активно підтримала Спілка вірмен України та Кримське вірменське

товариство. Довідник-показчик документів з культури кримських татар кінця XVIII ст. – першої половини XX ст. підготувала Р. Айричинська.

Окрему групу джерел становлять нормативно-правові документи, які регулюють участь національних меншин у етнополітичних процесах: Конституція України, законодавчі акти з усіма змінами, укази, розпорядження, постанови Президента України, парламенту, Кабінету Міністрів України та інших урядових структур. На основі цих документів відслідковуються найважливіші етапи модернізації правового регулювання етнополітичних відносин, пріоритетні напрями державної політики у цій сфері.

Основним документом, який захищає права українців і національних меншин і має визначальний вплив на зміст інших нормативно-правових актів є Конституція України. Законодавчу базу, яка регулює правовий статус національних меншин в Україні, розробляли відповідно до статей 10, 11, 53, 85, 92, 119, 138 Конституції України. Ключовим актом, який врегулює проблеми національних меншин в Україні, став Закон України «Про національні меншини в Україні», прийнятий у 1992 р. Основним завданням документа є забезпечення рівних політичних, економічних, соціальних, культурних прав для усіх громадян України незалежно від їхнього національного походження. Водночас держава зобов'язалася забезпечувати національним меншинам реалізацію їхніх прав. Одним із перших нормативно-правових актів, який фактично визначав особливості етнонаціонального розвитку України, стала «Декларація прав національностей України», яка також гарантувала рівні права і можливості всім національностям, що проживають на території України. Наведені документи стали основою для формування подальших нормативно-правових актів, які врегулювали етнонаціональні проблеми в Україні.

Приєднання України до Рамкової конвенції про захист національних меншин зобов'язало її упорядкувати етнонаціональне законодавство, узгодити його з міжнародними стандартами. Відповідно до цього документа Україна,

після підписання конвенції, зобов'язалася створити всі умови для забезпечення реалізації прав національних меншин.

Важливим аспектом у врегулюванні етнонаціональних відносин стало створення сталого поняттєвого апарату, який вмщував дефініції таких важливих понять як «національна меншина», «етнічна спільнота», «корінні народи» тощо. Цей факт позитивно вплинув на наближення вітчизняного законодавства у цій сфері до європейської практики. Крім цього, в Україні було здійснено спроби прийняти «Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні», де не лише мали міститися визначення згаданих вище понять, але й мали бути викладені загальні засади державної політики у царині етнонаціональних відносин. Загалом від часу здобуття Україною незалежності було зареєстровано 8 проєктів «Концепції...», крім того, ще декілька проєктів не пройшли процедуру реєстрації. Через певні об'єктивні та суб'єктивні чинники цей документ не прийнято і досі. Попри це, проаналізувавши положення всіх проєктів, можна визначити основні тенденції у розробленні державної політики у сфері етнонаціональних відносин.

Для дослідження проблем репатріантів, зокрема, їхнього облаштування та політики України з цього питання загалом, важливим є зміст Закону України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою». У ньому містяться чіткі критерії депортованих осіб та напрями роботи держави у відновленні їхніх прав. Керуючись змістом цього законодавчого акта, можна прослідкувати тенденції у державній політиці з урегулювання етнонаціональних відносин та створення умов для облаштування репатріантів. Також важливими документами для вивчення зазначеної теми є «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їхньої культури та освіти», «Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року», «Програма сприяння соціальному

становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки», «Інформація Ради міністрів Автономної Республіки Крим про стан і проблемні питання облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися на проживання в Україну», постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання», Указ Президента України «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну №615/2010 р.» та ін. Після окупації Російською Федерацією Криму з'явилися нормативно-правові акти, що засуджували агресію Росії, декларували підтримку кримським татарам, які втратили свою історичну батьківщину. Серед цих документів – постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», постанова № 792-VIII «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р., законопроекти «Про статус кримськотатарського народу» і «Про права корінних народів України» та ін.

Оскільки регіони України мають власну мовно-культурну специфіку у зв'язку компактним розселенням меншин у деяких з них, важливим джерелом дослідження є нормативно-правові акти, спрямовані на врегулювання мовного питання. Крім того, мовний аспект у контексті становища національних меншин, починаючи з 1990-х рр., був одним з тих, якими найбільше маніпулювали перед виборами задля електоральної мобілізації певних категорій населення. До 2012 р. Україна керувалася законом «Про мови в Українській РСР», і це попри те, що мовне питання було на порядку денному під час Помаранчевої революції, на виборах 2006 та 2007 рр., після президентських виборів 2010 р., перед парламентськими виборами 2012 р. У 2012 р. з порушенням процедури було прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики». Він не лише

утверджував русифікацію південно-східних регіонів й поглиблював розкол суспільства на мовному підґрунті, а й сприяв поширенню сепаратизму в Криму і Донбасі. У 2018 р. було прийнято за основу новий проєкт закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який спричинив суспільний резонанс не лише в Україні, але й за її межами. Проросійські сили, прикриваючись інтересами національних меншин, активно критикували цей документ, паралельно намагаючись поглибити конфронтацію в українському суспільстві. Ще одним важливим документом, який врегульовує мовне питання, є «Європейська хартія регіональних мов і мов меншин», ратифікована відповідним Законом України у 2007 р. Варто зазначити, що цей документ свого часу було невірно розтлумачено, внаслідок чого мови, які дійсно потребували захисту (міноритарні мови або мови, що перебувають на межі зникнення) навіть не увійшли до списку тих, що під захистом хартії. Водночас до мов, що потребують захисту, були внесені ті, якими користуються великі національні громади на території України, що, цілком закономірно, призвело до посилення автономістських та сепаратистських настроїв у середовищі нацменшин деяких регіонів України.

Важливим джерелом дисертаційного дослідження стала низка нормативно-правових актів, які дають змогу розглянути безпековий та освітньо-культурний аспекти етнонаціональної проблематики в Україні. Серед них – закони України «Про Автономну Республіку Крим»; «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики»; «Про національну безпеку України»; «Про основи національної безпеки України»; «Про освіту»; «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»; Концепція державної мовної політики; Наказ 01.02.2017 № 70 «Про Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики»; План заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2008–2009 рр.; Положення про Державний комітет у справах національностей та релігій; Постанова Верховної Ради України «Про державну підтримку газет, що видаються мовами

національних меншин»; Розпорядження Кабінету Міністрів України № 701-р від 11 вересня 2013 р. «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 р.»; Стратегія державної етнонаціональної політики; Указ Президента України № 201/2013 від 8 квітня 2013 р. «Про Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» та ін. Усі ці документи відображають особливості етнонаціональної політики на певному етапі розвитку держави, а відтак використані у дисертаційному дослідженні для з'ясування політичної доцільності, суспільної мотивації прийняття тих чи інших рішень в умовах нових викликів XXI ст.

Великий корпус джерел становлять директивні ухвали державних, обласних, місцевих керівних органів, зокрема управлінь, відділів, комітетів, секретаріатів, які містять інформацію про етнонаціональні процеси у регіонах, а також розкривають особливості забезпечення прав національних меншин на місцях. Серед документів – Довідка щодо забезпечення прав національних спільнот на Буковині від Чернівецької обласної державної адміністрації, Додаток до рішення обласної ради від 21 березня 2017 року, №333-VII; «Звернення депутатів Одеської обласної ради до Прем'єр-міністра України щодо збереження Болградського району Одеської області як самостійної адміністративно-територіальної одиниці»; Інформація Ради міністрів Автономної Республіки Крим про стан і проблемні питання облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися на проживання в Україну; Програма підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007–2009 роки; Звіт про виконання Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007–2009 роки та ін.

Чільне місце у з'ясуванні відповідності соціальних, політичних запитів національних меншин реальним на певних етапах суспільного розвитку посідає група джерел, репрезентована доповідями, виступами, звітами представників

української політичної еліти 1991–2018 років. Їх аналіз дав змогу відслідкувати характерні тенденції етнонаціонального виміру життя соціуму, його специфіку на регіональному рівні. Особливий науковий інтерес становлять щорічні доповіді Уповноваженого Президента України, у яких висвітлюється стан дотримання прав і свобод людини. У них також звернуто увагу на прояви дискримінації за расовою, етнічною чи релігійною ознакою, нагальні проблеми у суспільно-політичному житті національних меншин та ін. Проблематиці національних відносин присвячено Послання Президента України до Українського народу (2010 р.), де окреслено основні завдання подальшої мовно-культурної та національної політики. Щоправда реальні дії тодішньої влади не відповідали зазначеному курсу. Доповнюють названий інформаційний блок звіти державних інституцій у сфері етнонаціональної політики, прав людини та реалізації програм і проєктів.

Велику групу джерел становлять стенограми засідань Верховної Ради України та її комітетів, зокрема, профільного Комітету з питань прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин. Ці документи відбивають особисте і колективне політичне бачення народними депутатами назрілих проблем у сфері міжетнічних відносин у сучасній Україні.

Важливим джерелом дослідження є періодична преса України, зокрема газета Верховної Ради України «Голос України», щоденне видання Центральних органів виконавчої влади – «Урядовий кур'єр», видання «Європейська правда», щомісячна інформаційно-аналітична газета Ради національних спільнот України «Національний діалог», газета Конгресу національних громад України «Форум націй», теоретичне, громадсько-політичне видання Верховної Ради України – журнал «Віче», наукові журнали «Науковий вісник дипломатичної академії наук України», «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку» (Львів), «Українознавчий альманах» (Київ) тощо.

Аналізуючи періодичні видання, слід відзначити, що вони, по-перше, відбивають у реальному просторі й часі перебіг найважливіших подій

національно-культурного життя товариств і організацій нацменшин і, по-друге, виокремлюють контроверсійну проблематику в сфері етнонаціональних відносин в Україні на тлі перебігу суспільно-політичних процесів кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Важливим джерелом інформації про повсякденне життя національних меншин в Україні є інформаційно-аналітична газета Ради національних спільнот України «Національний діалог». Видання віддзеркалює не лише соціокультурне життя національних меншин в Україні, але й розкриває місце й роль етнічних спільнот у ключових подіях суспільно-політичного життя країни. Щоденні повідомлення про життя національних меншин розміщені у засобах масової інформації, які мають власні електронні інформаційні портали. Серед них – «Українська правда», «Радіо Свобода», «Апостроф», «Еспресо», «ВВС» та ін. Зазвичай ці ЗМІ висвітлюють найяскравіші події та явища, надаючи їм певного політичного або емоційного забарвлення, а відтак для з'ясування повноти і достовірності інформації потребують зіставлення з іншими джерелами. Загалом, дослідивши стрічку новин цих видань, зокрема стосовно національних меншин, можна відслідкувати реальне ставлення влади і суспільства до конкретних подій національного життя, а відтак виокремити знакові явища для сутнісного розуміння проблеми.

Важливим джерелом інформації для окресленої теми дослідження стали спогади, мемуари та інтерв'ю з представниками національних меншин, організацій, товариств, зокрема С. Мусасвої, А. Алієва «Мустафа Джемілев. Незламний» (2017), «25 років: Заповіти незалежності України» (2017) (Спогади і роздуми Л. Лук'янека, І. Драча, В. Брюховецького, І. Зайця, В. Василенка та ін.), Дж. Мейса «Україна: матеріалізація привидів» (2016) «Илловайский дневник» (2016) Р. Зінченка та ін. Аналіз цих праць, дозволяє прослідкувати політичну позицію лідерів тієї чи іншої меншини в умовах глобальних викликів для України в ХХІ ст.

Окрему групу джерел становлять енциклопедичні, науково-довідкові видання. Зокрема, для вивчення міграційних процесів, зокрема, у регіональному

вимірі, було використано енциклопедичне видання за редакцією Ю. Римаренка «Міграційні процеси в сучасному світі: Світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика: Енциклопедія» (К., 1998). Крім того, були опрацьовані й інші його праці: «Абетка етнополітолога» (т. 1–2, К., 1996), «Мала енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум. Витоки національного права. Уроки української державності. Етнополітичні виміри українського державотворення» (К., 1996), «Націоналізм як суспільний феномен: Енциклопедичний словник» (Донецьк, 1997), «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: У персоналіях» (К.–Донецьк, 1997), «Україна: Етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник» (К., 1997), «Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду» (К., 2000).

У довіднику «Етнополітика в Україні» (1997 р.) у трьох частинах містяться відомості щодо еволюції української етнополітики, змін у становищі національних меншин, особливостей функціонування їхніх громадських організацій. Теоретичні аспекти етнонаціональної політики державних органів влади відображено у енциклопедичному виданні «Політична наука в Україні 1991–2016» (К. : Парлам. вид-во, 2016) у двох томах. Том 1 присвячено розвитку політичної науки, а також місцю західних трендів на сучасному етапі її розвитку. Том 2 містить теоретико-методологічні засади політичної науки.

Остаточна група джерел, використана у дослідженні, репрезентована опублікованими документами і матеріалами державних органів влади. Найчисленнішу їх групу представляють законодавчі акти. Всі вони опубліковані на державних інтернет-ресурсах, а тому доступні для повного наукового аналізу.

Велика кількість документів увійшла до збірника «Держава, влада та громадянське суспільство в документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)». У ньому представлено документи Української республіканської партії (УРП), Української народно-демократичної партії (УНДП), Партії слов'янського відродження, Демократичної партії України

(ДемПУ), Комуністичної партії України (КПУ), Народної партії України (НПУ), Об'єднаної соціал-демократичної партії України ОСДПУ, Соціалістичної партії України (СПУ), Української консервативної республіканської партії (УКРП), Української національної консервативної партії (УНКП), Партії праці, Народного Руху України (НРУ), Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» (ВПО «ДСУ»). З них, серед іншого, можна почерпнути відомості про становище національних меншин в Україні, а також їхні політичні, економічні та соціокультурні інтереси.

З'ясовуючи місце та роль національних меншин у програмних документах політичних партій, виокремлюємо збірник «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», який проливає світло на цілі та завдання політичних партій у галузі етнополітики, а також діяльності державних органів задля втілення їх у життя. Він містить закони, постанови, декларації, акти, резолюції, укази, звернення та матеріали політичних партій [731]. Неабиякий інтерес становить багатотомний збірник «Закони України», у якому зібрані документи, що регулюють міжетнічні відносини у державі.

Під час вивчення суспільно-політичної активності кримських татар особливо важливим джерелом є документи Меджлісу, які представлені на його офіційному сайті. Передусім йдеться про документи та інформаційні огляди сесій і регіональних конференцій Курултаю кримськотатарського народу. Крім того, важливим джерелом для дослідження означеної теми є газета «Авдет» – періодичне видання Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР), яка висвітлювала і координувала національний рух кримських татар за повернення на Батьківщину і відновлення своїх громадянських і політичних прав на Кримському півострові.

Серед збірників відзначимо «Парламент України: вибори 98 (документи, статистика, бібліографія)», підготовлений дослідниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України в 1998 р. До нього увійшли матеріали

виборчої кампанії та статистичні дані, що стали в нагоді під час дослідження етнополітичних процесів в Україні наприкінці ХХ ст.

Отже, дисертаційне дослідження базується на різних видах джерел, критичне опрацювання яких на основі сучасної дослідницької методології дало змогу забезпечити емпіричну основу дослідження, зробити відповідні висновки і наукові узагальнення.

1.4 Методологія наукового пошуку

Обширна кількість проблем, що перебувають у фокусі дослідницького проекту, визначила методологічне кредо його виконавця, що ґрунтується на теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних спеціалістів, сучасному понятійному апараті і методах та прийомах наукового дослідження.

Надійними орієнтирами, завдяки яким обрано пріоритетні вектори опрацювання теми й адекватні їм засоби, стали підходи примордіалізму (Е. Сміт [601], Л. Гумільов [323]), інструменталізму (М. Вебер [285], К. Янг [678], П. Брасс [210]) і конструктивізму (Е. Гелер [307], Е. Хобсбаум [218], М. Есман [215], Р. Брубейкер [270], В. Тішков [618]), а також ідеї, синтезовані в етносимволічній, соціально-психологічній, транснаціоналістській теоріях (Д. Лейк [213], Дж. Ротшильд [221] та інші).

Етнокультурні явища висвітлювалися через призму теоретичних конструкцій мультикультуралізму й інтеркультуралізму.

Осягнення феноменології етнічності здійснювалося завдяки вивченню доробку піонерів цього напрямку Е. Ренана [219], Д. Рісмена [220] та ін.

У сучасній науці сформувався самостійний напрям – етнодержавознавство, об'єктом якого є «участь народів та націй у процесах державотворення, звільнення від чужого панування на засадах права та самовизначення». Опоненти закидають представникам цього напрямку насамперед те, що перша частина терміну промовисто натякає на етнічну винятковість чи домінанту

певного етносу щодо державності, а також асоціаціями з таким негативним проявом етніцизму як етнократія (владою однієї етнічної групи над іншими). Вчені, які працюють у цьому дисциплінарному руслі, вказують на те, що етнодержавознавство – «слід трактувати як теорію, що поєднує етнонаціональний та державотворчий підходи, в єдиній системі координат. Предметом етнодержавознавства є зміни, що відбуваються в політико-правовій сфері етнічного буття, внаслідок яких етноси – нації та народи перетворюються з об'єкта етно- та геополітики на його повноправний суб'єкт. ... Як науковий напрям, що утворився на межі таких наук, як етнологія та етнополітологія, етнодержавознавство досліджує етнічну сферу насамперед під кутом зору етнічних та національних прав і свобод, які реалізуються у певний спосіб державності – від автономних утворень до суверенних держав» [666].

Запропоноване дослідження здійснювалося з використанням сучасного наукового тезаурусу, а також дефініцій, що фігурують у нормативно-правових документах, які регулюють сферу етнополітики.

Серед номенклатури ключових понять, якими користувався дисертант – «етнос», «національність», «нація», «національна меншина», «національна/етнічна самоідентифікація», «етнополітика» та інші. Деякі з них є усталеними, окремі – донині дискутуються. У зв'язку з цим існує потреба принаймні стисло окреслити змістове наповнення термінів, якими оперують сучасні дослідники етнічної історії.

Етнос (з грецької – «народ») у деяких теоріях етнічності визначається як «стійка людська спільнота, що склалася історично й об'єднана спільними об'єктивними і суб'єктивними ознаками – походженням, мовою, культурою, традиціями господарювання, самосвідомістю, зовнішнім виглядом, складом розуму(ментальністю) тощо».

За іншим визначенням етнос – це «стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність поза економічним, соціальним, політичним

та конфесійним поділом та має спільні етнічно маркуючі ознаки. За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні» [545].

Поняття «Етнічна група» – багатозначне, означає різні типи етнічних спільнот. Етнічна група передбачає давню спорідненість, а також певну лінгвістичну, релігійну і психологічну спільність. Найчастіше цей термін вживається у сенсі «субетнічна група»/«субетнос», коли йдеться про групу певного етносу, що має свою субетнічну свідомість і самоназву чи територіально відособлену групу якогось етносу, відокремлену від основного масиву внаслідок міграції чи з інших причин, і таку, що зберігає власну первісну самосвідомість [674; 673].

Крім того, рідше трапляється вживання цього терміну як синонім етносу чи народу, а також як група етносів/метаєтнічна спільнота.

П. Чорній трактує «етнічність» «як цілісну складну систему відносин, сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини та етносів, що проявляється у мові, культурі, ментальності та етнічних стереотипах». Щодо терміну «етнічна група» дослідник зазначає, що сучасних науковців можна диференціювати на дві категорії: одні «наділяють етнічну групу ознаками і властивостями, які в українській термінології притаманні етносу – історично сформованій людській спільноті, що виникла на певній території, і якій притаманні неповторні й виняткові особливості мови, культури і психіки (ментальність), а також почуття самосвідомості»; інші – трактують етнічну групу як частину етносу, що мешкає за межами власної етнічної території (до них належить більша частина вітчизняних фахівців). Найбільш прийнятним, на наш погляд, є запропоноване П. Чорнієм визначення «етнічної групи», як «частини етносу, що проживає за межами своєї етнічної території, відрізняється від титульної етноспільноти соціолінгвістичними особливостями, відмінною матеріальною і духовною культурою, а також усвідомленням генетичної і культурної спорідненості зі своїм етносом» [651, с. 7-8].

Одним зі стрижневих у окресленому тематичному полі є концепт нації, що в сучасній літературі синонімізується з поняттям «держава». За характеристикою Е. Сміта, нація «розчиняє в собі три різних елементи: етнічний принцип, що виникає спочатку зі спорідненої організації; територіальний компонент, який історично походить від династичних і колоніальних об'єднань, і, нарешті, норму політичної спільноти...». Тому нація загалом уявляється як абстрактний міф, що разом з тим глибоко укорінений у різних вимірах історичного минулого, поєднуючи етнічну приналежність і територію [222].

О. Майборода висловлює міркування про те, що етнічність і у формі етносу, і у формі нації реалізує себе через різні політичні представницькі інститути. «Нація може мати таким інститутом державу або протодержавні інститути, якщо вона перебувала ще на стадії державотворення. Етнос може бути представлений різного роду політичними інститутами квазі-державного типу. Все ж таки, загальною світовою практикою є національне представництво через державу» [508, с. 25].

До кола ключових понять цього дисертаційного дослідження входять «етнічна» і «національна меншини».

В. Євтух вважає, що «етнічна меншина» є «різновидом людської спільноти, групою населення певної держави, що має спільні походження (дійсне чи уявне), культурні або фізичні характеристики, систему поглядів і зразків поведінки». Дослідник погоджується з типологією Ф. Гекмана, згідно з якою меншини виокремлюються за трьома базовими ознаками: походженням (шляхи формування), структурно-соціальним становищем у суспільстві та політичними орієнтаціями, але додає до них спільну мову, релігію, культуру, систему цінностей, почуття й поведінку у довір'ї, що формують сферу духовного життя і психологічну сутність людей та виявляються у їхній взаємодії. Етнічні меншини бувають п'яти типів: національні, регіональні, емігрантські, колоніальні, нові національні [349].

Ф. Капоторті визначає «національну меншину», як «групу населення, що відрізняється від основної групи населення своїм походженням, чи своєю національністю, чи своєю мовою, чи своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не посідає доміантної позиції в країні; демонструє бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традицію, релігію, чи мову; не складається з недавніх іммігрантів чи біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)» [212].

Р. Бретон вказує на таку властивість, як «інституційна наповненість» структур національної меншини, маючи на увазі її здатність відтворювати і репрезентувати себе через політичні, громадські, культурно-освітні інституції та ініціативи, реалізувати внутрішні ресурси для репродукції власної самобутності [211].

В. Євтух і В. Трощинський трактують «етнонаціональну структуру» як різновид «соціальної структури», «функціонально та ієрархічно організовану множину спільнот і груп, об'єднаних, насамперед, етнічною ознакою». Дослідники виокремлюють у етнонаціональній структурі України два типи етнічних спільнот – українська нація та етнічна меншина. Водночас вони вважають, що дефініція «корінний народ», закріплена в Основному Законі держави, потрапила до правових документів без належних підстав, оскільки традиційне трактування сприйняття корінних народів у міжнародній практиці не може бути застосоване в українському контексті. Адже коли брати за основну ознаку цього статусу відсутність державного утворення за межами України, на нього можуть претендувати кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки [337, с.]].

Автори так визначають елементи етнонаціональної структури: український етнос (українська етнонація); етнічні групи – серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини; представники окремих етносів. Науковці зауважують, що український етнос є найчисельнішою

етнічною спільнотою України, а до етичних груп з невизначеним статусом можна віднести гагаузів, караїмів, кримських татар, кримчаків [337, с. 5].

Українська нація є системоутворюючим елементом етнопатриархальної структури і виконує функцію демографічної та етнічної основи українського суспільства. Інша її надважлива функція пов'язана з державотворенням і реалізується в розбудові національної української держави, що не тотожне «етногеномічній» чи «етнократичній» державі, а означає, що «головним суб'єктом національно-державного самовизначення виступає, як правило, нація, яка традиційно проживає на даній території, є на ній найчисельнішою етнічною спільнотою; її територія розселення визначає кордони держави, а самоназва нації стає назвою держави, яку вона утворює» [337, с. 9].

Серед функцій меншинного сегмента етнопатриархальної структури виокремлюється утвердження мовного розмаїття, культурного плюралізму, поглиблення й розширення міжнародних зв'язків України.

У суверенній Україні зі змінною інтенсивністю відбуваються процеси, окреслені Е. Смітом, названі «етнічний ренесанс». Цей процес притаманний і іншим державам пострадянського простору, а також колишній Югославії, це явище пов'язане з формуванням повноцінних політичних партій на ґрунті етнічної більшості. Ю. Бромлей вказує на те, що етнічна група, яка кількісно переважає, стає ядром, стрижневим компонентом новітньої територіально-політичної (потестарної) спільноти – держави, набуваючи відповідної назви [265, с.125-152; 267, с. 48-54; 268, с. 32-37]. Етносоціальні організації (ЕСО) етнічних більшостей, позбавлені своєї політичної надбудови, трансформуються у визначальний чинник державотворчого процесу, що спричиняє «етнічний ренесанс».

У незалежній державі домінуюча кількісно спільнота еволюціонує від етносоціального в етнополітичний організм (ЕПО) і реалізує можливості, які у цьому разі з'являються. Саме за таким алгоритмом відбувається відродження українства [354].

«Національний ренесанс» в Україні охопив і національні меншини. Це знайшло вияв у активному пробудженні етнічної самосвідомості, позиціюванні власної самобутності, а також у інтенсивному пошуку засобів інтеграції в суспільно-політичні процеси, утвердженні як повноправних акторів державного будівництва [353].

Розгорнуту наукову дефініцію цього феномену запропонувала Л. Якубова: «Національною меншиною вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть в сучасному для себе етносередовищі. Національна меншина включає осіб, які мають громадянство і, за визначенням, не відіграють провідної ролі в суспільстві, що зумовлює необхідність відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту. Національна меншина поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політичну ситуацію районів проживання. Прагнучи зберегти ідентичність етнічну, національна меншина створює спеціальні інституції, національні культурні центри, освітні установи, ЗМІ тощо. Приналежність до національної меншини визначається суб'єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною і визначається генетично». У формуванні національних меншин виокремлюється кілька етапів. У фазі етнічного відродження відбувається створення національно-культурних товариств, освітніх центрів, активізація історичної пам'яті; на етапі мобілізації етнічної групи – «перехід від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів», нарешті, на третьому етапі – «політизація етнічності» у сфері висунення політичних вимог, розробки політичних програм, створення відповідних політичних партій» [676].

О. Рафальський у цій дефініції наголошує на політичному компоненті, трактуючи національну меншину як групу осіб, що, зберігаючи риси етнічної меншини, претендує на особливі політичні права, зокрема на національно-територіальну автономію [578, с. 178-179].

На думку В. Євтуха, національними меншинами слід вважати «групи громадян України неукраїнської національності, які проживають на її території, є меншими за чисельністю від української нації, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і зацікавленості добровільно зберігати й розвивати свою етнокультурну самобутність» [352].

Наприкінці 2001 р. Міністерство юстиції України оприлюднило аналогічну дефініцію: «До національних меншин належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах і які не є українцями за національністю, менші за чисельністю, ніж українці, виявляють почуття національного самоусвідомлення і готові добровільно зберігати і розвивати свою етнокультурну самобутність» [741].

Автор поділяє трактування нації як ступеня розвитку етносу суспільством, етнічний колектив, що усвідомлює власну природно-історичну спільність та організований у формі національної держави. Натомість групи з іншою етнічною ідентичністю і становлять національні меншини. «Групи етносу, що зберігають його якісні ознаки, – мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називають етнічними меншинами» [413, с. 33-37].

Деталізацію дефініції «національна меншина» знаходимо у робочому документі ООН «Визначення меншин» за 1996 р.; Ст. 1: «Меншина означає групу осіб, які постійно проживають на території держави, є чисельною меншістю стосовно решти населення цієї держави, тобто становлять менше половини її населення, мають національні, етнічні, релігійні, мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, культуру, традиції тощо, які відрізняються від відповідних характеристик решти населення і які виявляють прагнення до збереження існування і самобутності такої групи». У ст. 5 вказано, що «до меншин не відносяться: а) корінні народи; б) групи осіб, що розглядаються як народи і, відповідно мають право на самовизначення; в) групи осіб, які мають згадані вище характеристики і явно не прагнуть до збереження своєї самобутності; г) групи

осіб, які мають згадані вище характеристики, але є настільки малочисельними, що відсутня об'єктивна можливість встановити для них якийсь спеціальний режим захисту» [413, с. 37].

Згідно з українським законодавством, до національних меншин відносяться «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національної свідомості та спільності між собою» [709, с. 529].

Ф. Ермакора поділяє меншини на: «релігійні», «расові», «мовні», «етнічні» та «національні» [214].

Водночас Р. Брубейкер вважає визначальною іманентно рисою національної меншини наявність сукупності політичних установок, сформованих з таких елементів, як а) публічна заява про членство в етнокультурній національності, відмінній від домінуючої кількісно чи політично етнокультурної нації; б) вимога державного визнання цієї відмінної етнокультурної національності; в) претензія на певні колективні культурні чи політичні права, висунуті на основі цієї етнокультурної національності.

Спектр останніх – дуже широкий: від пропозиції запровадити мову меншини в адміністративну й освітню сфери до вимог територіальної політичної автономії, аж до повного суверенітету [269, с. 149-173].

Значна частина тезаурусу формується у процесі дискусій та підготовки нормативно-правових актів. Так, в Основному Законі України державною мовою офіційно визнана українська. У 1999 р. Конституційний Суд України дав тлумачення ст.10 Конституції України, згідно з яким «під державною мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя», а такими вважаються «сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо)» [709].

У ст. 53 Конституції України зазначено, що громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [120, с. 11-28].

Крім того, правову основу державної політики у цій сфері становлять відповідні міжнародні документи. Так, згідно зі статтею 10 Рамкової конвенції про захист національних меншин, яку наша держава ратифікувала, вона має визнавати за кожним представником національної меншини права на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній чи письмовій формі, а в ареалах компактного замешкання – в міру можливостей створити умови для спілкування нею з органами державної влади [782].

На забезпеченні умов для реалізації прав усіх етнічних груп сфокусована мовна політика. У «Політологічному словнику» такою вважається «політика, що її здійснює держава щодо мовного режиму у суспільствах з поліетнічним складом населення. Ця політика залежить від характеру політичної влади, форми правління та державного устрою, історичних традицій, наявності територій з компактним проживанням етнічних меншин тощо» [667].

Водночас деякі законодавчі акти України, засновані на міжнародних документах, є далекими від досконалості, більше того, вносять термінологічну плутанину та підміну понять, що породжує політичні спекуляції. Для прикладу, автори Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», подаючи його на ратифікацію для перекладу українською мовою, взяли за основу не базовий англomовний термін «regional or minority languages» чи французькомовний «languages regionaux ou minoritaires», а недосконалий російськомовний, внаслідок чого в українському варіанті закріплено словосполучення «регіональні мови або мови меншин» замість правильного відповідника – «регіональні або міноритарні мови» (тобто мови, якими послуговуються у певному районі і які є менш поширеними, ніж у межах цього регіону). Оскільки в англomовному варіанті Хартії поняття «minority» має

значення не «меншини», а «меншості», у ст. 1 «в» Хартії йдеться не про мову певної національної меншини, а про мову, що є засобом спілкування певної кількості громадян [279].

У Законі України «Про засади державної мовної політики» (2013) (ст. 1 Розд. I.) містяться такі визначення:

– державна мова – закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо;

– регіональна мова, або мова меншин – мова, яку традиційно використовують у межах певної території держави громадяни цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та(або) відрізняється від офіційної мови(мов) цієї держави [708].

– мови національних меншин – мова меншин, що об'єднана спільним етнічним походженням [715, с. 218].

Н. Підбережник висловлює з цього приводу кілька слушних критичних зауважень. Одне з них стосується неправомірного застосування терміну «офіційна мова», адже його зміст не розкритий ні в цьому, ні в будь-якому іншому законодавчому акті України. До того ж, залишається незрозумілим, скільки «офіційних» мов функціонує в Україні, оскільки у Конституції України одночасно з українською виокремлено російську та інші мови національних меншин нашої держави[557, с. 124-125].

Окремі положення цього закону суперечать концептуально-правовій позиції Конституційного Суду України щодо статусу української мови від 14 грудня 1999 р. та окремими статтями Основного Закону України.

У 50-і роки ХХ ст. до наукового обігу увійшов термін «етнічність», що був інтерпретований і як характер якоїсь етнічної групи, і як етнічна одиниця [266, с. 7-11]. У сучасній науці поняття «етнос», зазвичай, вживається у вузькому, прямому значенні, а «етнічність» – як відчуття приналежності до спільноти

людей, що різняться від інших подібних груп мовою, релігією, історичними міфами, самоназвою, матеріальною і духовною культурою, побутовими і звичаєвими особливостями, ментальністю [350, с. 113; 351, с. 55;].

Е. Сміт пов'язує важливі маркери етнічної ідентичності з груповою самоназвою, міфом про спільних предків, спільну історичну пам'ять, кількома елементами спільної культури, почуттям спорідненості з «малою батьківщиною», потягом до солідарності. «Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності» [616, с. 167].

П. Брасс акцентує увагу на поведінкових характеристиках етнічної свідомості: «Етнічність або етнічна ідентичність також вбирає в себе на додаток до суб'єктивного самоусвідомлення претензії на статус та визнання групи як керівної чи, принаймні, рівної іншим групам» [210, с. 1-3].

Одним із базових понять дослідження є «етнонаціональна політика». У «Політологічному словнику» вміщено таку дефініцію: «Етнополітика – система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості і міжетнічних конфліктів... Етнополітика виокремлюється у два відносно самостійні, але не взаємовиключні види діяльності: політична участь і політичне функціонування. Перший вид діяльності передбачає участь етнічних спільнот у політичному житті суспільства; їх можливе політичне структурування та прояв і реалізацію інтересів основних суб'єктів етнополітики навколо питань поділу влади соціальних і матеріальних благ, збереження і розвитку власної ідентичності; особливості політичної поведінки етнічних спільностей». Йдеться, зокрема, про участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, зборах тощо. Політичне функціонування відноситься до професійної політичної

діяльності і зорієнтоване: «по-перше, на формування політико-правової бази (наукових, ідеологічних, політико-партійних засад етнополітики); по-друге, на створення різноманітних політичних інститутів, що діють в управлінській сфері етнополітичних процесів; по-третє, на розробку та впровадження державою (її структурами) заходів регулювання і вдосконалення міжнаціональних (міжетнічних) відносин в етнополітичному організмі» [239, с. 242-245].

Науковці виокремлюють кілька етнополітичних моделей у рамках яких реалізується система державних заходів та ініціативи етнічних спільнот, їхня взаємодія/конфронтація. Дж. Роштильд стратифікував три такі моделі: «вертикально-ієрархічну», «паралельну етнічну сегментацію», «перехрещену мережу» [586, с. 161-165].

Перша зі згаданих моделей окреслює ситуацію, за якої одна етнічна група посідає у державі домінуюче становище, займаючи провідні місця в політичних, економічних, структурах, соціокультурній сфері, а інші етнічні спільноти підпорядковуються їй.

У державах, де кожна етнічна група структурована всередині себе за економічними критеріями, володіє власними інституціями та політичною елітою, діє модель «паралельної етнічної сегментації».

Фахівці вважають найоптимальнішою моделлю «перехрещену мережу», яка формує умови для реалізації інтересів усіх етнічних груп і сприяє гармонізації відносин між ними. Тут соціально-економічні та етнічні елементи щільно взаємодіють, переплітаються, а соціальні когорти\ класи вбирають у себе членів етнічних спільнот. Ця модель втілюється у США, Італії, Німеччині, Франції, а також Україні.

У російській науці критерієм диференціації етнополітичних моделей виступає ідеологічно-етатистський підхід, що виокремлює національно-консервативну, національно-комуністичну та геополітичну (нація – громадянство), ліберально-демократичну моделі.

Нині більшість держав намагається конструювати ліберально-демократичну модель етнонаціональної політики, що ґрунтується на таких засадах:

- рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від раси, національності, мови;
- гарантії прав та етнонаціональних перспектив титульної нації (державотворчого етносу), національних меншин, корінних народів;
- заборона пропаганди і практичних виявів національної ворожнечі й етнополітичного екстремізму;
- мирне вирішення міжетнічних антагонізмів.

Одночасно зі створенням умов для реалізації рівних прав національних меншин етнонаціональна політика покликана:

- забезпечити консолідацію та єдність української етнонації – демографічної та етнічної основи українського суспільства, розвиток її мови та культури;
- створити належні умови для задоволення культурно-освітніх запитів, розвитку національно-культурних традицій, потреб у літературі, мистецьких, творах і ЗМІ національних меншин;
- сприяти процесу зближення, зміцнення та взаємозабезпечення національно-культурних надбань українського народу – представників усіх національностей;
- стимулювати процеси інтеграції українського суспільства, згуртування всіх етнічних спільнот держави в українську політичну націю » [564, с. 102].

Для того, щоб державна політика в Україні щодо етнічних груп сприяла консенсусу в суспільстві, вона, на думку спеціалістів, повинна будуватися на таких засадах: 1) публічності, що передбачає вільні дискусії між представниками етнічних груп, експертами, представниками влади про зміст Концепції етнонаціональної політики України; 2) толерантності, що має виявлятися у

повазі до особливостей кожного етносу, який проживає в країні; 3) інтегративності на основі єдиної державної мови, спільної історії та об'єднувальних цінностях [465, с. 145-150].

О. Антонюк визначає «етнокультурну політику» як «напрямок державної діяльності і невіддільну складову офіційної культурної політики в Україні, спрямований на відродження і розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму (етнічних українців, національних меншин кримськотатарського народу)». До основних рис етнокультурної політики в сучасній Україні дослідник відносить: по-перше, засади, що надають процесам національно-культурного відродження незворотного поступу, еволюційного, а не вибухового характеру: по-друге, прагнення влади до того, аби всі громадяни України були впевнені у захищеності власних етнічних прав та інтересів з боку державних і політичних інститутів [238, с. 237-239].

Аналізуючи визначальні тенденції зміни теоретико-методологічної парадигми, що обумовили трансформацію у концепції етнонаціонального й етнодержавного розвитку України, Л. Якубова наголошує на виокремленні як головного акценту етнонаціональної політики пріоритетів «етнозбереження». Констатація того, що цей процес у суспільних дисциплінах не завершений, сучасна історична парадигма не є монолітною, дослідниця окреслює кілька версій: «1) пострадянську, як модифікований варіант концепції історично затвердженої спільності доль східнослов'янських народів на теренах їхнього етнічного ареалу, до якого входить Росія, Білорусь і Україна; 2) еkleктичну, з доволі невиразними ситуативними ознаками класифікації та систематизації фактичного матеріалу; 3) україноцентричну, представлену в низці теоретико-методологічних процесів; 4) етноцентричну, яка відрізняє теоретико-методологічну залежність від закордонних наукових центрів».

В Україні державницька парадигма з виразним національним складником набула статусу офіційної. Вона трактує державу як найважливіший інструмент реалізації права на самовизначення і суверенітету. У цьому сенсі принципове

значення набувають міркування Л. Якубової про те, що «розбудова нової держави і відповідного їй суспільного організму потребує певної ідеологічної основи (частиною якої є державна історична парадигма), спроможної зцементувати багатополярне суспільство, піднести окремі його складові над корпоративними інтересами і цінностями заради спільної мети». Однак, незважаючи на прагнення національно-демократичних сил сконструювати українську національну ідею як вісь українського державотворення (з огляду на кількісне домінування етнічних українців), дослідниця припускає, що «скоріш за все в ближчому майбутньому внаслідок гостроти соціально-економічних проблем вона не зможе виконувати цю функцію. Неможливо це й через те, що етнічні (національні) меншини, які поруч з українцями впродовж принаймні 60-ти років новітньої історії існували в режимі «стиснутої пружини», емоційно неспроможні поступитися власними суспільно-політичними амбіціями» [675, с. 376-388].

Міжетнічні та міжнаціональні відносини практично у кожній державі, і Україна не є винятком, у латентній, відкритій, хронічній чи епізодичній формах володіють конфліктогенним потенціалом. Глибоке усвідомлення причин антагонізмів у цій сфері потребує системного вивчення усіх чинників, що визначають характер цих відносин і конструктивно/деструктивно на них впливають. У зв'язку з цим варто звернутися до специфіки етнічних стереотипів, що «психологічно закріплюють ставлення до власної етнічної групи, відносини між етнічними групами і, відповідно, ставлення до її окремих представників» [С669, с. 188]. Виконуючи пізнавальну, комунікативну і захисну функції, етнічний стереотип є важливим чинником міжетнічного спілкування й етнополітичної інженерії [217; 605].

Актуалізуючи етнічний стереотип, один актор міжетнічних контактів прогнозує моделі поведінки іншого і встановлює психологічну дистанцію комунікації, що фактично регулює процес міжетнічного спілкування. Функція захисту полягає в активації культурних інструментів, спрямованих на

усвідомлення переваги родових етнокультурних цінностей, з одного боку, і поваги до інших етнічних спільнот і культур, – з іншого [599].

У періоди зростання міжетнічної чи міжнаціональної напруги актуалізуються архетипи героїчного, вітального чи навпаки – віктимного, трагічного. У першому випадку йдеться про експлуатацію позитивних маркерів минулого певної етнічної спільноти, що оптимізує середовище, в якому вона існує/співіснує з іншими групами; у другому – про інші стратегії, що витікають зі страждання й образ. «Вони починають виступати свого роду призмою, через яку оцінюються сучасні міжетнічні відносини і типологічні характеристики відносин. В історичній пам'яті народів підсвідомо зберігаються знання про необхідність настороженого ставлення до сусідів, про можливу агресію з боку інших етнічних груп» [669, с. 188].

У комунікації різних етнічних груп спостерігається два вектори: а) об'єднання (інтеграції); б) роз'єднання (дезінтеграції). У свою чергу фахівці виокремлюють три типи об'єднувачих процесів: етнічну консолідацію, етнічну асиміляцією та інтеграцію. Головним змістом етнічної консолідації є внутрішнє та міжетнічне згуртування. У процесі асиміляції відбувається розчинення самостійного етносу, його фрагментів чи окремих представників у іншоетнічному середовищі (як правило, масштабнішому). М. Гордон стратифікує асиміляцію на культурну (акультурація) та структурну. Акультурація знаходить вияв у трансформації/еволюції культурних цінностей, звичаїв, традицій етнічних спільнот. Структурна асиміляція пов'язана зі змінами у відносинах членів етнічної меншини з довіллям, зокрема, згортанням інтенсивності спілкування з представниками власної групи і активізації – з членами інших етнічних спільнот [216].

Згідно з теорією акультурації Дж. Беррі, вибір основних стратегій визначають два чинники: потреба у збереженні культурної ідентичності та участь у міжкультурних контактах. Відповідно вчений окреслив 4 стратегії акультурації: асиміляція, сегрегація, маргіналізація, інтеграція. У випадку

асиміляції спостерігається відмова від збереження власної етнокультурної ідентичності й самобутності на користь доміантної культурної традиції. Мінімальна (або відсутня) комунікація з доміантною культурою означає, що етнічна спільнота сповідує стратегію сегрегації. Затухання культурних ініціатив певної етнічної спільноти спричинює маргіналізацію. Нарешті, найпоширенішою стратегією акультурації вважається інтеграція, що виявляється у активних контактах і зближенні етнонаціональних спільнот, що, зрештою, робить можливим формування політичної нації [208, с. 211-217].

Г. Гард і П. Сорокін теоретизували один з видів інтеграції – культурну дифузію. Вони створили базові схеми для вивчення загальних паттернів дифузії, активної демократії, взаємодії громадської думки і медіа.

Автори колективної праці «Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду» наголошують: «Політична інтеграція відбувається тоді, коли кілька етнічних груп суспільства визнають і підтверджують легітимність системи» [343, с. 94].

Для опрацювання сюжетів, пов'язаних зі спекуляціями сучасного керівництва Російської Федерації на проблемах міжнаціональних відносин та державної етнополітики в Україні й безпосереднє втручання у її внутрішні справи, автор скористався теоретичними напрацюваннями фахівців, які студіюють міжнародні виміри етнічності. О. Майборода вказує на те, що «із часу становлення у західному суспільствознавстві теорії етнічності, її присутність у міжнародних відносинах цікавила насамперед її конфліктогенністю, особливо у зв'язку з темою сепаратизму. Але присутність етнічності у розвитку міжнародної системи була значно вагомішою – і з точки зору виникнення елементів системи, і з точки зору періодичної реструктуризації останньої» [343, с. 5]. «Той факт, що національна держава має окрему ідентичність, змушує звернути увагу на культурну сторону останньої, оскільки саме нею національні держави насамперед заявляють про свою суб'єктність, відрізняючи себе за зовнішніми ознаками від інших міжнародних акторів. Але не лише посиленням ідентичності

проявляє свою функціональну роль культура. Вона великою мірою визначає і внутрішню міцність держави» [343, с. 5].

Р. Штайнмец з цього приводу наголошує, що наявність тією чи іншою мірою автономних частин у складі великої держави, дефіцит консолідації та культури є чинником її слабкості [668].

Отже, концептуальні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених визначили теоретико-методологічні засади наукового осмислення етнополітичних процесів в Україні 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., ролі національних меншин у суспільно-політичних трансформаціях в умовах цивілізаційних світоглядних і мілітарних протистоянь сучасної епохи.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1990-Х РР.)

2.1 Формування нормативно-правової бази міжнаціональних відносин

Нормативно-правову базу у сфері міжнаціональних відносин було започатковано 16 липня 1990 року прийняттям Декларації про державний суверенітет України, де гарантувалося «всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку» [535, с. 282-283]. Цей документ дав поштовх подальшому формуванню нормативно-правової бази у сфері міжнаціональних відносин України [535, с. 279].

У містах та селах участь національних меншин у суспільно-політичному житті активізувалася у зв'язку із прийняттям Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 р. [762, с. 73]. Формувалося нове правове поле, яке уможливило пропорційне представництво нацменшин у місцевих органах влади, що в подальшому сприяло розгортанню відцентрових настроїв серед національних меншин.

Певною мірою це питання актуалізувалося в Криму, де кримськотатарський народ наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. обстоював низку своїх соціально-економічних і політичних прав.

Важливим складником відновлення прав депортованих народів, що повернулись на історичну батьківщину, став Закон УРСР «Про відновлення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» від 12 лютого 1991 р. [762, с. 202–203]. Він розширив участь представників депортованих народів через національно-культурні товариства в роботі місцевих органів влади, що певною мірою послаблювало політичний вплив проросійських сил на півострові, який перебував у пропагандистському полоні РФ .

У Законі України «Про Всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. гарантувалося право громадян України на участь у референдумі,

чим намагалися скористатися [762, с. 94] деякі політичні сили для задоволення своїх сепаратистських амбіцій. Відцентрові тенденції мали місце у Криму та Закарпатті.

Для забезпечення політичної, соціальної і правової рівності депортованих народів (болгар, кримських татар, вірмен, греків, німців та ін.), які поверталися в Україну, важливе значення мали Постанова Верховної Ради УРСР, N 1299-ХІІ «Про вибори Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р., а також підготовка до розгляду на сесії Верховної Ради Української РСР до кінця вересня 1991 р. проекту Закону «Про громадянство Української РСР» [757]. Ці документи сприяли інтеграції народів – жертв сталінського терору в український соціум.

В умовах «перебудови» посилювався процес повернення кримських татар на історичну батьківщину. У 1988 р. їх кількість у Кримській області зросла у понад 2,5 рази (з 13748 до 35076 осіб). А в 1990 р. на Кримський півострів вже повернулося 83 тис. кримських татар [652; 198, арк. 23]. 16 липня 1990 р. Верховною Радою Української РСР було прийнято Декларацію про державний суверенітет України [652]. І у цій ситуації повернення кримських татар, як і інших народів, певними політичними силами України підтримувалося з огляду на перспективу проголошення незалежності [535, с. 284].

11 липня 1990 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР «Про першочергові заходи по вирішенню питань, пов'язаних з поверненням кримських татар у Кримську область» [336, с. 54], де йшлося про благоустрій кримських татар. Вона була підготовлена на основі постанов Верховної Ради СРСР «Про висновки та пропозиції комісії з проблем радянських німців та кримськотатарського народу» від 28 листопада 1989 р. та постанови «Про утворення Державної комісії з проблем кримськотатарського народу» [336, с. 55; 652] і містила положення про надання їм земельних ділянок для будівництва житла та фінансової підтримки. Державний комітет статистики мав уточнити чисельність кримських татар, які повернулися на Батьківщину [336, с. 55]. Втім,

комісія відмовила у створенні кримської автономії на підставі того, що «існуючий адміністративно-територіальний поділ країни, який склався впродовж багатьох десятиріч і закріплений Конституцією СРСР, дозволяє успішно вирішувати завдання економічного і соціального розвитку всіх націй та народностей країни» [652, с. 9].

Отже, питання адміністративно-територіальної автономії кримських татар залишилося нерозв'язаним. Стереотипи радянського мислення у царині міжнаціональних відносин ще домінували над логікою суспільного процесу. До того слід додати, що, за словами В. Семка, російська етнічна більшість у Криму свято вірила в «“історичну провину” покараних народів» і не бажала їх повернення на історичну батьківщину [594; 535, с. 284, 285].

Водночас партійне керівництво, шантажуючи населення Криму, всіляко перешкоджало відновленню історичної справедливості щодо кримських татар, адже це розглядалося як політичний складник сценарію майбутнього проголошення незалежності України [652].

Закон «Про освіту» від 23 травня 1991 р.» [711]. передбачав рівний доступ усіх представників національних меншин до освіти і можливість розвитку їхньої культури [529]. Відомо, що ще наприкінці 1980-х рр. проблему освіти національних меншин порушували на пленумі Закарпатського обкому КПУ (5 грудня 1989 р), де обговорювалися завдання обласної партійної організації щодо гармонізації міжнаціональних відносин, оновлення змісту і форм інтернаціонально-патріотичного виховання у світлі рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС. Тоді начальник управління культури облвиконкому В. Габорец заявив: «Радянські і господарські керівники повинні проявляти більше ініціативи у направленні здібної молоді на навчання до культпросвітучилищ та вузів, зокрема за кошти господарств. Він відзначав, що на 32 тис. румунського населення не було жодного працівника з вищою освітою» [206, арк.. 23]. Після прийняття згаданих вище законодавчих актів для

національних меншин розкривалися нові горизонти реалізації соціокультурних проектів [529].

Прийнята 1 листопада 1991 року Декларація прав національностей України гарантувала всім народам рівний доступ до управління державою, економічної, культурної, політичної діяльності. Окрім того, національним меншинам було гарантовано право об'єднуватися в культурні товариства, створювати національні центри [690].

Закон «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. гарантував усім українське громадянство незалежно від національної приналежності та релігійних переконань. У цій ситуації російське населення набуло статусу національної меншини. Частина росіян виїхала в РФ, інша – залишилася в Україні. Не всі росіяни, що залишилися в Україні, підтримували Українську державу. Багато хто потрапив під ідеологічний вплив російських шовіністів. Водночас багато росіян інтегрувалося в український соціум і, як показали події російської агресії 2014 р., стала на захист Української держави [535, с. 297].

Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. розкрила шлях до реалізації етнічними меншинами своїх національних, економічних, політичних, культурних запитів [690; 281, с.314-319].

Соціально-економічна криза початку 1990-х рр. в Україні позначилася на розв'язанні проблеми повернення депортованих народів, зокрема кримських татар. 28 січня 1992 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР», яка [731, с. 483] передбачала залучення лідерів кримськотатарського руху до розбудови багатонаціональної Української держави.

Саме тоді повернення і облаштування депортованих народів Криму потребувало державної фінансової підтримки. Для цього Кабінет Міністрів України 14 березня 1992 р. прийняв Постанову №132 «Про утворення Фонду депортованих народів Криму» [114, арк. 7], діяльність якого контролювали представники нацменшин [114, арк. 1а; 80, арк. 1].

Регіональна практика фондової допомоги депортованим народам поширилася у всеукраїнському масштабі, а саме: 29 квітня 1992 року указом Президента було створено Фонд розвитку культур національних меншин України [118, арк. 6; 119, арк. 8].

Водночас із кримськими татарами у південно-східні регіони України поверталися німці. Уряд ФРН намагався нав'язати українській владі вигідні йому варіанти розв'язання назрілих у соціально-економічних проблемах німецької меншини. Прагнучи розв'язати актуальні проблеми депортованих німців, 23 січня 1992 р. Президент України підписав указ «Про утворення Українсько-німецького Фонду» та від 6 липня 1992 р. «Про членів Правління Українсько-німецького Фонду» [189, арк. 233-234; 119, арк. 8].

Закон України «Про національні меншини України» від 25 червня 1992 р. поглибив реформи у галузі міжнаціональних відносин і спонукав до утворення Міністерства України у справах національностей та міграції [138, арк. 24; 110, арк. 1-2].

У зв'язку з реорганізацією посилювався взаємозв'язок керівних органів у царині національних меншин і національно-культурних товариств та національних громад [113, арк. 1-5].

Окрім того, 26 червня 1993 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 487 щодо затвердження Положення «Про Міністерство України у справах національностей та міграції». Цей документ не лише визначав нормативні межі співробітництва органів влади і національно-культурних товариств, а й визначав напрями соціально-економічного й культурного розвитку національних меншин в Україні [733, с. 80]. Закон України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад» від 24 лютого 1994 р. [755, с. 80-102] визначав рівні правові можливості для самореалізацій національних меншин [755, с. 154]. Усе це стимулювало участь нацменшин у виборчих кампаніях, особливо регіонального і місцевого рівнів.

Закон Української РСР «Про вибори Президента Української РСР» від 24 лютого 1994 р. [756] розкрив перспективи участі національних меншин у виборах на пост Президента України. Цим скористалася низка національно-культурних товариств, висуваючи своїх кандидатів на посаду Президента України. Зміни у нормативно-правовому полі щодо національних меншин відбувалися на тлі соціально-економічної кризи початку 1990-х рр. та наростаючих страйкових протестів. Прагнучи послабити негативний вплив соціально-політичної ситуації у країні на життя нацменшини, Міністерство України у справах національностей та міграції провело низку регіональних нарад, семінарів з лідерами нацменшин та представниками місцевих органів влади [126, арк.6; 146, арк.. 46].

Для залучення національних меншин до парламентських і президентських виборів, Кабінет Міністрів України проводив моніторинг виконання законодавчих актів у сфері міжнаціональних відносин. У цьому контексті уваги заслуговує Постанова Кабінету Міністрів України № 9-262/2 від 31 березня 1995 р. «Про стан виконання Закону України «Про національні меншини в Україні» в Одеській області», де місцеві органи рекомендували влади зміцнювати співробітництво з національно-культурними товариствами, налагоджувати взаємодію на місцевому рівні [143, арк. 238]. В умовах комплексу нерозв'язаних соціально-економічних проблем початку 1990-х рр. кримські татари бойкотували вибори 1994 р., що призвело до посилення російської більшості в місцевому самоврядуванні півострова. Посилення російського впливу в Криму представлялося московськими пропагандистами як відповідь на тривалі утиски російськомовного населення в Україні. Усе це призвело до зменшення представництва кримських татар в органах місцевої влади. Очікуваним документом позитивної дії щодо кримських татар стала Постанова Кабінету Міністрів України № 636 від 11 серпня 1995 р. «Про заходи по вирішенню політико-правових, соціально-економічних і етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», яка визначала місце й роль Меджлісу кримськотатарського

народу в нормативно-правовій базі України [15, арк. 110]. Водночас ще не було окреслено правовий статус кримськотатарського народу як «корінного», а противники української державності і надалі використовували багатоетнічну карту України для її політичної дестабілізації. Основний Закон України гарантував вільний розвиток мови, культури нацменшин, дотримання їхньої релігійної самобутності, [723, с. 10–11]. Статусу «корінного народу» вимагала тоді і російська нацменшина, яка проживала на сході та півдні України, що перешкоджало формуванню громадянського суспільства та зміцненню української державності [8, арк. 3].

2.2 Структурування державного регулювання етнонаціональних відносин

У другій половині 1980-х рр., в умовах демократизації і гласності, відбулися кардинальні зміни, що призвели до піднесення громадсько-політичної активності представників національних меншин, яких комуністична партія прагнула залучити до реалізації своїх проєктів у новообраній Верховній Раді УРСР (ВР УРСР) 1990 р. [121, арк. 131; 77, арк. 146; 179, арк. 195, 196, 195-199]. Протидія партійного керівництва процесові суверенізації України не принесла очікуваних результатів. Багато представників нацменшин на виборах до місцевих рад і Верховної Ради 1990 р., особливо в Західних областях, підтримало Народний рух України та ті політичні сили, які виступали за відродження Української держави [382, с. 397].

Перед Верховною Радою УРСР у 1990 р. постало завдання виробити механізм регулювання міжнаціональних відносин у республіці, оскільки надмірна політична активність окремих груп національних меншин подекуди носила неконтрольований характер. Відомо, що 9 липня 1991 р. було прийнято постанову Кабінету Міністрів УРСР «Про утворення комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР» [336, с. 56], який мав опікуватися

не лише освітньо-культурними питаннями, а й представництвом нацменшин у державних органах влади [199, арк. 76-77; 138, арк. 1].

На регіональному рівні формувалися місцеві підрозділи у справах нацменшин, які мали розв'язувати назрілі проблеми розвитку освіти, культури, релігійні та побутові проблеми. Водночас зростала роль національних громад, які активно долучалися до бурхливого суспільно-політичного життя останнього десятиліття ХХ століття [535, с. 297].

В умовах активізації суспільно-політичного життя нацменшин важливо було розширити їхні політичні права та повернути громадські рухи в русло конструктивної державотворчої роботи. Про це йшлося в проєкті Закону України «Про національні меншини в Україні» [109, арк. 57], де передбачалося створення відповідних органів для реалізації соціокультурних потреб нацменшин [73, арк. 263–264]. Відомо, що 19 вересня 1991 р. Л. Кравчук доручив Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України підготувати проєкт постанови Кабінету Міністрів України про створення Центру національних культур України у м. Києві [160, арк. 48-49]. Ним мала керувати колегія Комітету у справах національностей при КМУ спільно з національно-культурними товариствами [160, арк. 49].

З проголошенням незалежної Української держави постало питання про створення Державного дослідницького та культурологічного центру, який би опікувався питаннями розвитку освіти, культури національних меншин [117, арк. 1-а; 80, арк. 2, 3]. До компетенції Центру було віднесено розробку концепції розвитку культур національних меншин, а до робочої групи запропоновано залучити представників соціогуманітаристики І. Ляшенка, В. Наулка, С. Грица, Б. Чирко та ін. [115, арк. 6].

У квітні 1993 р. Комітет у справах національностей [195, арк. 97] долучився до розроблення проєкту програми розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2000 р. [107, арк. 85]. Водночас розпочала свою роботу Рада представників громадських об'єднань національних меншин

України, яка охоплювала понад п'ятдесят національних товариств [172, арк. 72; 94, арк. 67]. Цей громадський орган запропонував програму розвитку культур національних меншин України, а також низку заходів щодо зміцнення нормативно-правової бази міжнаціональних відносин [113, арк. 2-5; 35, арк. 134; 105, арк. 21]. Водночас у складі Верховної Ради мали діяти постійні депутатські комісії з питань міжнаціональних відносин, до складу яких входили і представники національних меншин [С164, арк. 153].

Указом Президента України за № 143/93 від 26 квітня 1993 р. Комітет у справах національностей був реорганізований у Міністерство України у справах національностей та міграції. Чергова реорганізація адміністративної установи значно порушувала всю структуру й принципи діяльності міністерства. Хоча на початку роботи Міністерства до нього була прикута увага багатьох міжнародних організацій, урядових структур західних держав, політичних діячів близького і далекого зарубіжжя [131, арк. 36-37].

На початку роботи Міністерства України у справах національностей та міграції (червень 1993 р.) виявилися певні прорахунки у діяльності Фонду розвитку національних культур нацменшин України, які насамперед були пов'язані з нечітким визначенням контрольних, управлінських функцій Міністерства і Фонду, що породжувало недовіру з боку національних товариств до цих органів. Саме тому на початку 1993 р. було переформатовано Раду національних товариств України [34, арк. 99-100], очільником якої став І. Левітас [38, арк. 195]. Проте кризові явища у роботі Фонду посилювалися до середини 1995 р., що й зумовило його ліквідацію 27 вересня 1996 р. [31, арк. 121; 47, арк. 19; 188, арк. 200].

У 1994 р. Міністерство України у справах національностей та міграції ліквідували, а замість нього утворили Міністерство України у справах національностей, міграції і культур [138, арк. 4].

У 1992 р. при Комітеті у справах національностей було створено Фонд депортованих народів України з регіональними відділеннями в Кримській АРСР,

Донецькій, Одеській, Львівській, Закарпатській областях [165, арк. 13], які опікувалися облаштуванням тих, хто повертався на Батьківщину. Метою Фонду було фінансування програм, спрямованих на створення робочих місць для переселенців, будівництва для них житла і об'єктів соціальної інфраструктури [165, арк. 15]. До складу правління Фонду мали входити представники Комітету у справах національностей при КМУ інших міністерств очільники місцевих органів влади [165, арк. 17].

У структурі Фонду було виокремлено підрозділ депортованих народів Криму, який очолив кримський татарин С. Ізидінов [159, арк. 165; 104, арк. 75]. Окрім того, в грудні 1992 р. було створено Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму у складі 28 осіб [181, арк. 72-74]. Республіканська комісія у справах депортованих народів Криму 1997 р. стала досить відомою на теренах півострова у зв'язку з входженням до її складу впливових представників різних національних меншин [1, арк. 173–175]. Водночас у роботі згаданої комісії державною перевіркою було встановлено факти нецільового використання коштів, які призначалися для облаштування кримських татар. Усе це посилювало соціальне напруження на півострові.

У державному фінансуванні облаштування кримських татар виокремлювалися два напрями – фінансування житлового будівництва та соціально-культурних заходів. Зокрема, на облаштування житла депортованих упродовж 1990–1999 рр. було виділено 696,71 млн грн, а на соціально-культурні заходи – 435,58 млн грн [196, арк 173].

Упродовж 1990-х рр. кримські татари тісно співробітничали з вищими органами державної влади, насамперед у питаннях житлового забезпечення [11, арк. 58]. Задля розв'язання нагальних проблем кримськотатарського народу, осіб інших національностей і поновлення їхніх прав Кабінет Міністрів України організував правовий супровід переселенців [102, арк. 134].

На початку 1990-х рр. на прохання депортованих німців, які поверталися в Україну [137, арк. 28], було засновано Українсько-німецький фонд (УНФ) [189,

арк. 233], який було звільнено від оподаткування надходжень [182, арк. 90; 163, арк. 20-21], що витрачалися на облаштування родин німецької нацменшини [39, арк. 195; 49, арк. 89].

Міністерство України у справах національностей, міграції та культур, як центральний орган державної виконавчої влади, упродовж 1994 р. вивчало провідні тенденції соціально-економічного, демографічного та культурного розвитку етнічних меншин, сприяло діяльності національно-культурних об'єднань громадян в Україні, брало участь у формуванні державної політики щодо співробітництва з українською діаспорою, забезпечувало розв'язання найважливіших питань у сфері становлення міграційної політики та державно-церковних відносин.

Основи політико-правової бази в галузі забезпечення прав національних меншин та гармонізації міжетнічних відносин було закладено Законом «Про національні меншини в Україні». Правові засади захисту інтересів меншин, відображено в законодавчих актах щодо громадянства, об'єднань громадян, релігійних організацій, про культуру, освіту, мови тощо.

На основі згаданої нормативно-правової бази була сформована та реалізована у досліджуваний період політика захисту прав національних меншин. Зокрема, відпрацьовано систему державного регулювання етнокультурних процесів; створено належні умови для соціогуманітарної роботи національних товариств; поглиблено міждержавне співробітництво (здійснено інформаційно-організаційне забезпечення візитів Верховного комісара НБСЄ у справах національних меншин Макса ван дер Стула для засідання українсько-угорських змішаних комісій з питань забезпечення прав національних меншин) тощо.

На розгляд Президента та Уряду України було підготовлено і винесено низку документів щодо етнодемографічної ситуації в країні, протидії проявам антисемітизму, статусу та фінансування Фонду розвитку національних меншин.

Міністерством України у справах національностей, міграції та культур було проаналізовано низку питань щодо реалізації рекомендацій науково-практичної конференції «Російська культура у контексті соціально-історичних реалій України», щодо стану Виконання Закону «Про національні меншини в Україні» в Чернівецькій області та задоволення потреб болгарської меншини, було розроблено інформаційно-аналітичні матеріали з питань життєдіяльності німецької, російської, татарської, словацької, білоруської, румунської, польської, угорської та інших меншин в Україні.

Важливе місце у роботі Міністерства посіло проведення заходів, спрямованих на задоволення культурно-мистецьких та освітніх потреб національних меншин України. Зокрема, йдеться про Дні єврейської культури в Україні, присвячені 135-річчю від дня народження єврейського письменника Ш.Алейхема, Всеукраїнський фестиваль народної творчості «Всі ми діти твої, Україно!», Дні грузинської культури у Києві, міжнародні фестивалі фольклорних колективів національних меншин «Слов'янське коло», «Колиска миру», «Веселка Полісся».

Упродовж року працівники міністерства надали консультативно-методичну допомогу 153 національно-культурним товариствам, проаналізували роботу 21 національно-культурної громади м. Києва.

Виконання Закону «Про національні меншини в Україні» виявило відсутність надійного механізму фінансування соціокультурних потреб національних меншин [85, арк. 2-б].

Була структурована робота державних органів з нацменшинами створенням відповідних управлінь чи відділів на місцях [66, арк. 54. Табл. 94]. До напрямів діяльності місцевих органів влади входило матеріально-технічне забезпечення діяльності громад нацменшин, створення рівних умов для соціокультурного розвитку [161, арк. 36].

Під егідою Міністерства в 1995 р. були проведені науково-методичні семінари, функціювали науково-консультативні ради з актуальної проблематики національних меншин [172, арк. 3-4].

При Одеському держуніверситеті було створено центр регіональних етнополітичних досліджень «Стабільність і добросусідство» для з'ясування ситуації у галузі міжнаціональних відносин та прогнозування її впливу на суспільно-політичні процеси і започатковано науковий збірник «Одещина в етнополітичному та геополітичному ракурсах» [172, арк. 231]. Проте, як показав аналіз ситуації, місцеві органи влади хоча й провели певну роботу щодо гармонізації міжнаціональних відносин у регіоні, активізували вирішення економічних, політичних та [172, арк. 232] соціальних проблем, але не забезпечили у повному обсязі реалізацію низки положень Закону. Проблеми міжнаціональних відносин рідко обговорювалися на засіданнях виконкомів, сесіях рад народних депутатів, колегіях органів освіти та культури, у наукових установах та організаціях. Нерідко окремі національно-культурні товариства направляли на навчання молодь в етнічну батьківщину без погодження з місцевими органами державної влади. Потребувала зміцнення матеріально-технічна база освітніх закладів та культури. Повільно вирішувалися питання відкриття недільних шкіл, дошкільних закладів для національних меншин. Органи державної влади не реагували на матеріали ЗМІ з проблем національних відносин [143, арк. 233].

У березні 1995 р. було розроблено проєкт типового Положення про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культів. А вже 20 березня 1995 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову №199 «Про затвердження Типового положення про відділи міграції в областях, містах Києві та Севастополі» [759; 280]. Управлінські функції охоплювали сфери міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, реалізації державної міграційної політики та державної політики щодо релігії, церкви на

території міста та області. Органи управління були зобов'язані оперативно аналізувати тенденції поточної ситуації у житті національних меншин області (міста); координувати діяльність органів місцевої державної виконавчої влади, спрямованої на задоволення духовних потреб, зберігання й розвитку культур, мов, традицій національних меншин; організувати проведення культурно-освітніх і громадських заходів відповідно до запитів національних меншин; сприяти діяльності національно-культурних об'єднань громадян та задовольняти їхні освітні потреби [168, арк. 156]; вносити пропозиції щодо вирішення проблем національного розвитку до відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування; відповідно до законодавства вирішувати проблеми щодо надання статусу біженця тощо [168, арк. 157]. Сфера управління мала взаємодіяти з іншими підрозділами обласної (міської) державної адміністрації, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, організаціями, установами, об'єднаннями громадян [168, арк. 159]. Водночас для розгляду наукових рекомендацій і пропозиції щодо розвитку відповідних сфер діяльності нацменшин мали створюватися наукові ради і комісії [168, арк. 160].

У квітні 1995 р. Міністерством України у справах національностей, міграції та культів було підготовлено та надіслано на розгляд Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України 40 листів, серед яких: Проект Угоди між Російською Федерацією і Україною про врегулювання процесів переселення та захист прав переселенців; Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання у Чеченській Республіці РФ та прибули в Україну; Про співробітництво міністерства з міжнародними організаціями [168, арк. 90]; Пропозиції з питань громадянства осіб, які були депортовані з Криму в 1941–1944 рр.; Про план заходів, спрямованих на інтеграцію АРК в Україну та послаблення напруженості на її території; Про концепцію розвитку культур національних меншин України;

Пропозиції про проведення в Україні у 1995 р. Міжнародної конференції захисту прав національних меншин під егідою Ради Європи тощо [99, арк. 91].

Згідно з дорученням КМУ від 31.05.1995 р. «Про концепцію розвитку культур національних меншин України» Міністерством, разом з іншими державними установами та національно-культурними товариствами, розпочато роботу з підготовки державних програм розвитку культур етнічних спільнот, задоволенню їхніх потреб у літературі, мистецтві, ЗМІ тощо.

Було підготовлено і затверджено КМУ пропозиції щодо створення Центру циганської культури та мистецтва у Києві та заходи щодо задоволення духовних потреб болгарської національної [Арк. 129] меншини в Україні. На Колегії Міністерства прийнято постанову про заснування літературно-мистецької премії імені Миколи Бажана. Спільно з Міністерством культури розробили Положення про III Всеукраїнський фестиваль «Всі ми діти твої, Україно!».

Втілюючи у життя урядові документи, було проведено свято слов'янської писемності і культури, фестиваль гагаузької культури в Одесі та польської культури у Житомирі, свято корейської культури в Києві, конкурс на краще виконання творів О. Пушкіна, літературні вечори, присвячені 1000-літтю киргизького національного епосу «Манас» та 1000-літтю бурятського героїчного епосу «Гесеріада».

За ініціативою Міністерства було проведено зустріч з групою письменників-представників національних меншин України. Для відродження та розвитку культур національних меншин започатковано підготовку і перепідготовку бібліотечних та культурно-просвітницьких кадрів національних меншин, а саме: у Київському інституті культури відкрито спеціальну кафедру «Етнокulturології».

Міністерство замовило соціологічні дослідження з актуальних проблем етнонаціонального та культурологічного розвитку етнічних спільнот України, зокрема, проблеми відродження, зберігання та розвитку культурної самобутності кримських татар, поляків, німців, росіян, молдован, румун, євреїв, білорусів,

болгар, угорців, гагаузів та греків. Для розроблення конкретних програм розвитку культур окремих національних меншин підготовлено та надіслано на місця анкети, щоб виявити етнокультурну ситуацію у районах компактного приживання етнічних спільнот [98, арк. 130].

Об'єднання в одному міністерстві таких різнопланових напрямів як національні, міграційні й релігійні не сприяло концентрації уваги на першочергових завданнях національних меншин, частина яких поверталася на історичну батьківщину з місць депортації [138, арк. 4; 190, арк. 59]. Саме тому в запиті до Президента України Л. Кучми від 31 липня 1995 р. була обґрунтована доцільність функціонування Міністерства, яке б опікувалося тільки проблемами національних меншин [176, арк. 143].

Лейтмотивом зібрання Ради голів громадських об'єднань нацменшин у Міністерстві України у справах національностей та міграції, яке відбулося на початку травня 1996 р., стала законодавча соціокультурна ініціатива з формування в Україні культурних центрів турків-месхетинців, азербайджанців та інших народів [90, арк. 94; 183, арк. 153].

Водночас часті реорганізації центрального органу управління етнонаціональними процесами послаблювали роботу в цьому напрямку. Вже 26 липня 1996 р. Указом Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» Міністерство України у справах національностей та міграції було ліквідовано, а на його базі утворено Комітет України у справах національностей та міграції [45, арк. 172; 190, арк. 59; 90, арк. 209; 87, арк. 186-193].

Також було розпочато роботу з виконання розпорядження КМУ від 8 листопада 1996 р., № 704-р. про ліквідацію Фонду розвитку культур національних меншин України [47, арк. 19]. Як відомо, Фонд був створений Указом Президента України від 29 квітня 1992 р. для фінансування програм розвитку культур національних меншин за рахунок прибутків від комерційної діяльності, добровільних внесків юридичних осіб, окремих громадян та інших

надходжень. У 1992 – 1993 рр. з державного бюджету Фонду було виділено, крім статутних 3 млн. крб., ще близько 76 млн крб. Статутні кошти було витрачено на створення двох малих підприємств «Сузір'я» та «Інвестор». Надалі Фонд мав збільшувати свої прибутки сам. Однак, як свідчить вивчення матеріалів діяльності Фонду протягом 1994–1995 рр., йому так і не вдалося реалізувати покладені на нього функції. Крім того, на роботі Фонду негативно позначилася відсутність у Положенні відповідних пунктів, які б забезпечували право контролю за його фінансово-господарською діяльністю державних органів. Відповідно до Статуту його подальше фінансування з держбюджету не передбачалося [31, арк. 121]. У досліджуваній період (1990-і роки) в Україні діяли близько 226 національно-культурних товариств, 18 з яких мали всеукраїнський статус. Фінансова підтримка з боку Фонду була надана лише 7 громадським об'єднанням у сумі близько 134 млн. крб. Водночас одержані від комерційної діяльності кошти, становили близько 1 млрд 127 млн крб. [31, 121-122]

Результативність роботи місцевих органів влади визначалася насамперед взаємодією з національно-культурними товариствами задля підвищення ефективності їхньої діяльності. Ця співпраця щорічно розглядалася на підсумковій колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції [171, арк. 4-6]. На думку Г. Г. Гроута, ефективність роботи Державного комітету України у справах національностей та міграції насамперед залежала від розширення наукової діяльності, залучення до розроблення актуальних питань міжнаціональних відносин вітчизняних учених [171, арк. 5].

А створення Департаменту мовної політики в структурі Державного комітету України у справах національностей та міграції сприяло гармонізації міжетнічних відносин [138, арк. 7-8; 54, арк. 25; 67, арк. 8-6].

Отже, у складних соціально-економічних умовах першої половини 1990-х рр. відбулася структуризація державного регулювання етнонаціональних відносин в Україні. Сформувались державні органи, які відповідали за

розв'язання назрілих проблем депортованих народів, що поверталися в Україну, шляхом тісної взаємодії з місцевими органами влади. У процесі розв'язання нагальних етнонаціональних питань удосконалювалася структура державного регулювання, чіткіше окреслювалися його функції і завдання. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР (1991) – Міністерство України у справах національностей та міграції (1993) – Міністерство України у справах національностей та міграції і культур (1994) – Міністерство України у справах національностей та міграції (18 березня 1996) – Комітет України у справах національностей та міграції (26 липня 1996) – такий шлях структурних змін центрального органу управління етнонаціональними процесами в Україні на етапі його становлення.

Зусилля державного регулювання етнонаціональними процесами в Україні були зосереджені на таких основних напрямках – облаштування на теренах України депортованих народів, які повернулися з Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану та інших республік колишнього Радянського Союзу та забезпечення соціокультурних умов для розвитку національної мови, традицій, освіти тощо.

Не дивлячись на протиріччя і соціально-економічні труднощі 1990-х рр., завдяки державному регулюванню та пошуку нових форм взаємодії, Україні вдалося уникнути гострих етнічних конфліктів і протистоянь.

2.3 Національні меншини і зовнішньополітичні виклики першої половини 1990-х рр.

Кризові явища кінця 1980-х – початку 1990-х рр. активізували національні меншини у суспільно-політичному житті України, спонукали їх до участі в виборчих перегонах на місцевому і всеукраїнському рівнях. Це простежувалося на прикладі виборів до органів місцевого самоврядування, де, наприклад, 10,4% румун Чернівецької області здобули депутатські мандати [2, арк. 42-49].

Спроба Москви реанімувати імперію у серпні 1991 р., створення Державного комітету надзвичайного стану та висока ймовірність збройного протистояння на теренах СРСР між прихильниками збереження Союзу та його противниками, певною мірою стимулювали прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України, який відкрив принципово новий етап перебігу етнополітичних процесів на теренах України.

Після відновлення Української держави реалізація політичних, соціокультурних потреб етнічних спільнот стали її першочерговим завданням. Водночас, на думку дослідника М. Панчука, «всі негативні процеси в етнонаціональній сфері (загострення конфліктних ситуацій, протистояння, силові прояви впливу і т. ін.) спричинені не стільки процесами політизації етносів, скільки неврегульованістю їхніх потреб розвитку на державному рівні, а інколи й спробами їх гальмування шляхом адміністративного тиску». [551, с. 335-336].

Прагнучи уникнути міжетнічних протистоянь у молодій Українській державі, Верховна Рада України заявила про гарантування нею дотримання прав людей будь-якої національності, забезпечення повної свободи розвитку всіх національних мов і культур. Це звернення засвідчило прагнення держави гармонізувати міжетнічні стосунки для збереження її територіальної цілісності.

Так, у звіті комітету від 21 січня 1993 р. «Про стан і перспективи розв'язання проблем національних меншин» зазначалося, що «з боку шовіністичних проімперських сил посилюються спроби збурити міжнаціональну напругу шляхом нагнітання істерії щодо “примусової українізації”, протиставлення південно-східного регіону республіки західному за мовною ознакою та історичним минулим, розпалювання сепаратистських настроїв. У Республіці Крим та інших областях мало місце створення політичних надбудов під гаслом оборони національних прав, що розділяло населення за національною ознакою, створювало небезпечні передумови для порушення міжнаціонального миру. З

боку окремих товариств мали місце спроби диктату, вимог від держави вигідних для себе політичних та етносоціальних прав, участі у розподілі влади» [155, арк. 35].

Такі підходи простежувалися на міжнародній науково-практичній конференції «Російська культура в контексті соціально-історичних реалій України (кінець ХХ століття)», яка проходила у Києві 22–23 жовтня 1993 р. Деякі її учасники дійшли висновку, що у структурі державної доктрини розвитку України особливе місце мало відводитися концепції розвитку російської культури [155, арк. 128], а російська мова мала отримати статус другої державної мови [178, арк. 129]. Проте такі вимоги не знайшли підтримки з боку міністерства [167, 120-122].

На тлі загострення соціально-економічного становища населення в Україні на початку 1990-х рр. і спалахів популізму у виборчих кампаніях посилювалися мобілізаційні політичні технології, орієнтовані насамперед на подальшу політизацію етнічності. На Сході і Півдні України задля підвищення власних рейтингів російські політичні сили активно спекулювали мовною та іншими вигаданими проблемами «російськомовного населення». У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України систематично проводив тематичні семінари задля пошуку шляхів вирішення спірних питань, пов'язаних із національними меншинами.

15–16 грудня 1994 р. у Донецьку відбувся Регіональний семінар голів громадських об'єднань національних меншин та працівників облвиконкомів [126, арк. 6]. Водночас проходило засідання Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму [24, арк. 39]. У дискусії висловили свою думку представники делегацій Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Полтавської, Сумської, Харківської областей та Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. На семінарі було всебічно розглянуто актуальні проблеми міжетнічних відносин та участі громадських об'єднань національних меншин у розбудові незалежної Української держави. З доповідями виступили заступник міністра Р. Чілачава та заступник голови

Донецької обласної Ради народних депутатів А. Ключев. У обговоренні взяли участь близько 30 представників національно-культурних товариств та працівники облвиконкомів [24, арк. 65]. Чільне місце на семінарі було відведено формуванню при Міністерстві нового дорадчого органу – Ради представників громадських об'єднань національних меншин. Водночас було запропоновано такі дорадчі органи створити в облвиконкомах на засадах подвійного підпорядкування [24, арк. 66].

У діяльності окремих товариств мали місце антидержавницькі настрої. Зокрема Товариство румунської культури ім. М. Емінеску та Християнсько-демократичний альянс румун (ХДАР) в Україні не без підтримки певних політичних сил сусідньої Румунії намагалися перебрати на себе функції органів державної влади [61, арк. 247]. Суспільству намагалися нав'язати хибну думку про те, що права представників румунської нацменшини в питаннях освіти, праці, юридичного захисту зневажені. Нагніталася ситуація навколо територіальної цілісності держави та її кордонів. Про це засвідчують публікації у газеті «Плай роминеск» та звернення ХДАР до громадськості інших країн. У зв'язку з цим Міністерство юстиції України винесло попередження ХДАР, адже його дії суперечили Конституції України. Подібна поведінка організацій національних меншин створювала передумови для порушення міжетнічної злагоди у Чернівецькій області, а відтак потребувала постійної уваги з боку усіх державних структур, культурно-освітніх об'єднань та демократичних сил у регіоні [61, арк. 248]. Водночас уряд України доопрацював низку проєктів міждержавних угод з різних напрямків діяльності з Росією, Вірменією, Латвією, Молдовою, Узбекистаном, Чехією, Словаччиною [26, арк. 126; 134, арк. 209-211].

Суттєвими ускладненнями у міжнаціональній та політичній сферах ознаменувалася передвиборча кампанія 1994 р. Посилилися процеси регіоналізації України, поглибився поділ на проукраїнські і проросійські, а також проринкові й антиринкові регіони. Наслідком цього було ухвалення рішення

Донецької обласної ради щодо винесення на референдум 27 березня 1994 р. питання про статус російської мови як другої державної, про членство в СНД та федеративній устрій України. Водночас активізувала своє втручання у справи України та країн СНД і Росія, зокрема, в політичному, економічному плані та щодо становища російськомовного населення. Аналіз зовнішньополітичної доктрини РФ (навіть її виклад у «Посланих Президента Росії Федеральному собранню») засвідчив, що вона ґрунтуватиметься на пріоритеті захисту прав російськомовного населення і використанні цієї проблеми для реалізації своїх неоімперських інтересів [153, арк. 120].

Для цього у МЗС РФ було розроблено проєкт програми, котра передбачала використання всіх механізмів впливу і тиску на країни колишнього СРСР і, зокрема, Україну у питанні захисту російської меншини. Ця програма передбачала квоту в 25–30% від суми економічного кредиту для країн колишнього СРСР на фінансування розвитку російської мови, культури, потреб російської діаспори. Подібний підхід був характерний і для російських громадських організацій. Про необхідність такої допомоги з боку РФ йшлося на «Всесвітньому» конгресі російських громадян, що відбувся 29–30 січня 1994 р. у Росії. У останній день зібрання було прийнято «Декларацію прав соотечественников», що зафіксувала «соотечественниками» всіх громадян колишнього СРСР, котрі вважають російську мову рідною. Цим документом проголошувалося відродження російської нації і її «отечества», яким ст. 3 п. 2 «Декларації» визначила територію РФ (у кордонах 1721 р.) і СРСР у кордонах 1922 р. з подальшими змінами. Проповідниками російських інтересів на території інших держав, мали виступати «общини». До подібних заходів вдавався і демократично-центристський блок Росії, який пропонував усім колишнім республікам СРСР добровільно увійти до складу Росії, а за умови незгоди – стимулювати російськомовне населення до переїзду в Росію [153, арк. 121–122].

Соціально-політична ситуація в Україні загострилася після вступу на посаду першого президента Кримської Республіки Ю. Мешкова. Загострення у відносинах між Києвом та Кримом було спричинене широкими повноваженнями президента Криму згідно із законом «Про Президента Республіки Крим» від 14 жовтня 1993 р., які означали вихід із правового поля України. Такі повноваження, що суперечили Конституції і законам України, формально перетворили Республіку Крим у самостійне державне утворення, що вже мало атрибути суб'єкта федеративних відносин з Україною. Про це свідчить наявність власної Конституції; органів державної влади; подвійного громадянства тощо. Ба більше, почався процес оформлення атрибутів конфедеративних відносин [153, арк. 129]. Зокрема, намагання провадити самостійну міжнародну та фінансову політику (йшлося про входження у рубльову зону) та спроба впливати на військові частини і бази на території Криму [153, арк. 130]. Було спрогнозовано, що у разі перемоги на парламентських виборах блоку «Росія», Ю. Мешков активізує оформлення атрибутів державності Криму всупереч законодавству України. Тому закономірним було те, що Крим став автономією у складі України, а його законодавство приведено у відповідність з українським; активізувалися консультації і співпраця з можливими суб'єктами української політики в Криму (Меджліс кримськотатарського народу, партії центристського спрямування, власне українські громадсько-політичні організації); максимально використовувалися розбіжності серед проросійських сил у Криму, особливо серед їх лідерів, а також протиріччя в оточенні Мешкова [153, арк. 131]; економічні зв'язки з Кримом розглядалися як важелі впливу на півострові; трьохсторонні домовленості США, України і Росії використовувалися для нейтралізації російського впливу в Криму [153, арк. 132–133; 68, арк. 48-51].

Міністерством України у справах національностей, міграції та культур були розглянуті питання про заходи спрямовані на культурно-політичну інтеграцію Криму, послаблення напруження на півострові та надані відповідні рекомендації [101, арк. 84-85; 8, арк. 90-93].

Виникли проблеми і з поверненням депортованих німців в Україну, оскільки цей процес відбувався неконтрольовано. Від самого початку повернення депортованих німців жоден з центральних органів державної виконавчої влади комплексно не займався цією проблемою. В Україну переїхало понад 2 тис. осіб німецької національності, більшість з яких не належала до числа [127, арк. 54] депортованих з території України, а тому законодавчо не могла претендувати на спрощений порядок набуття громадянства України [127, арк. 54-56]. Ці чинники мали політичний вплив на радикалізацію німецьких товариств («Відергебурт»). Активізація німецького руху в Криму пояснювалася насамперед політизацією суспільства в цілому, безрезультативністю реалізації Програми облаштування і повернення німців у Крим і на Південь України, [192, арк. 101]; та нерівномірним розподілом державних коштів [192, арк. 102].

У цих умовах Рада німців створила Кримський німецький фонд «Шлях розвитку», який мав втілити у життя німецьку програму в Криму. Рада німців Криму звернулася до Президента України з проханням створити Департамент у справах німців в Україні, який мав би розподіляти фінанси на регіональні проекти. Наприклад, розподіляти кошти німецького фонду в Криму, залишаючи функції контролю за державою [192, арк. 103].

У разі невиконання вимог Рада німців мала намір бойкотувати виконання урядових рішень, а також заявила про призупинення усіх німецьких проектів і програм у Криму, еміграцію з Криму в Німеччину [192, арк. 104] та ліквідацію німецької програми на півострові [192, арк. 105].

За участі центральних органів виконавчої влади упродовж 1990-х рр. відбулася низка культурних заходів єврейської національної меншини. Зокрема, напередодні проведення масового паломництва брацлавських хасидів у м. Умань у 1995 р. було проведено спільні засідання Міністерства України у справах національностей, міграції та культів і представників громадських єврейських організацій, на яких обговорювали механізми відпрацювання процедури проведення цього заходу [41, арк. 17-20].

Упродовж міжнаціонального діалогу нагромаджувався певний досвід робочих взаємин з національно-культурними товариствами, зокрема, було проведено семінари голів об'єднань [85, арк. 2-а]. У 1995 р. побачив світ проект Положення «Про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культур», від 1995 р. [168, арк. 146], де окреслювалося коло повноважень Ради представників громадських об'єднань області [168, арк. 157]. Було звернуто увагу на посилення наукового складника у раді представників національних товариств [168, арк. 160].

У зв'язку з політичними спекуляціями в міжнаціональній сфері під час передвиборчої кампанії 1994 р. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур вирішило більше уваги приділити науковому осмисленню означеної проблеми та запропонувати шляхи її вирішення. Задля цього при міністерстві з січня 1995 р. розпочав роботу науково-методологічний семінар з проблематики національних меншин. До його роботи активно долучилися провідні науковці, представники виконавчої влади та національно-культурних товариств. Водночас, було започатковано роботу трьох науково-консультативних рад з питань національностей, міграції та релігієзнавства [172, арк. 3-4]. Національно-культурними товариствами [40, арк. 154] було запропоновано створити постійну міжвідомчу комісію, до якої мали увійти очільники Міністерства юстиції, Міністерства у справах національностей, міграції і культур, Міністерства преси та інформації, а також Генеральної прокуратури для недопущення поширення расизму та релігійній нетерпимості. Ця комісія мала відстежувати факти проявів екстремізму і нетерпимості у міжнаціональних відносинах і розробляти відповідні заходи реагування на них [40, арк. 153].

Певне сум'яття у громадсько-політичне життя Закарпатської області внесло незареєстроване Товариство підкарпатських русинів. Його заяви, послання, звернення до різних інстанцій зводилися до перегляду і денонсації договорів між

Чехословаччиною і Радянським Союзом, повернення автономного статусу Закарпатській області і її історичної назви «Підкарпатська Русь», а корінним закарпатцям національності «русини». Апогеєм їхньої діяльності стало створення так званого «Временного правительства» [96, арк. 173]. У січні 1995 р. в Ужгороді відбувся регіональний семінар відповідальних працівників облвиконкомів та керівників національно-культурних товариств західних областей України. На зібранні була оприлюднена інформація про те, що деякі керівники товариств вдаються до фальсифікації та викривлення фактів щодо задоволення запитів національних меншин, а також використовують у своїх виступах сепаратистську риторику. Так, один із лідерів товариства угорської культури Ш. Мілошван жорстко розкритикував нормативно-правову базу України у сфері міжнаціональних відносин і закликав до територіальної автономії. Водночас були спроби угорських і румунських організацій Закарпаття добитися автономного статусу в районах компактного проживання [96, арк. 217].

Про подібні прояви національної нетерпимості, антидержавні і сепаратистські дії окремих лідерів національно-культурних товариств Міністерство проінформувало Генеральну Прокуратуру України.

На початку 1990-х рр. проблема русинства у Закарпатській області загострилася. Вона ґрунтувалася на антинаукових концепціях про новий східнослов'янський русинський народ, обстоювала окремішність русинської мови, і наполягала на відокремленні Закарпаття від України. Активісти сепаратистського руху намагалися довести необхідність створення у Європі окремої держави русинів.

15 травня 1993 р. у Мукачеві на звітно-виборчій конференції неперереєстрованого «Общества подкарпатских русинов» було обрано «Временное правительство Подкарпатской Руси». До його складу увійшли не лише громадяни України, а й Словаччини та Угорщини. Члени «Демократичного конгресу України» вдалися до гучних обвинувачень української влади в «націонал-фашизмі» та «геноциді» русинів, вимагаючи від міжнародної

спільноти відповідних санкцій. Водночас вони звернулися до місцевих та центральних органів влади України із вимогою відновити автономну республіку «Подкарпатская Русь», а також намагалися заручитися підтримкою Росії та різних міжнародних організацій задля реалізації цих вимог.

Керівництво Закарпатської обласної державної адміністрації і Закарпатської обласної ради народних депутатів засудило політичну лінію «Общества подкарпатских русинов» та вжило відповідних заходів щодо нейтралізації його негативного впливу на громадсько-політичне життя регіону.

Міністерство у справах національностей, міграції та культур у тісній співпраці з МЗС намагалося тримати проблему «політичного русинства» під контролем, здійснюючи моніторинг активності руху, досліджуючи його витoki. У квітні 1994 р. Міністерство, спільно з Інститутом українознавства при Національному університеті ім. Тараса Шевченка, провело круглий стіл з проблем русинства. Наприкінці 1994 р. були проведені спеціальні наради за участю представників МЗС, Міністерства культури та провідних науковців для вироблення узгодженої позиції щодо цих проблем [96, арк. 218]. Українська влада констатувала, що розвитку сепаратистських настроїв у країні нерідко сприяли впливові політики сусідніх держав [6, арк. 219].

Певні сепаратистські сили як на Закарпатті, так і ззовні намагалися дестабілізувати геополітичну ситуацію в області. Зокрема, це політизовані громадські об'єднання «русини», «національні культурно-просвітницькі» товариства угорців, румунів, німців, яким потужну моральну та матеріальну підтримку надавали політики сусідніх держав (Словаччина, Угорщина, Румунія), а також представники крайніх «лівих» і крайніх «правих» політичних груп інших областей України [42, арк. 221-а].

Загалом діяльність зареєстрованих національних товариств України не виходила за межі чинного законодавча. Більшість об'єднань, насамперед поляків, болгарів, греків, молдован, білорусів, німців, грузинів, вірмен, кримських татар, естонців, латишів та латвійців лояльно ставилися до

Української держави та її інститутів влади, з розумінням сприймали проблеми етнічної більшості, підтримуючи державний статус української мови [156, арк. 33].

В умовах пожвавлення суспільно-політичного життя серед представництв національних меншин мали місце вимоги, які суперечили інтересам унітарної Української держави. На Сході і Заході України активісти культурно-просвітницьких товариств неодноразово виступали за створення «політичних надбудов» на рівні місцевих органів влади для захисту прав румун та росіян від «дискримінації» титульною нацією.

Водночас ці явища не мали масового поширення, проте мали тенденцію до накопичення. Органи влади хвилювала ситуація, що склалася в зареєстрованих румуномовних товариствах Чернівецької області. Йдеться про галасливу дезінформацію, яка поширювалася за межами країни лідерами Християнсько-демократичного альянсу румунів України, Товариства румунської культури ім. М. Емінеску та його органом «Плай роминеск», незалежним часописом «Аркашул» («Стрілець») та ін., за якою простежувалося прагнення організацій добитися в майбутньому приєднання Північної Буковини до Румунії.

Ситуація, що склалася у румунських товариствах Чернівецької області, перебувала під контролем обласної державної адміністрації, а пропагандистська робота зазначених товариств отримувала адекватну реакцію з боку [156, арк. 35] органів влади та широкого загалу.

Серед незареєстрованих об'єднань громадян, які були створені за національною ознакою, найбільшою активністю вирізнялося, як уже зазначалося, «Общество подкарпатских русинів» [156, арк. 36].

Ускладнювала етнічну ситуацію й діяльність Чернівецького товариства румунської культури ім. Емінеску. Товариство передусім пропагувало надумане історичне право румунів на територію [Арк. 92] Буковини, домагалася визнання румунів автохтонами, а українців – іммігрантами, зайдами. Акцентувалася увага на неминучості «возз'єднання всіх румунських земель з матір'ю-батьківщиною»,

необхідності підтримки «національної боротьби румунів на півночі Буковини і Герцаївського центру за об'єднання у велику румунську спільність», а також закидалися територіальні претензії Румунії щодо Бесарабії, Північної Буковини та Герцаївського центру [25, арк. 93].

22 липня 1995 р. у м. Сімферополі у закритому форматі відбулася зустріч представників релігійних громад Духовного управління мусульман Криму (ДУМКриму) за участі депутатів Верховної Ради АРК, зокрема віце-прем'єр-міністра І. Умерова і голови Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільова. Розглянули питання усунення з посади муфтія ДУМ Криму Саїд-Джаліля Ібрагімова у зв'язку з його проросійськими поглядами та підтримкою ідей ісламського фундаменталізму, а звідси – напруженими стосунками між ним та керівництвом Меджлісу і частиною мусульманських громад. Учасники зібрання вирішили усунути чинного муфтія під приводом необхідності навчання. На його місце тимчасово призначили Сабрі Люміновича Асанова, чия кандидатура формально не відповідала вимогам, які висувуються до муфтія, зокрема щодо освіти [32, арк. 113].

Ситуація на півострові залишалася напруженою й тому, що повернення та облаштування депортованих кримських татар, вірмен, болгарів, греків та німців потребувало значних коштів, яких Україна не мала. Наявне фінансування потреб депортованих розкрадалося чиновниками [128, арк. 30-32; 154, арк. 34-35; 151, арк. 39; 129, арк. 96-97; 152, арк. 2-4]. Гостро стояло питання набуття громадянства реабілітованими та їх політичної участі [10, арк. 67; 185, арк. 171; 130, арк. 169; 12, арк. 172-173]. Така непроста ситуація призвела до появи антидержавницьких настроїв, агітаційних кампаній не на користь національним інтересам України. Окремі товариства нацменшин зверталися за підтримкою до посольств інших держав, зокрема своїх етнічних батьківщин, а це суттєво знижувало престиж України на міжнародній арені [158, арк. 126-127]. Окрім того, півострів став опорним пунктом для русифікації України. Відгомін імперських ідеологів [57, арк. 110] «новой общности – советский народ» активно

проявлявся у новій тактиці – «захисті прав російськомовного населення» і був вкрай поширений у Криму [57, арк. 109-114].

26–27 жовтня 1995 р. у Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Російська освіта в Україні в контексті міжнародного досвіду». Її організаторами були Українське товариство російської культури «Русь», Міністерство України у справах національностей, міграції та культур, посольство РФ в Україні. У її роботі взяли участь близько 200 осіб [23, арк. 2]. Учасники конференції констатували, що значна частина проблем, пов'язаних з російською освітою в Україні, вже вирішується в рамках державних програм. Однак в окремих виступах наголошувалося на необхідності надання російській мові статусу другої офіційної, а також доводилася неприйнятність застосування терміну «національна меншина» щодо росіян, які проживають в Україні.

На проведення конференції Міністерством було виділено 120 млн крб. За розпорядженням президента Російської Федерації без погодження з відповідними органами України російською стороною проводили конференції, заходи з підвищення кваліфікації українських вчителів для передачі «російського досвіду» педагогічним працівникам суверенної держави. У такий спосіб планомірно насаджувалися ідеї «Русского мира» педагогічному соціуму України [23, арк. 3, 4].

24–25 листопада 1995 р. відбувалася звітно-виборча конференція товариства німців України «Відергебурт». У її роботі взяли участь 22 делегати з областей України та Криму. Серед запрошених були представники органів державної влади і громадських організації України, Надзвичайний і Повноважний посол ФРН в Україні А. Арно та Радник Міністра внутрішніх справ ФРН Ф. Вілленберг. На конференції обговорювали питання, пов'язані з діяльністю «Відергебурту» та Українсько-німецького фонду (УНФ). Резолюція конференції була досить песимістичною: учасники дійшли висновку, що Фонд дискредитував себе. Однак делегати ухвалили рішення про збереження його

структури, призначення нового очільника, а також здійснення належного державного і громадського контролю за діяльністю УНФ.

Було також анонсовано прийняття Закону України про реабілітацію «депортованих національностей» [29, арк. 79], розробку програми вивчення німецької мови тощо. На конференції виокремили два шляхи розв'язання німецького питання в Україні. Зарубіжні представники, зокрема ФРН, акцентували на посиленому вивченні німецької мови, утвердженні національно-культурного життя німецької меншини в Україні.

З ініціативи очільника об'єднання німців країн СНД Г. Гроута була зроблена спроба здійснити переселення усіх німців колишніх республік СРСР до України і створити представницький орган – Фолькстаг [29, арк. 79-81].

Водночас лідери національних меншин пропонували урядовим структурам долучати своїх представників до складу делегацій під час міжнародних переговорів, особливо коли це стосувалося європейських країн. Частково ці побажання були враховані Міністерством національностей та міграції [149, арк. 149; 169, арк. 96].

Відповідно до п. 11 Постанови КМУ № 636 від 11 серпня 1995 р. «Про заходи по вирішенню політико-правових, соціально-економічних і етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» Міністерство юстиції України створило робочу групу щодо законодавчого врегулювання статусу Меджлісу Кримськотатарського народу і його входження у нормативно-правове поле України. Зокрема, було підготовлено проєкт Указу Президента України «Про консультативно-дорадчий орган кримських татар», у якому Меджліс визнавався на державному рівні як консультативно-дорадчий орган кримськотатарського народу з правами юридичної особи на період вирішення цього питання у законодавчому порядку, а також зняття напруження в АРК [15, арк. 110]. Проте, відповідно до п. 1 ст. 18 Конституційного Договору між ВРУ і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції

України», регулювання відносин у сфері прав національних меншин здійснювалося тільки Законами України. Тому згаданий проєкт Указу на розгляд Уряду в установленому порядку подано не було [100, арк. 112; 14, арк. 122–128].

29 березня 1996 р. Міністерством України у справах національностей та міграції, спільно з міністерствами та відомствами, облдержадміністраціями, творчими спілками, національно-культурними товариствами було підготовлено та узгоджено проєкт Державної програми розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2000 р. Він передбачав комплекс заходів, спрямованих на відродження і розвиток етнокультурної самобутності національних меншин, мови, традицій і звичаїв, збереження їхньої духовної спадщини [21, арк. 28].

7 травня 1996 р. члени Ради представників Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин взяли участь в обговоренні ст. 11 нової Конституції України. Вони внесли пропозиції щодо дефініції терміну «національна меншина», а також виклали власне бачення умов для вільного розвитку нацменшин і оптимізації їх фінансування. Загалом же Всеукраїнське громадське об'єднання національних меншин підтримало проєкт Конституції України у запропонованій редакції, хоча його членами були висловлені побажання щодо унормування гарантованого права нацменшин на представництво у законодавчому органі [86, арк. 36].

Окрім того, було запропоновано до «Державної програми розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2000 року» [87, арк. 187; 21, арк. 28] додати низку положень щодо гармонізації відносин між титульною українською нацією і національними меншинами [148, арк. 42] та закласти соціально-економічні основи реалізації кожним народом своїх конституційних прав на розвиток мови, освіти культури тощо [148, арк. 43].

Після розпаду СРСР Україна взяла на себе весь фінансовий тягар, пов'язаний з поверненням депортованих. Жодна з країн СНД, звідки переселилися депортовані, не фінансувала повернення народів на рідну землю.

Окрім того, жодна з них не ратифікувала Бішкекську угоду про поновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів, що й зумовило неорганізоване повернення депортованих до Криму. Їхня чисельність значно перевищувала тогочасні можливості їх облаштування [152, арк. 2–4].

Важливими є особливості того, як згадану проблему висвітлювала преса 1990-х рр. в контексті тих чи інших тенденцій політичного життя. Йдеться, зокрема, про «Всеукраинские ведомости», «Регион» та ін. Приміром, «Всеукраинские ведомости» (22.04.96 р.) назвали облаштування кримських татар важливим чинником розвитку політичної ситуації в Україні. Здебільшого панівними у публіцистичних виданнях були твердження про посилення в кримськотатарському русі проросійських настроїв та зростання впливу радикально налаштованих прихильників ідеї створення окремої кримськотатарської держави. Констатувалися наявність численних закликів до активного тиску на центральні органи влади України, а також необхідність підтримки поміркованих сил у Меджлісі кримськотатарського народу [30, арк. 49].

Проблема забезпечення представництва кримських татар в органах законодавчої і виконавчої влади була обговорена і на семінарі з міграції та облаштування депортованих в АРК, який відбувся у м. Ялті 16–17 травня 1996 р. за участі представників міністерств і відомств України і Криму, народних депутатів ВРУ і АРК, представників міжнародних організацій, а також депортованих етнічних спільнот. На семінарі, зокрема, вбачали вихід з проблеми у прийнятті нової редакції Закону України «Про громадянство України», який на той час вже був на розгляді у ВРУ [139, арк. 136].

Серед актуальних проблем на порядку денному залишилося питання набуття громадянства і політичного статусу кримськими татарами [59, арк. 94–96]. На 26–29 червня 1996 р. у м. Сімферополі в приміщенні Кримського українського музичного театру була запланована перша сесія III Курултаю кримськотатарського народу, де мали підвести підсумки діяльності II Курултаю,

а також обговорити актуальні питання, пов'язані з поверненням та облаштуванням кримськотатарського народу, відновленням його прав, а також сформувати новий склад Меджлісу і обрати його Голову [5, арк. 92]. Активізація участі кримських татар в політичному житті України спостерігалася багато в чому саме завдяки роботі керівництва Меджлісу, яке спромоглося провадити виважену політику, яка збігалася з національними інтересами держави. Насамперед йдеться про тверду позицію щодо збереження територіальної цілісності України, рішучий спротив сепаратизму в Криму, дотримання українського законодавства. Конструктивна діяльність фракції «Курултай» у Верховній Раді Криму сприяла консолідації кримського парламенту [65, арк. 139–140]. Водночас визнання статусу Меджлісу як традиційного вищого представницького органу кримських татар створило прецедент, який цілком міг призвести до формування подібних органів іншими етнічними спільнотами України [46, арк. 26–28].

В умовах активізації діяльності політичних партій представники національних меншин намагалися обстоювати своє право бути обраними до складу державних органів влади та висували своїх кандидатів на виборчих перегонах [88, арк. 48].

На тлі активізації суспільно-політичного життя в Україні постало питання злагодженої роботи виконавчої гілки влади задля недопущення загострення міжетнічних відносин у найважливіших сферах життя держави [17, арк. 113, 114; 551, с. 335].

Аналізуючи події суспільного життя 1990-х рр., відзначимо, що тоді вдалося уникнути гострих міжетнічних конфліктів. Цьому сприяло й те, що органам державної влади активно залучити нацменшини до розбудови Української держави, не дивлячись на шалений опір цьому східного сусіда – Російської Федерації.

У цьому ракурсі заслуговує в цілому позитивної оцінки співпраця Кабінету Міністрів України із організаціями національних меншин щодо

розв'язання нагальних проблем культурного розвитку, розбудови освіти та запобігання міжетнічній ворожнечі. Досить ефективними виявилися деякі механізми діагностики та припинення руйнівних процесів, що мали своїм наслідком поширення регіоналізму та екстремізму і загрожували територіальній цілісності держави.

РОЗДІЛ III. ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1990-Х РР.)

3.1 Визначальні чинники етнополітичних відносин другої половини 1990- х рр.

З прийняттям Конституції України в 1996 р. було закріплено вже сформований механізм регулювання міжнаціональних відносин та визначено нові напрями у його вдосконалення.

На початку другої половини 1990-х рр. рівень конфліктогенності між титульною нацією та національними меншинами істотно зріс. Водночас проблеми національної безпеки у сфері міжетнічних відносин виходили далеко за межі етнополітики [28, арк. 63]. У регіонах, зокрема в Криму, Закарпатті та Буковині, посилювався вплив федералістських, автономістських, праворадикальних етнонаціоналістичних політичних рухів. Росіяни і кримські татари активізувалися у Криму; румуни – у Чернівецькій області; русини – у Закарпатській області [28, арк. 63-67]. Посилилася політизація національних меншин, особливо румунської, німецької та угорської (вимоги національно-територіальної автономії, створення політичних партій на етнічній основі, претензії громадських об'єднань деяких національних меншин на самоврядування з функціями владних структур тощо) [60, арк. 158-160].

Спостерігалось посилення регіонального сепаратизму на етнічному ґрунті (росіяни у Криму, угорці в Закарпатті, румуни у Чернівецькій області); територіальні претензії на етнічній основі з боку націонал-патріотичних рухів у Польщі, Росії, Румунії, Угорщині. Все це відбувалося на тлі високого рівня безробіття, складнощів з набуттям громадянства, визначенням політико-правового статусу Меджлісу та необлаштованості депортованих народів, що поверталися в Україну. Виникла ймовірність загострення міжетнічних відносин в АРК у зв'язку з новими хвилями переселення депортованих. У південних

областях України міжетнічне протистояння посилилося у зв'язку з проблемами облаштування німецької національної меншини [28, арк. 64; 132, арк. 41].

У відповідь на виклики часу, для розв'язання назрілих проблем у сфері міжнаціональних відносин у другій половині 1990-х рр. на державному рівні було проведено низку конференцій, семінарів, круглих столів за участю представників Міністерства України у справах національностей та міграцій, академічної і вузівської науки, національних товариств і громад.

Полілог державних управлінців, учених і представників національних меншин розпочався 20–22 травня 1996 р. в Ужгороді, під час Українсько-словацького науково-практичного семінару «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди». Захід мав на меті узагальнити історичний досвід розв'язання складних питань міжнаціональних відносин та виробити практичні рекомендації щодо регулювання міжнаціональних відносин, політико-правового становища, культурного життя національних меншин для місцевих і центральних органів влади України і Словаччини. Семінар було організовано в межах угоди про наукове співробітництво між інститутом історії НАН України та Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (м. Кошице). Окрім того, організаторами семінару виступили – Ужгородський державний університет, Закарпатська обласна держадміністрація та Дослідницько-інформаційний центр «Слов'янська ініціатива». Фінансову підтримку семінару надали Міжнародний фонд «Відродження» (Програма «Схід – Схід») та Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні. У роботі науково-практичного семінару взяли участь провідні вчені України та Словаччини, керівники національно-культурних товариств та держадміністрації Закарпатської області, представники міністерств закордонних справ і у справах національностей та міграції України, консул Угорської республіки в західних областях України Ш. Поважої, викладачі та студенти [292, с. 154–155].

23–24 травня 1996 р. в Одесі відбулося засідання «Круглого столу» на тему: «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток». Учасники зібрання обговорили розширення НАТО на Схід, місце і роль Росії та України у створенні системи загальноєвропейської безпеки, долю Севастополя і Криму, значення американського чинника в українсько-російських відносинах. За результатами круглого столу були випрацювані рекомендації владним структурам обох країн [240, с. 158–159]. А Міністерство України у справах національностей та міграції виробило план заходів, спрямованих на ідеологічне забезпечення статусу Кримського півострова як складової, невід’ємної частини України. Задля цього передбачалося провести прес-конференцію на тему: «Етнополітичні процеси в Криму: сучасний стан і перспективи» (II півріччя 1996 р.), науково-практичну конференцію «Міжнародне ділове і гуманітарне співробітництво народів Криму» (спільно з всеукраїнськими національно-культурними товариствами, вересень 1996 р.); залучити до співпраці дорадчий орган Міннацміграції – Раду представників національних меншин, членів Асоціації національних товариств і громад Криму та Асоціації національно-культурних товариств м. Севастополя на постійній основі; сформувати інформаційний банк даних з проблем етносоціального та етнокультурного розвитку Криму (спільно з Урядом АРК) та підготувати і провести «круглий стіл» на тему: «Українсько-російські взаємовідносини в гуманітарній сфері і шляхи їх покращення» [169, арк. 96].

26–27 вересня 1996 р. в Ужгородському державному університеті (УДУ) відбулася міжнародна наукова конференція «Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр. XX ст.)» [406, с. 148]. З доповіддю «Карпатський Єврорегіон: передумови створення і перспективи розвитку» виступив виконавчий директор карпатського єврорегіону М. Буковецький. Коло регіональних етнонаціональних проблем окреслив у своєму виступі «Конфліктний потенціал етнічного фактору в закарпатському соціумі» професор

УДУ І. Мигович. Ґрунтуючись на аналізі фактологічного матеріалу, доповідачі охарактеризували ситуацію, що склалася у Закарпатті і запропонували заходи задля її покращення, зокрема, оптимізацією економічної, соціальної, національної політики. Це мало б сприяти уникненню конфліктів і послабити напруження у усіх сферах життя багатонаціонального краю. Професор І. Мигович також представив власний аналіз економічної та соціально-політичної ситуації на Закарпатті, який викликав чималий інтерес серед учасників заходу. На пленарному засіданні було також заслухано змістовну доповідь словацького вченого Г. Маріана «Русини-українці на Словаччині в умовах суспільної трансформації». Він висловив свої міркування щодо вирішення проблем національних меншин у поліетнічних регіонах [406, с. 149].

Одна із секцій була присвячена етнополітичним процесам та їхньому впливу на внутрішнє становище і відносини одна з одною пост-комуністичних країн. Доповідач І. Мандрик обґрунтував історичну спільність і взаємозалежність народів Центральної і Південно-Східної Європи. Зацікавили аудиторію повідомлення М. Тиводара «Новітнє русинство – пережиток етнополітичних процесів першої половини ХХ ст.», О. Мальця «Політичне русинство в ідеології і практиці сучасних партій і рухів Закарпаття», І. Сенька «Етносоціальний образ русина-українця в художній літературі», Ф. Мишанича «Етнополітичні процеси в громадсько-політичному житті Карпатського регіону». І хоча у науковому дискурсі не було досягнуто консолідованого підходу щодо розв'язання назрілих питань, все-таки автори дійшли спільної думки щодо толерантного ставлення до проблем, які стосуються національних почуттів народів, уникнення конфронтації, пошуку шляхів до злагоди. Особливо це було актуально для такого поліетнічного регіону як Закарпаття. На вивченні цієї проблематики були побудовані виступи словацьких науковців С. Конечні та В. Палковіча – «Національні меншини в процесі історичного розвитку Словаччини» та «Угорське питання на Словаччині: історична ремінісценція і сучасність». Про етнополітичні процеси в сучасній Словаччині розповіли вчені

М. Гонак та М. Макар у доповіді «Українці і словаки: в минулому і нині». Жваве обговорення спричинили виступи представника Ніредьхазького педінституту (Угорщина) С. Панька «До питання етнолінгвістичних упереджень в історичному Закарпатті», М. Каменецького «Процес політичної трансформації хорватського суспільства та вплив на нього міжетнічного конфлікту» та М. Макари і В. Марини «Етнокультурний Ренесанс румунів Закарпаття» [406, с. 150].

Розглядаючи соціально-економічні та політичні чинники русинства, варто наголосити, що цей рух був обумовлений намаганням закарпатської інтелігенції віднайти шляхи припинення падіння життєвого рівня населення, зупинити знищення природних ресурсів регіону та перетворити Закарпаття на один із курортних і туристичних центрів Європи. Оскільки на той час в Україні не було для цього матеріальних ресурсів, частина регіональної інтелігенції, через бездіяльність центральної влади, почала вдаватися до політичного сепаратизму. Оскільки після проголошення незалежності України у Закарпатті тимчасово погіршилося економічне становище, деякі місцеві лідери вирішили використати це собі на користь і переконували місцеве населення в тому, що це є результатом несправедливої політики Києва щодо Закарпаття. Тому частина населення сприймала сепаратистські заклики цілком лояльно. Потужним був зовнішній вплив на політичне русинство з боку деяких прикордонних держав, зацікавлених у дестабілізації ситуації на Закарпатті з перспективою відокремлення його від України [58, арк. 32]. Крім того, частина місцевого чиновництва і місцевої еліти сподівалася підвищити свій соціальний престиж зміною політичного статусу Закарпаття (адже за переписом 1989 р. тут нараховувалося 977 тис. русинів). [58, арк.. 30-38].

Заходи місцевого рівня з «відродження русинської мови», які розпочалися наприкінці 1980-х рр., насправді мали на меті не врегулювання мовних проблем, а насаджування населенню думки про те, що «русини – не українці». Це мало стати підґрунтям для автономізації, культурного та адміністративного

відокремлення Закарпаття від України (проф. П. Р. Магочі з університету в Торонто (Канада) опублікував у 1996 р. карту, на якій з'явилася окрема етнічна й адміністративна одиниця – *Русинія – земля русинів*, що територіально охоплює Закарпаття і Східну Словаччину). На користь концепції русинів зіграло й офіційне визнання їх урядом Словацької республіки окремою нацією, а упорядковану на базі найзахідніших українських діалектів так звану «русинську мову» – окремою (четвертою) східнослов'янською літературною мовою (окрім деяких словацьких, цю думку також підтримують окремі російські вчені) [58, арк. 34–35].

Відбувалася політизація і етнокультурного середовища німців. Зокрема, на 21–23 листопада 1996 р. було заплановано I з'їзд за ініціативою товариства німців в Україні «Відергебурт». Його учасники, на базі регіональних громадських організацій німців в Україні, вирішили створити центральний орган, уповноважений представляти німецьку громаду у відносинах з органами державної влади України та Німеччини – Фольксрат [132, арк. 41]. Пропозиції, які висували на з'їзді, багато в чому суперечили Конституції України і національному законодавству в сфері регулювання міжнаціональних відносин. Так, положення про Фольксрат передбачало створення екстериторіального формування, яке мало розробляти, приймати і контролювати програми й постанови, обов'язкові до виконання всіма німцями України; формування регіональних державних органів; призначання виборів народних представників тощо [63, арк. 42–43].

Підготовка до з'їзду німців України і пропозиція створити Фольксрат спричинили неабияке занепокоєння на найвищому рівні влади, адже подібні ініціативи поглиблювали непорозуміння між нацменшинами та владою. Надання дозволу німецькій етнічній спільності на створення подібного органу призвело б до того, що й інші спільноти почали б вимагати для себе такого права [63, арк. 45–47].

Поглибили конфлікт навколо цього з'їзду і висловлювання депутата Верховної Ради Криму В. Ренпенінга щодо проєкту закону «Про реабілітацію і забезпечення прав національних меншин, що були репресовані і депортовані з території України». Зокрема, парламентар переконував у необхідності реабілітувати усіх без винятку депортованих з України (Криму) громадян німецької національності. А також наполягав на тому, що створення національних зборів (парламентів), які мали б право вносити пропозиції (проєкти) до законодавчих і виконавчих органів влади та управління є нагальною потребою в Україні [452, с. 88]. Було висунуто пропозицію призначати представників етнічних меншин, які мають українське громадянство, на керівні та інші відповідальні посади на всіх рівнях влади, виділити для них квоту в радах всіх рівнів, визначаючи її залежно від кількості представників національних меншин, що проживають на конкретній території, але не менше 1–2 посад на установу тощо [43, арк. 49–52].

І з'їзд німців Криму, який обрав у листопаді 1995 р. свій парламент та місцеві самоврядувальні органи, демонструє, у який спосіб формувалася вертикаль захисту інтересів нацменшини в Україні в 1990-ті рр.. Водночас спроби створити німецькі інститути влади в Україні, підконтрольні Німеччині, були відкинуті як такі, що суперечили національному законодавству. Проте чимало національно-культурних товариств німецької меншини, зокрема Дніпропетровської, Одеської областей та АР Крим, а також і членів «Відергебурту», не підтримали відверто політизоване забарвлення з'їзду [63, арк. 42–47; 154, арк. 34–35].

21–23 листопада 1996 р. у Києві відбувся перший з'їзд німців України. Його учасники висловили невдоволення станом вирішення проблем етнічних німців в Україні та Німеччині. Протестуючи проти такого стану справ, делегати погрожували організувати масовий виїзд німців з України до Німеччини [9, арк. 190–191]. З'їзд прийняв положення про Фольксрат та концепцію програми етносоціального відродження і розвитку німецької меншини в Україні. Також

було обрано склад Фольксрату: голова – Г. Гроут, 7 заступників, 26 народних представників та ревізійна комісія [9, арк. 193; 452, с. 89].

Водночас на з'їзді намагалися нав'язати присутнім думку про те, що в Україні й досі практикують конфіскацію майна, будівель, земель етнічних німців і робиться це ще з 1918 р. Визнання цього факту разом із законом про реабілітацію німців, який заплановано прийняти, могло стати основою для претензій до Української держави щодо повернення майна та земель, які втратили представники німецької національної меншини після жовтневих подій 1917 р. Деякі заяви представників Фольксрату спричинили занепокоєння ще й тому, що діяльність цього органу виходила за межі забезпечення етнокультурного життя меншини. Фольксрат чинив тиск на державні органи влади України, намагаючись здобути певні привілеї для німецької меншини під гаслами компенсації тих збитків, яких завдали німцям під час репресій та депортації. Наприклад, Г. Гроут у доповіді навмисне зазначив, що на початку ХХ ст. у власності німців України було близько 2 млн. десятин землі [9, арк. 194].

Німеччина, зі свого боку, схвалювала ідею заснування Фольксрату і, ймовірно, у майбутньому мала намір використати його як важіль тиску на Україну, про що можна зробити висновок з виступу офіційного представника Німеччини Ф. Вілленберга. Німеччина також декларувала намір фінансово підтримувати німецьку меншину в Україні [9, арк. 194].

Привертає увагу відсутність у керівництва Фольксрату бажання конструктивно співпрацювати з органами державної влади України, що спричинило занепокоєння у багатьох делегатів з'їзду. Керівництво з'їзду не надало слова ні представникам Держкомнацміграції, за винятком голови, ні посадовцям з держадміністрації м. Києва [9, арк. 195].

Політизація німецької меншини в Україні в 1990-х рр. мала як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови. Складною залишалася ситуація із завершенням будівництва житла для депортованих німців [193, арк. 190], адже на це не вистачало коштів [193, арк. 191–192]; не всі німці отримали громадянство

України, а невисока платня та скрута лише посилювали радикальні настрої. Як наслідок – переселенці масово подавали заяви на виїзд до Німеччини [49, арк. 88–90]. Окрім того, на кінець 1997 р. загострилася ситуація у німецькій етнічній спільноті у зв'язку з розподілом майна внаслідок ліквідації Українсько-німецького фонду [197, арк. 43–44, 45–48].

За результатами роботи І з'їзду німців України 7 квітня 1997 р. Верховна Рада Криму прийняла Постанову, в якій доручила Раді Міністрів АРК вжити необхідних заходів для забезпечення представницьких і організаційних повноважень Народної Ради (Фолькспарламенту) німців Криму [147, арк. 67]. Проте Державний комітет України у справах національностей та міграції не підтримав такої ініціативи, оскільки вона суперечила українському законодавству [7, арк. 100]. Тому юридичного статусу Фолькспарламент німців в Україні не отримав. Ба більше, німецька меншина вже мала широке представництво у формі громадських організацій [62, арк. 151].

Містком взаємодії у розв'язанні нагальних питань нацменшин у 1990-х рр. стала Рада представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин, яка організовувала публічні майданчики для обговорення тематики, що була на часі, знімаючи напруження у взаємодії державних органів влади і громадських організацій [89, арк. 97-109; 91, арк. 126-133].

Розбудова Української держави потребувала долучення до цього процесу нацменшин, що водночас актуалізувало проблему розвитку освіти. Важливою у цьому контексті була запропонована весною 1998 р. «Концепція розвитку освіти національних меншин України» [50, арк. 14-15; 122, арк. 118].

У червні 1998 р. Рада національних товариств на черговій конференції [175, арк. 218] розглянула проєкт змін до Закону «Про національні меншини в Україні» [175, арк. 219], а у лютому 1999 р. при КМУ було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань етнополітики України» [51, арк. 6]. До роботи координаційної ради було залучено широке коло експертів від наукових установ, громадських організацій тощо [166, арк. 7, 8].

До кола актуальних питань, які потребували розв'язання і розглядалися на засіданні Державного комітету України у справах національностей та міграції у березні 1995 р., належали фінансування освітньо-культурних програм нацменшин, удосконалення нормативно-правової бази функціонування структурних підрозділів комітету та ін. [145, арк. 7-8].

На одному із засідань Державного комітету України у справах національностей та міграції було розглянуто питання про формування дорадчого органу при Президентові України – Меджлісу [52, арк. 66; 177, арк. 201; 83, арк.. 227] кримсько-татарського народу. Важливим кроком у розгортанні роботи серед нацменшини щодо представлення їхніх інтересів у державних структурах було розроблення проекту документу про Раду [53, арк. 221; 180, арк. 227] представників громадських організацій національних меншин України [79, арк. 214-215; 69, арк. 215]. Хоча поява цього документу певною мірою була зумовлена конкретною політичною обставиною, а саме: підготовкою до президентських виборів і пошуком Л. Кучмою шляхів підтримки на них збоку нацменшин.

Отже, у другій половині 1990-х рр. спостерігалася надмірна політизація етнічних груп, було вжито заходів щодо підвищення їхнього політичного статусу, зокрема безпосередньої участі в розподілі влади та фінансово-економічних ресурсів. Особливо активно насаджувалися ідеї створення політичних надбудов для захисту національних прав (Крим, Луганськ), нагніталися політичні пристрасті довкола «зневажених» прав румуномовних громадян (Буковина), насильницької «українізації» росіян (Донеччина, Луганщина). Деякі товариства замість культурно-просвітницької роботи втягувалися у політичне протистояння.

Мали місце непоодинокі випадки українофобії та масового шовінізму з боку деяких товариств проросійської та прорумунської орієнтації, заперечення існування української нації тощо. Усе це потребувало виваженої і послідовної державної політики для гармонізації міжнаціональних і міжетнічних відносин та

залучення національних меншин до активної розбудови Української держави, яка історично, ментально поверталася до європейської цивілізації.

3.2 Імплементация міжнародних угод у сфері регулювання міжнаціональних відносин

Проблематика, пов'язана зі становищем національних меншин, стала предметом міждержавної взаємодії у формі двосторонніх комісій, налагодження дипломатичних зв'язків тощо. Засадничі складники українсько-угорського співробітництва у галузі національних меншин відображено у відповідній Декларації і Договорі про основи добросусідства між Україною й Угорщиною (1991 р.) [542, с. 52].

Спираючись на зарубіжну підтримку, в 1991 р. були спроби утворити на Закарпатті автономний угорський округ з відповідною економічною самостійністю. Проте ці плани, що суперечили Конституції України, не було реалізовано. Водночас роботу в галузі етнонаціональних відносин проводили у рамках змішаної українсько-угорської комісії.

9 жовтня 1991р. Верховна Рада РРФСР запропонувала колишнім союзним республікам пришвидшити розроблення спеціальних двосторонніх угод – гарантій прав і свобод національних меншин [480, с.221-222; 103, арк. 138-142; 27, арк. 1; 142, арк. 3].

Наприкінці 1993 р. вже було підготовлено проекти угод між Україною та Естонією, Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном, Узбекистаном про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин та з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів. Керівництво Комітету активізувало переговори державних делегацій України в РФ та Молдові [37, арк. 4]. Було підготовлено проекти Угод про принципи співробітництва між Україною та Латвійською і Литовською республіками щодо забезпечення прав національних меншин [433, с. 112], а також між Україною та РФ [105, арк. 22]. Підготовлено проект Угоди між

Україною та республікою Молдова про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин [107, арк. 85-86]. Проведено засідання українсько-польської комісії у справах національних меншин Консультаційного комітету Президентів України та Республіки Польща. Україна взяла участь у роботі П'ятої конференції Міністрів Європи у справах міграції та семінарі представників США і Німеччини з проблематики «Роль України у майбутніх Європейських стосунках та захисту навколишнього середовища» [173, арк. 114].

Також у квітні 1993 р. було створено Міжурядову українсько-німецьку комісію у справах депортованих німців, які поверталися в Україну [433, с. 112], до складу якої увійшли представники української, німецької влади та національних меншин [141, арк. 11-14; 71, арк. 110-111]. У зв'язку із запланованим візитом Г. Коля в Україну керівництво товариства німців намагалося зустрітися з Президентом України для погодження своєї позиції з німецького питання на вищому рівні. Була висловлена думка про те, що німецька меншина, чиї інтереси можуть представляти очільники «Відергебурту» або згаданого вище представницького органу, має стати суб'єктом українсько-німецьких переговорів [29, арк. 80].

Німецька сторона постійно порушувала питання про необхідність укладення міжурядової угоди щодо забезпечення прав німецької меншини, особливо депортованих, які повернулися в Україну [433, с. 109-123]. Перемовини щодо цієї проблеми розпочалися у 1993 р. Учасники зустрічі опрацьовували декілька варіантів угоди, провели 4 раунди переговорів на рівні експертів, керівників відомств, проте не змогли подолати принципові розбіжності щодо змісту документу. Сторони не змогли домовитися здебільшого через небажання німецької сторони йти на поступки і врахувати державні інтереси України [29, арк. 68]. Серед найбільш дискусійних положень, які суперечили чинному законодавству України, були надання однакового статусу як депортованим з її території, так і тим, котрі ніколи на ній не проживали; звільнення німецьких компаній, які працювали в Україні і брали участь у облаштуванні німців-

переселенців, від усіх податків, зборів, мита, державних стягнень, надання їхнім працівникам особливого статусу та інших привілеїв тощо.

У кожному варіанті німецької угоди містилися односторонні зобов'язання уряду України перед урядом ФРН [433, с. 109-123]. Винятком не став і останній проєкт, датований березнем 1996 р., у якому німецька сторона задекларувала в преамбулі, що угода стосується і осіб українського походження, які проживають в ФРН, проте в основному тексті документу про це не йшлося.

Водночас німецька сторона активно намагалася розширити коло осіб, які підпадають під визначення «національна меншина», всупереч українському законодавству. Так, відповідно до Закону України «Про національні меншини в Україні», національною меншиною вважаються громадяни України німецької національності. Однак німецька сторона намагалася долучити туди і німців-переселенців без українського громадянства, які мали в країні статус іноземця [125, арк. 69].

Аналогічні комісії були створені і в межах співпраці з іншими країнами, зокрема українсько-словацька (1994 р.), українсько-польська (1996 р.) та інші комісії, завданням яких було розв'язання нагальних проблем національно-культурного розвитку.

Комісія мала здійснювати контроль за виконанням міністерствами і відомствами України та іншими органами державної виконавчої влади рішень КМУ, ухвалених на основі рекомендацій Комісії [125, арк. 96]. До компетенції Комісії входило внесення пропозицій КМУ; скликання нарад представників міністерств, відомств і організацій з питань національних меншин; Комісія погоджувала свою роботу з КМУ. Роботу Комісія проводила за планом, який затверджували на її засіданнях [144, арк. 97]. А 8–9 лютого 1995 р. у Києві відбулося Перше засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Українську комісію очолив заступник Міністра України у справах національностей, міграції та культур

Р. Чілачава, словацьку – Є. Пономаренкова, начальник відділу прав людини, національних меншин і співвітчизників МЗС СР.

Сторони поінформували одна одну про правове забезпечення у цій галузі [174, арк. 7]. Комісія дослідила особливості роботи відповідних виконавчих структур двох країн щодо забезпечення та реалізації чинного законодавства. Українську делегацію зацікавила інформація щодо діяльності Ради Уряду Словацької Республіки з питань національностей, у якій беруть участь представники всіх національних меншин, що проживають у цій країні [174, арк. 8– 9].

27–30 березня 1995 р. у Будапешті відбулося п'яте засідання змішаної Українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. До складу Української частини Комісії увійшли: М. Шульга – голова Комісії, Міністр України у справах національностей, міграції та культурів, В. Щирай – начальник відділу Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів, Ю. Богаєвський – начальник управління МЗС, О. Сухолиткий – начальник управління Міносвіти України, В. Навроцька – начальник відділу Мінкультури України, В. Приходько – перший заступник голови Закарпатської обласної Ради народних депутатів, Ф. Шандор – голова Демократичної спілки угорців України [20, арк. 165], М. Товт – народний депутат України, почесний голова Товариства угорської інтелігенції Закарпаття [20, арк. 165-166].

25 січня 1996 р. у Києві проходило засідання Української частини Двосторонньої українсько-словацької Комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Вів засідання Голова Української частини Комісії, заступник Міністра у справах національностей та міграції Р. Чілачава. У засіданні взяли участь В. Гайдаржі – завідувач відділу культури національних меншин Міністерства культури і мистецтв України, О. Матій – начальник управління національностей, міграції та культурів Закарпатської обласної Ради народних депутатів та інші. На засіданні Комісії були підбиті підсумки виконання двосторонніх угод у сфері національних меншин за 1995 р. [95, арк. 129].

О. Матій повідомив, що у Закарпатській області, яка за складом населення є багатонаціональною, створюються умови задля збереження злагодності між представниками різних етносів відповідно до Закону «Про національні меншини в Україні». Так, за даними перепису 1989 р., в області проживало 7,4 тис. словаків. Вони заснували обласне культурно-освітнє товариство «Матіце словенска». На Закарпатті вони щорічно проводять різні заходи, зокрема фестивалі словацької культури. Крім того, в регіоні діяли класи з словацькою мовою навчання та факультативи вивчення словацької мови й історії. Обласна газета «Вісті Ужгородщини» мала окрему сторінку під назвою «Словацький кур'єр», працювали творчі колективи, спільні словацько-українські підприємства. Окрім того, дев'ятнадцять словаків українського походження працювали в управлінських структурах обласного, міського і районного рівнів, четверо були членами виконавчих комітетів сільських та селищних Рад, ще четверо – депутатами Рад народних депутатів усіх рівнів [95, арк. 131].

5 квітня 1996 р. було затверджено склад української частини Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. До її складу увійшли В. Євтух – Міністр України у справах національностей та міграції, Ю. Богаєвський – начальник Управління Європи та Америки МЗС України, В. Гайдаржі – начальник відділу культури національних меншин України Міністерства культури і мистецтв України, Я. Самборська – помічник Міністра України у справах національностей та міграції, М. Товт – народний депутат України, Ш. Фодо – голова Всеукраїнської демократичної спілки угорців України, В. Приходько – перший заступник голови Закарпатської облдержадміністрації, В. Романенко – начальник Головного управління загальної й середньої освіти Міністерства освіти України [123, арк. 40; 16, арк. 90, 91].

Подібні міждержавні консультації були проведені Урядом України і Молдови [186, арк. 174-178]. Передбачалося створення Молдовсько-Української міжвідомчої дорадчої Комісії для розв'язання назрілих питань міжнаціональних

відносин [186, арк. 177], а відповідне рішення було прийнято 27 квітня 1998 р. указом №38 «Про створення Української частини українсько-молдовської міжвідомчої дорадчої комісії», до складу якої було рекомендовано долучити голову Одеської обласної молдовської національно-культурної асоціації «Лучаферул» А. Фетеску [136, арк. 125].

У жовтні 1996 р. було підписано угоду між Україною та Республікою Білорусь про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин. Сторони зобов'язувалися надати національним меншинам право на участь у громадському та державному житті, особливо у вирішенні питань, що стосувалися захисту їхніх законних інтересів. Кожна зі сторін визнавала за етнічними меншинами право створювати, відповідно до законодавства країни проживання, громадські організації, культурні і просвітницькі установи, релігійні громади для зберігання та розвитку етнічної, мовної, культурної і релігійної самобутності. У договорі також було зазначено, що діяльність вказаних формувань можлива завдяки пожертвам, добровільним внескам, фінансовій допомозі з боку сторін угоди згідно з чинним законодавством [187, арк. 8].

На Бухарестському саміті у листопаді 1998 р. було започатковано роботу українсько-румунської комісії [82, арк. 244].

Створені у 1990-ті рр. міжурядові комісії сприяли розвитку міжкультурного діалогу титульної нації і нацменшин, появі численних громадянських об'єднань нацменшин на місцях.

3.3 Етнонаціональний простір України як об'єкт інтересів російського неоімперіалізму

Одним з наслідків розпаду Радянського Союзу стало те, що світ дізнався про існування народів та культур, які донедавна викликали інтерес лише у вузькопрофільних фахівців [425, с.324]. Відтоді Україні вдалося заявити про себе на світовій арені, зуміти відмежуватися від Росії і стати незалежним гравцем.

Попри всю складність ситуації, у якій опинилася Україна, практично весь світ розуміє, що вона бореться за незалежність від імперії і що її перемога буде торжеством міжнародного права над правом сили [489, с. 11].

Відразу після розпаду СРСР у середовищі російської політичної еліти не раз лунало твердження про те, що Україна – це лише «тимчасово втрачена територія» Росії. Сама ж РФ від самого початку активно намагалася домінувати на пострадянському просторі [503, с. 5-6]. Ще у 1992 р. Дж. Мейс зауважував, що «насправді незалежність отримала не новітня державна формація, а стара УРСР з усіма успадкованими, застарілими, нежиттєздатними структурами». І найбільшу загрозу для неї становить Росія, яка добровільно не відмовиться від претензій на її територію, релігію, історію, літературу [514, с. 13, 15-16]. Ці передбачення втілилися не лише в анексії Криму та збройному протистоянні на Донбасі, але й у «гібридній» війні, відомій у середовищі українських інтелектуалів під назвою «мережева війна» [514, с. 18].

Сьогодні, як відзначає дослідник В. Ткаченко, «настав час усвідомити, що Росія – це постійний виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь, формуючи українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки» [623, с. 8]. Саме тому для подолання упередженості, яку насаджують суспільству на замовлення певних українських та зарубіжних олігархічних груп, нам необхідно не лише засвоїти уроки минулого, але і не хтувати багаторічними інтелектуальними напрацюваннями декількох поколінь істориків, політологів і соціологів [425, с. 324].

Відомо, що обраний Україною курс на незалежність був і залишається подразником для Кремля, який без українського чинника не може відродити імперію в XXI ст. У цьому контексті справедливою є думка професора С. Кульчицького про те, що вже «через дві доби після всеукраїнського референдуму» проявилися політичні та економічні проблеми збору Російської Федерації [503, с. 51, 57-58, 52-53; 469, с. 63; 231, с. 36]. Вони стосувалися як статусу Чорноморського флоту, енергоносіїв, так і кордонів та інформаційного

простору, через який по суті розгорталася підривна антиукраїнська робота [469, с. 3-4, 67, 634, с. 168].

Російську меншину в Україні Москва використовувала як «п'яту колону» для політичного тиску і гальмування державотворчих процесів. Для цього Росія впроваджувала апробований інструмент, який полягав у переконанні суспільства в тому, що в Україні є політичні утиски росіян, їхньої мови, культури, у зв'язку з чим нагальною є потреба у захисті прав російськомовного населення [468, с. 22-24; 533, с. 214-217]. Не визнавала РФ і статусу національної меншини для росіян в Україні. На тлі соціально-економічної кризи 1990-х рр. все активніше проявлялися неоімперські амбіції східного сусіда, який дедалі більше втягував Південь і Схід України в громадянське протистояння заради досягнення власних політичних цілей [194, арк. 35-36; 78, арк. 29-30; 19, арк. 3], адже «сьогоднішня російська держава», на думку російських пропагандистів, «має дніпровське коріння, спільну дніпровську купіль, ...спільну традицію, спільну ментальність, спільну історію, спільну культуру» [624, с. 51]. Але ігнорується лінія вододілу про яку влучно сказав В. Липинський: «осовною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [623, с. 17].

Для підтвердження «спільності» української та російської історії українському суспільству нав'язувалася думка про доцільність написання шкільних підручників з російськими авторами [485, с. 6], де мали б насправді пропагуватися цінності «русского мира» і вкотре ретранслюватися застарілі стереотипи [425, с.325].

На тлі соціально-економічної кризи 1990-х рр. помітно набирали сили проросійські рухи [13, арк. 44-45], дії яких становили загрозу територіальній цілісності України [13, арк. 45-46; 157, арк. 52].

У зв'язку з цим Управління у справах національних меншин у період з жовтня 1994 по травень 1995 рр. розробило «План заходів, спрямованих на

інтеграцію АРК в Україну» та «План заходів щодо нейтралізації негативного впливу ЗМІ на російськомовне населення» [68, арк. 48]. Вони передбачали послідовну роботу по культурно-політичній інтеграції Криму до України. Так держава зобов'язувалася заохочувати переїзд на півострів патріотично налаштованого населення, заснувати академічні установи та інституції, українські ліцеї і школи, надавати пільги для навчання кримчан в україномовних вишах Центральної України та Києві. Особливе місце відводилося російськомовному населенню, в роз'яснювальній роботі щодо особливостей внутрішньої політики України. Було стійке переконання про необхідність повного переведення діловодства в Києві та регіонах на українську мову, адже лише за цієї умови вона насправді стане державною. Особливу увагу органи влади мали приділяти вивченню української історії в контексті світового розвитку [8, арк. 91]. Водночас для послаблення напруження на півострові було запропоновано розробити і реалізувати Державну програму збереження і розвитку російської культури в Україні на 1995–2000 рр.; започаткувати у Києві постійну програму теле- та радіопередач російською і кримськотатарською мовами під умовною назвою «Кримський канал». Формуючи сітку його мовлення, ставили за мету, виховувати у молоді патріотичні почуття до України, її територіальної цілісності; поширювати позитивний досвід міжнаціонального спілкування та планово вести підготовку і перепідготовку кадрів для соціально-культурної сфери Криму. Планувалася система квот для національних меншин АРК у вишах України, багатогалузева кримськотатарська видавнича справа для піднесення її якості [101, арк. 85].

26–27 жовтня 1995 р. у Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Російська освіта в Україні в контексті міжнародного досвіду», де вкотре у деяких виступах висловлювалися думки про надання російській мові статусу другої державної, неприйнятності терміну «національна меншина» щодо росіян, які проживають в Україні [425, с.326].

З другої половини 1990-х рр. РФ використовувала мовне питання як засіб політичного тиску на керівництво України. Активізувалися проросійські сили, які підштовхували Україну до економічного союзу в рамках СНД та вимагали для російської мови статусу другої державної [425, с.326]. Усе це проходило на галасливому пропагандистському тлі захисту прав росіян в Україні і, насамперед, мови, культури тощо. До уваги брався апробований у Білорусі шлях тиску на керівництво України та вкорінення у законодавчому органі «п'ятої колони» Кремля – проросійських політичних партій та депутатів, близьких до російської політичної еліти [57, арк. 111]. Саме тому зросла частина проросійських депутатів у Верховній Раді України, яка становила 19,3–22% від загальної чисельності депутатського корпусу [88, арк. 29].

У травні 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Росією [56, арк. 43]. Проте подальші події російсько-українського збройного протистояння показали, що цей договір, за влучним висловом Отто фон Бісмарка, «не вартує того паперу, на якому він написаний» [485, с. 6, 17-18; 56, арк. 43]. У офіційних документах РФ питання співвітчизників було віднесено до пріоритетного напрямку зовнішньої політики. І все це робилося з огляду на інтеграцію України в СНД, приєднання її до російсько-білоруського союзу [56, арк. 43, 44-45; 162, арк. 52-55, 53].

Під впливом цілеспрямованої антиукраїнської політики РФ в етнонаціональній сфері нашої держави наприкінці 1990-х рр. спостерігалися такі явища, як активізація сепаратистських рухів у Криму, на Закарпатті; спроби створення політичних партій на етнічній основі; державних структур проросійських партій та ін. [28, арк. 64; 7, арк. 99]

Водночас на тлі соціально-економічної кризи в Україні посилювався російський контроль в енергетиці, міжнародних відносинах і військовій справі [425, с. 327].

Отже, у другій половині 1990-х рр. для досягнення своїх цілей було використано весь арсенал російської силової дипломатії та мовну проблематику,

що загострювало в Україні міжнаціональні відносини на тлі соціально-економічних труднощів. Характерними маркерами суспільно-політичного життя України стали: відсутність чіткої стратегії розбудови міжнаціональних відносин та загравання з російською нацменшиною на угоду Москві; штучне нарощування шовіністичних настроїв серед проросійських товариств, які заперечували існування української нації; під приводом захисту «соотечественников» за кордоном активізувалася російська пропагандистська меншина [425, с.327].

Саме тому уроки етнополітичних процесів 1990-х рр. слід урахувувати сьогодні, в нових суспільно-економічних, політичних і міжнародних реаліях.

Переосмислення потребує «спільне українсько-російське історичне минуле», яке несе у собі політичні спекуляції довкола таких питань як суверенітет, територіальна цілісність, мова, кордони, армія – визначальні маркери незалежної України, особливо в умовах російсько-українського геополітичного і військового протистояння. Досвід державотворення 1990-х рр. показує важливість консолідації політичної еліти України задля успішного проведення економічних, політичних, соціальних реформ національно-орієнтованої політики в сфері культури, освіти, забезпечуючи гармонійний розвиток національних меншин в умовах нових викликів XXI ст. [425, с. 328].

На запитання «Чому нації занепадають?» знаходимо відповідь у Робінсона Джеймса: «сьогодні нації занепадають через те, що їхні екстрактивні економічні інститути не створюють стимулів, потрібних для того, щоб люди заощаджували, інвестували й створювали інновації» [231, с. 324]. В Україні, з огляду на нові неоімперські загрози з боку Росії, необхідно паралельно реалізувати як економічні реформи, так і забезпечити високими соціокультурними стандартами життя національних меншин, що має важливе безпекове значення для держави [425, с. 328].

РОЗДІЛ IV. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ І ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ХХІ СТ.

4.1 Етнополітичні маркери суспільного життя початку нового тисячоліття

Соціально-економічні, зовнішньополітичні і військові виклики, що постали перед Україною у ХХІ ст., засвідчили неготовність західних демократій протистояти «гібридній» війні Росії. У цьому контексті дуже слушним, на наш погляд, є твердження Дж. Мейса про те, що «намагання політиків Заходу використати Україну в ролі буферної держави між демократичною Європою та імперською Росією приречені на провал» [514, с. 20]. Анексії Криму Росією та війні на Сході України, які позначили гостру фазу протистояння України та Росії, передувала мережева війна, що розгорнулася відразу після здобуття незалежності Українською державою [514, с. 21]. У цій війні особливе місце відводилося національним меншинам, які втягувалися у велику геополітичну гру східного сусіда – Росії. Насамперед йдеться про російську та кримськотатарську національні меншини на сході, півдні України та в Автономній Республіці Крим. Як відзначає А.Ілларіонов, до анексії півострова Росією (1783 р.) кримські татари становили 92% всього населення. Протягом 1783–1944 рр. кримськотатарське населення скоротилося в чотири рази, а за даними перепису 2001 р. воно становило 243,4 тис. осіб, або на 45% менше ніж на початку ХVІІІ ст. За переписом 2001 р. росіяни вже домінували – 58,3% населення півострова [375].

Як відомо, злам ХХ–ХХІ ст. для багатьох країн Центральної та Східної Європи ознаменувався глобальними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаціями, зумовленими, насамперед, розпадом СРСР та внутрішніми перетвореннями у країнах колишнього соцтабору. Так, в Україні відчувалася гостра потреба правового врегулювання відносин між нацменшинами та титульною нацією. Цю проблему державні органи влади частково розв'язали впродовж 1990-х рр. На початку ХХІ ст. постало питання

подальшої державної підтримки освітнього, культурного розвитку національних меншин. Ключовою проблемою поставало не лише задоволення їхніх нагальних потреб, але й захисту ціннісних засад української нації для недопущення етнічного та політичного сепаратизму.

Як зазначає О. Кривицька, посилаючись на результати моніторингу міжетнічної ситуації у 2002 р., в Україні спостерігався безконфліктний, інтегративний тип розвитку нацменшин та міжнаціональної взаємодії, зумовленого створенням ще у 1990-х рр. умов для всебічного та рівноправного розвитку різних національностей на території держави [457, с. 24]. Водночас нікуди не зникли зовнішні подразники, що провокували загострення міжетнічних протиріч. Серед них – втручання Росії у внутрішню політику України, релігійний чинник, земельне питання, конфлікт культурного світосприйняття тощо. З огляду на них в Україні у першій половині 2000-х рр. було розроблено і впроваджено низку нормативних документів, які мали врегулювати міжетнічні відносини. Враховуючи як загальносвітові тенденції, так і внутрішні політичні, важливо було розробити нові редакції законів про національні меншини та мови задля уникнення ймовірних конфліктів [274, с. 302]. Так, глобальні процеси у світі та необхідність демократичним шляхом урегулювати відносини національних меншин визначали етнополітику України у 2001–2004 рр.

На території України, за даними перепису 2001 р., проживали представники 130 національностей. Титульна нація, етнічні українці, становили 77,8 %, а національні меншини – 22,2 % [682]. Згідно з переписом населення 2001 р. на території України проживали росіяни – 8334,1 тис. (17,3 %), білоруси – 275,8 тис. (0,6 %), молдовани – 258,6 тис. (0,5 %), кримські татари – 248,2 тис. (0,5 %), болгары – 204,6 тис. (0,4 %), угорці – 156,6 тис. (0,3 %), румуни – 151,0 тис. (0,3 %), поляки – 144,1 тис. (0,3 %), євреї – 103,6 тис. (0,2 %), вірмени – 99,9 тис. (0,2 %), греки – 91,5 тис. (0,2 %), татари – 73,3 тис. (0,2 %), цигани – 47,6 тис. (0,1 %), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1 %), грузини – 34,2 тис. (0,1 %), німці –

33,3 тис. (0,1 %), гагаузи – 31,9 тис. (0,1 %), інші національності – 177,1 тис. (0,4 %) [688]. Таке національне різноманіття зумовлене насамперед історичними чинниками, а саме: окупацією України різними державами у певні історичні періоди, масовими депортаціями і репресіями, голодоморами (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.) та іншими чинниками, які зумовлювали переміщення народів. Перепис населення 2001 р. засвідчив наявність чималої кількості дисперсних і компактних етнічних груп, що актуалізувало питання їх національно-культурної автономії. Водночас українці, як титульна нація, на початку 2000-х рр., на думку В. Буряк, відчували дискримінацію статусу рідної мови та асиміляційну загрозу від російської нацменшини, яка пропагувала спільні мовно-культурні традиції в українців та росіян [274, с. 304]. Враховуючи таке різноманіття, державна етнополітика мала б гарантувати насамперед повноцінний розвиток українській мові й культурі для зміцнення єдності всередині країни та недопущення поширення антиукраїнських чи сепаратистських настроїв, гарантуючи на законодавчому рівні органічне співіснування інших мов і культур.

Українська влада, враховуючи поліетнічний склад країни, сприяла розвитку громадських неурядових організацій, завданням яких був захист інтересів власної етнічної спільноти. У 2000 р. при Президентові України було сформовано Раду представників громадських організацій нацменшин України, до якої увійшли 24 представники національно-культурних товариств всеукраїнського та обласного рівнів [234, с. 303]. Виконуючи функції дорадчого органу упродовж 2000–2006 рр., Рада концентрувала зусилля на розробленні законодавчої бази, спрямованої на розвиток нацменшин в Україні.

Оскільки концептуальні засади взаєморозвитку та спільного проживання титульної нації і національних меншин на території України на початку 2000-х рр. не було випрацювано, це також негативно позначилося на міжетнічній взаємодії в Україні, сприяло виникненню конфліктних ситуацій та масових акцій протесту, спрямованих на збереження власної ідентичності. Враховуючи це,

Верховна Рада України ініціювала розроблення концепції етнонаціональної політики, завданням якої мало стати врегулювання міжетнічних відносин на території України, збереження культурної та мовної самобутності національностей. Починаючи з 2001 р., перед українським парламентом та урядом постало завдання підготувати відповідний законопроект, який 16 червня 2004 р. Кабінетом Міністрів України було подано у вигляді законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради, а в 2005 р. народним депутатом, представником від кримськотатарської меншини Р. Чубаровим, було сформовано власний проект концепції, яку так і не вдалося прийняти на цьому етапі [794, с. 10]. Передбачалося, що у концепції буде представлено своєрідну стратегію розвитку міжетнічних відносин в Україні, міститимуться гарантії захисту прав національних меншин, зокрема на самоідентифікацію.

Відсутність такої концепції на початку 2000-х рр. призвела до дискримінаційних практик у мовній та культурній сферах і, водночас, до незавуальованого домінування російської ідентичності у південно-східних регіонах України. Попри те, що кількість населення, що ідентифікувало себе українцями, зростала впродовж 2000-х рр., це не означало, що така тенденція охопила і регіони з високою кількістю представників російської національної меншини. Водночас чимало представників різних національностей, які проживали в Україні, вважали себе відповідальними за її розвиток [234, с. 304].

На початку 2000-х рр. в Україні спостерігалася певна контроверсійність у питанні ідентифікації населення, особливо у прикордонних регіонах України, зокрема в південно-східній та західній частинах, де активізувалися громадські і політичні рухи всередині нацменшин. Водночас у північних та центральних регіонах України проблеми самоідентифікації окремих національностей майже не існувало, що пояснюється історичними чинниками формування української державності.

У північних і центральних регіонах, як і по всій Україні, найчисленнішим представником нацменшин були росіяни. Зважаючи на їхню кількість, у

порівнянні з південно-східними областями, вони не формували загальної політичної, культурної та світоглядної картини. Найбільше росіян проживало у Запорізькій, Київській, Сумській, Полтавській областях [688].

Сучасні тенденції до проявів сепаратизму та поширення ідей «Русского мира» на сході України та в Криму пояснюються значною питомою вагою представників російської нацменшини та зовнішньою політикою Кремля. Йдеться про те, що з 1990-х рр. Росія розпочала планомірну підготовку до окупації півострова, крок за кроком дотискуючи українську сторону щодо розміщення російського флоту на її території. Відтоді спостерігався ріст російської національної меншини, яка й раніше у Криму становила більшість населення. За даними перепису населення 2001 р. кількість росіян на півострові (без м. Севастополь) становила 1180,4 тис. осіб. Кримських татар та українців значно менше – 243,4 тис. та 492,2 тис. відповідно [688]. Статистичні дані свідчать про домінуючий відсоток російського населення у Криму як наслідок тривалої радянської селективної політики, спрямованої на збільшення частки російського населення та наступної імперської політики Росії з надання містянам Криму російського громадянства. Як наслідок таких дій, депортацій і репресій корінне населення півострова помітно скоротилося. Саме тому за мовною ідентичністю більшість була російськомовна – 77 %. Українську мову рідною визнало лише 10,1 % всього населення, а кримськотатарську – 11,4 % [299, с. 156-161]. Так мовна ідентифікація більшості мешканців півострова установлювалася їхнім самовизначенням не як українців, а як росіян. Причиною цього стала індіферентна мовна політика з боку держави, яка спричинила поширення російської мови на півострові серед представників усіх національностей.

Після входження Кримської області до складу УРСР 19 лютого 1954 р. там відкривалися нові україномовні школи. У серпні 1957 р. було ухвалено рішення «Про організацію школи з українською мовою навчання у м. Сімферополі». У документі, серед іншого, містилися статистичні дані щодо переїзду до регіону

українців. Так, станом на 1953 р., туди прибули сім'ї з 9457 дітьми, більшість яких до переїзду навчалася в українських школах і мала бажання продовжувати навчання рідною мовою [207, арк. 195]. Українці переїжджали до Криму здебільшого із сіл і мали на меті підняти економічний рівень життя півострова, однак паралельно вони внесли свою лепту і в українізацію регіону. Однак збільшення класів з українською мовою навчання не задовольняло реальні потреби українського населення в Криму. У серпні 1957 р. завідувач відділу народної освіти О. Косяк повідомив, що в області немає шкіл з повним циклом навчання українською мовою. Це призводило до суттєвих труднощів у навчанні учнів 5–10 класів, адже вони не знали російської мови і змушені були залишатися на другий рік навчання в тому самому класі або й зовсім покинути школу. Як відзначав О. Косяк «створення початкових класів з українською мовою навчання гальмується відсутністю таких семирічних і середніх шкіл, а тому переселенці української національності не бачать перспектив для подальшого нормального навчання» [905]. Зовсім інша політика проводиться у Криму після анексії його Російською Федерацією. На півострові майже не залишилося україномовних класів (за останніми даними їх там налічується всього лише 28). У 2013–2018 рр. у 36 разів зменшилася чисельність учнів, які навчаються українською мовою. У 2016 р. лише 371 учень в АРК здобув освіту українською мовою (у 2013 р. їх було 13589). Чисельність класів з українською мовою навчання за два роки окупації скоротилася у 30 разів.

Кримська правозахисна група звертала увагу світової спільноти на те, що 28 україномовних класів, які є зараз у Криму, недостатньо для задоволення потреб 4 тис. дітей-носіїв української мови, які проживають у регіоні [905].

Соціально-політичною проблемою України залишалося питання статусу депортованих осіб. До 2004 р. у державі не було законодавства, яке б регламентувало їхній статус, права та державну політику щодо них [720]. Це унеможливило вирішення у правовому полі конфліктних ситуацій, що періодично виникали між депортованими особами і місцевими громадами.

Водночас українська влада намагалася розв'язати нагальні проблеми депортованих осіб. Указом Президента України Л. Кучми 7 квітня 2000 р. було створено Раду кримськотатарського народу, яка здійснювала консультативно-дорадчі функції при гаранті [234, с. 322]. Згодом, 13 вересня 2001 р., Президент підписав указ № 836/2001 «Про Державний комітет у справах національностей та міграції». Він мав реалізовувати державну політику в сфері міжнаціональних відносин, забезпечувати захист прав нацменшин, депортованих осіб, які повернулися в Україну, задовольняти національно-культурні, освітні потреби, розвивати корінну самобутність національних меншин та ін. [737]. Його створення започаткувало тривалий процес вирішення основних проблем депортованого населення, що, безумовно, вплинуло на соціокультурний розвиток кримськотатарської меншини в Криму.

На 1 січня 2002 р. в Україні нараховувалося 280 тис. репатріантів, серед яких 250 тис. становили кримські татари [227, с. 451]. Ключовим завданням влади стало задоволення економічних та соціальних потреб раніше депортованих осіб та їхніх сімей. В Україні було розроблено «Державну програму інтеграції раніше депортованих осіб», завданням якої стало задоволення економічних, політичних та соціальних потреб народів, які поверталися в Україну з радянського вигнання. За реалізацію цієї програми упродовж 2000-х рр. відповідали Державний комітет у справах національностей та релігій і Республіканський комітет у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян (на рівні АР Крим) [720]. Кабінетом Міністрів України, постановою № 618 від 16 травня 2002 р. було затверджено «Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання на період до 2005 року». На основі програми було розроблено план заходів для належного облаштування кримськотатарського населення [227, с. 452-453]. Постановою Кабінету міністрів України «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших

національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання», (2004 р.) передбачалася компенсація за переїзд та перевезення особистого майна, разова допомога у розмірі 30 місячних заробітних плат для будівництва житла та регламентувався порядок здійснення зазначених процедур [746]. Ці заходи на початку 2000-х рр. сприяли запобіганню конфліктів на півострові, залученню корінного населення півострова до активних державотворчих процесів. У 2001 р. кримські татари отримали 44,7 млн грн компенсації. Згодом запланований бюджет поступово зростає, однак, як свідчить інформація про стан реалізації програм, спрямованих на задоволення потреб раніше депортованих осіб в Україні (1991–2012 рр.), повністю профінансувати заплановані видатки не вдавалося. Так, упродовж 2002–2005 рр. передбачалося профінансувати 267,3 млн грн, але виділено було лише 217,6 млн грн. [720]. У 2002 р. держава надала на облаштування репатріантів 19,4 млн грн, у 2003 р. – 38,7 млн грн, а у 2004 р. – 40 млн грн. [718]. Тенденція зростання витрат на задоволення соціально-економічних потреб кримських татар свідчить про зацікавленість держави у їх інтеграції в українське суспільство.

На початку 2000-х рр. кримськотатарському населенню за кошти держбюджету було побудовано 375 тис. м² житла [459, с. 389]. Працевлаштування репатрійованого населення на території півострова регламентувалося Державною програмою зайнятості населення на 2001–2004 рр., де відзначалося, що «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти, а також регіональні комплексні програми розвитку малого підприємництва в Автономній Республіці Крим» сприятиме «розв'язанню проблеми зайнятості осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну» [708]. Внаслідок виконання цієї програми в 2003 р. у регіоні було створено 24,7 тис. робочих місць [459, с. 391]. Працевлаштовуючи репатріантів, влада активно сприяла піднесенню економіки півострова. Однак у регіоні була наявна ще низка соціально-

економічних проблем. Окрім того, державним органам влади, як центральним, так і кримським, не вдалося врегулювати вкрай важливе у цьому контексті земельне питання, що породило масові акції протесту та протистояння з російським населенням. Партія «Адлет» намагалася захистити кримських татар від агресивно налаштованих учасників проросійських організацій та кримінальних елементів, формуючи для цього озброєнні загони самооборони «аскери». Ці формування також захищали самозахоплені ділянки землі, і це ще більше поглиблювало конфліктну ситуацію в регіоні [554, с.38]. Соціальне напруження спостерігалось в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах АР Крим. Земельне питання слугувало для лідерів радикальних кримськотатарських організацій знаряддям політичної активізації населення. Саме тому в 2004 р. планувалося виділити з держбюджету 33 млн. грн. на інвентаризацію землі в Криму для розв'язання цього питання до кінця року [718]. Через низку обставин земельна проблема на півострові не була до кінця розв'язана, що породжувало нові акції протесту зі сторони кримських татар.

Водночас деякі позитивні зрушення спостерігалися у культурному розвитку кримських татар на території півострова. Починаючи з 2001 р., з республіканського бюджету щорічно фінансувалися культурні заходи і національно-культурні організації Криму [718]. Розвиток культури, національних традицій кримськотатарського народу забезпечувалися законодавством. Мовна, культурна, етнічна та релігійна самобутність кримських татар, гарантована Конституцією України, чільне місце посідала в державній етнополітиці. Водночас існувала проблема навчання дітей рідною мовою. Так із 606 шкіл, які на початку 2000-х рр. діяли на території Кримського півострова, було лише 16 з кримськотатарською мовою навчання (133 класи) [718]. Для порівняння, на 2013 р., до анексії Криму Російською Федерацією, уже було 384 класи з кримськотатарською мовою навчання [905]. Відчувалася нестача кваліфікованих педагогічних кадрів для навчання дітей кримськотатарською

мовою. Це спонукало державні та республіканські органи влади запроваджувати програми підготовки відповідних фахівців серед репатріантів. У 2003 р. було видано 218 направлень нащадкам депортованих кримчан до вищих навчальних закладів України [905].

Повернення кримських татар на півострів і внутрішня політика України щодо національних меншин не послабили проросійські настрої у Криму. Це було пов'язано із зовнішньою політикою Російської Федерації, яка розглядала півострів як важливий стратегічний об'єкт, а відтак, з середини 1990-х рр., її політика була спрямована на поширення проросійських ідей в Криму і підготовку до його анексії. За даними соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД) упродовж 2000–2001 рр. кількість жителів півострова, які бажали приєднання Криму до Росії, становила 47,3 % респондентів, у той час як за збереження його у складі України – 25,9 %. Проте вже у 2005–2008 рр. показники рівня сепаратистських настроїв зростають, про що свідчать інші дані соціологічного дослідження: приєднання Криму до Росії вже підтримувало 63,8 % населення півострова і лише 10,7 % були готові протестувати проти цього рішення. Водночас і більша половина українців півострова висловлювалася за приєднання Криму до Російської Федерації – 55,2 % [558, с. 240]. Така тенденція зростання сепаратистських настроїв свідчила про посилення ідеологічного впливу Кремля на формування громадської позиції кримчан. Зокрема, через пресу та втручання Чорноморського флоту Росії у суспільне життя півострова серед молоді поширювалися ідеї «русского мира». Саме за сприяння Чорноморського флоту РФ формувалася навчальний процес у школах та вищих навчальних закладах, де нав'язувалася російська інтерпретація історії [227, с. 466]. Особливий вплив на формування проросійських настроїв мала Міжнародна рада російських співвітчизників, створена у жовтні 2002 р., яка своїм завданням ставила об'єднання російської діаспори та популяризацію власної культури серед етнічних росіян, які проживають за межами країни [558, с. 253;811].

Цілком ймовірно, що ця організація проводила пропагандистську роботу щодо утвердження «русского мира» на півострові ще на початку 2000-х рр. не лише серед російського населення, але й українців та нацменшин. Росія була активним інвестором півострова. Логічно припустити, що активізація російських радикальних організацій у Криму проходила за сприяння Кремля. Про це свідчить підписаний В. Путіним у 2003 р. закон про внесення змін та доповнень до федерального закону «Про громадянство Російської Федерації», який спростив процес набуття російського громадянства окремим категоріям осіб, які в минулому закінчили російський вищий навчальний заклад, є ветеранами Великої Вітчизняної війни. Під дію цього законодавства потрапляла велика частина населення Кримського півострова [227, с. 451-453]. Під кутом зору подальшого перебігу подій стає зрозумілим, що Росія вже тоді готувала підґрунтя не лише для тиску на Україну, а й для майбутньої окупації регіону.

Ймовірно, що Російська Федерація причетна й до інших конфліктів на території Кримського півострова. Зокрема, у березні 2004 р. спостерігалось загострення конфлікту в регіоні через погроми та побиття скінхедами представників кримськотатарського народу, на що останні відповіли також насиллям та масовими акціями проти бездіяльності правоохоронних органів. На думку тогочасного глави уряду АР Крим С. Куніцина, ці події заздалегідь були ретельно сплановані та організовані за межами України [227, с. 455]. Очевидно, С. Куніцин мав на увазі Росію, яка після врегулювання конфлікту на острові Тузла вирішила дестабілізувати ситуацію на Кримському півострові.

На початку 2000-х рр. активну участь у суспільно-політичному житті Криму брали такі організації як «Адалет», «Авдет», «Прорив», «Євразійский союз молоді», «Союз російського народу» та інші [332, с. 42]. Основним джерелом поповнення цих організацій стали радикально налаштовані нацменшини, зокрема, росіяни та частина кримськотатарського населення. Переслідуючи різні політичні цілі, вони пропагували від'єднання регіону від політичного та економічного простору України. Зокрема, організація «Адалет» головною метою

своїї діяльності вважали побудову національної держави на півострові [558, с. 195-196].

Політична активізація корінних народів Кримського півострова призвела до формування національних органів місцевого самоврядування. Зокрема, кримські татари у 1991 р. сформували Курултай та Меджліс. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Меджліс перейшов у статус офіційної організації – дорадчого органу при Президентові України. Л. Кучма відповідним наказом створив у 1999 р. Раду представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли 33 члени, які стали віддзеркаленням складу Меджлісу [256]. Так кримські татари отримали можливість брати участь у державотворенні України та сприяти розвитку власної культури на території півострова.

Проте наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. не всі кримськотатарські організації підтримували Меджліс. Криза у національному русі кримськотатарського народу розпочалася ще у 1997 р., коли низка організацій виступила з критикою дій Меджлісу в зв'язку з вигаданим звинуваченням у малоефективній роботі цього представницького органу. Подальше організаційно-правове зміцнення Меджлісу сприяло посиленню національного руху кримських татар за утвердження у майбутньому своєї територіально-культурної автономії. Тоді ж, у 2002 р., було організовано «Координаційну раду суспільно-політичних сил кримськотатарського народу», до складу якої увійшли представники Національного руху кримських татар (НРКТ), суспільно-політичного руху «Міллет», кримське відділення Всеукраїнської партії міжнаціональної згоди «Новий світ» та Партії Мусульман України [558, с. 206]. Діяльність Координаційної ради зводилася до критики Меджлісу, однак істотної підтримки ця організація серед татар не знайшла. Водночас Меджліс підтримували не лише представники кримськотатарського населення, але й провідні міжнародні організації [554, с.37]. І. Умеров, який у 2000-х рр. був членом Меджлісу, зазначав, що спроба створити альтернативу основному представницькому органу кримськотатарського населення була нічим іншим, як

бажанням розколоти кримськотатарський рух. Громадський і політичний діяч спростовував звинувачення представників Координаційної ради щодо недостатньої активності у боротьбі за права народу, зазначивши, що у 2002 р. парламент сформував відповідні проекти закону, які потребували детального опрацювання [554, с. 37]. Водночас окремі представники Координаційної ради розробили та подали на розгляд Верховної Ради проект закону «Про реабілітацію кримськотатарського народу» [554, с. 37]. Радикалізація НРКТ спостерігалася ще у 1990-х рр., коли представники Національного руху кримських татар збирали підписи про скликання міжнародного трибуналу проти України, яка «незаконно володіє та розпоряджається територією кримськотатарського народу і не здатна забезпечити права жителів півострова» [663, с. 268]. Враховуючи тогочасну російську політику щодо України, спрямовану на відокремлення та приєднання Кримського півострова, організація, ймовірно, стала знаряддям іноземної держави в поширенні антиукраїнських настроїв у регіоні та формуванні основ для майбутньої анексії.

Під час виборчої кампанії 2002 р. до парламенту АР Крим увійшли представники 9 національностей: росіяни – 42, українці – 35, кримські татари – 8, євреї – 4, гагаузи – 2, абхазці, вірмени, греки і чехи – по 1 [227, с. 452]. У такий спосіб найбільший вплив на ситуацію на території півострова мали проросійські представники. На виборах до місцевих рад Криму були обрані 992 представники кримськотатарського народу [227, с. 452].

Отже в 2000-і рр. Крим поетапно перетворювався на плацдарм «русского мира». І це стало можливим завдяки прорахункам Української держави в етнополітичній галузі, починаючи з 1990-х рр. Цікаво, що В. Чорновіл свого часу, висловлюючи власне бачення статусу півострова у складі незалежної України, «... вважав за потрібне або особливо не вирізняти Кримський регіон серед інших українських адміністративно-територіальних одиниць, або надати кримським татарам у Криму національно-територіальну автономію» [328, с. 411].

Соціально-політичне напруження в Криму, окрім економічних чинників, поглиблювалося релігійними. Починаючи з липня 2000 р. назрівав конфлікт між мусульманами та УПЦ (МП). Зокрема, М Джемільов та глава УПЦ (КП) Філарет виступили з критикою дій московського патріархату на півострові. Згодом релігійні протиріччя почали посилюватися після призупинення муфтієм мусульман Криму Емір Алі Алієвим членства Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) у складі міжконфесійної ради «Мир – дарунок Божий» [227, с. 449]. Проте основним приводом до загострення конфлікту стало встановлення православною общиною на в'їздах у населені пункти, зокрема де проживали кримські татари, поклонних хрестів. Вони встановлювалися на місці давніх мусульманських цвинтарів, що зумовлювало невдоволення мусульман, які провели акції «хрестоповалення» у 2002 р. Це спровокувало збройний конфлікт, який вдалося уладнати лише із залученням правоохоронців [554, с.38].

Помітним явищем для кримського півострова стало поширення радикальних ідей серед мусульман. Зокрема у 1999 р. у статті Д. Куликова «Шаміль! Ми з тобою» наведено факти про діяльність розгалуженої мережі радикалів, які здійснювали пропаганду джихаду та зв'язку кримських татар і бойовиків з Чечні і Дагестану [227, с. 447]. Враховуючи проникнення екстремістських ідей на територію півострова, організація ДУМК засудила будь-які прояви насилля. За ініціативою ДУМК, на початку 2000-х рр. проводилася пояснювальна робота серед населення щодо діяльності радикальних ісламських організацій. У рішенні Всеукраїнської Ісламської конференції від 23 серпня 2003 р. були засуджені екстремістські рухи, зокрема Ваххабізм, Аль-Каїда, Хибут-Тахрир, та зазначено, що їхні ідеї не мають нічого спільного з ісламом і не відповідають змісту Корану чи Суні. На думку учасників конференції, радикальні ідеї, які ширяться територією Криму, засновані на спекуляціях національними та релігійними інтересами населення [227, с. 449].

Відтак на початку XXI ст. перед Україною постало триєдине завдання:

- по-перше, забезпечити розвиток культури, освіти, мови титульної нації, яка зазнавала мовної дискримінації у зв'язку із ситуацією, що виникла навколо статусу української мови та перебувала під загрозою асиміляції з боку проросійських сил на Сході, Півдні України та Автономній республіці Крим;

- по-друге, розв'язати земельне питання, облаштувати належним чином депортованих кримських татар, послабити радикалізацію і негативні зовнішні впливи на кримськотатарське населення;

- по-третє, протистояти російській пропаганді, спрямованій на розкол кримськотатарського народу та мобілізацію проросійського населення півострова навколо ідей «русского мира», повернення Криму в «родную гавань».

Незавершеність земельної реформи, програми облаштування депортованих народів кримського півострова, відсутність законодавчої бази, яка б незворотно гарантувала національно-культурний, економічний і політичний розвиток корінних народів Криму – усе це послаблювало український опір поширенню російського сепаратизму, створювало передумови для майбутньої анексії півострова Росією.

До актуальної проблематики сучасного наукового дискурсу в Україні слід віднести сферу міжнаціональних відносин кінця ХХ – поч. ХХІ століття. Адже без «переосмислення власного минулого, відзначав академік В. Вернадський, неможливо “адекватно оцінити сучасне”» [401, с. 122].

Водночас пошук «історичної правди» важливий для з'ясування тих соціально-політичних, морально-етичних трансформацій і деформацій, які відбулися в українському соціумі за роки незалежності. Революція Гідності і російська агресія на Донбасі мали своїм наслідком, з одного боку, «виникнення і легалізацію російськомовного українського патріотизму» [503, с.69], який протистоїть імперській експансії, а з іншого – деградацію цінностей певного сегмента населення «юго-востока»: від схвалення переважною його більшістю (90%) української незалежності на референдумі 1 грудня 1991 р. до переходу в опозицію до неї і проявів сепаратизму в 2014 р. [503, с. 158].

Як відзначалося, високим відсотком росіян характеризувався етнічний склад населення східної України. У Донецькій та Луганській областях ці показники, за даними перепису 2001 р., становили 38,2 % та 39,0 % населення відповідно [688]. Питома вага інших національних меншин у Донецькій області не перевищувала 4,3 %. Серед них найбільше було представників грецької національної меншини – 77,5 тис. (1,6 %). У Луганській області представники інших нацменшин становили лише 4 % (35,5 тис) [688]. Місцями компактного проживання етнічних росіян на території Донецької області були міста Донецьк, Єнакієве, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Маріуполь, Слов'янськ, Торез, Харцизьк. У Донецьку, Єнакієву та Макіївці більшість населення становили етнічні росіяни [331, с. 265]. Незважаючи на це, на початку 2000-х рр. спостерігалася динаміка зниження чисельності росіян на території Донецької та Луганської областей на 5,5 % (у 1989 р. їх частка становила 44,0 %, а у 2001 – 38,5 %). Також спостерігалася зменшення питомої ваги й інших нацменшин на території Донбасу, зокрема греків, білорусів, татар, євреїв, циган, молдован, поляків та інших. У аналітичній доповіді наукового колективу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України ці процеси пояснювалися такими чинниками: 1) загальні негативні демографічні процеси, які зумовлювали зниження кількості населення на території України; 2) етнічна реідентифікація окремих жителів регіону [579, с. 14]. Зниження чисельності білоруської меншини на Донбасі пояснювалося здебільшого високим рівнем асиміляції та зміною ідентифікації себе як етнічної спільноти. Причиною цього стала низка чинників, зокрема: 1) дисперсність проживання білорусів; 2) високий рівень змішаних шлюбів; 3) спорідненість культури та менталітету з українцями і росіянами [331, с. 181-182].

Прояви сепаратизму в цих областях упродовж усього періоду української незалежності зумовлені насамперед поширенням російської пропаганди серед місцевого населення, особливо нацменшин. Як відзначає Є. Магда, на програми українською мовою в 2013 р. доводилося 31,8 % ефірного часу, російською –

понад 50 %. Фактично російське кіно отримувало до 10 % від загальної суми своїх зборів за рахунок прокатів в Україні [503, с. 69]. Створений у червні 2007 р. указом президента РФ В. Путіна «недержавний центр підтримки і популяризації російської мови і культури», Фонд «Русский мир», фінансово підтримував «не лише росіян, не лише співвітчизників у країнах ближнього і далекого зарубіжжя, емігрантів, вихідців з Росії та їхніх нащадків, а й іноземних громадян, що говорили російською мовою, вивчали або викладали її, усіх тих, хто щиро цікавився Росією, кого хвилювало її майбутнє... Російський світ – світ Росії» [503, с. 68-69]. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. швидкими темпами наростала політизація російської нацменшини в Україні. Особливо активний розвиток російських політичних організацій відбувався у південно-східних областях України та в АР Крим, де проживало найбільше етнічних росіян. У цьому регіоні діяло 22 національно-культурні організації, в той час як на території західної України функціювало 16, а північній та центральній – 11. Діяльність цих організацій ще на початку 2000-х рр. цілком вписувалася в ідеї «русского мира», а основним політичним трендом став курс на русифікацію (введення російської мови як другої державної, поширення русистики у навчальних закладах), інтеграцію з Росією та країнами СНД і відхід від співпраці з країнами Заходу, визнання росіян на рівні з українцями ключовою державотворчою нацією, а не нацменшиною та ін. [544, с. 358-359]. Безумовно, поява і діяльність таких організацій негативно позначалася на політичному житті України, підживлювала серед російськомовного населення антиукраїнські та антиєвропейські настрої, культивувала сепаратистські амбіції в АР Крим та в окремих регіонах південно-східної України.

Специфіку етнополітики України на території Донбасу зумовлювала неабияка активність російської та російськомовної частини населення. Водночас російська національна меншина на Донбасі сягає своїм корінням ще часів Російської імперії. Саме тоді розпочалося формування її поселенської структури. Міграційна політика російського уряду та зміни адміністративно-

територіального устрою на територіях сучасного Донбасу були спрямовані на зміцнення центральної влади на місцях, послаблення козацького стану. Переселення росіян на Донбас всіляко заохочувалося, зокрема, ще у 1865 р. матеріали Міністерства державного майна Російської імперії свідчили, що царський уряд вважав кількість російських переселенців, які переїжджали на Донбас, достатньою для забезпечення русифікації краю [202, арк. 4]. У документах російських адміністративних органів російська національність визначалася як позитивна характеристика при купівлі землі на етнічній українській території [203, арк. 3:38]. Водночас Уряд Російської імперії давав вказівку банкам полегшувати росіянам купівлю землі на території України [204, арк. 4-4(на зв.)]. Така політика, згідно з документами державних органів Російської імперії, мала сприяти перетворенню південно-східних територій України на російські [205, арк. 9]. У подальшому Радянський Союз продовжував політику русифікації Півдня і Сходу України, що і призвело до сучасної етнополітичної ситуації на Донбасі та агресії Російської Федерації. Так, на початку 2000-х рр. Донецька область стала одним із центрів розвитку проросійських рухів, які вимагали підвищення статусу російської мови до другої державної, встановлення тісніших взаємозв'язків з Росією тощо.

Особливо активними у пропозанді «русского мира» наприкінці 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. були такі організації як «Російський рух», товариство «Русь», «Російська громада», «Російський блок», «Російсько-український союз» та інші [399, с. 317]. Головною рушійною силою і соціальною базою цих організацій стала російська національна меншина та частина українців, які, маючи радянське мислення та ностальгію за минулим, прагнули повернути Україну до складу Росії та відродити оновлений Радянський Союз. Водночас, на шкоду загальноукраїнським інтересам, національній ідентичності, українська політична еліта упродовж 2000-х рр., задовольняючи власні виборчі амбіції, маніпулювала етнопсихологічними та етнокультурними особливостями населення Півночі, Півдня, Заходу та Сходу. Проблему самоідентифікації різних

етносів на території України використовували під час президентських виборів 2004 р. Перед другим туром президентських виборів у 2004 р. на сході та півдні України сформувався потужний проросійський рух, який підтримував В. Януковича. Через значний відсоток російського населення на території південно-східної України розпочалися спекуляції щодо подальшого шляху розвитку України та можливого її від'єднання. За підтримки російської сторони в Северодонецьку Луганської області пройшли з'їзди, учасники яких висловлювали підтримку В. Януковичу та допускали можливість відокремлення чи приєднання до Росії у разі перемоги «Майдану» [273].

За даними соціологічного дослідження М. Шульги, на початок 2000-х рр. молодіжна спільнота, яка спілкувалася російською мовою, помітно зростає. Так, у 2000 р. 54 % осіб до 30 років спілкувалися російською мовою, а українською – 44 %. Така тенденція пояснюється засиллям російськомовних ЗМІ на українському медіа просторі та значною кількістю російськомовних шкіл в Україні. До цього слід додати зростаючий масив друкованих російських видань, які захоплювали український інформаційний ринок, так чи інакше формували у своїх читачів проросійські погляди. Станом на 2001 р. близько 30 % російських газет ввозили нелегально на територію України [227, с. 112]. Проте найбільший формуючий вплив на російськомовну молодь мали російськомовні школи. Зокрема, у Донецькій та Луганській областях навчальний процес українською мали лише 14 % та 17 % шкіл відповідно [227, с. 111]. Очевидно, що вплив політики русифікації, якої зазнавала Україна упродовж тривалого часу, позначився на ментальності населення Донбасу та сприяв виробленню комплексу меншовартості в українців, що водночас слугувало підґрунтям для поширення ідей «русского мира» у 1990–2000-х рр.

Компактне розселення російської національної меншини, поширення російської мови серед інших національностей, насамперед українців, на сході та півдні України, зумовлювало популярність проросійських ідей у цих регіонах. Користуючись ситуацією, Російська Федерація у 2000-х рр. прагнула відновити

свою імперію у межах колишнього Радянського союзу, сприяла розвитку проросійських організацій в Україні, всіляко заохочуючи розвиток російської мови і, водночас, тиском і шантажем на українську політичну верхівку, вимагала від неї «почути жителів Донбасу». Такі маніпуляції лише поглиблювали кризу міжетнічних відносин в Україні, зокрема, між українцями та росіянами, і в подальшому підготували підґрунтя для розгортання військових дій на Сході держави.

Постійні акції проросійських організацій на підтримку надання російській мові статусу державної на рівні з українською насправді були звичайним тиском на владу, яка у 2003 р. ратифікувала «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин». З одного боку, хартія, в кращих традиціях європейського лібералізму, гарантувала всебічний розвиток мов меншин для їх збереження, розповсюдження та відображення як культурного багатства країни[700]. Ратифікований закон мав забезпечувати розвиток насамперед мов національних меншин, які не мали своєї держави, а саме: кримських татар, караїмів, кримчаків [713], [645, с. 109]. З іншого боку, для найчисельнішої російської національної меншини ця хартія ставала своєрідною основою для подальшої русифікації населення в південно-східних регіонах, яку втілювали за підтримки Росії.

Східні регіони України етнічно розвивалися під політичним впливом Російської Федерації. Кремлівська еліта активно впроваджувала найрізноманітніші заходи для утвердження російських культурних цінностей і мови, дискримінуючи при цьому українську у східних регіонах [457, с. 24]. У зв'язку з цим особливої актуальності набувало питання статусу російської мови в Україні. За даними соціологічного опитування, проведеного науковими співробітниками Донецького інформаційно-аналітичного центру, близько 89 % респондентів з 600 опитаних позитивно ставилися до затвердження російської мови як другої державної [227, с. 569]. На думку М. Парахіної, Росія використовує свою мову як інструмент впливу в «близькому зарубіжжі» і,

насамперед, в Україні [552, с. 151]. Частка російськомовного населення в Донецькій області на початку 2000-х рр. становила 74,9 % і зросла на 7,2 % порівняно з 1989 р. Водночас частка україномовного населення знизилася на 6,5 % і становила 24,1 %. У Луганській області також спостерігалось зменшення україномовного населення на 4,9 %, проте його частка була більшою ніж у Донецькій, і становила 30,01 %. Водночас кількість російськомовного населення на Луганщині зросла на 4,9 % і становила 68,8 % [331, с. 411]. Русифікація посилювалася і серед інших національних меншин, які проживали на Сході України. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив, що у Донецькій та Луганській областях більшість євреїв (відповідно 95,9 % та 94,5 %), німців (88,7 % та 88,8 %), болгар (86,8 % та 86,9 %), білорусів (85,5 % та 82,0 %), татар (73,9 % та 73,6 %) вважали російську мову рідною [331, с. 269]. Враховуючи ці обставини, впродовж 2000-х рр. Росія експлуатувала вигадану проблему захисту прав російськомовного населення, російської національної меншини для політичного тиску на Україну та посилювала свій вплив у південно-східних регіонах [552, с. 151].

Питання двомовності стало політичним знаряддям спекуляцій окремих політиків. Формування міфу про утиски російської мови у східних регіонах України розпочався ще з 1991 р., коли низка проросійських організацій поширювала неправдиву інформацію про насильницьку українізацію. Статистичні дані початку 2000-х рр. свідчать про інші тенденції, зокрема, у 2002 р. діяло 1935 російських шкіл, у бібліотеках України зосереджено 440 млн примірників книг російською мовою (55 % всього фонду), упродовж року було видано 3016 одиниць книг російською. Кількість російськомовних у південно-східних регіонах переважала над україномовними, що свідчило про засилля іноземної мови, а не навпаки [457, с. 43].

На думку Ф. Турченка та Т. Винарчук, відродження української мови і культури не могло відбутися швидко у зв'язку з тривалим і методичним зросійщенням українців впродовж століть. Попри наявність певних успіхів на

цій стежі після проголошення незалежності України, у 2010–2011 рр. настала криза і тоді суперечки навколо мовної проблеми поставили під загрозу територіальну цілісність та суверенітет держави. Тоді новообрана влада проросійського спрямування практично відразу почала втілювати свої передвиборчі обіцянки щодо мовної політики, які стали новим витком зросійщення під ширмою «двомовності» [286, с.1-8].

Попри те, що російська мова домінувала у південно-східних областях України, 8 серпня 2012 р. Президент України В. Янукович підписав закон «Про засади державної мовної політики». Цей акт відомий також під назвою «мовний закон Колісніченка-Ківалова». Професор Ю. Мицик вважав, що його застосування звело б нанівець використання української мови в областях. І. Курулько припускає, що під час розроблення цього нормативного акта Європейську Хартію регіональних мов (1992) використали для того, «щоб під виглядом захисту регіональних мов провести повну русифікацію України за рахунок утиску української державної мови» [866]. 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав неконституційним закон «Про засади державної мовної політики» [787].

Формування своєї регіональної ідентичності східних регіонів України, на території яких особливий вплив на формування мовно-культурних цінностей мала російська меншина, зумовило розповсюдження сепаратистських рухів [313, с. 44-45]. Ще з середини 1990-х рр. на Донбасі почали активно просувати ідею відновлення «Донецько-Криворізької республіки», яка функціювала певний час у 1918 р. з подачі більшовиків. Проте найбільше загострилася ситуація під час президентських виборів 2004 р. та на початку «Помаранчевої революції». У цей період посилюються спекуляції та шантаж східних проросійських політиків щодо від'єднання від України південно-східних регіонів у разі перемоги «Помаранчевої революції» [227, с. 586].

Таким способом політична еліта східних регіонів України, зокрема Донецької та Луганської областей, упродовж першої половини 2000-х рр., під

впливом російської нацменшини та Кремля, формували підґрунтя для самоідентифікації населення цих регіонів як частини Росії, з її цінностями і мовно-культурними особливостями, що породило сепаратистські прояви як реакцію на «Помаранчеву революцію» та розгортання євроінтеграційного вектора розвитку.

Росія, яка всіляко прагнула не допустити входження України до Євросоюзу і НАТО, маючи інформаційний, пропагандистський вплив на населення Криму і Донбасу, уже на початку 2000-х рр. застосовувала елементи так званої «мережевої» або «гібридної» війни [440, с. 43]. Населення саме цих регіонів виявилось найбільш чутливим до ідей «русского мира». Дослідник Є. Магда пояснює такий стан речей тим, що «місцеве населення практично упродовж усього періоду незалежності не бачило політичної конкуренції, опинившись у ролі електоральних кріпаків спочатку Комуністичної партії України, а згодом Партії регіонів, а тому виявилось легкою здобиччю для російської пропагандистської машини» [503, с.40]. Пізніше, після перемоги Революції гідності, склад «демонстрантів» докорінно змінився на південному-сході України. Вони поповнювалися уже найманцями із Росії, відставними солдатами і офіцерами із Криму, місцевими проросійськи налаштованими ополченцями, найманцями із місцевого населення за гроші і навіть кримінальними елементами, звільненими «сепаратистами» із в'язниць [642].

Основними вимірами ідентифікації населення західної України, на відміну від східної, стали релігійні, етнічні, національні чинники, що зумовлювали ототожнення себе як громадян України [547, с.39-40]. Водночас у регіоні проживала низка нацменшин, які також мали помітний вплив на громадське, політичне життя. Найбільшими серед них були росіяни, поляки, угорці, румуни, молдовани [688].

За даними перепису 2001 р. в Україні проживало 144 130 поляків (0,3 %). Найбільш компактно вони розселилися у Львівській, Житомирській, Хмельницькій, Рівненській, Київській областях [688]. Представники польської

меншини, які були депутатами місцевих органів влади чи працювали у системі виконавчої гілки влади, мали помітний вплив на українсько-польські відносини. Проте польська національна меншина на початку 2000-х рр. не сформувала жодної політичної організації на противагу угорським чи російським [475, с. 103]. Натомість польська меншина формувала національно-культурні організації та товариства, спрямовані на розвиток своїх історичних, культурних та мовних традицій. На початку 2000-х рр. почали роботу Польський дім у Києві, Київське культурно-освітнє товариство імені А. Міцкевича, Київське національно-культурне товариство поляків «Згода», Польський культурний центр в Одесі, Товариство польської культури Львівщини та інші.

Водночас спостерігався характерний для польської меншини в Україні процес старіння, пов'язаний насамперед з асиміляцією та міграцією. Асиміляція поляків була зумовлена розпорошеністю польського населення на теренах України. Зокрема у 2001 р. лише для 13 % представників цієї нацменшини в Україні рідною мовою була польська, а для 71 % – українська [475, с.104]. З огляду на таку ситуацію низка польських національно-культурних громадських організацій проводила заходи для збереження своєї ідентичності, керуючись чинним законодавством, зокрема Конституцією України, Законами України «Про громадянство», «Про національні меншини в Україні» та іншими нормативно-правовими актами. Українська влада з розумінням поставилася до культурно-освітніх запитів польських громадських організацій [383, с. 75]. Упродовж 2000–2002 рр. було створено 32 факультативні групи з вивчення польської мови при загальноосвітніх школах у Вінницькій, Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій областях [656]. Загалом у 2002–2003 рр. навчальному році діяло 4 школи польською мовою, 2 – українською і польською мовами. Як предмет у школі польську мову вивчали 1425 учнів, а факультативно – 6270 школярів [383, с. 75]. Ці організації отримували підтримку у питаннях освіти, періодичних видань насамперед від української влади, а також уряду Польщі. За сприяння Міністерства зовнішніх справ Польщі у січні 2000 р. було

створено Польський інститут у Києві, який мав подолати шкідливі стереотипи українсько-польських відносин [475, с. 102]. Так спостерігалось не лише сприяння розвитку польської культури в Україні, а й розгортання політики співпраці з Польщею.

До численної нацменшини в Україні, особливо на Закарпатті, відносяться угорці. Вони компактно проживають у регіоні, який історично був під владою Угорщини, Австро-Угорської імперії, а після завершення Першої світової війни і до 1945 р. (за винятком березня 1939 р.) – знову у складі Угорщини. Багато представників цієї національності після 1945 р. лишилися проживати на теренах України. Це підтверджує Всеукраїнський перепис населення 2001 р., згідно з яким 151,5 тис. осіб (12,1 % від населення області) становили угорці [688]. Найкомпактніше розселення угорців було у прикордонних регіонах, зокрема, Берегівському, Ужгородському та Виноградівському районах. У Берегівському районі чисельність угорського населення переважає кількість українців (76,2 % проти 18,8 %) [597, с. 416-417]. На початку 2001 р. 97,1 % угорців вважали своєю рідною мовою угорську і лише 48 % досконало володіли українською [597, с. 416-417]. Відцентрові сили у місцях компактного проживання угорців зумовили витіснення української та мов інших нацменшин з повсякденного вжитку (80 % ромів Закарпаття станом на 2001 р. вважали угорську своєю рідною) та поширення антиконституційних настроїв щодо федералізації та ймовірного від'єднання регіону від України з подальшою інтеграцією в Угорщину. Мовна самоізоляція угорської національної меншини обмежувала участь їхніх представників у державотворчих процесах, розвитку науки і технологій. На думку І. Коваліва, особливо гостро відчували мовні труднощі 16 тис. дітей угорської етнічної групи, які не володіли українською навіть на елементарному рівні [854, с. 8]. Стаття 7 закону «Про освіту» (2017) зобов'язує навчати школярів у вітчизняних державних і комунальних навчальних закладах українською. Рідною ж мовою дітей національних меншин навчатимуть тільки в садочках та початковій школі, паралельно запроваджуючи на цих рівнях і вивчення

української мови [440, с. 44]. З п'ятого класу ці учні вивчатимуть усі предмети українською, проте рідна мова викладатиметься для них як окремий предмет. Кількість предметів, які вивчатимуть українською, заплановано збільшити поступово до співвідношення 60 на 40, де 60% часу відведуть на вивчення предметів державною мовою, а 40% – рідною [711]. Такий мовний підхід не розділяє влада Угорщини, яка виступила проти скорочення навчання рідною мовою у школах Закарпаття. Водночас міністр закордонних справ Угорщини П. Сіярто виступив проти скасування мовного закону «Колісніченка-Ківалова», який, на його думку, давав право національній меншині на використання їхньої рідної мови в Україні [861]. Офіційна відповідь України була дзеркальною, а саме: незнання української мови дітьми інших етнічних груп обмежує їхні права. Не знаючи державної мови, вони мають менше шансів вступити до університетів, отримати роботу, почати політичну кар'єру в Україні і навіть захищати власні інтереси [875].

Етнічне різноманіття Закарпаття репрезентують й інші етноси, зокрема, румуни – 32,1 тис. осіб, росіян – 31 тис., роми – 14 тис., русини – 10 тис. та ін. [682]. В останні роки існування СРСР з'явилося таке явище, як «політичне русинство» і сформувався відповідний субетнос. На початку 1990-х рр. явище «русинство» переходить у політичну площину і фактично створює нові загрози і виклики для суверенітету України [440, с. 45]. У 2000-х рр. русинські організації, за підтримки Закарпатської обласної ради та обласної державної адміністрації, намагалися змусити центральні органи влади визнати русинів як окрему національність та гарантувати їй згідно з Конституцією України право на самовизначення, всебічну підтримку розвитку національно-культурних особливостей [394]. Державний комітет національностей та міграції наполягав на позиції – «русини є частиною українського етносу» [227, с. 695]. Міністерство закордонних справ України також відреагувало на заклики русинських організацій щодо визнання їхніх етнічних та політичних прав, зокрема зазначаючи, що в міжнародному праві немає визначення терміну

«національність», що унеможлиблює юридичну ідентифікацію русинів як окремої національності через відсутність відповідних критеріїв [227, с. 697].

Створення окремого регіону «Прикарпатська Русь» на території України підтримували проросійські та проугорські організації, а також Російська православна церква (РПЦ). Протягом багатьох століть релігійний чинник у регіоні відігравав вагомий роль в етнічній консолідації, був своєрідним інтегратором суспільно-культурного і національного життя. Так, наприклад, одним із пріоритетних завдань радянського тоталітарного режиму було остаточне вирішення «греко-католицького питання» [74, арк. 164-171]. Водночас багатонаціональне на той час греко-католицьке духовенство (130 русинів, 86 українців, 17 угорців, 12 словаків, 2 румунів) розцінювали як реакційну силу, здатну протистояти радянському режиму [74, арк. 163]. Тогочасні священнослужителі виступали насамперед проти радянської системи. Водночас на сучасному етапі можна простежити значний деструктивний характер російської православної церкви в Україні. Зокрема, за ініціативою настоятеля православного собору РПЦ протоієрея Д. Сидора 1 квітня 2000 р. було здійснено спробу об'єднати діяльність русинських організацій, сформувавши Сойм підкарпатських русинів (СПР). Робота русинських організацій була спрямована на національне самовизначення та закріплення особливого статусу Закарпаття [227, с. 695-696]. Ідеологами «Підкарпатської Русі» виступали П. Магочій та І. Поп. Зокрема професор П. Магочій, завідувач кафедри українських студій Торонтського університету, у праці «Народ нізвідки» називає русинів окремим народом, який має відмінні риси від українців, росіян, угорців, румунів і проживає на території Карпат. За його підрахунками у світі нараховується 1 654 500 русинів. За статистикою початку 2000-х рр. тих, хто називав себе «русинами», насправді було лише 94 100 осіб [523, с.48-58]. Давній ідеолог русинства професор І. Поп відзначився виданням «Енциклопедії Підкарпатської Русі» за фінансової підтримки Carpatho-Russian Ethnic Research Centre USA (Карпаторосійський етнологічний науково-

дослідний центр США) [523, с. 48]. На думку дослідника М. Мушинки, ідеологічна підготовка «русинського руху» в Закарпатті є перехідним етапом у стратегічному плані Москви щодо русифікації регіону [523, с. 50].

Особливо активізувався русинський рух під час виборчих кампаній, зокрема, у 2002 р. Сойм підкарпатських русинів виклав свої вимоги до кандидатів у народні депутати та центральних органів влади, серед яких були: визнання русинів як національності, відмова від призначення на державні посади в Закарпатській області вихідців з інших регіонів, запровадження як шкільної дисципліни русинської мови та літератури тощо [394]. Під час президентських виборів 2004 р. частина русинських організацій підтримувала В. Ющенка, вважаючи, що він змінить пріоритети в етнополітиці країни, що сприятиме розвитку «русинської культури». Проте більшість організацій, які входили до Сойму підкарпатських русинів, покладали надію на В. Януковича, який був проросійським кандидатом [394]. Проросійські настрої русинських організацій свідчили високу ймовірність їх фінансування Росією. Вже наприкінці 2008 р. русинські організації в ультимативній формі домагалися статусу окремої адміністративно-територіальної одиниці з власними органами управління. У разі незадоволення їхніх вимог погрожували створити незалежну «Підкарпатську Русь» під «покровительством Росії» [523, с.52].

До русинської ініціативи приєдналась і угорська нацменшина, яка зверталася до центральних органів України щодо створення своєї автономії. На думку Т. Халавки, такий підхід створював підґрунтя для розвитку сегрегаційної стратегії акультурації угорців та румунів у прикордонних регіонах [645, с. 39]. Маючи значну підтримку від сусідньої «рідної» Батьківщини, деякі їхні організації здійснювали деструктивні дії, які породжували міжетнічні конфлікти та сепаратизм [440, с. 46].

Румунія і Угорщина на початку 2000-х рр. вимагали від України більших політичних прав румунському і угорському населенню на території Закарпатської та Чернівецької областей. Обидві країни тиском на національно-

культурні товариства намагалися створити підґрунтя майбутніх автономних регіонів для румунів у Чернівецької області та угорців у Закарпатті [227, с. 800]. У зв'язку з цим державна політика спрямовувалася не лише на правове врегулювання міжетнічних взаємовідносин, але й на укладення двосторонніх міждержавних договорів співпраці з сусідніми країнами. Зокрема у 2003 р. у Чернівцях було підписано «Договір між Україною і Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань». Незважаючи на це, між країнами існували спільні прикордонні проблеми, зокрема делімітації шельфу та проблема юридичного статусу острова Зміїний [227, с. 800].

Водночас проживання нацменшин у прикордонних регіонах стимулювало розвиток співробітництва з іншими країнами. Закарпаття, яке межує з Угорщиною, Румунією, Словаччиною, Польщею, стрімко розвивається завдяки залученню інвестицій із цих країн. Було укладено тристоронню угоду «Інтеррегіо» про транскордонне співробітництво Закарпаття з областю Саблоч-Сатмар-Берег (Угорщина) та з Сату-Марським повітом (Румунія). Ключовими завданнями угоди стали розбудова інфраструктури, розвиток Європейського транспортного коридору, охорона природи, збереження культурної спадщини прикордонних регіонів, піднесення освітнього розвитку тощо [227, с. 688].

Характерною особливістю угорської національної меншини в Україні була помітна її громадська та політична активність. На 1 січня 2001 р. офіційно зареєструвалися 11 угорських громадських організацій, а саме: Демократична спілка угорців України, Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Форум угорських організацій Закарпаття, Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство, Закарпатське угорськомовне наукове товариство, Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська асоціація скаутів, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я.

Фінансування громадських організацій надходило переважно через членські внески з фондів Угорщини [660]. Згодом, у середині 2000-х рр., на основі цих організацій сформувалися перші політичні партії, завданням яких став захист прав меншини на Закарпатті. Серед них – Партія угорців в Україні та Демократична партія угорців в Україні. Діяльність цих партій часом проходила під гаслом створення «угорського автономно-національного округу» на Закарпатті [235, с.240]. Ймовірно, що ініціатором розповсюдження таких ідей стали певні політичні сили сусідньої Угорщини.

Угорщина всіляко підтримувала нацменшину в прикордонних регіонах України. У 2002 р. було прийнято закон Угорської республіки про угорців, які проживають у сусідніх країнах, задля збереження мовно-культурної ідентичності угорців за кордоном [794]. Так цей документ поклав початок зовнішньому впливу Угорщини на сусідні країни, зокрема Україну, через власні нацменшини. У 2010 р. влада Угорщини прийняла закон «Про громадянство», який спрощував процедуру отримання угорського громадянства, що зумовило певні деструктивні явища на Закарпатті. Дії угорської влади в етнополітичній сфері чимось нагадують зовнішню політику Росії із захисту прав російськомовного населення за кордоном для посилення свого впливу в регіонах компактного розселення національних меншин.

Угорська та румунська національні меншини були представлені в місцевих та обласних радах Закарпатської та Чернівецької областей. Згідно з підсумками місцевих виборів у 2002 р. до Чернівецької обласної ради було обрано 17,3 % румунів, а до Закарпатської – 12,1 % угорців. Уже на наступних виборах у 2006 р. частка представників угорської меншини у регіоні зросла до 12,8 % [598, с. 112-115]. Популяризація угорських партій забезпечила зростання частки депутатів нацменшини в обласній раді. Політична активізація угорської меншини, її успіхи на місцевих виборах певною мірою радикалізували мовне питання, зокрема, надання угорській статусу регіональної мови для Закарпатського регіону. Звісно місцеві депутати від угорських політичних сил порушували питання щодо освіти

рідною мовою. Починаючи з 2000-х рр. у Закарпатті були розроблені спеціальні програми, підручники для навчання угорською мовою у школах та на факультативах. Найбільше навчальних закладів з угорською мовою викладання зосереджено в Берегівському районі, де проживає найчисельніша угорська спільнота [682].

Отже, на етнополітичних процесах в Україні початку 2000-х рр. позначилася відсутність державної концепції етнонаціональної політики. Це відкривало зовнішньополітичні канали впливу на національні меншини прикордонних регіонів з боку сусідніх держав, стимулювало появу низки політичних громадських організацій деструктивного спрямування, які розповсюджували ідеї сепаратизму в південно-східних регіонах України, на Кримському півострові та Закарпатті. Водночас у етнополітичному житті першого десятиліття XXI ст. на південному сході України позначилося таке явище як «гібридна» війна, яка увібрала в себе вплив російської пропаганди, широке застосування РФ політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних заходів для мобілізації протестного потенціалу російськомовного населення проти євроінтеграційного курсу України. Ідеологічною основою для курсу Росії по відновленню свого впливу на пострадянському просторі стало гасло «захисту співвітчизників» і сприяння московському православ'ю в Україні. Місцеве населення Південного Сходу та Криму виявилось легкою здобиччю для ідеологів «руського мира», які намагалися представити Україну як «неприродне державне утворення», приречене на швидку загибель [588]. Велика ймовірність впливу Росії на лідерів інших національних меншин на Заході України для дискредитації іміджу держави в очах світової спільноти та гальмування європейського і північноатлантичного вектора розвитку і безпеки [440, с. 47]. Підтвердженням цього є постійний інтерес путінського режиму до певних політичних кіл «країн молоді демократії» – Угорщини, Чехії, Румунії, які перебувають в полі зору Москви і де, за висловлюванням російського

опозиціонера Г. Каспарова, «є величезна кількість людей західного бізнесу і політики, «підготовлених» Кремлем» [503, с. 58].

4.2 Нормативно-правові виміри пошуку етнонаціонального консенсусу

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., на її теренах проживало 130 національностей, частина з яких, через історичні обставини, компактно заселила окремі регіони країни. На зламі тисячоліть у нових історичних реаліях постала проблема розроблення сучасної стратегії розвитку національних меншин, корінних народів, що проживали в Україні. Водночас забезпечити на законодавчому рівні національні інтереси народів можливо лише в демократично-правовій державі, яка реформується з урахуванням європейського і світового досвіду. Окрім того, обстоювання інтересів етноспільнот полягає у використанні як національного законодавства, так і міжнародного [483]. Згідно з українським законодавством, «національна меншина» – це «група людей, які відповідають таким ознакам: є громадянами України, не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [376, с. 9].

Національне різноманіття України та конфліктні ситуації 1990-х рр., породжені перехідним періодом, зміною політичної системи, соціально-економічною кризою, змушували українську владу вдаватися до методів державного регулювання етнополітичних відносин. Серед них – формування нормативно-правової бази, яка б закріплювала за кожною національною меншиною право на самоідентифікацію. На початку 2000-х рр., керуючись основними положеннями Конституції України, які визначають право на самовизначення, українським парламентом було ухвалено низку законодавчих ініціатив, які визначали правовий статус представників національних меншин декларували рівність прав громадян, незалежно від національності, закладали

підвалини реалізації цивілізованих стандартів у дотриманні прав національних меншин [445].

Як відзначає український історик В. Даниленко, «міжнародне право про нацменшини у повоєнний період набуло більшої повноти, чіткості і досконалості. Воно все більше гуманізувалось, органічно поєднуючи індивідуальний захист прав і свобод людини з колективним» [324, с. 74]. Водночас Україна, як член низки міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ, ООН, ЮНЕСКО, зобов'язувалася гарантувати реалізацію прав національних меншин згідно з Конституцією України, міжнародними конвенціями і договорами, а також забезпечувати національно-культурний розвиток етноспільнот у країні.

Дотримання прав і свобод людини передбачає право національних меншин на мирне та безпечне співіснування у межах одного регіону чи країни. Держави-члени ОБСЄ, серед яких і Україна, зобов'язалися захищати права всіх громадян і, насамперед, представників етноменшин. Водночас порушення прав людини будь-якої етнічної спільноти посилює ризики внутрішніх конфліктів [726]. Враховуючи поліетнічність України та внутрішню нестабільність у окремих її регіонах, зумовлену як зовнішньою політикою окремих країни, так і відсутністю належної нормативно-правової бази, проблема регулювання міжетнічних взаємовідносин на початку 2000-х рр. набувала особливого значення.

Нормативною базою формування нової етнонаціональної політики в Україні наприкінці ХХ ст. стали Закон України «Про національні меншини», Конституція України, Декларація прав національностей, Закони України «Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Про громадянство України», «Про місцеве самоврядування» та інші. На основі цих документів розроблялися державні програми підтримки розвитку представників різних національностей. Враховуючи необхідність формування засадничих, принципів державної етнонаціональної політики та визначання ключових напрямів її реалізації, у 1997 р. Державним комітетом України у справах національностей і міграції започатковано розробку Концепції державної

етнонаціональної політики. Відповідний проєкт закону було зареєстровано у Верховній Раді за поданням Прем'єр-міністра України В. Ющенка 08.08.2000 р. [405, с. 58]. У преамбулі законопроєкту було зазначено, що «державна етнонаціональна політика – система заходів держави, спрямована на задоволення потреб української нації, представників інших етносів, корінних народів та національних меншин, які складають українське суспільство...» [773]. У законопроєкті чітко розмежовано функції держави у захисті та гарантуванні прав української нації, корінних народів, нацменшин, репатріантів та взаємозв'язки з українською діаспорою, і водночас вказано, що основою правового регулювання міжетнічних відносин є чинне українське законодавство узгоджене з міжнародним правом [773]. Така концепція мала б стати етнополітичною стратегією України для врегулювання б міжетнічних відносин в Україні.

У Люблінських рекомендаціях щодо інтеграції різноманітних суспільств за 2012 р. зазначено, що будь-яка країна у стислі строки формує стратегію, заходи та відповідний план дій для інтеграції різних суспільств, нацменшин [726]. Такий підхід був актуальним на початку 2000-х рр. для України, коли розпочалося активне розроблення концепції та стратегії етнонаціональної політики. Проте упродовж 2001–2004 рр. в Україні не було прийнято «Концепцію державної етнонаціональної політики», яка б сприяла політичному, культурному розвитку нацменшин і врегульовувала міжетнічні конфлікти всередині країни. Враховуючи це, у 2001 р. розпорядженням Президента України Л. Кучми «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» було доручено уряду прискорити розроблення і прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнонаціональної політики України, інших законів щодо розвитку і застосування мов на території країни [794, с.10].

Отже, починаючи з 2001 р., розпочався новий етап розбудови правової основи міжетнічних відносин в Україні. Розроблення концепції тривало декілька років і у червні 2004 р. Кабінет Міністрів України в порядку законодавчої ініціативи подав її до Верховної Ради України, а у червні 2005 р. проєкт

відповідного закону вніс на розгляд українського парламенту народний депутат Р. Чубаров, який представляв кримськотатарську меншину [794, с.10]. Робоча група у складі Р. Чубарова, В. Євтуха, О. Майбороди та ін. працювала над концепцією у рамках ініціативи «Концептуальні засади етнонаціональної політики України: між теорією та практикою». Розробниками було запропоновано ввести правові визначення окремих термінів, що давало змогу сформуванню понятійну базу для подальшого використання її під час оновлення законодавства. Проект Концепції етнонаціональної політики України, розроблений і поданий на розгляд парламенту Кабміном, передбачав створення єдиної стратегії державного регулювання міжетнічних відносин для забезпечення єдності, цілісності України у нових історичних умовах, розвитку її державності, узгодження та органічного поєднання загальнонаціональних інтересів з потребами всіх громадян країни, незалежно від національної приналежності [405, с.58]. У зв'язку з цим Р. Чубаров зазначав, що етнонаціональна політика України мала забезпечити реалізацію прав і свобод етноменшин, враховуючи кращий національний та зарубіжний досвід, підвищити ефективність державного і громадського регулювання етнополітичної сфери. Водночас концепція передбачала консолідацію українського суспільства на основі загальнонаціональних інтересів, зберігаючи поліетнічність держави [774].

Законопроект «Про концепцію державної етнонаціональної політики» від 16.06.2004 р. міг стати першою політико-правовою програмою спільної діяльності законодавчих та виконавчих органів влади у сфері реалізації етнополітики в Україні. Концепція, запропонована Р. Чубаровим, була спрямована на формування стратегії державної етнонаціональної політики [490]. Характерним недоліком обох проектів стала неузгодженість їх термінології з Конституцією України та відсутність базової системи принципів і положень, які б забезпечували розроблення відповідної нормативно-правової бази, що зумовило їх відкликання [794, с. 10-11].

У період президентства Л. Кучми було сформовано низку дорадчих інституцій, які виконували функцію зв'язку між представниками нацменшин та вищими органами влади України. Зокрема, 24 лютого 1997 р. була сформована Рада з питань мовної політики, яка у 2001 р. припинила своє існування, 7 квітня 2000 р. – Рада кримськотатарського народу, до складу якої увійшли представники невизнаного Меджлісу, а 19 квітня 2000 р. – Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України [490]. Діяльність цих органів із залученням представників нацменшин у процес розбудови держави передбачала не лише врегулювання міжетнічних суперечностей, а й стимулювання культурного розвитку національних меншин в Україні. Укази Президента України Л. Кучми формували підґрунтя для розвитку діалогу між титульною нацією – українцями та представниками нацменшин. Водночас вони були відповіддю на виклики часу, суспільний запит окремих громадських та політичних організацій нацменшин, зокрема російської, угорської, кримськотатарської, ромської.

Сформована за ініціативою Л. Кучми Рада представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України стала «консультативно-дорадчим органом при Президентові України, утвореним для сприяння підвищенню ролі громадських організацій національних меншин у процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, поглиблення демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні» [740]. Утворення цієї інституції мало посилити діалог між державою та національними меншинами, а також врегулювати етнічні протиріччя в Україні. За допомогою законодавчих ініціатив Рада мала змогу формувати етнонаціональну політику, а відтак на неї було покладено одну із ключових ролей державотворення. До першого складу Ради увійшли 24 представники громадських та політичних організацій національних меншин України. Першим головою став лідер Демократичної спілки угорців

України І. Гайдош. У 2003 р. представник угорської нацменшини, який був народним депутатом України, вдруге очолив Раду [806]. Створення і діяльність цієї державної структури заклали основу для діалогу між українською владою та представниками національних меншин.

Важливим державним органом, який регламентував етнонаціональну політику упродовж 2001–2004 рр., був Державний комітет України у справах національностей та міграції. Його діяльність було відновлено Указом Президента України Л. Кучми від 13 вересня 2001 р. Ключовими завданнями Держкомітету стали формування та реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення та гарантування прав нацменшин, організація допомоги репатріантам та задоволення мовно-культурних, освітніх потреб національних меншин та українців, які проживали за межами країни [740].

Серед пріоритетних напрямів української етнополітики особливе місце займало питання державної мови та статусу мов національних меншин. Конституція України, зокрема 10, 11, 12, 24, 53, 92, 103, 127 та 148 її статті, регулюють цю проблему [515]. Так, відповідно до статті 10, «Державною мовою в Україні є українська мова» [723]. Однак там само йдеться і про те, що Україна гарантує вільний розвиток, використання та захист мов національних меншин, а стаття 53 Конституції України – право на здобуття освіти рідною мовою чи вивчення рідної мови у навчальних закладах [723]. Отже, в Основному законі України містилися гарантії розвитку етнічної, мовної та релігійної самобутності корінних народів та національних меншин [376, с. 12]. Водночас в Україні діяв закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий у 1989 р. Враховуючи проголошений Україною курс на розбудову європейської демократичної держави, закон радянської доби не відповідав новим історичним реаліям. І хоча у ньому українській мові гарантувався статус державної, а мовам національних меншин – вільний розвиток та застосування, він по інерції надавав російській мові статус міжнаціональної, що підживлювало проімперські проросійські сили

та сепаратистські настрої на південному сході країни [515, с. 28-29]. Відсутність нового законодавства про мови впродовж тривалого часу незалежності України була однією з причин появи деструктивних сил у районах компактного проживання нацменшин, зокрема російської та угорської [445].

Важливим нормативним документом, у якому гарантувалося дотримання прав етнospільнот, стала «Декларація прав національностей України». Як уже відзначалося, у досліджуваний період в Україні проживало 130 національностей за даними перепису 2001 р. Декларація підтверджувала рівність національних меншин незалежно від походження, національно-культурних та релігійних особливостей. Згідно з першою статтею Декларації, будь-яка дискримінація за національною ознакою суворо каралася чинним законодавством. Водночас у Декларації підтверджувалися гарантоване державою вільне використання рідної мови, захист національно-культурних традицій різних етнospільнот [690]. У цьому документі статус російської національної меншини прирівнювався до інших нацменшин, що спричинило невдоволення з боку радикальних рухів Росії [552, с. 151]. У нових історичних реаліях, коли Україна відмовилася від радянського минулого і обрала демократичний, євроінтеграційний вектор розвитку, надання будь-яких преференцій російській національній меншині означало б посилення впливу Росії на внутрішню політику нашої держави та провокувало б нові конфліктні ситуації. Росія намагалася беззастережного домінувати на пострадянському просторі і підтвердженням цьому є відома «формула Бжезінського» про неможливість відновлення могутності Росії без повернення Москвою контролю над Україною [503, с. 6].

На основі Конституції України, Закону України «Про національні меншини» та «Декларації прав національностей України» формувалася мовна політика України. Як відомо, у 2003 р. було ратифіковано «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин», згідно з якою визначалися статуси мови нацменшини та регіональної мови, території їхнього розповсюдження [700]. У Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов

меншин», визначено, до яких мов застосовувалися положення цього документу, зокрема: «білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської» [713]. Проживаючи компактно у окремих регіонах, названі національні меншини отримували право використовувати положення хартії для розвитку свого мовно-культурного простору [515, с. 37].

Хартія фактично підтвердила ключові положення про мовне питання у Конституції України та у Законі України «Про національні меншини». З іншого боку, представники окремих нацменшин, зокрема російської, румунської, угорської, заручившись зовнішньою підтримкою, тиснули на українську владу, вимагаючи визнання статусу своєї мови як регіональної, маніпулюючи окремими положеннями цього документу. Так, у Чернівецькій області румунська мова претендувала на статус регіональної, у Закарпатській – угорська, а на сході України та в Криму – російська. Надання такого статусу мовам окремих меншин на території їх компактного розселення несло певну загрозу розгулу сепаратизму через надмірний вплив зовнішніх чинників. Наприклад, у південно-східних регіонах України російська нацменшина, за підтримки Російської Федерації, домогалася не лише визнання російської мови як другої державної, а й прагнула запустити процес федералізації південно-східного регіону, що призвело до розколу країни. Водночас посилення представників окремих нацменшин на положення хартії було вибіркоким, оскільки, згідно з пунктом 5 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», всі заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розповсюдження по всій території України та використання в усіх сферах суспільного життя не створюють загрози для розвитку мов нацменшин [713].

Ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин стала останньою законодавчою ініціативою українського парламенту до 2012 р. Відтак, мовна політика зводилася до указів Президента України і наказів міністерств і відомств [515, с.35], що суперечило Конституції України, зокрема,

статті 92, яка визначала, що права корінних народів регулюються лише законодавчими актами і не встановлюються нормативними документами виконавчої влади [645, с. 108].

Ключовою проблемою України початку 2000-х рр. став русинський рух, який вимагав визнання русинів окремою національністю. Поширення русинського руху в країнах Європи на початку 2000-х рр. стало масовим явищем. У Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, а також у США та Канаді вони визнані самобутнім народом, що спричинило рух за отримання цього статусу в Україні [515, с. 100]. Використовуючи ключові положення «Рамкової конвенції про захист національних меншин», русинські організації намагалися у межах правового поля, через суспільний тиск на владу отримати право на самовизначення «русинів» як корінного етносу на Закарпатті. Втім визнання вони так і не отримали і лишилися в статусі субетносу, а русинська мова – територіального діалекту української мови [515, с. 37]. Крім русинів, Рамкову конвенцію та «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин» використовували й інші громадсько-політичні організації етноспільнот у місцях їх компактного розселення, зокрема на Сході, Півдні та в Криму – російські, у Закарпатті – угорські, на Буковині – румунські та ін. [445].

Закон України «Про національні меншини», прийнятий у 1992 р., став першим законодавчим актом, який закріпив статус представників нацменшин. Згідно з ним Україна гарантувала реалізацію соціальних, економічних, культурних та політичних прав етноменшин і сприяла їх національно-культурному розвитку. На той час Закон був своєчасним і відповідав основним вимогам суспільства [283, с. 37]. Він регламентував статус та права національних меншин з урахуванням національного та зарубіжного досвіду. Ключовим положенням Закону, згідно зі статтею 1, стала гарантія рівності прав усіх громадян незалежно від національного походження. Водночас держава брала на себе зобов'язання забезпечувати охорону пам'яток історії, підготовку педагогічних, соціальних, культурно-просвітницьких та інших національних

кадрів, а також гарантувати реалізацію національної самоідентичності етнospільнот [659, с. 233]. Згідно зі статтею 6 Закону України «Про національні меншини України», держава виступала гарантом національно-культурної автономії будь-якої національності, яка проживала на території України у тому разі, якщо їхня діяльність не суперечить чинному законодавству [709]. Зважаючи на певну активність окремих нацменшин на початку 2000-х рр., зокрема росіян, румунів, угорців, поляків, спрямовану на створення не лише національно-культурної автономії, а й на розпалювання сепаратистських настроїв, постала проблема законодавчого врегулювання цих проявів, без застосування силових методів та обмеження прав представників тих національностей, які не порушували чинне українське законодавство.

Упродовж 2000-х рр. неодноразово актуалізовувалося питання удосконалення законодавства про нацменшини у зв'язку з можливими загрозами політичного сепаратизму. Міжнародні організації на початку 2000-х рр. указували на необхідність удосконалення механізмів практичної реалізації прав етнospільнот України, зокрема на основі модернізації закону «Про національні меншини». Комітет ООН із прав людини 12 листопада 2001 р. висловив остаточні зауваження щодо реалізації в Україні положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Йшлося про зміну «до наріжного каменя спеціального Закону – поняття “національні меншини”» [283, с. 37]. Слід додати і проблему фінансування культурного розвитку етнospільнот України. Згідно зі статтею 16 Закону України «Про національні меншини України» мали передбачатися асигнування з держбюджету для розвитку нацменшин [709]. Проте на практиці законодавством не було визначено ні частку фінансування, ні спосіб та межі використання цих коштів. До початку 2000-х рр. державним бюджетом не було передбачено статті витрат на розвиток національних меншин [483]. Усе це підтверджувало необхідність модернізації законодавства про національні меншини. Проте невдалі намагання прийняти Концепцію етнонаціональної політики України як основоположний документ для

формування етнонаціонального законодавства призвели лише до спроб удосконалення Закону України «Про національні меншини» у 2000-х рр. [290, с. 168].

У науковій літературі та правових документах України поширене поняття «корінний народ». На думку деяких авторів, це поняття безпідставно потрапило до законодавчих актів. Водночас С. Мельник і С. Черничко переконані, що право на статус «корінного народу» заслуговують етнічні спільноти, які історично пов'язані з територією свого проживання і не мають державного утворення поза межами України. До них варто віднести кримських татар, гагаузів, караїмів і кримчаків [515, с. 95]. Упродовж 2000-х рр. представники національних меншин офіційно зверталися до Державного комітету у справах національностей та міграції з проханням надати статус «корінного народу» [515, с. 95]. Такий статус фактично ставив би певну етноспільноту на рівні титульної нації з усіма претензіями на привілейований розвиток мовно-культурних традицій та національної самобутності [445].

Одним із напрямів державної етнонаціональної політики упродовж 2001–2004 рр. стало законодавче забезпечення прав кримських татар, які у 1990-і роки поверталися на Кримський півострів. Як відзначено у доповіді правозахисних організацій «Права людини – 2004», в Україні не існувало жодного закону, який регулював би повернення та поновлення прав кримськотатарського народу, що послаблювало урядову політику в сфері облаштування репатріантів, а також ставало перешкодою на шляху інтеграції кримських татар в українське суспільство. Відсутність упродовж 2001–2004 рр. відповідної законодавчої бази породжувала проблеми під час надання громадянства, проведення земельної реформи, приватизації державного майна, повернення культурних цінностей [752, с. 175]. Невирішеність соціально-політичних проблем посилювала радикальні настрої серед кримських татар. Як наслідок, відбувалися самовільні захоплення земельних ділянок і міжетнічні сутички. І все ж таки у 2003 р. було подано на розгляд Верховної Ради України проєкт закону «Про статус

кримськотатарського народу», який проживав на території України і не мав державного утворення поза її межами [663, с. 29-30]. Законопроект не було прийнято, оскільки, як зазначалося у висновку Головного експертно-наукового управління, прийняття окремого закону про статус кримськотатарського народу є недоцільним. На їхню думку, цей закон міг би поглибити конфліктну ситуацію на півострові через появу «свого» закону для кримських татар і відсутність таких прав для інших меншин. Водночас було запропоновано прийняти закон про «сприяння репатріації цього народу та облаштування на території Криму» [686].

Враховуючи соціально-політичну ситуацію на Кримському півострові у зв'язку з репатріацією кримських татар, Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 29 «Про затвердження Програми адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти» від 10 січня 2002 р., № 88 «Про затвердження Програми сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки» від 25 січня 2002 р. і № 618 «Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року» [663, с. 31]. Названі програми спрямовувалися насамперед на вирішення ключових політичних, економічних та соціальних проблем, які постали перед кримськими татарами у 1990-х – на початку 2000-х рр. Для інтеграції кримських татар в український соціум на початку 2000-х рр. Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 88 «Програму сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки», яка передбачала соціальну роботу серед молоді, надання житла та земельних ділянок, працевлаштування репатріантів. Упродовж 2002–2005 рр. передбачалося реалізувати 25 масштабних заходів, спрямованих на освітній і культурний розвиток кримських татар, виділення пільгових місць на навчання в університетах для репатріантів, працевлаштування як на півострові, так і на

материковій частині України, сприяння розвитку кримськотатарської мови, видання книг і викладання у школах рідною мовою національної меншини тощо [769]. Проте на заваді інтеграції кримських татар в український соціум стало земельне питання. Після повернення на півострів, який був заселений здебільшого росіянами і українцями, репатріанти потребували земельних ділянок. Уряд України запропонував «Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року». У вступній частині цього документа констатувалося, що на початок 2002 р. лише 145 тис. (55,8 %) репатріантів забезпеченні житлом. Кабінет Міністрів України також звернув увагу на вдосконалення системи розселення кримських татар, надання їм житла і створення необхідних умов для комфортного проживання на півострові (забезпечення водопостачання, електропостачання, будівництво каналізацій та газопроводів тощо) [768]. Чільне місце в державній етнополітиці на Кримському півострові відводилося прийнятій Кабінетом Міністрів України «Програмі адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти». Передбачалося, що в результаті втілення в життя 24 заходів програми буде досягнуто не лише адаптації нацменшин Кримського півострова в українському соціумі, а й врегульовано міжнаціональні відносини [766]. Отже, усі три програми, доповнюючи одна одну, мали на меті сформувати державну політику, спрямовану на врегулювання міжетнічних відносин у Криму, а також освоєння півострова корінним населенням – кримськими татарами. Упродовж 2003–2006 рр. Кабінет Міністрів України прийняв низку постанов, а саме: № 1952 від 17.12.2003 р. «Порядок забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів», № 626 від 13.05.2004 р. «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших

національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання» [263, с. 43].

Не зважаючи на урядові постанови, на законодавчому рівні упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. так і не було прийнято жодного нормативно-правового документа, який чітко визначав би статус і права депортованих осіб. Лише у 2004 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою», проте Л. Кучма використав президентське право «вето» і загальмував втілення його в життя. Свої дії Президент пояснював юридичними підставами, зокрема, невідповідністю положень цього закону чинному на той час Земельному кодексу [720]. Водночас він міг би стати першим законодавчим актом регулювання державної політики щодо депортованих етнічних спільнот. Зокрема у статті 3 цього документа було вказано, що державну політику визначає Верховна Рада України відповідно до Конституції України, реалізує згідно з прийнятими програмами Кабінету Міністрів України та спрямовує на облаштування репатріантів на території Кримського півострова [771].

Водночас Верховна Рада АР Крим приймала додаткові правові гарантії для нацменшин, зокрема, кримських татар і росіян. Згідно з Конституцією Автономної Республіки Крим, кримськотатарська мова отримала нові правові гарантії, зокрема, всі нормативно-правові акти АРК мали публікуватися не лише державною та російською, а й кримськотатарською мовами. Відповідно до статей 4 та 11 представники цієї спільноти мали змогу отримувати документи рідною мовою [515, с. 96].

У 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Автономну Республіку Крим» [702]. Рішення надати територіальну автономію півострову Крим було ухвалене під тиском проросійських рухів, які координувалися спецслужбами РФ, й в умовах недостатньої уваги з боку української влади до проблем корінних народів Криму та хибного побоювання «сепаратизму

кримських татар». Останнє побоювання розвіялося після 2014 р., коли Крим був анексований Росією.

На думку Голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубарова, у національно-культурній автономії кримських татар важливо було забезпечити рівні права усіх народів Криму, «не менші, ніж права кримських татар», а «статус Автономної Республіки Крим не має нести якоїсь гіпотетичної загрози територіальній цілісності України» [702].

Отже, ґрунтовне вивчення прогресивного досвіду інших корінних народів і держав світу дасть змогу уникнути Україні багатьох помилок і успішно вирішити в майбутньому актуальне і болюче кримськотатарське питання в умовах соціально-політичних, міжнародних викликів ХХІ ст. Водночас політична воля щодо проголошення кримськотатарської автономії – це важливий крок у забезпеченні єдності України з Кримом під час російської окупації [445].

Однією із проблем досліджуваного періоду, яка потребувала державного врегулювання, стала нетерпимість та дискримінація за національною ознакою, що мала місце у деяких регіонах України. Такі прояви були задокументовані щодо євреїв, кримських татар, ромів. Мали місце акти вандалізму проти російських і єврейських святинь і, водночас, українських [751, с. 177]. Негативні настрої в українському суспільстві спостерігалися щодо ромської національної меншини, про що свідчать дані соціологічних опитувань. Зокрема, у червні 2002 р. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провів дослідження по всій Україні щодо ставлення до ромів. За результатами опитування понад 50 % респондентів відносилися до ромів так само, як і до інших національностей, а 41,5 % – упереджено [515, с. 92]. Певна дискримінація за національною ознакою збільшувала безробіття серед ромів, що помітно погіршувало їхні умови життя, порівняно з іншими етнічними групами України. Зокрема, у Закарпатті, де проживала найбільша частина ромів на початку 2000-х рр., 87,5 % сімей не цікавила робота в сільському господарстві, а 50 % – не могли знайти інших джерел прибутку [751, с. 178].

Нетерпиме ставлення частини суспільства до представників цієї меншини підігрівалося подекуди свавіллям правоохоронних органів. Зокрема, у зверненні Європейського Центру з прав ромів до української влади вимагалось розслідувати підпал будинку Ю. Федорченка, у якому були задіяні правоохоронці [751, с. 179]. Схожі ситуації мали місце і в інших областях, що спонукало владу шукати шляхи запобігання дискримінації за національною ознакою.

Водночас в Україні вже декілька десятиліть проводили соціологічні дослідження за шкалою Богардуса, яка вимірює соціальну дистанцію між етнічними групами. Як зазначив Й. Зісельс, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України, за даними цих досліджень, дистанція щодо ромів у державі є максимальною, фактично вона балансує на межі з дискримінацією і ситуація погіршується й надалі [236]. На підтвердження можна навести конфлікт у селі Лощинівка на Одещині, кваліфікований у пресі як погроми на етнічному ґрунті. Місцева влада не змогла запобігти конфлікту, а правоохоронці фактично не вжили превентивних заходів для захисту ромів [236].

Для інтеграції ромів в український соціум та захисту їхніх прав голова Коаліції ромських організацій «Стратегія–2020» Володимир Кондур запропонував увести посаду заступника з питань ромської меншини в Офісі Уповноваженого Верховної Ради з прав людини або посаду Уповноваженого Президента України в справах ромської національної меншини.

Актуальною залишалася проблема фінансування засобів масової інформації національних меншин України. У 2003 р. Верховна Рада України прийняла постанову про державну підтримку періодики, що видається мовами національних меншин. Згідно з нею Кабінет Міністрів України (КМУ) мав запланувати бюджетні призначення на підтримку друкованих ЗМІ мовами національних меншин у держбюджеті України на 2004 р. [744] Завдяки державній підтримці загальнодоступними стали видання національних меншин «Форум націй», «Наша Батьківщина», «Романі Яг», «Голос Азербайджану»,

«Кърым», «Янъи донья», «Йлдыз». Орім того, низка популярних видань кримських татар виходила російською мовою, зокрема: «Авдет», «Арекет», «Голос Крыма», «Діалог», «Полуостров» [477]. Державна підтримка розвитку ЗМІ національних меншин з одного боку демократизувала відносини між етнотніцностями, надаючи право на розвиток власної мови і культури, з іншого – стала підґрунтям для засилля російської мови та розповсюдження проросійських настроїв серед населення.

Законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на міжнародних загальнонаціональних та регіональних правових документах, прийнятих здебільшого у 1990-х рр. Враховуючи нові виклики розвитку демократії в Україні на початку 2000-х рр., законодавство, яке мало регулювати міжетнічні відносини, потребувало суттєвого вдосконалення, про що свідчать рекомендації міжнародних організацій [445]. Нормативно-правова база, яка на той час існувала, певною мірою забезпечувала реалізацію суспільних запитів на розвиток національно-культурної ідентичності, гарантувала безперешкодне повернення репатріантів та відновлення їх у правах і, водночас, була базисом для підтримки антиукраїнських ідей з боку інших країн, які проявлялися у спробах порушити територіальну цілісність України. У зв'язку з цим подальша модернізація законодавства про національні меншини мала продовжуватися на початку ХХІ ст. Водночас половинчастість і зволікання з розв'язанням назрілих проблем у царині національних відносин, створили етнополітичний плацдарм для втручання зарубіжних країн у внутрішньополітичні справи України і, насамперед, для російської агресії, щоб зупинити європейський поступ Української держави.

4.3 Політичне позиціонування національних меншин у Помаранчевій революції 2004 р.

Політичне протистояння в Україні на початку ХХІ ст. не оминуло й етнічні спільноти. Під час виборчої кампанії 2004 р. чітко викристалізувалися два

паралельні вектори розвитку України: європейський і російський. Вибори президента 2004 р. ознаменували новий виток регіональної диференціації електорального простору [302, с. 717]. Відбувся перехід від протистояння лівих політичних сил з нелівими до антагонізму «помаранчевих» з «біло-блакитними», де перші орієнтувалися на Європейський союз і США, а другі – на Росію.

Для виборчої кампанії 2004 р. характерною була гостра боротьба кандидатів за електорат [262, с. 285]. Враховуючи поліетнічність країни і компактне розселення етноспільнот, кандидати в президенти намагалися залучити представників етнічних спільнот на свій бік. Упродовж 1991–2009 рр. населення західних регіонів, разом з польською, румунською та угорською меншинами, активно підтримувало проєвропейські сили в Україні. Тоді як росіяни, що проживали в східних частинах держави, незмінно підтримували прокомуністичні та проросійські організації [486, с. 27].

Причинами початку Помаранчевої революції стали низький рівень життя українців, свавілля правоохоронних органів, цензура та відхід країни від принципів демократії. Приводом революції стали масові фальсифікації, в результаті яких перемогу отримав проросійський кандидат В. Янукович. Особливо актуалізувалося питання підтримки національними меншинами кандидатів у президенти і ставлення до Помаранчевої революції. Революційні події кінця 2004 – початку 2005 рр. відкрили новий етап розвитку України і змінили пріоритети в зовнішній та внутрішній політиці.

У зв'язку з цим Й. Зісельс відзначав, що події Помаранчевої революції могли розколоти країну, адже українське суспільство розділилося не за етнічною ознакою, а за цивілізаційним вибором. У 2004 р. він писав про те, що «ми не замислюємося над тим, що на ідентифікаційних моделях базується й цивілізаційна модель» [649, с. 146-147]. З іншого боку, на президентських виборах проблеми національних меншин висувалися на перший план політичного протистояння.

Оскільки в 2001 р. в Україні проживали представники 130 етнічних спільнот, кандидати у президенти В. Ющенко та В. Янукович намагалися перетягнути на свій бік нацменшини у виборчих перегонах. В. Янукович мав підтримку в південно-східних регіонах країни та АР Крим, де найбільшою була частка російськомовного населення та російська нацменшина. Електорат В. Ющенка зосереджувався на заході, півночі та в центрі України, де основу населення становила титульна нація [541, с. 128]. Головною відмінністю між регіонами, яка поглиблювала розмежування між ними, стала мова. Упродовж років української незалежності всі кандидати використовували мову як складову політичної технології, щоб привернути увагу виборців. Електорат південно-східних регіонів України підтримував проросійського кандидата В. Януковича. Виборці у Донецькій та Луганській областях, а також в АР Крим, під впливом російських пропагандистів домагалися зміцнення «братерських зв'язків» з Росією. Російські організації, спираючись на свою меншину в Україні, пропагуючи ідеї «русского мира», поглиблювали конфронтацію між україномовним та російськомовним населенням. Особливо загострилась проблема на початку 2000-х років, коли Росія неодноразово звинувачувала Україну в насильницькій українізації, у той час як на її теренах діяло близько 3000 російських дитячих дошкільних закладів, 25 тис. бібліотек, де російськомовна література становила 62 % [494, с. 403]. Підігрите російською пропагандою населення південно-східних регіонів України та АР Крим у 2004 р. підтримувало В. Януковича. До того воно вважало його безальтернативним лідером, і у разі не обрання погрожувало вдатися до антидержавницьких дій – федералізації чи навіть сепаратизму.

Ідея євроатлантичної інтеграції України, яку використав у своїй передвиборчій програмі В. Ющенко, отримала визнання широкого кола українців та представників нацменшин. Розгортання європейського шляху розвитку передбачало удосконалення українського законодавства в плані захисту прав національних меншин, їхньої мови та віросповідань. Тому

Помаранчева революція мала підтримку не лише українців, а й нацменшин країни. З іншого боку, піар-кампанія табору В. Януковича, яка гіперболізовано подавала заслуги свого кандидата та всіляко дискредитувала опонента, формувала хибне уявлення в окремих представників етноспільнот про поширення в Україні радикального націоналізму, який перешкоджатиме в майбутньому розбудові соціокультурного життя національних меншин.

Нездатність тогочасної політичної еліти згуртувати націю, подолати наслідки русифікації, актуалізувала проблему консолідації українського суспільства. Російська меншина в Україні, маючи всі умови для розвитку національно-культурної ідентичності, стала вагомим чинником формування не лише внутрішньої політики, але й зовнішньої. Внаслідок цього в Україні сформувався феномен внутрішньої двовекторності: з одного боку населення готове підтримати інтеграцію до Європейського союзу та НАТО, а з іншого – прихильники утворення союзу з Росією і Білоруссю. Упродовж 2000–2004 рр. євроінтеграційний шлях підтримували 45–56 % населення, у той час як бажання співпрацювати з Росією – 41–63 % [567, с. 40]. Під час президентських виборів спостерігалось протистояння двох векторів розвитку країни, яке поглибило конфронтацію в українському суспільстві та активізувало сепаратистські настрої.

Росіяни, які проживали на території України, не відчували себе у статусі національної меншини, а окремі представники цього етносу претендували на отримання статусу титульної нації поряд з українцями. У 2004 р., напередодні Помаранчевої революції, 33,2 % росіян та 39,9 % російськомовних українців ідентифікували себе як громадяни України. Значний відсоток росіян, а саме: 22,4 % вважали себе громадянами Радянського Союзу [262, с. 294-295]. Ідентифікація російської меншини як громадян СРСР пояснювалося не лише ностальгією за минулим, але й тим, що вони бачили Україну не самостійною державною, а невід'ємною частиною Росії.

Схід України під час виборчої кампанії 2004 р. перебував у своєрідному інформаційному вакуумі. Населення Донецької, Луганської областей, де проживало багато росіян та російськомовних українців, під впливом антиукраїнської пропаганди схилилося до сепаратистських дій. Інформаційна блокада та вплив російських чи проросійських ЗМІ на території Донбасу формували у населення бачення «українського націоналізму» як елемента відродження «фашизму». Разом з тим, використовуючи невдоволення місцевого населення низьким рівнем життя, політтехнологи В. Януковича сформували міф про те, як Донбас «годує всю Україну», що так само загострювало взаємовідносин між українцями Сходу і Заходу [227, с. 583]. Штаб В. Януковича чітко демонстрував свою прихильність до проросійського напрямку внутрішньої і зовнішньої політики. Він намагався об'єднати і мобілізувати свій російськомовний електорат у південних та східних частинах держави за допомогою спекуляцій на таких питаннях як двомовність, подвійне громадянство тощо. Враховуючи зросійщеність південно-східних регіонів, зокрема Донецької і Луганської областей, підтримка кандидата в президенти В. Януковича зі сторони російської меншини була досить потужною. Водночас електорально-демографічних ресурсів південного сходу України було недостатньо для отримання перемоги [302, с. 717]. Це і зумовило масові фальсифікації з боку провладного кандидата та спричинило розгортання Помаранчевої революції.

Заклики до сепаратизму, на думку С. Адамовича, були частиною політтехнології штабу В. Януковича, за допомогою якої шантажували «помаранчевих» [230, с. 46]. Такі ідеї як надання статусу державної для російської мови та проголошення курсу на зближення з Росією, задекларовані В. Януковичем та його командою, насамперед мали на меті мобілізувати населення південно-східних регіонів, налякане чутками про насильницьку українізацію. Це активізувало проросійські організації на кшталт «Русского блока», Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ) та інші, які

сформувалися на півдні та сході країни наприкінці 1990-х – поч. 2000-х рр. [230, с. 47]. «Русский блок», який розгорнув свою діяльність у південно-східних регіонах України та в Криму у кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., пропагував союз з Росією, а від початку президентської виборчої кампанії 2004 р. і Помаранчевої революції проводив відверті антиукраїнські та антинатовські заходи [311]. ПСПУ, яку очолювала Н. Вітренко, відома своїми антиукраїнськими, антизахідними поглядами, долучилися до низки радикальних заходів, спрямованих на відновлення союзу з Росією та Білоруссю. Члени організації відверто виступили проти співпраці з Європейським союзом, США, НАТО, МВФ. Результати діяльності ПСПУ в цьому напрямі в середині 2000-х рр. особливо вплинули на населення Кримського півострова. Саме цьому регіону ПСПУ, яка, спільно з «Русским блоком», поставила собі за мету протистояти «галицькому націонал-екстремізму», приділяла найбільшу увагу [311, с. 273]. Під час Помаранчевої революції ці організації одними з перших підтримали ідею федералізації України, союзу з Росією, що сприяло вербуванню своїх прихильників серед етнічних росіян.

Ключову роль у формуванні сепаратистських ідей під час президентських виборів 2004 р. відігравали представники політичних кіл Кремля, про що свідчить сіверськодонецький з'їзд та участь у ньому мера Москви Ю. Лужкова. Участь його в роботі з'їзду була відкрито підтримана колегами по партії «Єдина Росія». Водночас секретар Донецької міської ради М. Левченко виступив перед Держдумою Російської Федерації і закликав посилити проросійські позиції в Україні та підтримати формування Південно-східного автономного регіону. Цей політик намагався «довести» незаконність відставки уряду В. Януковича і антиконституційність подій у Києві та у західній Україні [227, с. 597]. Усе це засвідчило готовність Росії до втручання у внутрішні справи України та посилення антиукраїнської пропаганди в регіоні.

Відомий російський радикальний політик К. Затулін відкрито заявив про зацікавленість Росії у федералізації України. Зокрема, у лютому 2005 р. він

ззначив, що процес федералізації має гарантувати збереження України в системі особливих взаємовідносин з Росією, а також не допустити консолідації українського суспільства за підтримки Європи та США, що зумовить її перетворення на конкурента РФ у СНД [230, с. 46]. Російський політик розкрив основні побоювання Кремля щодо потужної, економічно розвиненої та політично сильної України, яка фактично стане на перешкоді імперським амбіціям Росії.

Водночас проросійські організації на Сході України посилювали «антипомаранчеву істерію» вигаданими історіями про «ненависть» В. Ющенка до жителів Донбасу. У свідомості населення південного сходу країни проросійські та місцеві ЗМІ вибудовували картину повернення фашизму, формуючи антиукраїнську п'яту колону. Це, звісно, сприяло зростанню когорти людей, які вважали себе громадянами Донбасу або росіянами [227, с. 604]. Зокрема, координатор російської общини на Донбасі Л. Гордєєва у тижневому виданні «2000» переконувала своїх читачів, що Донбас віддає значну частину в бюджет України, а Західні регіони, які на її думку є бідними, живуть за рахунок сходу [227, с. 604]. У багатьох російськомовних виданнях досить поширеною була думка про розкол між українцями і росіянами. Д. Юр'єв у лютому 2005 р. опублікував статтю в російській «Літературній газеті», де зазначалося, що президентські перегони 2004 р. зумовили розкол населення України на тих, у кого збережена «імперська свідомість», і тих, у кого переважає «колоніальна свідомість». Досліджуючи проблему Помаранчевої революції, автор поставив завдання визначити, чи зумовила вона посилення регіональних розбіжностей, чи створила умови для формування української національної ідеї [230, с. 45]. Д. Юр'єв розмежовував східну і західну України, зазначаючи, що проросійське налаштування населення південного-сходу свідчить про імперські амбіції «гегемонів-шахтарів» та дніпропетровських ракетобудівників, які готові до самостійної гри у світовій політиці. Жителі Західної України, на його думку,

мали «колоніальну свідомість» і тяжіли до Європи «у специфічному, ультраглобалістичному колоніальному варіанті» [230, с. 45].

Варто відмітити, що етнічні росіяни Сходу і Півдня України та представники цієї меншини з інших регіонів мали різні політичні погляди. Якщо на території Донецької та Луганської областей, АР Крим росіяни більше підтримували проросійські політичні сили і їхніх кандидатів, то в інших регіонах здебільшого голосували за тих самих кандидатів, що й українці [920]. Аналогічна ситуація спостерігалася й під час президентської виборчої кампанії у 2004 р.

«Антипомаранчевої» позиції притримувалася значна частина населення Криму, де більшість становили етнічні росіяни. Саме вони стали базовою суспільно-політичною силою, яка чинила опір Помаранчевій революції [558, с. 81]. Підконтрольні проросійські ЗМІ розповсюджували дезінформацію про передачу В. Ющенком Кримського півострова татарам, що підсилювало невдоволення росіян та частини українців. Водночас прихильники В. Ющенка 24 листопада зібрали двохтисячний мітинг на центральній площі ім. Леніна у Сімферополі [227, с. 456]. Це свідчило про зміни настроїв значної частини населення, бізнесової еліти півострова щодо майбутніх демократичних перетворень. Прихильники В. Януковича на цій самій площі ставили намети під російськими прапорами.

Проросійські організації, які діяли на території Кримського півострова, у своїх програмних документах декларували боротьбу за федеративний устрій України та союз з Росією і Білоруссю [558, с. 75]. Низка проросійських радикальних та екстремістських організацій регіону вдавалася до антиукраїнських, антинатовських акцій і фактично пропагувала розкол України [311, с. 263]. До таких організацій належали «Русская община Севастополя», Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия», «Русский блок» та ін. Початок Помаранчевої революції активізував антиукраїнські сили, які не лише підтримували В. Януковича, а й поглиблювали світоглядний вододіл між населенням Західної України, з одного боку, та жителями Півдня і Сходу, з

іншого. Це використовувала Російська Федерація, імперська політика якої зосереджувалася на контролі країн пострадянського простору для унеможливлення їх входження до Європейського союзу і НАТО. Так, спираючись на російську меншину Кримського півострова та Сходу України, яка відіграла важливу політичну роль у регіонах, Кремль уже в 2004 р. навмисно провокував розкол усередині України з ймовірною можливістю захопити проросійські регіони, що у 2014 р. й сталося. Відтак проросійські організації, зокрема «Русский блок», «Російська община Криму», «Слов'янська партія», разом з Комуністичною партією України, Прогресивною соціалістичною партією України, розповсюджували ідею створення «Південно-східної української автономної республіки», яка, незалежно від Києва, проводила б зовнішньополітичну діяльність у фарватері Росії. Упродовж тижня «Русский блок», «Російська община Криму» проводили мітинги та акції під російськими та кримськотатарськими прапорами, під гаслами «За Батьківщину! За Путіна! За Руський блок!» [229]. Слов'янська партія, яку очолював голова Конгресу російських громад С. Шувайников, нав'язувала думки про те, що Україна нерозривно пов'язана з Росією історично, економічно та політично, а відтак має увійти до нового союзу. Ключовим завданням партії, на думку її очільника, був тиск на державу, щоб змусити поважати права росіян і російськомовних в Україні [558]. Під час Помаранчевої революції на головній площі Севастополя проходили мітинги на підтримку В. Януковича та збиралися підписи за приєднання півострова до Росії, лунали заклики про зібрання нової Переяславської ради [227, с. 459]. З огляду на етнічний склад Кримського півострова можна впевнено сказати, що найбільшу активність у розпалюванні сепаратизму проявляли росіяни. Відверті висловлювання щодо союзу з Росією, сепаратистські заклики і використання Андріївського триколору в масових акціях свідчили про пряме втручання Кремля в політичні події України 2004–2005 рр. Керівництво Росії безуспішно намагалося зорганізувати кримських татар та представників інших меншин для тиску на штаб «помаранчевих».

Кандидата у президенти В. Януковича підтримувала не лише російська меншина, а й частина мусульман України. Партія мусульман України в 2004 р. увійшла до складу Партії регіонів і підтримала їхнього кандидата в президенти України [331, с. 390]. Центральний офіс організації був у Донецьку, проте основну діяльність вона розгорнула на території Кримського півострова, де проживала значна частина мусульман країни. У 2004 р. сформувалися осередки партії у Чорногірському, Нижньогірському, Сакському районах і містах Джанкої, Євпаторії, Старому Криму, Судаку [558, с. 77].

Підтримали кандидата у президенти В. Януковича в Криму низка громадсько-політичних організацій нацменшин півострова. Серед них – Федерація греків Криму, Асоціація єврейських організацій та громад Криму, кримські товариства вірмен, поляків, болгар, Асоціація кримських караїмів «Крим-карайлар» і Кримське товариство радянських німців «Відродження», Кримський республіканський фонд міжнаціональної злагоди та інші [558, с. 77]. Водночас, низка громадсько-політичних рухів Кримського півострова, до яких входили представники різних меншин, зокрема кримськотатарської та російської були за Угоду про створення коаліції «Кримчани – за Ющенка», її підписали 26 кримських відділень політичних партій та громадських організацій, серед яких були й Всекримське об'єднання виборців за громадянський мир і міжнаціональну злагоду, Російська громада Причорномор'я, Російське земляцтво Криму. Загалом коаліція об'єднала навколо себе стабільний електорат патріотів України, який упродовж 2000-х рр. коливався у межах 5–10 % [558, с. 75, 77]. Загалом більшість кримськотатарських організацій відстоювала територіальну цілісність і суверенітет України, а отже негативно ставилися до проявів сепаратизму на півострові [227, с. 459]. Політичні лідери кримських татар вимагали демократичних перетворень, перегляду статусу свого народу і сподівалися на певні зміни у разі перемоги В. Ющенка, який оголосив курс на демократизацію суспільства і реформування та обіцяв підтримувати всебічний розвиток національних меншин в Україні.

Визначальною силою, яка активно заявила власну позицію під час Помаранчевої революції, були кримські татари. Підтримавши на президентських перегонах В. Ющенка, вони сподівались на подальше законодавче вирішення статусу корінного народу Кримського півострова. Згідно з результатами переголосування 26 грудня 2004 р. 178 755 (15,4 %) виборців АР Крим віддали свої голоси за «помаранчевого» кандидата. Меджліс заявляв, що 108 тис. голосів за В. Ющенка віддали кримські татари, [558, с. 79], які традиційно підтримували демократичні і проукраїнські сили [920].. Однак це лише більше третини голосів всього кримськотатарського населення. На думку С. Адамовича, це пояснювалося недовірою представників кримськотатарського народу до Меджлісу та Курултаю через співпрацю з націонал-демократичними силами [227, с. 462]. Активізувалися на півострові кримськотатарські націоналістичні рухи, зокрема «Адлет», «Авдет», «Хизб ут Тахрир аль Ісламія», які діяли на противагу російському екстремізму в 2000-х рр. і, водночас, мали на меті здобути незалежність для Криму або, як відзначала газета «Вілаят Крим», домагалися відродження кримськотатарської нації з приходом держави Халіфат [311, с. 265]. Під час Помаранчевої революції представники правих сил кримськотатарського народу підтримували курс кандидата в президента В. Ющенка. З іншого боку, враховуючи конфлікти з російською меншиною на півострові, ці організації були проти проросійської політики В. Януковича.

Багато кримських татар вважали, що Україна має зберегти територіальну цілісність і виступали проти федералізації південно-східних регіонів України. Зокрема, Кримськотатарський молодіжний центр, який ще з 2003 р. входив у коаліцію молоді «Наша Україна», об'єднав навколо себе всю молодь, яка виступила проти президенства В. Януковича. Одна із учасниць Помаранчевої революції, Т. Ташева, у своїх спогадах відзначала, що підготовка до подій 2004 р. розпочалася ще у 2003 р. Багато проросійських, недемократичних рухів перешкоджали об'єднанню патріотичних сил. Їх переслідували як правоохоронні органи, так і проросійські організації, котрі стали на заваді поширенню

проукраїнської позиції на півострові. Під час революції Т. Ташеву, разом з подругою-журналісткою, переслідували у виші за підтримку «помаранчевих» та Меджлісу. Активістка повідомляла, що переслідування інакомислячих – звичайна практика на території півострова, а тому багато хто з активістів постраждав за свої погляди [836].

Перемога на президентських виборах В. Ющенко одночасно активізувала проросійські і кримськотатарські рухи. Якщо перші не визнавали результати перевиборів Президента України і надалі пропагували сепаратизм, то другі висловлювали незадоволення тогочасним статусом кримськотатарського народу. Лідер кримськотатарського народу М. Джемілев наполягав на наданні кримськотатарській мові такого самого статусу як українській та російській на території півострова, а також запровадженні принципово нових механізмів представництва кримських татар в урядових структурах регіону. Меджліс, як організація, яка підтримала В. Ющенко на виборах та під час «Помаранчевої революції», вимагала вирішення земельного питання. Ігнорування цих проблем означало підтримку радикальних кримськотатарських рухів, зокрема, під час незаконного захоплення земельних ділянок [227, с. 462-463].

Враховуючи підйом національних рухів під час Помаранчевої революції, одним із ключових питань, яким намагався спекулювати політичний табір В. Януковича – це єврейська національна меншина. Стратегія цієї кампанії полягала в трьох ключових напрямках: висвітлення В. Януковича як політика-ліберала, формування образу «антисеміта» В. Ющенко, переконання діаспори в чесності, прозорості і демократичності виборів [544, с. 268]. Формуванням образу В. Ющенко як антисеміта займався А. Кісельов, найнятий штабом В. Януковича для створення позитивного іміджу нового президента. У газеті «Washington Jewish Week» опубліковано висловлювання А. Кісельова щодо «заплямованої репутації» В. Ющенко [655]. Звісно такі заяви були безпідставними і їх використовували у зв'язку з активізацією в Україні націоналістичних рухів [835].

Переважна частина єврейської етнічної спільноти в 2004 р. підтримала «помаранчевих». Деякі автори пов'язують це з перебуванням у оточенні В. Ющенка політиків єврейської нацменшини. Зокрема, в журналістській статті М. Чижевської наводяться приклади «помаранчевих» політиків-євреїв, а також думки інших журналістів з цього приводу [845]. З іншого боку, голова Всеукраїнського єврейського конгресу В. Рабинович закликав єврейські громади не втручатися в політичні справи. Натомість він наголошував на необхідності координації благодійності [386, с. 424]. Тому чіткого політичного визначення серед єврейської спільноти у 2004 р. не було, проте частина її представників все ж підтримала Помаранчеву революцію.

Нагадаємо позицію голови Верховної Ради АР Крим Б. Дейча (2002—2006), який засуджував будь-які прояви сепаратизму, запропонувавши «помаранчевій» та «біло-блакитній» сторонам діяти в межах законодавства. Водночас він ініціював розгляд представниками всіх областей України меморандуму «Про міжрегіональне співробітництво задля забезпечення громадянського миру та державної єдності України». Він також звернувся до прокуратури АР Крим щодо розслідування факту збору підписів за приєднання Криму до Росії. З іншого боку, 30 листопада 2004 р. Б. Дейч, ймовірно під тиском російських радикальних сил, відправив делегацію з Криму на з'їзд у Сіверськодонецьк для підтримки його рішень [227, с. 458-460].

На початку 2000-х рр., під патронажем провідних єврейських товариств, збиралися різні етнічні громади і, як результат, було засновано Конгрес національних громад України. Під час президентської виборчої кампанії у 2004 р. організація підписала угоду з політичною партією «Наша Україна» щодо створення дитячого табору «Джерела толерантності», організації семінарів журналістів національної преси та молодих лідерів різних етнічних спільнот та ін. [386, с. 424]. Так частина єврейської етноспільноти підтримала В. Ющенка, попри пропаганду штабу «біло-блакитних» щодо проявів антисемітизму та ксенофобії «помаранчевого» кандидата.

Західна Україна переважною більшістю голосів підтримала В. Ющенка, зважаючи на його євроінтеграційну спрямованість та національну налаштованість. Водночас населення Закарпаття проявило досить низьку підтримку В. Ющенка серед усіх областей західної України. На думку ужгородського журналіста О. Гавроша, низькі результати опозиційного кандидата пояснювалися насамперед залученням адмінресурсу в регіоні [541, с. 239]. Виборчий штаб В. Януковича у Закарпатті був готовий організувати підтримку свого кандидата за сценарієм виборів у Мукачевому в 2004 р. Угорський депутат Д. Бергу назвав їх найдивнішими, порівнюючи із місцевими виборами у Вірменії та муніципальними виборами в Косово. Тоді було використано правоохоронні органи для тиску на населення регіону. Засоби масової інформації агітували на користь лише одного з кандидатів, а на дільницях відбувалися фальсифікації, про що зазначали іноземні спостерігачі [544, с. 261]. Таким способом на Закарпатті було сформовано усі умови для перемоги провладного кандидата, а також зафіксовано різні види порушень виборчого законодавства для позбавлення опонента підтримки в області.

Заклики штабу В. Януковича до федералізації зумовили активізацію автономістів Закарпатської області. Зокрема, русини, які від початку 2000-х рр. розгорнули політичний рух, спрямований на визнання їх в Україні і світі як окремого етносу, наприкінці 2004 р. сподівалися на створення власної автономії. Але у русинському русі відбувся розкол на поміркованих (Ужгородське, Великоберезнянське товариства карпатських русинів, Ужгородське товариство ім. О. Духновича, товариства русинської інтелігенції Закарпаття) та радикально налаштованих («Общество Кирилла и Мефодия», «Підкарпатська Русь України», Сойм підкарпатських русинів). Так, якщо перші підтримали В. Ющенка, відмовляючись від перегляду статусу регіону, то другі були на боці В. Януковича, наголошуючи на необхідності надання автономії Закарпаттю. Заяву останніх передбачалося озвучити на Сіверськодонецькому з'їзді, на якому вже були оголошені ідеї щодо федералізації [363, с. 584-585]. Цілком ймовірно,

що радикальні організації русинів, які підтримували ідеї федералізації, стали частиною стратегії розвалу української державності, котру впроваджували російські політтехнологи в листопаді-грудні 2004 р. [227, с. 706]. Радикальні русинські рухи, на думку багатьох експертів, фінансувалися і підтримувалися Російською Федерацією. Зокрема в угорській пресі стверджувалося, що зовнішня розвідка Російської Федерації має пряме відношення до розгортання радикального русинства [311, с. 263].

Політтехнологи В. Януковича всіляко використовували настрої національних меншин у Закарпатті в своїх політичних цілях [441, с. 64]. Провладний кандидат отримав більшість голосів в угорськомовних регіонах, зокрема на Берегівщині, незважаючи на близькість угорцям євроатлантичного шляху розвитку. На думку експертів, це пов'язано з відсутністю альтернативи державним джерелам інформації та насаджуванням пропагандою страху перед українським націоналізмом [541, с. 238]. З іншого боку, певну роль відігравали угорські націоналістичні організації, які прагнули створити автономію у регіоні.

Під час другого туру виборів Президента України штаб В. Ющенка, зрозумівши свою помилку під час кампанії по залученню електорату національних меншин на свій бік, став активніше працювати з угорськими громадськими організаціями. Зокрема до участі у виборчій кампанії опозиційного кандидата у Президенти України було залучено найбільшу громадську організацію угорської меншини у Закарпатті – Товариство угорської культури Закарпаття. У Києві голова товариства М. Ковач, у присутності експрем'єра Угорщини В. Орбана, який був беззаперечним авторитетом для угорців України, підписав з В. Ющенком угоду про співпрацю на виборах [541, с. 241]. Підписання угоди з Товариством мало на меті залучити угорську меншину на сторону «помаранчевих», оскільки, зазвичай, вони обирали ті організації, у яких були представники їхнього етносу [920].

Підтримку євроінтеграційному, демократичному вибору висловили поляки. Зокрема, в грудні 2004 р. 52 % поляків цікавилися революційними подіями в

Україні, з них 54 % підтримували В. Ющенко, а 2 % – В. Януковича [647, с. 102]. Польські засоби масової інформації, зокрема періодичні видання «Gazeta Wyborcza», «Rzecz pospolita», «Polityka» та інші, представили В. Ющенко не лише як лідера опозиції, а й політика, який відкритий до Європи, в той час як В. Януковича називали кримінальником [647, с. 101]. Враховуючи той факт, що Польща забезпечувала інформаційними ресурсами поляків в Україні, варто припустити, що абсолютна більшість цієї етноменшини сприймала позитивно європейську налаштованість В. Ющенко. Долучилися до політичних подій в Україні наприкінці грудня 2004 р. і польські лідери, зокрема президент А. Квасневський та колишній лідер «Солідарності» Л. Валенса [383, с. 79]. Польська меншина в Україні здебільшого підтримала опозиційного кандидата, а Помаранчева революція покращила взаємовідносини з Польщею.

Упродовж 2004–2005 рр. румунська громада Чернівецької області мала найрозвинутішу мережу національно-культурних товариств у регіоні [228], що свідчило про потужний розвиток румунської меншини. Водночас окремі товариства, організації та засоби масової інформації, зокрема «Аркашул», «Плай роменеск», розпалювали в медійному просторі «історичні образи» та сепаратистські настрої за допомогою викривленого висвітлення негативних реальних та уявних подій минулого і сучасного. Найбільше загострилася суспільно-політична ситуація в області під час президентської виборчої кампанії в 2004 р. Політтехнологи В. Януковича будь-якою ціною намагалися здобути перемогу в області, а тому задіяли значні ресурси для розгортання протистояння між різними етнічними спільнотами. Штаб провладного кандидата нав'язував серед національних меншин тезу про радикальний націоналізм як ідеологічну основу опозиції і загрозу їхнім правам. Оскільки В. Ющенку українське населення Чернівецької області симпатизувало більше, загострення міжетнічних протистоянь у регіоні розцінювали як мобілізацію нацменшин для підтримки провладного кандидата [227, с. 811].

В умовах активного розгортання Помаранчевої революції румунська громада Глибоцького району Чернівецької області звернулася до румун України та Румунії, заявляючи про фальсифікацію виборів, на яких, на їхню думку, переміг В. Ющенко. Вони наголосили, що невизнання народного волевиявлення стане приводом для проголошення Буковини автономним регіоном, а згодом і його незалежності [227, с. 812]. Звісно, румунська меншина підтримувала демократичний вибір та євроінтеграційний шлях України, що безумовно зближувало її з Румунією. Водночас на тлі сепаратистських закликів у Сіверськодонецьку, такі заяви ставили під загрозу самостійність і соборність України, а сам факт їхнього існування свідчив про наявність певних сепаратистських тенденцій на Буковині [441, с. 65].

Національні меншини під час президентської виборчої кампанії 2004 р., революційних подій 2004–2005 рр. виявили активну позицію в обох таборах, оскільки з перемогою того чи іншого кандидата пов'язувалися певні етнополітичні очікування. Звісно більшість національних меншин України підтримувала проєвропейський шлях розвитку. Водночас частина росіян, угорців, кримських татар, русинів підтримувала В. Януковича та зближення України з Білоруссю і Росією. Це вказувало на певну результативність діяльності російських політтехнологів у регіонах компактного проживання національних меншин, що вимагало посиленої уваги до національної проблематики демократично обраного президента [441, с. 65].

Отже, національні меншини України взяли активну участь у президентських виборах 2004 р. Серед них були як прихильники, так і противники Помаранчевої революції. У виборчій кампанії національні меншини використовувалися як один із ключових елементів прирощення електорату. Інформаційна, адміністративна, ресурсна монополія, підтримка Російської Федерації були спрямовані на формування у національних меншин Сходу, Півдня України та Криму хибного образу В. Ющенка як радикального українського націоналіста, що сприяло відносно високому рівню підтримки провладного кандидата. Такі ж

методи використовувалися серед угорців і русинів Закарпаття, румунів Чернівецької області, що знижувало рівень підтримки В. Ющенка серед національних меншин. Водночас під час Помаранчевої революції, за підтримки країн Європи, румунська, частина угорської, єврейська, польська меншини обрали демократичний шлях розвитку України, її зближення з Європейським союзом та НАТО [441, с. 65]. Якби політики засвоїли уроки виборчої кампанії 2004 р., то утрималися б від необачних кроків під час вирішення національних питань у наступному десятилітті, поцінуючи суверенітет, територіальну цілісність і демократичний європейський вибір українського народу. Але цього не сталося і український народ вкотре виборює свою незалежність у двобої з останньою імперією ХХІ ст. – Російською Федерацією.

РОЗДІЛ V. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ДИНАМІЦІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 2004-2010 РР.

5.1 Етнополітичні процеси в Україні після Помаранчевої революції: ідеї-стратегії та нереалізовані проєкти

Євроінтеграційний шлях розвитку, який обрала Україна під час Помаранчевої революції 2004 р., потребував удосконалення законодавства щодо національних меншин, формування концепції державної етнополітики та розроблення основних засад регулювання міжетнічних відносин в Україні для упередження деструктивних проявів у національній сфері. Перед владою «помаранчевих» постало непросте завдання щодо розроблення стратегії розвитку національних меншин, яка б відповідала європейським принципам побудови поліетнічного суспільства, не ігноруючи при цьому ключові інтереси українців як титульної нації. Водночас ситуація в Україні ускладнювалася зовнішнім втручанням, насамперед інформаційним, адміністративним та ресурсним з боку Російської Федерації [439, с.165].

Етнонаціональна державна політика в Україні впродовж 2005–2010 рр. розвивалась на тлі епізодичних проявів ксенофобії та нетерпимості за національною ознакою. За даними громадських організацій у 2009 р. і 2010 р. було зафіксовано відповідно 35–40 і 70 проявів ксенофобії. Дослідження Інституту соціології НАН України указують на зниження рівня толерантності до росіян з 1994 по 2010 рр. відповідно з 80 % до 45 %; євреїв – з 33 % до 11 %; кримських татар – з 9 % до 4 %; ромів – з 11 % до 2 % [247, с. 97].

Поблемами національних меншин у 2001–2004 рр. опікувався Державний комітет України у справах національностей і міграцій, який забезпечував реалізацію державної політики в сфері міжнаціональних відносин і прав національних меншин, репатріантів, біженців та інших категорій мігрантів [737]. Формувалися місцеві структури цього центрального органу виконавчої влади в

Україні в етносоціальній сфері. За короткий термін було сформовано відповідні підрозділи при обласних державних адміністраціях, Київській та Севастопольській місцевих державних адміністраціях, Кабінеті Міністрів Автономної Республіки Крим [482, с. 284]. Після Помаранчевої революції ці підрозділи опинилися в невизначеному становищі. Занепокоєння у експертів та національних громад викликала заява Президента України від 8 лютого 2005 р. про можливу ліквідацію близько 42 структур у статусі державних комітетів, серед яких і Державного комітету національностей і міграції. Щоб недопустити ліквідацію єдиного органу, який забезпечував реалізацію державної етнонаціональної політики, лідери національних рухів направили звернення до керівництва країни про недоцільність нових реорганізацій, а 15 лютого 2005 р. провели нараду за участю голови профільного комітету Верховної Ради України Г. Удовенка, науковців та активістів громадських організацій [490]. Такий крок від влади, на думку громадських активістів і лідерів національних рухів, міг лише поглибити кризу міжетнічних відносин та активізувати деструктивні прояви в Україні. У доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової «Стан дотримання та захист національних меншин» за 2006 р. було зазначено, що для досягнення максимальної ефективності в державній етнонаціональній політиці слід зберегти функціонування Міністерства у справах національностей України. Діяльність Державного комітету в справах національностей і міграцій не могла у повному обсязі реалізовувати етнополітику в Україні [794, с. 12]. Втім його ліквідація могла лише поглибити конфронтацію всередині країни на національній основі.

Водночас дискурс навколо функціонування профільного Держкомітету посилив занепокоєння європейської спільноти. Перебуваючи в Україні з офіційним візитом у червні 2005 р. Верховний Комісар ОБСЄ у справах національних меншин Р. Екеус, звернув увагу на недоцільність ліквідації центрального органу-регулятора міжетнічних відносин та реалізації державної етнополітики. Наступним кроком щодо збереження Державного комітету стала

ініціатива Асоціації національно-культурних об'єднань України провести круглий стіл «Державна етнонаціональна політика в суспільних умовах: кримський вимір» 17 серпня 2005 р. у Лівадійському музеї. За круглий стіл був запрошений Президент України В. Ющенко, який на засідання не з'явився, чим викликав розчарування у представників низки громадських організацій національних меншин [794, с. 12]. Водночас Президент України В. Ющенко в 2005–2007 рр. здійснив кілька кроків для формування профільних інституцій. Серед них – створення Державного комітету в справах національностей і релігій та Ради з питань етнонаціональної політики.

Структурні підрозділи Державного комітету у справах національностей і міграцій були створені при обласних державних адміністраціях та в Автономній Республіці Крим. Найбільш розгалужені підрозділи Державного комітету станом на 2005 р. були в АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Одеській, Львівській та Чернівецькій областях [794, с.12].. Ключовими завданнями цих підрозділів було втілення державної політики в справах національних меншин, формування і реалізація державних і місцевих програм для інтеграції та консолідації етнічних спільнот в українське суспільство [439, с. 166].

«З метою всебічного сприяння збереженню громадянської злагоди в суспільстві, гармонізації міжнаціональних відносин, розвитку етнічної, культурної, мовної та духовної самобутності національних меншин» [801], указом Президента України В. Ющенка від 22 травня 2006 р. було сформовано Раду з питань етнонаціональної політики. Передбачалося створити консультативно-дорадчий орган при Президентові України, який сприяв би реалізації державної етнонаціональної політики. Відповідно до Положення «Про Раду з питань етнонаціональної політики» від 18 липня 2006 р. вона мала розробляти та вносити пропозиції Президенту України щодо формування етнонаціональної політики, сприяти консолідації та розвитку української нації, пропагувати толерантність у міжнаціональних відносинах, не допускати дискримінації на національній основі, аналізувати стан розвитку міжетнічних

відносин в Україні, розглядати проекти законів та інші нормативно-правові акти і державні програми [739]. Але у 2006 р. Рада не розгорнула своєї роботи [789]. Для ефективного функціонування цього органу важливо було долучати широке коло науковців, незалежних експертів, що пришвидшувало б реагування на етнополітичні виклики в країні [344, с. 97].

Одним із ключових інструментів у системі мобілізаційних механізмів формування громадянської ідентичності стало створення консультативно-дорадчих органів у структурі обласних державних адміністрацій. З'явилися Рада з питань етнонаціональної політики Донецької ОДА, Луганська обласна робоча група з профілактики проявів ксенофобії та міжетнічних конфліктів серед молоді, Рада представників національно-культурних товариств Одеської області при Управлінні культури і туризму Одеської ОДА, Регіональна рада з питань етнонаціональної політики Чернівецької області та ін. Фактично на них було покладено завдання консолідації українського суспільства та запобігання деструктивним проявам у сфері національних відносин [609, с. 76]. Проте цим структурним підрозділам так і не вдалося виконати покладені на них завдання з громадянської консолідації, а механізм гармонізації міжетнічних відносин, запропонований Президентом України В. Ющенком, виявився недієздатним. Так, Регіональна рада з питань етнонаціональної політики упродовж 2006–2010 рр. зібралася лише на два засідання [609, с. 76-77].

Враховуючи не лише етнічне різноманіття, а й поліконфесійність України, у 2007 р. постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій» було створено нову структуру, завданням якої мала бути реалізація етнонаціональної політики, регулювання міжетнічних відносин та регламентування політики у релігійній сфері [737]. Комітет утворено на базі Департаменту у справах релігій, який цією самою постановою було ліквідовано.

Упродовж 2007–2010 рр. державна інституція стала головним урядовим органом, який захищав права національних меншин, сприяв вирішенню

проблемних питань у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин. Комітет був покликаний забезпечувати міжетнічний мир, стабільність, а також упереджувати виникнення етнічних конфліктів. Щоб реалізувати поставлену мету, Держкомнацрелігій мав право брати участь у законотворчому процесі, зокрема, в розроблянні державної політики у справах національних меншин [344, с. 94-95]. Свої повноваження на місцевому рівні Комітет здійснював через відповідні органи Автономної Республіки Крим, підрозділи обласних державних адміністрацій та міських у Києві і Севастополі [737]. Проте у 2007 р. структура Державного комітету у справах національностей та релігій була недосконалою, що й позначилося на її роботі. Так, на відміну від попередніх профільних інституцій 1994–2004 рр., де кожна область мала відділи чи управління у справах національностей та міграції, у 2007 р. 3 обласні державні адміністрації мали управління, 6 – окремі відділи, 4 – відділи у структурі різних управлінь, 6 – малі секції, решта – одного держслужбовця, відповідального за реалізацію політики щодо нацменшин [344, с.96]. Звісно, відсутність уніфікованої управлінської системи не сприяла координації урядової етнополітики та знижувала її ефективність на місцевому рівні [439, с. 167].

Упродовж 2007–2010 рр. Державний комітет провів низку заходів, які сприяли розвитку національно-культурних автономій, мов національних меншин, боротьбі зі злочинністю на ґрунті національної чи расової нетерпимості тощо. Зокрема, членами Держкомнацрелігій було ініційовано внесення поправок до ратифікаційного документу Європейської хартії регіональних мов і мов меншин, згідно з якими його положення розповсюджувалися також на мови ще чотирьох меншин: караїмську та кримчацьку, які перебували на межі зникнення та вірменську і ромську, які потребували державного захисту [344, с. 95]. У 2008 р., за ініціативою Кабінету Міністрів України при Державному комітеті у справах національностей та релігій, було створено робочу групу для протидії проявам ксенофобії, етнічної і расової нетерпимості [582, с. 8].

Міністерство освіти і науки України у 2005 р. започаткувало дослідження проблематики національних меншин [369]. Фактично було розгорнуто комплексне вивчення мовно-культурних особливостей, політичної ідентичності етнічних спільнот України для пошуку оптимальних механізмів реалізації державної політики, консолідації суспільства та запобігання проявів ксенофобії. Упродовж 2006–2010 рр. були розроблені такі наукові проекти, як от: «Дослідження особливостей етнокультурного та географічного чинників Східної Таврії у національному розвитку України» у Мелітопольському державному педагогічному університеті; «Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціополітологічний аналіз» і «Румунська мова в Україні та українська мова в Румунії в контексті сучасних європейських інтеграційних процесів» у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича; «Етнокультурні процеси на українсько-білоруському пограниччі» – Інституті мистецтвознавства фольклору та етнології НАН України; «Відродження культурної спадщини кримських татар: мова і література» та «Проблеми ареальної лінгвістики і системного опису кримськотатарської літературної мови» – Таврійському національному університет ім. В.І. Вернадського; «Мова та культура: соціолінгвістичний, прагматичний і комунікативний аспекти їх взаємодії. Взаємозв'язок культур двох сусідніх народів (українці та угорці)» і «Сучасний ономастикон України та національна, соціальна і правова специфіка його відтворення» в Ужгородському національному університеті [369].

Ключовим питанням в Україні впродовж 2005–2010 рр. була модернізація законодавства, яке регулює відносини між різними етнічними групами, зокрема Закону України «Про національні меншини», мовного закону, формування стратегії державної етнонаціональної політики та ін. На думку В. Котигоренка, той факт, що законодавча база, яка регулює права національних меншин, не кодифікована, має своїм наслідком правові колізії і потенційно може сприяти міжетнічним конфліктам [411, с. 40]. Відповідно, це призводить до

деструктивних факторів в українському суспільстві, що, безумовно, є загрозою для національної безпеки. У контексті євроінтеграції, «помаранчеві» мали повністю переглянути державну політику в справах національних меншин, яка б гарантувала національну єдність України, незважаючи на поліетнічність [439, с. 167].

На необхідність модернізації законодавчої бази, яка б регулювала міжнаціональні відносини в Україні, указував Комітет міністрів Ради Європи в резолюції «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» (2003 р.), схваленої на основі висновків Консультативного комітету Ради Європи з питань моніторингу імплементації положень та виконання зобов'язань Рамкової Конвенції про захист національних меншин [794, с. 8]. Так, у резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи №1346 (2003 р.) українській владі нагадали про її зобов'язання, прописані у пункті 12.V та VII Висновку 190 (1995) [683], які були взяті державою під час вступу до Ради Європи. Вони полягали у внесенні у внутрішню юридичну і адміністративну систему принципів Рамкової Конвенції про захист національних меншин [781], Європейської хартії місцевої автономії, а також Рекомендацій Асамблеї 1201/1993 [783].

Потреба вдосконалення законодавства із захисту прав національних меншин стала необхідним чинником для збереження єдності і стабільності українського соціуму. Розмита самоідентифікація соціуму південно-східних регіонів України, яка полягала в позиціюванні себе як громадян СРСР, а не України, становила загрозу єдності в державі. Актуалізувалася потреба зміцнення в свідомості людей ідеї прогресивного динамічного розвитку, що поєднує можливості нації та окремих людей [470, с. 107]. З перемогою Помаранчевої революції європейська спільнота сподівалася, що новий Президент України В. Ющенко зможе вирішити це питання. Втім упродовж 2005–2010 рр. модернізації законодавства в галузі міжнаціональних відносин так

і не відбулося. А декілька Указів Президента у царині національних відносин носили декларативний характер [439, с. 168].

Основними нормативно-правовими документами, які необхідно було затвердити на законодавчому рівні, були Концепція державної етнопонаціональної політики та нова редакція Закону України «Про національні меншини». Вони мали базуватися на суспільному консенсусі та опиратися на підтримку громадських організацій для збереження міжнаціонального миру в Україні [852, с.8].

На державні органи влади покладалося створення дієвих механізмів регулювання етнополітики, узгодження інтересів різних етносів для запобігання ймовірних конфліктів. Відсутність таких механізмів посилювала вірогідність деструктивних явищ усередині країни, а саме: відокремлення окремого народу в державу, геноцид чи депортація цілого етносу [470, с. 108]. У демократичному суспільстві останній варіант неможливий, оскільки до силових методів проти окремого народу вдаються авторитарні чи тоталітарні держави, однак припустимість сепаратизму була досить високою. Зважаючи на це, прийняття Концепції державної етнопонаціональної політики було на часі після Помаранчевої революції.

Як бачимо, за президентства В. Ющенка в 2005–2010 рр. не було прийнято Концепцію державної етнопонаціональної політики. Незважаючи на проєвропейські погляди, «помаранчевій» коаліції так і не вдалося втілити ключові концептуальні засади політики держави в царині національних меншин [439, с. 168]. У 2005 р., за ініціативою народного депутата України Р. Чубарова, вкотре спробували прийняти проєкт Концепції і знову безуспішно [405, с. 58]. Згодом розпочався новий етап її розроблення. У 2008 р. Держкомнацрелігій на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2006 р. № 36579/2/2-06 до Указу Президента України від 28 лютого 2006 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006 р. «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» розробив проєкт Закону

України «Про концепцію державної етнонаціональної політики України» [289]. Остаточний текст законопроекту був схвалений 27 грудня 2008 р. на засіданні Кабінету Міністрів України. На той час розгляд цього законопроекту був актуальним, зважаючи на впровадження в законодавство єдиного понятійного апарату, єдиних принципів, цілей, напрямів та механізмів держави в етнополітичній сфері, що формувало систему запобігання колізіям, через які відбувалося різне тлумачення права у сфері регулювання міжетнічних відносин [658, с. 172]. Учені Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України під час розроблення проекту Концепції указували на важливість реалізації цього документа, оскільки він відповідав запитам держави і суспільства [456, с. 66].

Проект «Концепції державної етнонаціональної політики» мав на меті систематизувати вітчизняне законодавство у сфері міжнаціональних відносин, а також привести його у відповідність до Конституції України та міжнародних документів, які обов'язкові на території України згідно зі статтею 9 Конституції України [289]. Процес систематизації нормативно-правової бази проекту Концепції ґрунтувався на основних положеннях «Конституції України, Законах України «Про національні меншини», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про об'єднання громадян» та ін. [775]. Як бачимо, заплановано було упорядкувати все законодавство, яке регулювало міжетнічні відносини в Україні і визначало механізми реалізації етнонаціональної політики. Втілення в життя концепції передбачало створення умов для консолідації українського народу, забезпечення розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації та національних меншин [775].

Ще одним документом, який мав систематизувати напрацювання в нормативно-правовій базі України та на міжнародній арені в сфері етнонаціональної політики, був проект Закону України «Стратегія державної етнонаціональної політики». Цей документ мав стати підґрунтям для проведення низки заходів спрямованих на консолідацію української нації і національних

меншин [795]. У написаному та відредагованому тексті документа були враховані пропозиції і рекомендації учасників колективного дослідження «Розробка проєкту Стратегії державної етнопонаціональної політики України», над якою працювали науковці Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інституту демографії та соціальних досліджень, Інституту стратегічних досліджень [411, с. 41].

Розроблення проєкту Закону України «Стратегія державної етнопонаціональної політики» передбачало «консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина». [795]. З огляду на відмінності у цивілізаційному виборі між Заходом і Сходом України, документ мав відіграти ключову роль у подальшій інтеграції українського суспільства. Прийняття відповідного документа, ймовірно, не стабілізувало б ситуацію в окремих регіонах України у зв'язку з втручанням інших держав, проте гарантувало б гармонійний розвиток мовно-культурних особливостей етнічних спільнот України поряд з титульною нацією. А це не лише консолідувало б населення, а й сформувало позитивний імідж полікультурної держави [439].

Помічено, що у європейській мовній і правовій традиції поняття «етнопонаціональні відносини» не використовується, оскільки у них є розуміння етнічного як самобутності осіб, груп за певними мовними, культурними, релігійними ознаками, а національне – означення громадянства та держави. В Україні поняття «етнопонаціональне» використовують, щоб уникнути правових колізій, відбиваючи при цьому специфіку поліетнічності громадян України. Разом з тим проєкт пропонував ввести в обіг тлумачення поняття «українська нація», яке б не суперечило Конституції України та відповідало Рекомендації ПАРЄ 1735 від 26 січня 2006 р. [411, с. 41].

Учені Інституту держави і права ім. В. Корецького долучилися до формування концептуального документа, який регулював державну етнопонаціональну політику і сприяв вирішенню важливих проблем національних меншин в Україні. Учасниками цієї наукової установи було сформовано власний варіант Концепції державної етнопонаціональної політики України. У проєкті Концепції, на відміну від проєкту Стратегії державної етнопонаціональної політики України, не було тлумачення поняття «корінні народи», що породжує низку колізій із визначенням місця і статусу етнічних спільнот, почуття національної свідомості яких відображає їхню генезу на території України [411, с. 44; 456, с. 66]. Втім обидва проєкти мали на меті забезпечити реалізацію державної етнопонаціональної політики та консолідувати і розвивати українську націю, її історичну свідомість, мовну, культурну, релігійну самобутність всіх меншин, які проживають на території України. Водночас розробники Концепції наголошували на необхідності модернізації законодавства, яке регулювало міжетнічні відносини. Зокрема, пропонувалося внести зміни до Конституції України і вилучити поняття «корінний народ», конкретизувати та привести у відповідність до норм європейського та міжнародного права Закон України «Про національні меншини в Україні», прийняття Закону України «Про національно-культурну автономію», внести зміни до Закону України «Про правовий статус закордонних українців та ін. [456, с. 72]. На думку авторів, удосконалення низки нормативно-правових актів мало зняти розбіжності українського законодавства з європейським правом [439].

Важливе стратегічне значення для консолідації українського соціуму мала мовна політика в Україні 2005–2010 рр. Як відомо, у 2003 р. прийнято «Програму розвитку та функціонування української мови у 2004–2010 рр.». Реалізовували її Кабінет Міністрів України, Держтелекомрадіо, Держкомнацрелігій, Головдержслужба, Національна академія наук України, Національна академія педагогічних наук, Рада Міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Програма передбачала створення

належних умов для розвитку і розширення сфери застосування української мови, зміцнення її статусу як державної та формування патріотизму серед громадян України. Програма передбачала проведення 40 заходів упродовж шести років, які мали не лише сприяти розвитку української мови на державному рівні, але й на міжнародному, про що свідчить реалізація проекту створення українського сегменту міжнародної лінгвістичної системи. Залучаючи урядові організації, наукові установи, навчальні заклади, передбачалося розширити словникову енциклопедичну базу, сприяти поширенню українського контенту в засобах масової інформації та провести освітні конкурси і наукові конференції для популяризації державної мови [691]. У результаті реалізації програми відбулося формування низки нормативно-правових документів, які регулювали мовне питання в Україні. Зокрема, було розроблено «Концепцію державної мовної політики», проекти Законів України «Про мови», «Про Концепцію державної інформаційної політики». Станом на 2010 р. спостерігалось помітне зростання контингенту учнів і студентів, які навчалися державною мовою. Так, якщо в 2003/2004 навчальному році в дитячих садках навчалося українською мовою 81,9 %, дітей, у школах – 75 %, у професійно-технічних закладах – 67 %, навчальних закладах I–II рівня акредитації – 83,4 %, III–IV – 78,7 %, то в 2010/2011 навчальному році ці показники зросли відповідно до 85,8 %, 82,3 %, 86 %, 90,7 % та 89,7 % [701].

Водночас етномовний чинник став одним із деструктивних елементів в Україні, що ми спостерігаємо і сьогодні. Після революційних подій 2004 р. політичні сили табору В. Януковича, за підтримки Кремля, спільно з низкою проросійських організацій, розгорнули кампанію по наданню російській мові статусу регіональної або навіть другої державної. Маючи особливу електоральну підтримку серед російськомовного населення, насамперед російської нацменшини, «Партія регіонів» запропонувала 15 законопроектів у галузі застосування мов, які надавали російській мові особливого статусу [347, с. 198].

Водночас команда «помаранчевих» також сформувала власне бачення етномовної політики. Виконуючи ключові завдання «Програми розвитку та функціонування української мови в 2004–2010 рр.», Міністерство освіти і науки України (міністр І. Вакарчук) намагалося розширити використання української мови в освітніх закладах, зокрема у вишах. Згідно з листом № 1/9-480, який було розіслано ректорам вищих навчальних закладів, передбачалося системне утвердження державної мови у вищій освіті, наголошувалося на необхідності уникати політизації мовного питання [504].

Етномовна і етнонаціональна політика 2005–2010 рр. мала і певні регіональні особливості. Це пов'язано з компактним розселенням національних меншин, особливо у прикордонних областях, міжнародною політикою України, втручанням зовнішніх сил у внутрішнє життя держави та проявами мовно-культурного сепаратизму, який культивувався окремими місцевими і всеукраїнськими політичними та громадськими організаціями. Так на місцевому рівні (насамперед у південно-східній Україні та Криму), через слабку етнонаціональну політику «помаранчевих» розгорталися етнонаціональні рухи. Одні базувалися на конструктивній позиції розвитку національно-культурної автономії, інші – на деструктивній, закликали до дестабілізації та поширення російського впливу в регіонах.

Фактично після Помаранчевої революції пришвидшувалося формування на ментальному рівні «двох частин країни», які відрізнялися ціннісними орієнтаціями, світоглядними уявленнями та вектором розвитку. Н. Степула, аналізуючи феномен українського суспільного життя, помітила основні відмінності «в цивілізаційних статусах двох частин країни», відмітивши, що західні і центральні регіони головною цінністю вважають державність України, а східні і південні, які, за її визначенням, не вийшли з «льодовикового періоду» советськості, мають протилежні ціннісні орієнтири [262, с. 479].

Упродовж 2005–2010 рр., завдяки державній підтримці громадських організацій національних меншин, вдалося модернізувати етнокультурний

процес в Україні. Це сприяло кількісному зростанню громадських організацій етнospільнот, яких у 2008 р. було 1800, з них 39 мали всеукраїнський статус [262, с. 485]. Здебільшого організації мали аполітичний характер і сприяли розвитку мовно-культурної сфери меншин. Водночас у колі етнospільнот формувалися політичні організації, які вимагали від центральних державних органів розширення прав меншин у регіонах їх компактного розселення. Враховуючи діяльність деяких організацій, спрямовану на порушення конституційного ладу, зокрема, вимоги щодо надання автономії окремим регіонам (русини, угорці вимагали автономію для Закарпаття, румуни – частину Буковини, а росіяни – АР Крим та південно-східні області України), варто припустити, що вони мали певну підтримку ззовні, яка могла допомогти їм дестабілізувати ситуацію в Україні. Це посилювало вплив окремих країн на певні території України, що використовувалося як форма тиску на українські центральні органи влади [439].

Після Помаранчевої революції особливо активізувалися проросійські сили, лідери яких не сприймали програму В. Ющенка та не готові були співпрацювати з ним. Звісно, це спричинило низку проблем на Кримському півострові, які держава не могла розв'язати, не маючи підтримки місцевого парламенту. Серед російського населення, завдяки проросійській пропаганді під час Помаранчевої революції, сформувався образ В. Ющенка як націоналіста, який віддасть Крим татарам. Відповідно побутувала думка, що голос за «помаранчевого кандидата» був тотожним голосу за суверенітет Кримського півострова на чолі з кримськими татарами [979]. Це спричинило низку виступів за федералізацію та проти українського націоналізму під час інавгурації [227, с. 464]. Зокрема, відзначилися антиукраїнською активністю «Русская община Крыма», Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия», «Русский блок» та ін. Упродовж 2006–2010 рр. ці організації, під гаслами дружби з Росією, розхитували суспільно-політичну ситуацію на Кримському півострові для «перетворення Криму на форпост російської політики та «Русского мира» в Україні» [603, с. 522]. Водночас лідери кримських татар, які розділяли програму В. Ющенка під час Помаранчевої

революції, сподівалися, що президент посприє їм у призначенні своїх представників на керівні посади в органах виконавчої влади АР Крим та України [227, с. 462]. Зокрема у 2005 р. сформувався громадсько-політичний рух «Авдет», який підтримував Меджліс. Головним завданням організації стало покращення добробуту кримських татар та відродження духовних цінностей [554, с. 38]. Звісно, організація, разом з Меджлісом, намагалася через Президента України В. Ющенка отримати більше керівних посад в автономії. Але Президент України відкрито не підтримував татар, ймовірно побоюючись несприйняття населенням Кримського півострова цих дій [979].

За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, у 2008 р. відносна більшість кримчан (25,8 % опитаних) вважали, що основною причиною міжнаціональних конфліктів на півострові була некомпетентність влади щодо етнонаціональної політики в Криму. Поширювалася думка (18,6 %) про те, що українська влада навмисно підтримувала міжнаціональне напруження. Найменше було тих, хто вбачав причину конфліктів на території автономії у соціально-економічній та політичній нерівності етнічних спільнот (15 %) і провокативних діяч, заявах представників кримськотатарського національного руху (10,3 %) [663, с. 5]. Фактично наприкінці першого десятиліття 2000-х рр. сформувалися передумови для міжнаціонального протистояння в Криму до яких доклало чимало зусиль керівництво Росії.

До 2004 р. досить активну участь у розробленні та реалізації політики з облаштування репатріантів на Кримському півострові здійснювала Рада представників кримськотатарського народу при Президентіві України. За 5 років роботи, з 1999 р. до 2004 р., вона провела чотири засідання, на яких розроблено комплекс невідкладних заходів для вирішення основних проблем депортованих сталінським режимом осіб, які повернулися в Україну. Однак ключове питання, яке намагався вирішити Меджліс – надання кримським татарам статусу «корінного народу» – не вдалося затвердити на законодавчому

рівні. Після Помаранчевої революції інтенсивність роботи Ради знизилася, а на її зборах зазвичай були присутні не всі члени. Втім кримськотатарська громада проявила значний потенціал до інтеграції на регіональному рівні. Так, станом на 2008 р. серед державних службовців автономії їхня частка становила 7,9 %, у системі районних державних адміністрацій – 12,5 %, у місцевому самоврядуванні – 4,8 %, у фонді майна – 4,3 %, голови селищних та сільських рад – 7,7 %, серед депутатського корпусу АР Крим – 15 % [603, с. 522].

Діяльність організацій національних меншин на Кримському півострові була спрямована не лише на забезпечення політичного самовизначення, а й гарантування мовно-культурного розвитку. Після Помаранчевої революції етнospільноти Кримського півострова акцентували увагу центральних органів влади та автономії на необхідності вирішення мовного питання, проблем освітньої галузі [439].

Кількість російських шкіл в АР Крим упродовж незалежності (до анексії півострова) виросла до 558. Російською мовою навчалося 90 % учнів, українською – 7 %, кримськотатарською – 3 % [459, с. 382]. У 2005 р. кримськотатарською мовою навчалося лише 3472 учні [603, с. 529]. Це пояснювалося насамперед нестачею відповідних педагогічних кадрів. Ключовим завданням держави стала підготовка кримськотатарського вчителя. Навчання педагогів для кримськотатарських шкіл проводили у Кримському інженерно-технічному університеті та Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського [603, с. 529-530]. У 2008 р. на території півострова функціювало 34 школи з трьома мовами викладання – 117 класів, у яких навчалося 1365 учнів. Водночас у Криму функціювала школа з п'ятьма мовами викладання, йдеться про Старокримську школу, де навчання проводили на німецькій, вірменській, болгарській, грецькій мовах [603, с. 528-529]. Засилля російської мови на півострові та відсутність механізму захисту не лише державної української, а й кримськотатарської, караїмської та кримчацької поставило під загрозу їхнє існування в регіоні. Особливістю розвитку освіти

національних меншин упродовж 2005–2010 рр. стала активна участь у її розбудові громадських організацій та інвестування від інших держав.

Важливим аспектом національної єдності в Україні мала стати міжкультурна інтеграція суспільства. Використовуючи міжнародний досвід і поради західних партнерів у галузі управління міжетнічними процесами, Україна зміцнювала міжнаціональні зв'язки, а 2008 рік було проголошено роком міжкультурного діалогу [603, с. 28]. Втім це помітно не вплинуло на зниження рівня конфліктогенності суспільства і, насамперед, через мовне питання. Міжкультурний діалог в Україні ускладнювався проблемами становлення та збереження національної ідентичності всіх етнічних груп [603, с. 258]. Особливого звучання ця проблема набула на теренах Східної України, з її строкатим складом населення за етнічною ознакою. Водночас, незважаючи на зниження частки російського етносу та зростання українців на Сході, проблема русифікації регіону, його спрямованість на союз з Росією не втрачала гостроти.

Враховуючи те, що мовно-культурні традиції окремих етносів можуть бути використані як засіб політичного тиску на Україну, «помаранчеві» після приходу до влади прагнули врегулювати міжетнічні взаємини та вирішити мовне питання. Після прийняття Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» розпочалися спекуляції окремих етнічних спільнот, зокрема росіян, угорців щодо надання їхнім мовам статусу регіональних, незважаючи на ст. 5 цього закону, де відмічено, що українська мова є державною, а отже, її треба використовувати в усіх сферах життя [713]. У «Люблянських рекомендаціях з інтеграції різноманітних суспільств» зазначено, що держава зобов'язана захищати і надавати підтримку з розвитку мов національних меншин, водночас етнospільноти поділяють з титульною нацією відповідальність за участь у політичному, економічному, культурному, соціальному житті всього суспільства. Відтак, це означає, що меншини зобов'язані володіти державною мовою [726]. У проєкті Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» державна мова була

визначена чинником консолідації українського народу [658, с. 173]. Отже, захищеність мов національних меншин, задекларована «Європейською хартією регіональних мов або мов меншин», не означала автоматичного надання їй статусу регіональних, а посилення на Хартію було спекулятивним. Причиною цього, на думку В. Котигоренка, стала відсутність адекватного для українських реалій визначення термінів «регіональні мови» чи «мови меншин», що, своєю чергою, призвело до системних вад запроваджених правових норм [411, с. 40].

На території Донбасу, де сконцентрована група нацменшин, а саме: білорусів, греків, німців, болгар, поляків, татар, євреїв, зберігалася етнічна самосвідомість, проте і серед них поширювалася русифікація. Згідно з даними перепису населення 2001 р. російську мову рідною вважали 95,9 % євреїв, 91,3 % греків, 88,7 % німців, 86,8 % болгар, 75,7 % поляків, 73,9 % татар, 72,2 % молдован. Незважаючи на русифікаторські тенденції в регіоні, зростала кількість етноспільнот, які вважали українську мову рідною [331]. Процеси русифікації позначилися на політичній та національно-культурній самоідентичності населення регіону [439].

Толерантне запровадження української мови в суспільному житті 2005–2010 рр. і українізація державних органів натрапили на шалений опір прибічників двомовності. До того ж, «помаранчеві» досить кволо запроваджували низку мовних заходів, які носили здебільшого декларативний характер. Нехтувалося прийняття нової редакції закону про мови, надання чинності Концепції державної мовної політики та запровадження заходів з вжитку української мови у різних сферах суспільства. Водночас поглиблювалася конфронтація між україномовним та російськомовним населенням, яке пояснювалося значним відсотком етнічних росіян, які проживали на Сході, Півдні України та в Криму. [458, с. 203-204]. У східних регіонах України в 2006–2007 рр. показник ідентифікації населення як громадян України сягав 34 %, як мешканців свого міста чи села – 19 %, як жителів свого регіону – 27 % і як громадянина колишнього СРСР – 14 %. [609, с. 64]. Більшість етнічних росіян не

підтримували євроінтеграційних прагнень В. Ющенко та ідентифікували себе як жителів регіону чи громадян СРСР або Росії. Те саме стосувалося і російськомовних українців південного сходу України. Лише 8,4 % російської меншини під час Помаранчевої революції підтримували протести [580, с. 70]. Отже, більшість росіян та російськомовне населення у постмайданний період, під впливом кремлівської пропаганди, вбачала в усьому українському загрозу їхній ідентичності та зв'язкам з Росією, а отже в цих регіонах «українське» асоціювалося з «націоналізмом», «радикал-патріотизмом». Враховуючи це, з 2006 р. проросійські сили активізувалися у південно-східних регіонах України та в Криму для визнання російської мови як другої державної. Так, за підтримки низки обласних і міських рад Сходу і Півдня України було ухвалено рішення про надання російській мові статусу регіональної [458, с. 204]. Прокуратурою регіону було здійснено спроби опротестувати ці рішення прийняті депутатами Луганської та Донецької обласних рад, але безуспішно [227, с. 627].

Крім того, Донецька міська рада у 2008 р. ухвалила рішення, яке перешкоджало «збільшенню кількості україномовних учнів, розширенню мережі україномовних шкіл і класів» [559, с. 89]. Усе це негативно впливало на розвиток державної мови в освітніх закладах східних регіонів країни. Станом на 2008 р. у Донецьку функціювало лише 34 україномовні школи і 649 класів із навчанням українською, де нараховувалося 15 140 учнів або 21 % від загальної кількості школярів [559, с. 89]. Чимало навчальних закладів мали лише формально статус «шкіл з українською мовою викладання». За іншими даними у 2005 р. в Донецьку українською мовою навчалося 17,1 % учнів, у Маріуполі – 14,7 %, у Макіївці – 4 % [227, с.628]. У 2006 р. Луганська обласна рада надала російській мові статус регіональної. Але Донецький апеляційний суд визнав це рішення незаконним. У Харкові в 2007 р. міська рада прийняла статут територіальної громади, у якому закріплювався регіональний статус російської мови [347, с. 199]. Таким способом формувалися умови для засилля російської мови в регіоні, а невдала етномовна політика за президентства В. Ющенко лише сприяла цьому.

Водночас місцева еліта Донбасу, ймовірно однобічно керуючись «Європейською хартією регіональних мов або мов меншин», перешкождала розвитку української мови та сприяла подальшій русифікації краю. Оскільки їхні рішення суперечили чинному українському законодавству, то на практиці це призводило до подальшого поглиблення міжетнічного конфлікту в Україні [439].

Найгостріше мовно-культурна проблема постала на південномусході країни та в АР Крим. Для зміцнення міжетнічної злагоди у цих регіонах, відділи у справах національностей та міграцій обласних державних адміністрацій проводили національно-культурні, мистецькі заходи, форуми, відзначання національних свят та пам'ятних дат. Зокрема в Донецькій області щороку проходило свято «Джерела рідної мови», фестиваль «Співдружність» (2005 та 2007 рр.), міжрегіональний форум народної творчості національних меншин «Благоднина єднання» (2004 та 2006 рр. у Тельманівському районі), а також відзначання днів вірменської, білоруської, польської, грузинської культури [654, с. 79-80]. На Миколаївщині досить активну роботу серед етнічних меншин проводила Рада національних товариств Миколаївської області. Організація входила до Ради національних товариств України та Європейської мережі організацій «UNITED for intercultural action» («Об'єднання за міжкультурну взаємодію»). Найбільшої популярності на Миколаївщині набув «Всеукраїнський фестиваль національних культур «Дружба», який у 2005 р. відзначений дипломом Міністерства культури і туризму України у номінації «Культурно-мистецький проєкт». Водночас у 2005–2010 рр. було організовано низку науково-практичних конференцій, зокрема, «Права людини в Україні» (2005), «Права національних меншин в Україні» (2007), «Трагедія Голокосту на Миколаївщині», «Українська мова і національні меншини» (2008) тощо [888].

Водночас місцеве самоврядування Миколаївщини також потрапило під вплив ідей «русского мира» і надало російській мові особливого статусу в регіоні. У 2008 р. на сесії міської ради було затверджено програму з підтримки російської мови і культури у Миколаєві на 2008–2011 рр. Зокрема,

передбачалося використання російської мови на рівні з українською згідно з побажаннями територіальної громади [227, с. 530].

Керівництво країни намагалося залучити південно-східні регіони України до розвитку державної мови. На це була націлена Програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004–2010 рр., затверджена рішенням спільного засідання Міністерства освіти і науки України та колегії обласної державної адміністрації у 2003 р. [331, с. 272]. Завдяки реалізації цієї програми у Донецькій області кількість дошкільних навчальних закладів з навчанням українською мовою зростає до 844, загальноосвітніх – до 750 [701]. У Луганській області станом на 2004–2005 навчальний рік з 729 шкіл 174 були з російською мовою навчання, 354 – з двома мовами навчання, решта – україномовні. У 2009–2010 навчальному році знизилася кількість загальноосвітніх навчальних закладів з російською і двома мовами навчання – 152 і 291 відповідно [331]. Водночас, програма, незважаючи на україноцентричний характер, не суперечила праву національних меншин на навчання рідною мовою. Їхнім навчанням у системі загальної середньої освіти опікувалася не лише держава, а й нацменшина. Проте у Донецьку місцева влада перешкоджала розвитку україномовних освітніх закладів. Зокрема, рішенням міської ради «Про хід виконання Комплексної програми розвитку освіти Донецька на 2006–2010 рр.» було заборонено розширювати мережу україномовних шкіл і дитячих садків [347, с. 198], хоча розпорядженням голови Донецької обласної адміністрації В. Логвиненка «Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 р.» [331, с. 272], передбачалася підтримка української мови в державних установах області та освітніх закладах.

Слабкі державні позиції на Південному Сході України сприяли активізації проросійських радикальних сил, які поширювали сепаратистські настрої. Так у листопаді 2006 р. представники організації «Донецька республіка» організували збір підписів для проведення всеукраїнського референдуму щодо федералізації

[227, с. 631]. Місцева влада і правоохоронні органи не відреагували на ці виклики, що засвідчило не лише професійну неспроможність правоохоронних органів, а й пряму співпрацю з проросійськими силами [439].

Політика щодо національних меншин на місцевому рівні висвітлювалася через обласне телебачення і радіо, а також газет «Життя», «Донецькі новини», «Місто» та ін. Водночас позиція центральних і місцевих органів влади з питань міжетнічних відносин розкривалася і в друкованих органах національних меншин Донецької області, а саме: газети «Елліни України», «Хронос», «Наше життя», «Поляки Донбасу», «Вірменський вісник», «Мінору», «Барум Ашем» та ін. [794].

Важливе значення у національно-культурному житті Донбасу мали громадські організації національних меншин. У роки незалежності їхня кількість з року в рік зростала. У 2005 р. у Донецькій області нараховувалося 137 національно-культурних товариств, у 2007 – 148 [603, с. 238]. Станом на 1 січня 2008 р. на території Донецької області нараховувалося 152 товариства, 2 з яких мали статус всеукраїнських, 34 – обласних, 84 – міських, 14 – районних, 18 – сільських. Зареєстровані ці об'єднання у 20 містах та 11 районах Донецької області [331, с. 290]. Найбільшу чисельність громадських об'єднань у регіоні мали греки – 44 товариства. У області функціювали громадські об'єднання німців, євреїв, але найактивнішими були російські організації. Саме російські організації у середині 2000-х рр. використовували етнокультурні та мовні гасла, у яких відображувався проросійський вектор розвитку [331, с. 291]. На Луганщині в цей період діяло 40 національно-культурних товариств, які були представлені найбільшими традиційними національними меншинами (росіяни, євреї, роми та ін.) та етнічні групи мігрантів, що перебували на етапі становлення (вихідці з Кавказу, Африки, Індії та ін.) [603, с. 238].

Проте особливо високий рівень самоорганізації національних меншин спостерігався на Закарпатті. У 2005 р. в регіоні діяло 128 громадських організацій національних меншини: 28 угорських, 10 російських, 4 румунських,

6 словацьких, 11 німецьких, 35 ромських, 4 єврейських, 19 русинських, 2 вірменські, 2 грецькі, 2 азербайджанські, по одній польська, білоруська, чеська, болгарська, австрійська [363, с. 595].

У 2007 р. сесією обласної ради Закарпаття було розроблено і затверджено «Програму забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007–2010 роки», метою якої стало повніше задоволення етнокультурних потреб національних меншин регіону [259].

Підтримавши В. Ющенка під час Помаранчевої революції, національні меншини претендували на отримання керівних посад у регіоні та розгортання принципово нової етнонаціональної політики, спрямованої на заохочення розвитку національно-культурної автономії. Постпомаранчева зневіра та розчарування діями нової влади лише посилювали автономістські і сепаратистські настрої в регіоні. До цього слід додати ігнорування державою проблем субетносів. Держава мала б стимулювати розвиток мовно-культурних традицій субетносів Закарпаття, зокрема бойків, лемків, гуцулів та русинів. Звісно, політизація русинського руху носила дестабілізувальний характер [234, с. 106]. Русинські організації, які «свободу слова» розцінювали як можливість проведення антидержавних акцій, активізували свою діяльність в надії отримати визнання та автономію. Так, 25–27 вересня 2005 р. в Ужгороді була організована міжнародна науково-практична конференція «Карпатська Русь – духовність і культура». Ініціаторами заходу виступили Міжнародний Карпатський Інститут, Міжнародна Кирило-Мефодіївська слов'янська академія та Асоціація русинських організацій «Сойм Покарпатських Русинів» на чолі з Д. Сидором [227, с. 707]. На цьому заході мала місце антиконституційна риторика, зокрема, деякі учасники конференції закликали русинів активніше долучатися до масових заходів [439].

Русинський рух фактично діяв у двох напрямках: проросійському та проєвропейському. Якщо у першому випадку діяльність русинських організацій зводилася до визнання національності русинів та надання їм культурно-

територіальної автономії, то у другому випадку ключовим напрямом було узаконення окремого етносу «русини». На державному рівні вже була зроблена спроба затвердити статус етноменшини у 2005 р. за ініціативою КПУ (комуністичної партії України). Тоді комуністи, ймовірно, мали на меті дестабілізувати ситуацію у Закарпатті, провівши через Верховну Раду України Постанову «Про русинів в Україні», «Про визнання національності «русин» [571]. Як відзначає В. Адамович, позицію русинів у регіоні підтримувала і соціалістична партія О. Мороза, яка взяла на себе роль їхнього захисника [227, с. 708].

Русинські організації проросійського напрямку шукали підтримки в угорської меншини. Після виборів 2006 р. угорські політичні партії, які мали своїх представників у обласній раді Закарпаття, підтримали русинів, сформувавши свій політичний табір, який відверто поширював сепаратистські ідеї. Як наслідок, завдяки залученню коштів з обласного бюджету, ідеї русинів, зокрема, щодо надання автономії Закарпаттю, розповсюджувалися через ЗМІ. Ці та інші ідеї, які представники радикальних організацій висловлювали в інтернет-виданнях, можна розцінювати як антиконституційні [639, с. 116-117]. Водночас нерішучість органів влади, відсутність адекватної відповіді правоохоронців та стратегії державної етнонаціональної політики, лише провокували розвиток автономістських та сепаратистських настроїв, посилювали дезінтеграційні процеси в українському суспільстві.

Враховуючи загальноукраїнську політичну кризу, нездатність команди «помаранчевих» успішно проводити внутрішню політику, русинським організаціям вдалося реалізувати одну із своїх цілей. На сесії Закарпатської обласної ради 7 березня 2007 р. було ухвалено рішення про внесення етноніму «русин» до переліку національностей регіону. На думку О. Майбороди, крок із визнанням русинів як окремого етносу є нічим іншим як політичною спекуляцією на ґрунті подвійної ідентифікації [363, с.585]. Водночас М. Панчук відзначав, що це рішення було некоректним з політичної точки зору. Відповідно

до Закону України «Про національні меншини» нації формуються в результаті тривалого процесу самоусвідомлення громадян і, відповідно, не можуть утворитися через постанови місцевих чи центральних органів влади [639, с.86-87]. Ця постанова була затверджена з порушеннями норм українського законодавства. Обласні ради не мають повноважень приймати такого роду рішення. Втім, незважаючи на це, обласна прокуратура не опротестувала його, а зі сторони СБУ не було адекватної реакції щодо цього випадку. Лише Рахівська районна рада звернулася до Президента України, Верховної Ради України та Генеральної Прокуратури України з вимогою скасувати це рішення, обґрунтовуючи це тим, що русини є частиною гуцульського субетносу, який є складовою українського етносу [227, с. 710]. Очевидно, що влада на місцевому рівні намагалася умиротворити радикальні русинські організації. Втім, ймовірно, відсутність реакції зі сторони правоохоронців може пояснюватися слабкістю і нерішучістю представників центральних органів влади та автономістськими тенденціями серед закарпатської політичної еліти. Цей крок зі сторони обласної ради лише посприяв дестабілізації у регіоні та посиленню автономістських настроїв окремих етнічних груп.

Спроби пожвавити регіональний сепаратизм у Закарпатті упродовж 2005–2010 рр. були невдалими через відсутність соціальної бази політичного русинства, конфлікти всередині русинського руху та несприйняття громадськості регіону [439]. На тому етапі активізувалися угорські реваншистські рухи, які негативно вплинули на відносини української та угорської громад [639, с. 120]. Під час виборчої кампанії 2006 р. прослідковувалася поляризація електоральних вподобань громадян України, зокрема, у Закарпатті. Треба відзначити, що угорська меншина також була представлена політичною силою під час виборчої кампанії 2006 р. Зокрема, у лютому 2005 р. було зареєстровано «Партію Угорців України», а у березні 2006 р. – «Демократичну Партію Угорців України». Однак під час виборів представники угорської меншини не потрапили до парламенту. Натомість

українські сили, використовуючи протистояння між двома угорськими політичними силами, мали змогу частково заручитись підтримкою угорської громади [910]. Втім високий рівень самоорганізації у регіоні дав змогу представникам угорських політичних сил пройти до місцевого самоврядування. «Партія Угорців України» здобула 71 місце у радах регіону різного рівня, зокрема 5 депутатських мандатів до Закарпатської обласної ради, 7 – до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської та 27 – до Берегівської районних рад, а також 3 місця до міської ради Виноградівська, 2 – до Мукачева, 4 – до Чопа, 3 – до Тячів, 8 – до Берегова. Дещо нижчі показники були у «Демократичної Партії Угорців України», яка на Закарпатті здобула 45 депутатських мандатів: 4 до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської та 25 до Берегівської районних рад і до Тячівської та Берегівської міських рад 3 і 6 відповідно [363, с. 574].

Угорська меншина, яка свого часу підтримала В. Ющенка під час Помаранчевої революції, була розчарована процесами реформації в освітньо-культурній сфері [597, с. 419]. Зокрема, лідери угорського руху виступали за надання статусу двомовності в регіоні, мотивуючи це компактним проживанням етносу у Закарпатті. Відзначимо, що згідно з даними соціолінгвістичних опитувань 2008 р. угорське населення Закарпаття в побуті використовувало рідну мову. Українською чи російською переважно спілкувалися з чиновниками, працівниками банку, правоохоронцями тощо [515, с.164]. Відсутність стратегії та невдала державна етнонаціональна політика лише посирили автономістські настрої угорської меншини. Угорщина підтримувала прагнення представників діаспори в Україні на формування територіально-культурної автономії, надаючи політичну, матеріальну та інтелектуальну підтримку [571].

Упродовж 2005–2010 рр. активізувалися радикальні угорські організації, діяльність яких суперечила українському законодавству. Так, на виконання вимог угорських радикалів, на Мукачівському замку було встановлено стелу Турула. В Угорщині цей пам'ятний знак є символом угорського ревізіонізму.

Також на установах місцевого самоврядування та інших держустановах населених пунктів Закарпаття, де компактно проживають угорці, було вивішено національний прапор їхньої країни [639, с. 118]. Угорські радикальні рухи, поряд із русинськими, загрожували територіальній цілісності України. Держава зобов'язувалася вжити відповідних заходів для запобігання цьому, залучивши спецслужби [439].

Одещина також стала одним із регіонів, де досить активну участь у громадсько-політичному житті брали національні меншини. На території регіону проживали росіяни, болгари, молдовани, гагаузи, роми, румуни, поляки, албанці. У регіоні етнічний чинник відіграв помітну роль в утвердженні соціально-політичної стабільності [234, с. 205]. Це пояснюється значною різноманітністю етнічного складу населення Одеської області. Тому державна та регіональна політика мала спрямовуватися на консолідацію суспільства.

Національна різноманітність регіону та компактне проживання окремих меншин під час Помаранчевої революції зумовлювали формування потужного підґрунтя для сепаратизму за сприяння Російської Федерації. У 2006 р. депутати обласної ради намагалися протягнути рішення про особливий статус російської мови в регіоні, проголосувавши за розпорядження «Про реалізацію на території Одеської області конституційних норм і положень законів України “Про мови в Українській РСР”» зі змінами і «Про ратифікацію європейської Хартії регіональних мов чи мов меншин» [227, с.529]. У такий спосіб депутати не лише закріпили статус російської мови, як мови міжнаціонального спілкування в регіоні, а й визнавали особливий статус мов національних меншин у районах їх компактного проживання. При цьому у розпорядженні не зазначалося, що російська мова матиме статус регіональної [439].

У Чернівецькій області, згідно з даними перепису населення за 2001 р., проживали румунська, молдовська, російська, єврейська, німецька, білоруська, польська меншини. Найчисленнішою та політично активною була румунська національна меншина. У 2004–2005 рр. румунська громада у Чернівецькій

області володіла найрозвинутішою мережею національно-культурних товариств [227, с. 812]. Станом на 2009 р. їхня кількість становила 13 із 22 національно-культурних товариств регіону [693]. Діяльність цих організацій була спрямована на задоволення національно-культурних потреб своєї громади. Для досягнення поставлених цілей товариства активно співпрацювали з державними органами влади. У результаті такої взаємодії у регіоні вдалося розробити та реалізувати Програму підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007–2009 рр., а також провести літературно-мистецьке свято «Емінісчіана», традиційне свято румунської мови «Лімба ноастре чя ромине» (Товариство румунської культури ім. М. Емініеску), європейські дні молоді в Чернівцях (Ліга румунської молоді «Жунімя») та ін. [462, с. 293-294].

Освітня мережа Чернівецької області, станом на 2008/2009 навчальний рік налічувала 450 шкіл, з яких 356 були україномовні, 77 – з румунською мовою навчання, 1 – російською, 13 – з українською та румунською і 3 з українською та російською [693]. Упродовж 2006-2009 рр. за державної підтримки відбувалося будівництво румунських навчальних закладів. Так, у 2006 р. було уведено в експлуатацію окремих корпус «А» Новоселицької гімназії, розрахований на 130 місць. Кошторисна вартість становила 1100 тис. грн. Того ж року було відкрито школу-сад на 60 місць у Дубово Сторожинецького району, на яку витрачено 2191 тис. грн. Упродовж 2008 р. були введені в експлуатацію школи в селах Панка, Зруб-Комарівці, Петричанка, Купка [693]. Це свідчить про спроби держави інтегрувати румунське суспільство в український соціум, надаючи змогу розвивати власну мовно-культурну ідентичність.

Водночас у місцях компактного проживання румунської громади мали місце прояви сепаратизму. Вони були пов'язані не лише з суперечками навколо шельфу Чорного моря, але й з тим, що Румунія першою розпочала процес євроінтеграції. Підігрівалися міжетнічні конфлікти на Буковині й завдяки суперечкам політиків. Зокрема, народний депутат від «Партії регіонів»

I. Попеску у 2006 р. розкритикував жителів молдовського села Ванчиківці Новоселицького району Чернівецької області за те, що вони хотіли віддавати дітей до українських шкіл [227, с. 529]. Так представники влади лише розхитували ситуацію в регіоні.

Отже, відсутність розгорнутих стратегій змін, реорганізації системи управління країною, лише часткове оновлення кадрів не могли не позначитися на перспективах розвитку держави у 2005–2010 рр. Запізнілі проекти, угоди про регіональний розвиток і програми дій уряду все ще мали характер політико-агітаційних акцій. У зв'язку з відсутністю конкретного плану дій, стратегій розвитку, впродовж 2005–2010 рр. не вдалося інтегрувати багатоетнічну та політично різноманітну Україну [385, с. 447]. Відсутність стратегії етнонаціональної політики, концепції мовної політики, нездатність модернізувати законодавство щодо національних меншин зумовлювали один за другим провали у внутрішній політиці «помаранчевих» [439]. Користуючись цим, деякі національні організації, за підтримки окремих депутатів чи зовнішнього сприяння сусідніх країн, активізували свою діяльність, яка виходила за межі чинного законодавства. Причиною появи сепаратистських та автономістських гасел в окремих регіонах України, зокрема на Кримському півострові, Донбасі, Закарпатті, окремих районах Чернівецької області, стало невтручання держави в етнополітичні процеси та невдалі заходи або взагалі їх відсутність під час відкритих проявів сепаратизму. Події 2014 р., а саме: російська окупація Криму, агресія на території Донецької та Луганської областей – ще раз підтверджують думку дослідника В. Ткаченка про те, що державні діячі України, лідери партій погано засвоїли уроки історії і практично не використовують досвід минулого у своїй діяльності [625, с. 20].

5.2 Складники суспільно-політичного життя України 2005-2010 рр.: міжетнічний діалог і прорахунки внутрішньої політики

Проевропейський вектор розвитку, який обрала Україна після революційних подій 2004 р., потребував удосконалення законодавства щодо національних меншин, формування концепції державної етнополітики та розроблення основних засад регулювання міжетнічних відносин в Україні. Перед новою владою постала низка завдань у царині національних меншин відповідно до європейських принципів розбудови українського суспільства. Водночас ситуація в Україні ускладнювалася зовнішніми чинниками, насамперед, інформаційним, адміністративним та ресурсним впливом Російської Федерації, а також внутрішньополітичними конфліктами, у яких етнічні спільноти та національне питання використовували як інструмент політичного протиборства.

Як відомо, останній рік президентства В. Ющенка позначився низкою суперечливих рішень, які поглиблювали конфронтацію в суспільстві. Йдеться насамперед про тогочасну етнонаціональну політику, яка не увінчалася прийняттям важливих нормативно-правових документів, зокрема Концепції державної етнонаціональної політики. Тогочасні заходи державних органів у справах національних меншин мали переважно декларативний характер і підтверджували нерішучість Президента і його нездатність сформувати чітку позицію в царині етнонаціональних відносин. Водночас уже в 2008–2010 рр. спостерігалася низка конфліктів між представниками різних етнічних груп, які провокували поширення автономістських та сепаратистських ідей у прикордонних регіонах (Крим, Донбас, Закарпаття, Буковина).

Президент України В. Ющенко, який мав змогу консолідувати українське суспільство та інтегрувати його до європейської спільноти, не зміг цього зробити через низку обставин. Серед них слід назвати постійні спекуляції та загравання опонентів президента з нацменшинами, які обіцяли розв'язати мовне, національно-культурне питання, що підвищувало градус напруження у

відносинах між представниками різних етносів. «Помаранчеві» виявилися неспроможними протистояти цим деструктивним чинникам. Водночас провали у внутрішній політиці зумовили зниження рівня довіри до В. Ющенка як національного лідера, а саме: у 2008 р. він становив 23,3 %, у той час як у 2005 р. був 49,2 % [593, с. 109].

Дослідження соціологів упродовж 2005–2010 рр. розкривають характерні суспільні настрої населення різних регіонів. Згідно з даними опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 90 % респондентів вважали Україну своєю Батьківщиною; 99,5 % бачили майбутнє свого регіону у складі України. За винятком Кримського півострова абсолютна більшість населення підтримувала територіальну цілісність України та ідею єдності, незважаючи на ментальні відмінності між жителями окремих регіонів [262, с.486-487]. Отже, громадяни України, за винятком Криму, загалом були патріотично налаштовані і виявляли високий рівень підтримки територіальної цілісності та єдності України [603, с. 520]. Втім інше дослідження, проведене компанією Research and Branding Group у травні 2011 р., засвідчило, що більшість населення (68 %) була впевнена в тому, що в Україні не було сформовано національну ідею [262, с. 487]. У період свого президентства В. Ющенко намагався зробити євроінтеграцію національною ідеєю, яка мала б об'єднати всі регіони країни [593, с. 110]. Незважаючи на першу перемогу демократичних сил у 2004 р., подальша невдала політика щодо консолідації поліетнічного населення України була зумовлена не лише нерішучістю лідерів «помаранчевого табору», але й відсутністю ідеї національного єднання.

Відомо, що з перемогою Помаранчевої революції, етноспільноти України отримали надію на національно-культурний розвиток у межах країни та змогу активно брати участь у державотворенні. Наприкінці каденції В. Ющенка спостерігалось зростання інтересу етнічних спільнот до вивчення та розвитку власної культурної спадщини. Так, у 2008 р. завдяки залученню коштів місцевого бюджету, по всій території України було відкрито 3 тис. недільних

шкіл з вивчення рідних мов, звичаїв і традицій. У 2009 р. в Україні сформувалася потужна мережа національних громад, яка нараховувала 1800 об'єднань [817, с. 370].

Етнічні спільноти, які у третьому турі президентських виборів 2004 р. підтримали В. Ющенка, поступово розчаровувалися внутрішньою політикою «помаранчевих». Причиною цього стали не лише відсутність концепції, стратегії етнонаціональної політики та умов для розвитку національно-культурної автономії меншин, а й випадки ксенофобії, на які не завжди адекватно реагували правоохоронці. Зростання рівня нетерпимості за національною ознакою спостерігалось в Україні у 2007 р. [584, с. 7]. Були випадки негативного ставлення до вихідців із Кавказу, Африки, Азії, а також ромів. Так, у 2006 р. в Україні було зафіксовано 14 нападів на расовому чи етнічному підґрунті та 2 вбивства, у 2007 р. – 87 нападів і 6 вбивств, у 2008 р. – 83 напади та 4 вбивства. [505]. Зростання рівня ксенофобії частково пов'язано з діяльністю деяких політичних сил. Після перемоги В. Ющенка на президентських виборах у 2004 р. політичний табір його опонента В. Януковича проводив інформаційну кампанію з висвітлення «помаранчевого» лідера як націоналіста і ксенофоба. Звісно, це мало певний вплив на формування негативного іміджу В. Ющенка та посилювало напруження у регіонах компактного розселення національних меншин.

Важливим засобом поширення нетерпимості на національному чи расовому ґрунті стала діяльність низки організацій. Їхня активізація спостерігалася у другій половині 2000-х рр. За інформацією СБУ, окремі організації «скінхедів» підтримувала російська сторона, зокрема, «Український рух проти нелегальної міграції» [311, с. 257-259]. Упродовж 2007–2010 рр. факти розпалювання національної ворожнечі мали місце на Кримському півострові, Одещині та Закарпатті. Особливо поширеними були антисемітські настрої. Про це свідчить публікація відверто антисемітської статті «Убей лучшего из гоев» у видавництві «Наше діло», у зв'язку з чим Приморський суд Одеси у 2007 р. виніс вирок

автору. У 2008 р. СБУ викрила одну із расистських груп, яка збиралася здійснити вибух біля хоральної синагоги та організувати низку акцій з побиття євреїв і представників інших неслов'янських національностей. Доведено, що діяльність таких організацій породжувала етнічну дезінтеграцію та була потужним важелем зовнішньополітичного впливу Росії на внутрішню ситуацію в Україні [584, с. 43-46].

Прийнята у 2007 р. «Стратегія національної безпеки» передбачала збереження і розвиток духовних, культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності. Водночас окреслювала коло державних заходів, спрямованих на консолідацію українського суспільства, пошук міжкультурного діалогу, усунення бар'єрів конфесійного, мовного та регіонального характеру на основі дотримання конституційних прав і свобод громадян, забезпечення пріоритетного розвитку української мови і культури, а також захист мови та культури всіх етноспільнот, зокрема й російської [338, с. 56]. Отже, вбачаючи певні ризики для суверенітету і територіальної цілісності України в посиленні міжетнічного напруження, «помаранчеві» намагалися зміцнити єдність країни впровадженням європейських демократичних цінностей.

Поширення проявів ксенофобії в Україні змушувало керівництво країни на державному рівні визнати цю проблему та шукати механізми протидії їй. Міністерство внутрішніх справ України 31 травня 2007 р. ухвалило «План заходів МВС України щодо протидії расизму на період до 2009 року». Більшість заходів мала превентивний характер, а саме: виявлення радикальних молодіжних угруповань та організацій, проведення профілактичної та пояснювальної роботи серед молоді, забезпечення правопорядку в місцях компактного проживання іноземних представників тощо [590, с. 83]. Водночас Президент України В. Ющенко 11 квітня 2008 р. закликав керівництво ГПУ та МВС вжити ефективніших заходів щодо протидії злочинам, пов'язаним з дискримінацією [505]. Проте Генеральна прокуратура вважала, що системних проявів ксенофобії

в Україні не існувала, мали місце лише поодинокі випадки. Втім у Європейській комісії проти расизму та нетерпимості наголошували на тому, що масштаби цієї проблеми недооцінені, оскільки частина випадків нетерпимості була перекваліфікована на хуліганство [312, с. 285]. У Комітеті ООН з прав людини в 2007 р. висловили занепокоєння відсутністю в Україні ефективної боротьби з етнічною та расовою дискримінацією. У групі ризику перебували роми, кримські татари, євреї, вихідці з мусульманських країн, біженці з Африки й Азії [793].

У СБУ в 2007 р. було створено окремий підрозділ, завданням якого стало виявлення і припинення дій, спрямованих на розпалювання національної ворожнечі. Зокрема щодо цієї проблематики були проведені круглі столи, на яких обговорювали стратегічні питання в царині захисту прав національних меншин. У 2009 р. було ініційовано створення робочої групи у складі представників спецслужб та етнічних громад, яка мала вжити низку заходів із запобігання розпалюванню національної ворожнечі на Київщині. Втім інформації щодо створення відповідних структурних підрозділів у інших регіонах України за президентства В. Ющенка не було виявлено [770, с.16].

2008 р. Президент України В. Ющенко проголосив роком міжкультурного діалогу для формування коректного і толерантного ставлення до представників інших національностей [603, с. 28]. Але заходи української влади, спрямовані на посилення міжетнічної злагоди, виявилися малоефективним, а найбільш конфліктогенним чинником лишалося мовне питання.

На тлі наявних етнополітичних процесів більшість населення була впевнена в тому, що держава не запроваджує дієвих механізмів врегулювання міжетнічних протиріч, а це лише провокує зростання конфліктів на національному ґрунті. Як уже відзначалося, Уряд України робив спроби реалізувати «План заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2008–2009 рр.». Передбачалося відразу сформувати спеціальний орган, який би координував протидію проявам дискримінації за національною, расовою чи релігійною ознаками. Окрім того, Кабінетом Міністрів України в

2008 р. було прийнято рішення про створення Міжвідомчої робочої групи з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості в структурі Державного комітету в справах національностей та релігій [582, с.8]. Розроблення та реалізацію проекту положення цього органу було покладено на Держкомнацрелігій, Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти і науки, СБУ, МКТ, Держкомтелерадіо, Міністерство сім'ї, молоді та спорту [734]. Згідно з положенням «Про Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості» до кола її завдань входили вивчення стану проявів ксенофобії, міжетнічної і расової нетерпимості в Україні, розроблення програм та концепцій протидії негативним проявам, сприяння розвитку міжнародного співробітництва у цій галузі [736]. Виконавчий директор Української Гельсінської спілки з прав людини В. Яворський (обіймав посаду до 1 лютого 2012 р.) зазначав, що створення цієї інституції не стало ефективним засобом розв'язання проблем дискримінації, оскільки її рішення мали рекомендаційний характер. Водночас правозахисник вважав за доцільне створити незалежний орган у системі виконавчої влади, який мав би право виносити рішення, обов'язкові для виконання владними установами [915]. Діяльність Міжвідомчої робочої групи була припинена з ліквідацією Державного комітету у справах національностей та релігій у 2010 р. За період її діяльності було проведено низку заходів для запобігання різним проявам дискримінації.

Водночас в Україні мало місце використання деструктивними силами регіональних засобів масової інформації для розпалювання міжетнічної ворожнечі. Зокрема, у доповіді Європейської комісії проти расизму та нетерпимості зазначалося, що спроби розпалювати конфлікти на національному ґрунті робили деякі засоби масової інформації, особливо на території Кримського півострова. Відповідно постала проблема запобігання поширенню інформації, яка мала ксенофобський контент. Так, у 2009 р. дев'ять національних телеканалів підписали статут для регулювання мовлення. Згідно зі статтею 5

цього статуту було заборонено поширювати будь-які прояви ксенофобії, українофобії, антисемітизму, расизму, а також розпалювати міжрегіональні, етнічні чи релігійні конфлікти в Україні [697].

У 2009 р. до Кримінального кодексу України було внесено зміни, які передбачали відповідальність за злочин проти особи на ґрунті національної, расової чи релігійної нетерпимості. Окрім того, стаття 300 вказувала на відповідальність за ввезення, виготовлення чи розповсюдження творів, у яких пропагується расова, національна чи релігійна нетерпимість та дискримінація [518]. Такий підхід активізував розслідування злочинів на ґрунті національної нетерпимості. Водночас на практиці виявилось досить складно вирізнити злочини, здійснені з ксенофобських мотивів, з низки правопорушень, де національна, релігійна чи расова нетерпимість була не єдиною кваліфікувальною ознакою [312, с. 286].

У 2009–2010 рр. спостерігалася певна стабілізація рівня толерантності в Україні порівняно з 2007–2008 рр. У цей період, за соціологічними дослідженнями, лише 6 % населення виявляли відверту ворожість до представників інших національностей, зокрема іммігрантів [584, с. 7]. Загалом, окреслені за президентства В. Ющенка заходи мали певний позитивний вплив на покращення ситуації у міжетнічних відносинах, про що свідчило зниження злочинності на ґрунті національної нетерпимості в 2009–2010 рр. [590, с. 83]. Однак низку проблем, пов'язаних з формуванням концепції державної етнонаціональної політики, мовної політики та створення умов для розвитку національно-культурних автономій не було вирішено.

На початку ХХІ ст. міжетнічні конфлікти підігрівали деякі політичні сили та їхні лідери під час підготовки до президентських виборів. Так, 1 березня 2008 р. відбувся II з'їзд депутатів рад всіх рівнів Сходу та Півдня України. Зважаючи на проросійськість делегатів з'їзду, ключовими питаннями стали права російськомовного населення, перегляд історії, ставлення до НАТО та ін. [276]. У такий спосіб, використовуючи мовно-культурне питання, представники

Сходу намагалися розхитати ситуацію в Україні, і на цьому тлі провести свого кандидата на посаду Президента України.

Упродовж 2008–2010 рр. на місцевому рівні низки областей та АР Крим були прийняті програми, які забезпечували освітню підготовку представників національних меншин. У 2008 р. в АР Крим було схвалено «Регіональну програму розвитку загальної середньої освіти на період до 2010 р.». Причиною її прийняття стало постійне міжетнічне напруження, яке спостерігалось на півострові упродовж 2000-х рр., та прагнення порозумітися з Меджлісом кримськотатарського народу. Передбачалося задовольнити бажання кримських татар сформувати систему освітніх закладів з рідною мовою викладання [262]. Аналогічні програми були прийняті і в інших областях, зокрема Миколаївській, Донецькій, Одеській, Івано-Франківській та ін. Так, на виконання доручення Кабінету Міністрів України в 2007 р. всі державні адміністрації прийняли програми з реалізації заходів державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин. У 2009 р. було створено громадську раду керівників освітніх програм всеукраїнських об'єднань національних меншин України як консультативно-дорадчий орган при Міністерстві освіти і науки. Завдяки залученню науковців, практиків, вітчизняних та міжнародних експертів, відомству вдалося запропонувати моделі задоволення освітніх потреб етнічних спільнот [370, с. 128]. Так були створені необхідні умови для втілення в життя мовно-культурних та освітніх запитів національних меншин.

Наприкінці президентської каденції В. Ющенко на південному сході України та в АР Крим активізувалися організації національних меншин, особливо російські. Гасла захисту інтересів етноменшин зазвичай використовувала регіональна еліта для задоволення власних політичних амбіцій. Разом з тим погіршувалася ситуація у міжнаціональних відносинах в Криму. Так, якщо у 2005 р. 50 % респондентів повідомили про погіршення міжетнічних відносин у Криму, то у 2007 р. про це заявили вже 69 %. Етнонаціональне

напруження спостерігалось між усіма представниками етнічних спільнот. Стимулювальним чинником конфлікту в регіоні стали наростаючі соціально-економічні проблеми, якими переймалися представники всіх національностей півострова, насамперед українці, росіяни і кримські татари [558, с. 262].

Водночас відсутність будь-яких дій та проектів щодо мовно-культурного розвитку національних меншин України лише провокувала конфліктну ситуацію у регіоні, яку і без того підігрівали представники місцевої еліти. За даними соціологічного дослідження Таврійського національного університету, у 2008–2010 рр. 37 % опитаних хотіли бачити Крим як автономію у складі Росії, 32,1 % – як автономію у складі України, 10,5 % – як незалежну республіку, яка співпрацюватиме з Росією, Білоруссю, Україною, 8,3 % – як область в Україні, 4,8 % – як кримськотатарську національну автономію, 4,3 % – як самостійну кримськотатарську державу, 0,5 % – як вілаєт у складі Туреччини і ще 2,4 % респондентів запропонували свої варіанти відповіді [558, с. 240]. Тенденцію зросійщення півострова помітно посилювала й антиукраїнська та антикримськотатарська діяльність російських організацій. Згідно з даними І. Лосева, лише на території Севастополя в 2008 р. діяли 13 проросійських рухів [227, с. 498]. Понад 50 % населення півострова мали проросійську орієнтацію, яка проявлялася в ідентифікації себе як кримчанина, росіянина, «россиянина», частиною радянського народу. Загалом, згідно з дослідженнями Центру Разумкова, 74,6 % слов'янської спільноти вважали себе носіями російської культурної традиції. З них 64,5 % ідентифікували себе як кримчани [558, с.242]. Діяльність проросійських організацій була тісно пов'язана з поширенням ідей «русского мира» та сепаратизму і фінансово та політично підтримувалася Кремлем. Дослідження також засвідчило реальну картину етнополітичної ситуації у регіоні наприкінці каденції Президента України В. Ющенка.

Вищі органи влади АР Крим за президентства В. Ющенка були використані як своєрідний анти-важіль «помаранчевим». Сформоване здебільшого проросійськими силами, спираючись на підтримку російського населення,

керівництво автономії поширювало антиукраїнські, антиєвропейські ідеї, наголошуючи на історичній спільності з Росією. Будь-які спроби популяризувати та розвивати українську мову в усіх сферах суспільного життя мали спротив не лише серед частини місцевого населення, але й керівництва автономії. Так, у 2008 р. кримський парламент відхилив наказ Міністерства освіти і науки України № 461 «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки». Згідно з цією програмою було передбачено вивчення окремих предметів українською мовою у школах викладання мовою меншин [729]. Проросійський парламент АР Крим, ігноруючи наказ МОН України, доручив уряду і органам місцевого самоврядування забезпечити реалізацію конституційного права громадян на здобуття освіти рідною мовою. Заступник голови парламенту АР Крим та очільник російської общини Криму С. Цеков погрожували масовими акціями протесту в разі, якщо уряд і надалі проводитиме таку політику [227, с.501]. Втім, наказ Міністерства освіти і науки України не суперечив Конституції України, навпаки – реалізовувалися положення статті 10 Головного Закону України [723]. Незважаючи на супротив, окремі складники програми частково були реалізовані, зокрема в сфері співпраці вчительсько-викладацького колективу, науковців, методистів АР Крим з представниками Міністерства та Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук (НАПН). Завдяки цьому вдалося сформувати «Методичні рекомендації щодо застосування елементів двомовного навчання при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин» [765]. Проте вже у 2009 р. Севастопольська міська рада, на підставі загальноміських батьківських зборів, ініційованих «Партією регіонів», прийняла рішення про заборону міському управлінню освіти виконувати наказ № 461 [227, с. 503].

Отже, керівництво автономії, яке здебільшого дотримувалося проросійської позиції, всіляко поширювало істерію «насильницької українізації», формуючи у

такий спосіб антиукраїнську позицію серед населення, що слугувало в подальшому підґрунтям для анексії півострова у 2014 р. Мовне питання штучно загострювалося і в інших регіонах, зокрема, на сході України і в Закарпатті. Так, угорські громадські організації були проти того, щоб зовнішнє незалежне оцінювання проводилося тільки українською мовою та не сприйняли наказ № 461 Міністерства освіти і науки щодо поступового переходу шкіл національних меншин на навчання українською мовою [227, с. 714].

Загалом Президенту України В. Ющенку вдалося заручитися підтримкою лідерів кримськотатарського руху, втім, зважаючи на невиконання окремих обіцянок, його рейтинги серед представників цієї спільноти помітно впали наприкінці каденції. Меджліс розраховував насамперед на підписання Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який раніше був заветований Президентом України Л. Кучмою, а також на участь у консультаціях щодо призначень на керівні посади АР Крим. Лише у 2007 р. Президентом України було анонсовано підготовку нової редакції законопроекту «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» [558, с. 215]. У 2008 р. Кабінет Міністрів України повторно вніс на розгляд парламенту законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який базувався на проєкті 2004 р. Втім Верховна Рада України не прийняла цього закону, а згодом, у 2009 р., він був відкликаний урядом [720]. Лише після анексії Кримського півострова було законодавчо ухвалено цю ініціативу.

Незважаючи на певні провали в політиці «помаранчевих», лідер кримськотатарського Меджлісу М. Джемільєв наголошував на необхідності підтримки демократичних сил під час виборчих кампаній, зокрема, у 2010 р. значна частина кримськотатарського населення проголосувала за Ю. Тимошенко. Високий рівень електоральної підтримки серед представників цього етносу отримав В. Ющенко, С. Тігіпко, А. Яценюк, А. Гриценко. Після першого туру кампанії Меджліс закликав співвітчизників проявити активність у

забезпеченні демократичного розвитку країни, проголосувавши у другому турі за Ю. Тимошенко [558, с.216]. Водночас, окрім політичних складників на виборах Президента України, кримські татари керувалися й особистими мотивами. Зокрема, наприкінці 2007 р. відбулася сутичка кримських татар з правоохоронцями. Тоді рішенням Господарського суду про усунення перешкод у Ялтинському гірсько-лісовому заповіднику передбачалося знесення одного кафе, яке було побудоване там без дозвільних документів. Для виконання рішення було залучено 950 правоохоронців, снайперів, три БТРи та важку техніку. Виконуючи рішення суду, правоохоронці зруйнували не одну споруду, а майже всі будівлі кримськотатарських підприємців, ймовірно через бізнес високопосадовців. М. Джемілев у грудні 2007 р. зазначив, що напади російськомовної молоді на репатріантів поглибили міжетнічну кризу в регіоні. Він підтвердив, що ветував рішення Меджлісу про формування загонів самооборони, оскільки це могло призвести до локального збройного конфлікту, схожого на чеченський. М. Джемілев наголосив, що для запобігання конфлікту в регіоні влада мала б правильно реагувати на ці події [227, с. 496-497]. Керував тоді міліцією півострова А. Могильов, який у 2009–2010 р. очолив кримський виборчий штаб В. Януковича. У 2010 р. Р. Чубаров пояснив, чому Меджліс не підтримав В. Януковича: бо кримські татари «не пробачили регіоналам напад правоохоронців на репатріантів» [558, с. 216].

Наприкінці першого десятиліття XXI ст. антиукраїнська риторика окремих політичних лідерів півострова поступово посилюється. Це було пов'язано, насамперед, зі спробами кримських політиків надати російській мові статусу другої державної. У грудні 2007 р. кримська республіканська організація «Партія регіонів», яка відзначалася своєю проросійською спрямованістю, прийняла рішення про проведення Всеукраїнського консультативного референдуму щодо надання російській мові статусу другої державної. Комуністи поширювали хибну інформацію про порушення мовних прав населення півострова, зокрема, російськомовного, про намагання Києва розірвати взаємозв'язок Криму з Росією

та її культурою, закликали не визнавали Голодомор 1932–1933 рр., боротьбу за державну незалежність українських націоналістів у ХХ ст. тощо. Згодом окреслені комуністами питання стали надбанням для більш широкого дискурсу, який підхопили засоби масової інформації [603, с. 494]. Проросійські організації, прикриваючись ідеями збереження «слов'янської російської ідентичності», насправді поширювали концепт «русского мира», дискримінуючи інші етнічні спільноти півострова.

Згідно з даними соціологічного дослідження Центру Разумкова у 2008 р. 44,5 % кримських татар сприймали Україну як свою батьківщину. Для порівняння: серед росіян таких налічувалося 34,4 %, а серед українців – 51,9 %. Водночас спостерігалось зниження рівня патріотизму в регіоні серед різних представників нацменшин. Лише 39,6 % кримських татар, 40,2 % українців та 22,4 % росіян вважали себе патріотами України, у той час як 42,6 %, 40,4 % і 53,3 % відповідно не мали патріотичних почуттів до країни [558, с. 224]. Ймовірно це пов'язано не лише з антиукраїнською пропагандою на півострові, але й невдалими діями команди «помаранчевих» та економічною кризою. Упродовж 2008–2009 років валовий регіональний продукт скоротився на 5,6 млрд грн (з 27,3 млрд до 21,7 млрд) [332, с. 10]. Зниження рівня життя у регіоні сприяло поширенню антиукраїнської пропаганди проросійськими силами.

Наприкінці каденції В. Ющенко у суспільстві все ще спостерігалось певне несприйняття кримських татар. Дослідниця Українського незалежного центру політичних досліджень Ю. Тищенко зазначала, що у 2008 р. мав місце високий рівень дистанційованості від кримських татар, що спричинювало небажання бачити представників цього етносу серед громадян держави. На її думку, відсутність адекватної реакції з боку центральних органів влади зумовила закріплення негативних етностереотипів серед жителів Криму та південно-східної України, що не сприяло гармонізації міжетнічних відносин на території автономії та у країні загалом [621, с. 17]. Спосіб вирішення кримськотатарського

питання впродовж 1991–2013 рр. не сприяв націєтворенню та гармонізації етнонаціональних відносин на півострові. Окрім того, проросійські сили співвідносили кримськотатарський рух як «націонал-радикалізм», «фашиствующее движение». Кримськотатарське питання було в епіцентрі постійного конфліктогенного чинника суспільно-політичного дискурсу, який розповсюджували російські видання [603, с. 495]. Така асоціація виникала не лише завдяки пропаганді, але й через протистояння репатріантів та російської громади за землю.

У 2008–2009 рр. поглиблювалася проблема самозахоплення земельних ділянок кримськими татарами. Ситуація загострювалася внутрішньою міграцією, яка зростала. Центральні органи влади та керівництво автономії упродовж 2005–2009 рр. приймали державні програми, які мали вирішити земельне питання та розселити кримських татар. Паралельно діяла низка кримськотатарських організацій (серед них «Койдешлер» та «Азалтик»), які вимагали реституції кримських земель [227, с. 495-497]. Організацію «Азалтик» очолювали Н. Бекіров і А. Мустафаєв, які у 2008 р. через внутрішні суперечності всередині руху, вийшли зі складу організації [558, с. 196]. Усе свідчило про відсутність єдиної позиції та внутрішні розбіжності серед кримських татар, які використовували проросійські організації для дестабілізації ситуації в регіоні.

На початок 2000-х рр. спостерігалось розширення мережі національно-культурних організацій у південно-східних регіонах України. У Донецькій області в 2007 р. діяло 148 громадських формувань національних меншин, а в 2009 р. – 158. У Луганській області створення національно-культурних товариств проходило повільніше. У 2008 р. там діяло лише 40 організацій [603, с. 238]. Більшість національно-культурних товариств була проросійською.

Як свідчать соціологічні дослідження 2007 р., специфіка регіону полягала у великій частці російського та російськомовного населення. У Луганську 45,7 % опитаних вважало, що російська ідентичність мешканців Донбасу є домінуючою. На їхню думку, представники інших національностей здебільшого також

російськомовні. Частина респондентів (39,4 %) вважала, що особливістю регіональної спільноти є те, що її корені є як в Україні, так і в Росії [404, с. 137]. Простежувалася мовна асиміляція не лише етнічних українців, але й представників інших національних громад [603, с. 246]. Русифікованість регіону ставала перешкодою для націєтворення в Україні. Враховуючи це, реалізацією державних програм намагалися залучити Донбас до загальноукраїнського процесу надання українській мові статусу державної. Так, на території Донецчини діяли «Програма розвитку функціонування української мови у Донецькій області на 2004–2010 роки» та розпорядження голови Донецької ОДА В. Логвиненка «Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя Донецької області до 2010 р.». Упродовж 2009–2010 рр. на території регіону серед місцевих органів влади, структурних та територіальних підрозділів виконавчої влади та інших установ була проведена робота щодо забезпечення всебічного функціонування української мови та посилення її суспільно-консолідуючої ролі [380, с. 224]. Реалізація цих заходів сприяла зростанню кількості україномовних навчальних закладів. Так, у Донецьку упродовж 2009–2010 рр. у 16 закладах освіти із українською мовою викладання навчалося 5632 учні, що на 833 більше ніж 2008–2009 рр. (13 навчальних закладів). У Маріуполі у 2009–2010 рр. функціувало 79 із 93 дошкільних навчальних закладів, які мали статус україномовних, у той час як у минулому навчальному році їхня кількість становила 71 [760]. Так згадана програма сприяла розвитку української мови у Донецькій області, втім значна частина русифікованого населення, з подачі місцевої еліти, гостро сприймала такого роду заходи, називаючи їх «насильницькою українізацією» та «утисками у правах російськомовних».

Водночас спроби популяризації української мови та поширення її у всіх сферах суспільного життя в південно-східних регіонах України зустрічали спротив місцевої еліти та населення. Будь-які ініціативи «зверху» місцеве самоврядування часто саботувало відмовою щодо низки рішень та

організуванням протестних акцій. Зокрема, наказ Міністерства освіти і науки України № 461 про виконання «Галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008 – 2011 роки» від 26 травня 2008 р. виявився для проросійських сил неприйнятним. А місцева влада всіляко гальмувала реалізацію наказу на місцях, приймаючи відповідні рішення, які суперечили чинному законодавству.

Політична та економічна кризи в країні стали причиною підйому рейтингу «антипомаранчевих» політичних сил, які розгорнули кампанію з подальшої русифікації регіону, надання російській мові статусу другої державної, прикриваючись гаслами захисту прав меншин України згідно із законодавством. Лідери «Партії регіонів», попри підписаний «Меморандум порозуміння між владою та опозицією» від 22 вересня 2005 р., розпалювали ворожнечу на місцях, використовуючи етнонаціональний і мовний чинники. Враховуючи той факт, що більшість населення Луганської і Донецької областей – це росіяни чи російськомовні «регіонали», ідентичність мешканців використовували для спекуляцій з мовного питання. Так, 20 травня 2008 р. Донецька міська рада прийняла рішення про відмову у розширенні мережі україномовних шкіл і дитсадків [227, с. 634]. Згодом це рішення було скасоване цією ж радою, проте сам факт підтримки антиукраїнських настроїв свідчив про проросійську спрямованість місцевої еліти.

У Донецькій області сформувалася потужна мережа організацій етноспільнот регіону, яка помітно активізувалася у 2000-х рр. Йдеться про «Російський рух», «Донбаська Русь», «Російська громада», «Російський дім у Донбасі», товариство білорусів «НЕМАН», «Союз громадян закавказьких національностей» та ін. Особливо активними були проросійські організації, які продовжували поширювати ідеї Сіверськодонецького з'їзду, наполягали на окремішності та відмінності Донбасу від західних регіонів України.

Починаючи з 2007 р., поступово скорочувалося фінансування на утримання рухів, організацій та товариств національних меншин України. Кошти державного бюджету лише частково покривали потреби національно-культурного розвитку. Так, у 2007 р. бюджет Державного комітету у справах національностей та релігій для фінансової підтримки діяльності національно-культурних товариств становив лише 2 млн 675 тис. грн. [396, с.46-48].

Зважаючи на етнополітичні виклики XXI ст., розвиток освіти Донбасу мав важливе значення для соціально-економічного поступу країни. Водночас значна частка шкіл Донбасу була російськомовною або на половину російськомовною. Загалом в Україні 2008/2009 навчального року діяло 20 045 загальноосвітніх закладів, з яких російськомовних було 1199 та з українською і російською мовами навчання – 1628 [800, с. 62]. Найбільше російськомовних шкіл концентрувалося у південно-східних регіонах України, зокрема, в Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Одеській областях та АР Крим.

У Чернівецькій області, де проживало багато представників румунської меншини, було реалізовано «Програму підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007–2009 рр.». Головною її метою стало збагачення культур етнічних громад регіону та консолідація українського суспільства оптимальним співвідношенням інтересів титульної нації та національних меншин. Передбачалося реалізувати низку заходів, зокрема, 5 круглих столів, 18 фестивалів різного рівня, 15 семінарів та науково-практичних конференцій, 5 вечорів поезії етнічних громад, 17 траурних мітингів, відзначання 36 святкових подій. Загалом бюджет передбачав упродовж 2007–2009 рр. 560 тис. грн на реалізацію цих заходів у межах області, з них 250 тис. грн виділяв обласний бюджет, а 310 тис. – позабюджетні кошти [767]. По факту відбулося недофінансування програми. Так, упродовж 2007–2009 рр. було витрачено 70 098 грн на реалізацію заходів національно-культурних товариств регіону та управління внутрішньої

політики обласної державної адміністрації [716]. Програма стала одним із способів співпраці місцевої влади з національно-культурними товариствами.

Водночас на території Буковини функціювало 25 національно-культурних товариств, 13 з яких були румунськими [645, с.130]. У 2009 р., завдяки фінансовій підтримці Чернівецької обласної ради, румунські національно-культурні товариства провели низку заходів, а саме: мітинги-панахиди жертвам тоталітарного режиму (Товариство «Голгофа»), літературно-мистецьке свято «Емінесціана», традиційне свято румунської мови «Лімба ноастре чя ромине» (Товариство румунської культури ім. М. Емінеску), європейські дні молоді в Чернівцях (Ліга румунської молоді «Жунімя») та ін. [462, с. 293].

Іншою була ситуація з освітою серед етнічних спільнот Закарпаття. У регіоні діяла мережа угорських, румунських, українських та російських шкіл. У 2008 р. на Закарпатті функціювало 698 шкіл комунальної форми власності, де навчалося 160 тис. учнів. Згідно з даними обласного управління освіти і науки Закарпатської ОДА, у 127 школах регіону викладання велося мовою нацменшин (19 %) [682]. Серед освітніх закладів національних меншин найбільше шкіл було сформовано з угорською та румунською мовами навчання. Враховуючи етнорізноманіття регіону, місцеве керівництво опікувалося проблемами збереження і розвитку національно-культурних та мовних особливостей різних етнічних груп. Так, у 2007 р. було сформовано та затверджено сесією Закарпатської обласної ради «Програму забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007–2010 роки». Її ключовою метою стало підвищення рівня задоволення етнокультурних потреб національних меншин регіону [682]. На виконання програми передбачалося витратити 681,5 тис. грн. на 2007 р., 999 тис. грн. – на 2008 р., 1194 тис. грн. – на 2009 р. та 1377 тис. грн. – на 2010 р. [397, с. 193]. Передбачені обласним бюджетом кошти мали піти, насамперед, на модернізацію навчально-методичної бази закладів освіти Закарпаття, задоволення освітніх і культурних потреб національних меншин та виховання поваги до титульної української нації.

Наприкінці президентської каденції В. Ющенко активізувалися угорські та русинські рухи на Закарпатті. У 2008 р. виник конфлікт між представниками угорської громади та української через відкриття на Веревецькому перевалі монументу до 1100-річчя приходу угорців. Спорудження угорського пам'ятника було засуджено низкою наукових установ, зокрема Інститутом національної пам'яті, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Заяву-протест було написано керівництвом обласних осередків Народного руху України, Української національної партії, Української регіональної платформи «Собор», Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Українська влада, розуміючи радикальну налаштованість українських національних сил, вирішила піти на компроміс, встановивши пам'ятник карпатським січовикам. Депутати Ужгородської міської ради П. Федак, Т. Шляхта, А. Федорішко ініціювали демонтаж угорського монумента на Веревецькому перевалі і орла турула в Мукачівському замку, а також угорських прапорів з державних будівель [227, с. 714].

Угорський етнос у Закарпатті негативно сприймав реформи в культурно-освітній сфері 2007–2010 рр., підтримував організації, які виступали за офіційну двомовність чи отримання статусу регіональної мови [597, с. 419]. Зважаючи на провали В. Ющенко в етнополітиці країни, угорський етнос віддав перевагу опонентам команди Президента України під час президентської виборчої кампанії 2010 р.

Ускладнювалася ситуація довкола русинського руху, який під впливом проросійських русинських організацій, поширював автономістські та сепаратистські настрої в регіоні. У Мукачеві 7 червня 2008 р. відбувся I Європейський конгрес Підкарпатських русинів, на якому було прийнято меморандум зі зверненням до урядів і президентів, парламентів країн ЄС та Росії. Учасники конгресу сподівалися на підтримку європейської спільноти та Російської Федерації у отриманні особливого конфедеративного статусу

Закарпаття як спеціальної самоврядної території у складі України з назвою Підкарпатська Русь [800, с. 77]. Надання такого статусу для русинів підтримувала низка політичних і державних діячів України та регіону, зокрема В. Балога [227, с. 715]. Згодом, 25 жовтня 2008 р., відбувся II Європейський конгрес русинів, на якому було піднято антиконституційні питання. Відзначимо, що статус міжнародного конгресу забезпечив лише один представник із Чехії. Результатом заходу стало прийняття «Акта провозглашения воссоздания русинской государственности» [639, с. 98]. Учасники конгресу звернулися до Закарпатської обласної ради з вимогою визнати русинську автономію, інакше погрожували проголосити свою незалежність [311, с. 264]. Відразу ж після конгресу розпочалася низка антиукраїнських акцій, зокрема, проведення опитування щодо підтримки русинів у прийнятті «державотворчих актів», а один із ідеологів русинського руху П.-Р. Магочій звинуватив українську владу в антидемократичності. Фактично відразу українські національні сили, зокрема ВО «Свобода», «Наша Україна», звернулися до правоохоронних органів та СБУ, щоб притягнути до відповідальності тих, хто поширює регіональний сепаратизм. Уже 5 грудня 2008 р. СБУ висунула звинувачення Д. Сидору за посягання на територіальну цілісність України [227, с. 718-719]. Російське керівництво підтримувало регіональний сепаратизм у Закарпатті, про що свідчать часті звернення деяких лідерів русинських організацій до уряду РФ.

Проблемним питанням української влади була інтеграція ромського населення в український соціум. На 1 січня 2009 р. в Україні діяли 88 ромських громадських організацій, серед яких дві мали всеукраїнський статус (Спілка громадських організацій «Конгрес Ромен України» та Всеукраїнська громадська організація «Центр об'єднання та захисту прав ромів») і одна – міжнародний (Міжнародна громадська організація ромів «КЭТАНЭ») [800, с. 70]. Представники цього етносу проживали у різних регіонах країни, проте компактно зосереджувалися в Закарпатській, Чернівецькій та Одеській областях. Саме у цих областях постало питання облаштування та інтеграції ромського

населення в українське суспільство і надання дітям освіти. Станом на 1 січня 2009 р. у Одеській області проживало 1200 дітей шкільного і дошкільного віку ромської національності, серед яких 900 навчалися у загальноосвітніх закладах (100 %). Проте деякі батьки відмовлялися віддавати дітей до навчальних закладів, що створювало низку проблем. Так, у Арцизькому та Ізмаїльському районах Одеської області 4 дитини не відвідували школу через заборону батьків. У Закарпатській області у 2008/2009 навчальних роках здобували середню освіту 6 497 учнів ромської національності. У Вінницькій, Донецькій, Київській, Одеській, Харківській областях діяли недільні школи, де вивчалася рідна мова і література, українська мова, музика та національні ремесла [800, с. 71].

Отже, окрім певних позитивних результатів у соціокультурній сфері України, відслідковуються помітні прорахунки у внутрішній політиці Президента України В. Ющенка та його команди. Йдеться насамперед про гальмування євроінтеграційних процесів, нерішучість у впровадженні суспільних реформ і, зокрема, у сфері регулювання міжнаціональних відносин, що й зумовило подальше зростання невдоволення населення країни. Втрата значної частини прихильників, насамперед серед представників національних меншин, зумовила активізацію проросійських політичних партій. Антиукраїнськими силами активно використовувалося етномовне питання як засіб досягнення мети. Це поглиблювало конфлікти між різними етнічними спільнотами, що завдавало шкоди Українській державі і ставило під загрозу її суверенітет. Подальший перебіг подій, зокрема, агресія Російської Федерації проти України, розкрили сутність планів східного сусіда щодо її знищення як самостійної європейської держави. У реалізації стратегії «русского мира» чільне місце відводилося саме етнонаціональному чиннику.

5.3 Національні меншини України і зовнішньополітичні виклики 2005-2010 рр.

Європейський вибір українського народу і Помаранчева революція стали приводом для переосмислення своєї зовнішньої політики сусідніми країнами. Російська Федерація, яка намагалася привести до влади свого ставленика під час президентських виборів 2004 р., змушена була шукати інші важелі впливу на внутрішню політику України. Російське керівництво через свою діаспору в Україні намагалася вплинути на зміну зовнішньополітичного вектора з проєвропейського на проросійський. Водночас відбулися зміни в зовнішній політиці щодо України і з боку інших країн – Польщі, Румунії, Угорщини. Відомо, що в Україні до національних меншин, які активно контактують зі спорідненими державами, відносяться росіяни, угорці і румуни. Окремі випадки їхньої взаємодії не завжди були прийнятними, а інколи й незаконними під кутом зору інтересів Української держави. На думку В. Котигоренка, намагання сусідніх країн реалізувати власні національні інтереси в Україні суперечать її національно-державним інтересам. Дослідниця Н. Терес відзначає, що через націоналістичні реваншистські прояви сусідніх країн відбувається порушення українського законодавства, зокрема під час надання своїй діаспорі паспортів [315, с. 40].

Важливим чинником успішної зовнішньої політики, інтеграції до європейської спільноти було реформування держави на основі основоположних демократичних принципів. Чільне місце відводилося модернізації законодавства в сфері національних меншин, прийняття антидискримінаційних законодавчих актів, створення державної стратегії захисту та інтеграції етнічних спільнот. Проведення цих заходів мало б стати одним із кроків до Європейського Союзу. Водночас під час формування українського законодавства у сфері національних меншин потрібно було враховувати не лише європейські принципи та рекомендації, але й особливості етнополітичного розвитку країни та зовнішньополітичні впливи на національні меншини сусідніх держав.

Етнополітична ситуація в Україні 2005–2010 рр. засвідчила появу нових джерел напруження у міжетнічних відносинах. Головною особливістю цього етапу став посилений вплив зовнішньополітичного чинника на етнополітичну ситуацію, зокрема, у прикордонних регіонах, що призвело до активізації низки регіональних рухів з відцентровими тенденціями [614, с. 97-98]. У цей період слабо проглядалася консолідація національних меншин навколо держави. Причиною цього стали погіршення соціально-економічної ситуації в країні та відсутність ідейного чинника [614, с. 101]. Будь-які спроби «помаранчевих» видати євроінтеграцію за національну ідею були марними через відмінність зовнішньополітичної орієнтації населення різних регіонів країни у цей період.

Загалом 2000-і рр., особливо період після Помаранчевої революції, стали випробовуванням для України у сфері зовнішньої політики. Більшість країн, зокрема сусідніх, скориставшись внутрішньою нестабільністю України, намагалися задовольнити власні політичні інтереси. Румунія висловила претензії з приводу острова Зміїний та каналу Дунай – Чорне море, Росія активізувала свою діяльність для блокування євроатлантичної інтеграції України, Угорщина нагнітала політичні пристрасті навколо своїх однородців, Польща нагадала про розбіжності в історичних оцінках окремих подій (діяльність ОУН-УПА тощо) [288, с. 63].

В умовах глобалізації і поетапного входження України до світових та європейських структур відбувалися певні зміни в економічному, політичному та культурному розвитку країни. Водночас існувала загроза втрати культурної і національної ідентичності, національної самосвідомості, оскільки країна перебувала у багатоетнічному оточенні, під впливом російської меншини, яка зберігала власну культуру, мову, традиції та інші особливості свого народу [234, с. 44]. Водночас російська ідентичність не лише зберігалася, а й поширювалася на інші меншини, що призводило до їхньої асиміляції та русифікації. Такий перебіг подій упродовж 2000-х рр. використовувався російськими політиками для посилення впливу на Україну та контролю її суспільно-політичного життя.

Перемога Помаранчевої революції змусила Москву переглянути власну політику опори на першу особу країни, оскільки вона показала свою неефективність [314, с. 217]. На початку президентства В. Ющенко по-новому загострилися відносини України з Російською Федерацією. Остання була зацікавлена у федералізації України і через свою діаспору розпалювала проросійські, антиєвропейські настрої. Відносини України з Росією охолонули через сприйняття російським суспільством Помаранчевої революції як катастрофічної поразки РФ у глобальному протистоянні зі США. [593, с. 115]. Саме тому, починаючи з 2006 р., кремлівськими ідеологами було сформульовано концепт «русского мира», покликано поширювати російську мову, культуру, мислення в країнах пострадянського простору. За висловлюванням В. Путіна, «русский мир» мав стати чинником інтеграції країн пострадянського простору. Втім, по факту, за цим формулюванням було приховано справжній мотив відновлення імперії. Поширення концепту «русского мира» стосувалося насамперед України [314, с. 217]. Російська еліта розглядає цей концепт як багатоаспектний культурний феномен, який об'єднував Росію та інші країни (у більшій мірі пострадянські) у єдиний цивілізаційний простір, основою формування якого стала специфіка міжетнічних, мовних та культурних взаємовідносин [516, с. 324]. Використовуючи потужні інструменти впливу на свідомість українського населення, зокрема, мовне та релігійне питання, Росія намагалася подіяти на всі сфери життя України. Москва посилювала свою увагу до російської діаспори в Україні, особливо до тих, хто сформував певні організації, рухи та осередки. З метою активізації антиукраїнських сил [496,]. Такі організації найбільш активно діяли в регіонах компактного розселення російської етноменшини, а саме: АР Крим (зокрема у Севастополі, де базується російський Чорноморський флот), Донецькій, Луганській, Харківській, Одеській областях [516, с. 128].

У такий спосіб Російська Федерація у своїх неоімперіалістичних прагненнях намагалася повернути під свій контроль країни колишнього СРСР і, насамперед,

Україну. У зв'язку з цим кремлівські ідеологи, враховуючи відмінності в регіональній ідентичності та наявність значної частки російського етносу та російськомовного населення в Україні, розробляли нахабні концепції її розколу. У російській «Літературній газеті» Д. Юр'єв висловив власну «теорію» щодо розподілу населення на тих, хто має «імперську свідомість», і тих, хто має «колоніальну свідомість». У його концепції зазначено, що Східна Україна (фактично Лівобережна) має «імперську свідомість» і готова до самостійної гри на міжнародній арені, натомість Західна Україна – навпаки, має більш «колоніальну свідомість», а отже, обирає інтеграцію до ЄС [227, с. 129]. Звісно, абсурдність цього твердження лише свідчить про прямі наміри Російської Федерації розколоти Україну. Зважаючи на велику частку російськомовного населення та російської меншини саме на території Лівобережної України і в Криму, ідеолог намагався показати зверхність саме цієї частини країни (ймовірно через надмірну зросійщеність) щодо Західної, тим самим провокуючи регіональну конфронтацію.

Багато російських політиків розглядали Україну як невід'ємну частину Росії. У баченні ідеологів «руського мира» Україна постала безпосереднім об'єктом реалізації проектів створення панросійської ідентичності. Цілеспрямованими кроками у цьому напрямі були угоди між країнами-членами СНД, зокрема «Угода про гуманітарну співпрацю держав-учасниць СНД» (2005 р.) та «Угода про міждержавний фонд гуманітарної співпраці держав-учасниць СНД» (2006 р.). Ці угоди передбачали співпрацю в усіх напрямках гуманітарної сфери, зокрема, в культурі, освіті, науці, архівній справі, інформації та масовій комунікації, спорті, туризмі, роботі з молоддю [516, с. 370]. Так на основі міжнародного права закріплювалася можливість Кремля впливати на розвиток соціогуманітарної сфери України та розповсюджувати проросійські ідеї.

Зміна зовнішньополітичної орієнтації України внаслідок перемоги Помаранчевої революції змусила Російську Федерацію шукати інші шляхи

утримування України в орбіті своїх інтересів. Південно-східну частину України Росія розглядала як «буферну зону» між НАТО і своєю державою, де готова була захищати своїх співвітчизників різними методами [998].

Отже, захист прав російських співвітчизників відноситься до головних положень російської імперської концепції, яка почала активно втілюватися після створення концепту «русского мира». Пропагандисти «русского мира» до категорії «співвітчизники» віднесли не лише громадян Росії, але й усіх, хто спілкується російською мовою і вважає її рідною [495, с. 183]. Відповідно до законодавства РФ співвітчизниками є всі громадяни країн пострадянського простору, а також особи, які проживають за межами Росії, але зробили свій вибір на користь російської мови, культури та традицій [813]. Згідно з «Концепцією підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на сучасному етапі» та іншими нормативно-правовими документами, Росія має право використовувати всі міжнародні заходи захисту своїх «співвітчизників», у разі їх дискримінації [724]. По суті, законодавча база РФ закріплювала основні положення неоімперської політики впливу на власну діаспору у пострадянських країнах, тиску на їхні уряди для прийняття вигідних для Кремля рішень. Будь-які відхилення від політики задоволення потреб російського та російськомовного населення фактично могли трактуватися як дискримінація за етнічною чи мовною ознакою (що спостерігалось у 2014 р.). Будь-які спроби України прийняти рішення щодо розвитку та поширення державної мови на всіх рівнях нашкоджувалися на внутрішні перешкоди, а саме: спротив російськомовного населення, яке підтримувалося політично і фінансово Росією.

Одним із способів впливу Російської Федерації на внутрішню ситуацію в Україні була інформаційна експансія, яка широко використовувалася на пострадянському просторі. Формування єдиного інформаційного поля давало змогу державним структурам Росії виконувати послідовні і скоординовані дії разом із неурядовими організаціями для забезпечення населення країн СНД доступом до друкованих та електронних російських ЗМІ, через які фактично

велася пропаганда «русского мира» [516, с. 373]. Формування потужної проросійської системи мас-медіа в Україні стало підґрунтям для втілення власних геополітичних намірів. Звісно, ставлення споживачів до подій та осіб певною мірою формуються ЗМІ, а отже, мас-медійний дискурс перетворюється на арену політичної і соціальної боротьби [331, с. 452]. Враховуючи це, Росія використовувала 5 форм інформаційного проникнення в Україну: 1) поширення тільки російських періодичних видань, традиційно відомих ще з часів існування СРСР; 2) завезення друкованої інформаційної продукції безпосередньо з Москви; 3) насичення книжкового ринку російськомовною продукцією; 4) внутрішня – видання української періодики російською мовою; 5) завоювання українського телепростору [516, с. 373-376]. Всі ці форми інформаційної експансії в Україні створили потужну систему впливу на свідомість громадян України, зокрема, етноменшин, яка стала інструментом поширювання ідей та інтересів Росії.

Водночас Росія сформувала низку програм популяризації російської мови і культури за кордоном. Імперський окрас мали «Програма роботи зі співвітчизниками за кордоном на 2006–2008 рр.», Федеральна цільова програма «Російська мова (2006–2010 рр.)», «Державна програма сприяння переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, що проживають за кордоном». У 2007 р. указом президента Росії було створено фонд «Русский мир» для популяризації російської мови і культури в інших країнах [698]. Зазначені програми реалізовували і в Україні. Названі програми втілювалися в життя після проголошення В. Путіним ідеї поширення «русского мира», що можна розглядати як поступову підготовку підґрунтя для окупації Криму і південно-східних регіонів України.

Особливо активними були російські та проросійські організації на території Кримського півострова, серед яких виокремимо «Русскую общину Крыма», «Русский блок», «Прогресивну соціалістичну партію України», «Євразійський союз молоді», «Русскую общину Севастополя», Організацію по захисту прав

російських співвітчизників «Вера», Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия», «Міллі Фірка» та ін. Відзначимо, що низка проросійських організацій Криму, програмні засади яких передбачали вирішення спірних питань російсько-українських відносин, навіть не приховували факт фінансування Росією та виконання замовлень Кремля [332, с. 42]. Донорами поширення політичного екстремізму в Україні, особливо на Кримському півострові, виступали як російська влада (спецслужби, офіцери Чорноморського флоту, політики), так і її «опозиція» (комуністи, ЛДПР В. Жириновського) та позасистемні організації (соціал-нацисти та шовіністи) [229]. Росія не лише інформаційно підтримувала проросійські організації на території півострова, але й надавала їм фінансування. Кремль ставився до них як до прототипів російських політичних структур в Україні, своєрідного фундаменту для побудови «русского мира» [603, с. 521]. Після Помаранчевої революції населення півострова, здебільшого російське, розгорнуло низку акцій проти президентства В. Ющенка. Зважаючи на те, що суспільна свідомість цього населення формувалася проросійською пропагандою, воно обстоювало нерозривний зв'язок України з Росією, а будь-які кроки в бік євроатлантичної інтеграції Української держави розглядало як спроби посварити «братні народи». Водночас низка проросійських організацій півострова поширювала сепаратистські ідеї, відкрито проводила акції протесту проти політики В. Ющенка. Так, 20 січня 2005 р. відбулися протестні акції на річницю автономії Криму, в якій взяли участь «Русский блок», «Русская община Крыма», «Союз радянських офіцерів Криму» та ін. Ключове гасло акції – федералізація України. Уже 23 січня 2005 р. відбулися протестні акції, ініційовані проросійською організацією «Русская община Крыма», проти інавгурації В. Ющенка. Учасники цих маршів наголошували на необхідності федералізації країни та наданні російській мові статусу державної [227, с. 462-463].

Під час акцій протесту проросійські організації вчиняли відверті антидержавні та антиконституційні дії. Так «Прогресивна соціалістична партія України» закликала Росію взяти під контроль Кримський півострів, а

кримськотатарська організація «Мілли Фірка», яка фінансувалася Кремлем, заявила про необхідність введення російських військ для захисту жителів півострова від України за абхазським або осетинським сценарієм у Грузії [311, с. 261, 267]. Лідер комуністів півострова Л. Грач висловлював власне занепокоєння щодо непослідовності російських державних та партійних діячів у боротьбі за східнослов'янський простір. Разом з тим, «Русская община Крыма» у 2007 р. оголосила про початок всеукраїнської акції за возз'єднання України з Росією під лозунгами «Майбутнє України – в союзі з великою Росією» та «Даеш другу Переяславську угоду!» [332, с. 42]. Звісно, були організації, які, попри підтримку зі сторони Росії, обережно висловлювалися щодо ідей сепаратизму на півострові. Зокрема Організація захисту прав російських співвітчизників «Вера» виступила з критикою ідеї всеукраїнського референдуму про відокремлення Криму від України, ініційованого «Прогресивною соціалістичною партією України». Водночас, вони закликали Росію у 2009 р. ввести економічні санкції проти України [311, с. 261].

Дестабілізувальну роль у Криму відіграло місцеве самоврядування Севастополя, де проживало на постійній основі 30 тис. громадян Росії, колишніх військових. Зростав контингент осіб з російськими паспортами, що провокувало дезінтеграційні процеси в Криму [227, с. 467-468]. Місцева влада, представлена «Партією регіонів України», «Комуністичною партією України», «Русской общиной Крыма» та ін. проросійськими організаціями, саботувала українське законодавство, блокувала впровадження і розвиток державної української мови в усіх сферах суспільного життя.

Особливу антиукраїнську активність у 2006–2007 рр. проявляли дві проросійські організації з майже ідентичними назвами – Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия» та Національний фронт «Севастополь-Крым-Росия». Проводячи багато акцій, спрямованих на поширення антидержавних ідей в Криму, ці рухи водночас протистояли один одному попри їхню проросійськість. Представники цих організацій звинувачували один одного в

розколі проросійського руху, що породило думку про штучне походження цих організацій для подолання розвалу «єдності російського руху» в регіоні [332, с. 45]. Серед них найбільш активним був Народний фронт «Севастополь-Крим-Россия». Організація використовувала російську символіку і гімн, що засвідчувало її прихильність до Росії [311, с. 261]. Інша організація – Національний фронт «Севастополь-Крим-Росія» об'єднувала 16 громадсько-політичних рухів. Її очільник С. Шувайніков наголошував на необхідності створення на території українського Криму національних органів самоврядування для росіян та скликання Російських установчих зборів Криму, на яких була б сформована Російська дума Криму [603, с. 522]. Передбачалося утворити орган на зразок кримськотатарського Меджлісу. Втім Меджліс кримськотатарського народу став проміжною ланкою діалогу корінного народу півострова з центральними органами влади. Створення органів самоврядування для росіян, як пропонував С. Шувайніков, стало б дезінтегруючим фактором для півострова і означало б фактичне від'єднання Криму від України. Подібні заклики представників проросійських організацій, які керувалися вказівками з Кремля, були антиконституційними і потребували від державних органів адекватної реакції.

Приєднання півострова до Росії пропагували й активісти організації «Прорив». Так, 19 січня 2006 р. її активісти, у відповідь на активізацію української влади на півострові, провели публічну акцію з від'єднання Криму від України. Учасників заходу було арештовано по факту поширення сепаратизму, про що російські ЗМІ заявляли як репресії зі сторони влади. Підтримку активістам «Прориву» висловлювала лідер «Прогресивної соціалістичної партії України» Н. Вітренко. Пізніше лідера «Прориву» О. Добичина, який мав російське громадянство, було депортовано на батьківщину і оголошено персоною нон-грата [227, с. 472].

У 2008 р., на базі низки проросійських організацій, було створено партію «Русское единство», яку очолив С. Аксьонов. До нового руху влилися

представники радикальної організації Народний фронт «Севастополь-Крым-Россия», зокрема, В. Подьячний та С. Ключев, які у 2008 р. закликали Верховну Раду АР Крим ухвалити рішення про приєднання півострова до Росії [897].

Такі організації створювалися переважно з ініціативи російських політиків для дестабілізації суспільно-політичного життя в Україні. Зокрема, «Русская община Севастополя» фінансувалася фондом «Розвиток економічних і гуманітарних зв'язків «Москва-Крим» і «Москва-Севастополь», створені за ініціативою мера Москви Ю. Лужкова [311, с. 261]. Мер російської столиці став активним спонсором сепаратизму на півострові, одним із натхненників «русского мира». У 2006 р. він профінансував будівництво елітної російської гімназії, ремонт Будинку офіцерів флоту, де велася гурткова робота з формування російських геополітичних орієнтацій [229]. Водночас Ю. Лужков неодноразово публічно висловлював свої сумніви щодо статусу Криму в Україні. На мітингу в Севастополі 21 лютого 2007 р. він заявив, що Крим і Севастополь відірвали від Росії, закликав громадян України брати участь у політичних акціях по поверненню Криму в «родную гавань», що було прямим втручанням у внутрішні справи іноземної держави [227, с. 489]. У своєму виступі мер Москви позиціював АР Крим як російську територію [558, с. 246]. Ці висловлювання лише поглиблювали етнополітичну нестабільність у регіоні. Продовжуючи поширювати російські експансіоністські наміри в Криму, Ю. Лужков 11 травня 2008 р. у Севастополі заявив, що це місто Хрущов не передавав Україні і воно є російським. Після таких антиукраїнських виступів Служба Безпеки України заборонила в'їзд Ю. Лужкова в Україну. У МЗС Російської Федерації відреагували на дії України, назвавши їх недружнім кроком. Також у відомстві зазначили, що Ю. Лужков висловив точку зору, яка співпадає з думкою всіх росіян [227, с. 489].

Звісно, не лише Ю. Лужков поглиблював конфронтацію в регіоні. Низка російських політиків, зокрема В. Жириновського та К. Затуліна, також відвідали півострів, де послідовно поширювали ідеї «русского мира». В. Жириновського

запросили «Русская община Крыма» та партія «Русский блок» для обговорення питання взаємодії державних органів Російської Федерації з чинними російськими організаціями, які працювали у напрямі зміцнення відносин між Росією та Україною [558, с. 246]. До того ж ЛДПР отримала у нижній палаті Державної Думи Російської Федерації доручення щодо інформування про заходи з повернення Криму у склад Росії [227, с. 476-477], що було прямим втручанням у внутрішні справи України. Критеріями шовінізму щодо України оперував К. Затулін, заявляючи в 2005 р., що федералізація України залишить її в орбіті відносин з Росією або, як мінімум, не дозволить консолідувати Україну ворожими для РФ силами [227, с. 129]. Фактично російський політик не допускав можливості формування на пострадянському просторі потужного конкурента, який після Помаранчевої революції міг вийти зі сфери впливу Кремля.

Як уже відзначалося, події Помаранчевої революції активізували російський сепаратизм у Криму. Упродовж 2005–2008 рр. ідею відокремлення півострова від України та приєднання до Росії підтримувало 63,8 % кримчан. І лише 10,7 % готові були протестувати проти такого рішення [558, с. 240]. Таким настроєм передувала російська пропаганда, яка висвітлювала будь-які проукраїнські сили як радикальні, націоналістичні; європейський вибір – як чужий для кримчан, а культурну політику української влади – як насильницьку українізацію та наступ на права національних меншин. Більшість росіян готова була підтримати ідею повернення півострова до складу Російської Федерації. Упродовж 2001–2014 рр. підтримка приєднання Криму до РФ коливалася від 80 % до 84 %. У свідомості росіян це виглядало як збирання «російських земель» [558, с. 81]. Отже, сформована впродовж десятиліть проросійська суспільна думка сприяла поширенню ідей «русского мира» в Криму і на південному сході України, що й полегшило анексію півострова та окупацію частини Донецької і Луганської областей російським агресором.

Традиційно Російська Федерація мала помітний вплив на південно-східні регіони, зокрема Донецьку, Луганську, Харківську, Одеську області. Ця частина України перебувала у зоні підвищеної етнополітичної конфліктності та входила до «великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності» [575, с. 139]. Використовуючи етнічний чинник (у цих регіонах проживала значна частка росіян, а більша частина населення була русифікована), Москва намагалася нав'язати українській владі необхідність федералізації та співпраці у євразійському напрямі. Ключовим елементом впливу Росії на внутрішню політику України став етномовний та релігійний чинники. Використовуючи російську меншину, русифіковані етноси та Російську православну церкву, Москва активно поширювала концепцію «русского мира» на Донбасі. Водночас етнічні і релігійні відмінності Східної і Західної України Росія використовувала для дестабілізації всередині країни і послаблення ролі України в чорноморському басейні, а також протидії її міжнародній співпраці з ЄС і НАТО. Тоді Україна залишалася б у сфері впливу Кремля [998]. У 2007 р. значна частина жителів Півдня і Сходу України хибно вважала, що вони більше мовно-культурно споріднені з росіянами, а ніж з українцями західної і центральної частини країни. Про це свідчать дані соціологічного опитування, здійсненого Центром О. Разумкова [698]. Як бачимо, тривала русифікація Півдня і Сходу України, промивання мізків російською пропагандою зробили свою справу. Велика частка українців за походженням на початку XXI ст. не ідентифікувала себе як титульна нація.

Найбільшої гостроти у південно-східних регіонах України набуло політизоване мовне питання, яке зводилося до вигаданих утисків російської мови та захисту співвітчизників. Одним із прикладів «захисту прав російськомовного населення» стали з'їзди в Сіверськодонецьку 2004 і 2008 рр. Вони були дестабілювальним чинником міжетнічної ситуації в регіоні [575, с. 141]. Маніпуляції Росії довкола мовного питання виступали дезінтегрувальним чинником, який послаблював національну ідентифікацію українців. Натомість

надання певного статусу російській мові (державного чи регіонального) слугувало утвердженню панросійської ідентичності [516, с. 372]. Водночас місцеві ЗМІ Донбасу підхоплювали тезу про поліетнічність населення регіону та необхідність використання російської мови як засобу інтернаціональної комунікації. Однак для цього не існувало реальних підстав, оскільки найбільшим етносом, який населяв Донбас, після українського та російського були греки, частка яких становила 1,61 %. Сумарно частка всіх меншин регіону (крім російської) була менша 5 % [331, с. 407], а отже, не було потреби надавати російській мові певного статусу.

Поряд з цим відбувалося маніпулювання історичними фактами, які вихоплювали з контексту подій чи цілеспрямовано фальсифікували. Фактично це був апробований КДБ стиль роботи, який культивувався проросійськими рухами в Україні. Їхня діяльність була звичним явищем у суспільно-політичному та інформаційному просторі регіону [603, с. 521]. У такий спосіб відбувалося формування геокультурного простору РФ у регіоні. За визначення російського культуролога Д. Замятіна, цей геокультурний простір будувався на фундаменті географічних образів, локальних міфів, територіальних ідентичностей та культурних ландшафтів. В основі геокультурного простору Росії лежить російська культура і мова, а головним завданням є розширення російського впливу [516, с. 322-323]. Отже, формування російського геокультурного простору на території України відбувалося за допомогою маніпуляцій мовним питанням, історичними фактами, культурним потенціалом заради розширення власного впливу, що створювало передумови для інтеграції культурних просторів України (або окремих її регіонів) з Росією. У подальшому це призводить до поширення сепаратизму та територіальної анексії. Україна стала полігоном геокультурного проєкту Росії, за яким послідувала агресія, окупація Криму та воєнні дії в Донецькій і Луганській областях, які тривають дотепер.

Російський вплив на Донбасі на початку нового тисячоліття посилювався. На території Донецької області було сформовано значний пласт російських

громадських організацій, які мали завдання поширювати ідеї «русского мира» в регіоні. Агресивну антиукраїнську риторичку на Донеччині проповідували організації «Молода гвардія», «Союз роджених революцией», «Ми», «Донецька республіка» та ін. [389, с. 147]. Проросійські політичні партії, спонсоровані закордонними інвесторами для формування і утвердження їхнього впливу на місцевому та всеукраїнському рівнях, не мали системно налаштованого діалогу зі спеціалізованими органами влади, які займалися питаннями етноменшин [603, с. 239]. Після Помаранчевої революції на території Донецької області активно розроблялися та поширювалися історичні розвідки щодо Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Враховуючи той факт, що сьогодні символіку ДКР використовує терористична організація «Донецька народна республіка», стає очевидним, що фінансувала праці з історії ДКР для формування ідеологічного підґрунтя сепаратизму в регіоні Російська Федерація.

У 2006 р. активну діяльність розгорнула організація «Донецька республіка», яка вважала себе правонаступницею Донецько-Криворізької республіки. У лютому 2006 р. за її ініціативою було створено Міжрегіональну федерацію громадських організацій «Донецька федеративна республіка», яка намагалася відтворити ДКР і встановила взаємозв'язки із російськими праворадикальними організаціями, зокрема, з Міжнародним євразійським союзом, отримуюючи фінансування з Росії [389, с. 147]. Так, 23 листопада 2006 р. її активісти почали акцію зі збору підписів на підтримку проведення референдуму про відокремлення Донбасу від України. За мовчазної згоди СБУ і прокуратури, місцевий виконком дав дозвіл сепаратистам збирати підписи за від'єднання від України [389, с. 147]. Організація виступала в ролі захисника населення Донбасу від «помаранчевих». Її лідери зазначали, що регіон має власну історію, культуру, мову, якою є російська, та своїх героїв, що, на їхню думку, вирізняє Донбас від усієї України [331, с. 452]. Згодом організацію «Донецька республіка» було заборонено, а її діяльність перейшла у нелегальне поле. У 2009 р. її члени оголосили про створення загонів Донецької російської армії і прийняли

декларацію про суверенітет «Донецької республіки». З приходом до влади В. Януковича рух активізувався, оскільки кримінальні справи проти активістів були закриті [389, с. 147]. Сепаратисти планували утворити федерацію, до якої б увійшли Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Херсонська, Запорізька, Луганська області, при цьому основою цього утворення мав стати «демократичний русизм» як основна ідеологія нового суперетносу «русів» [227, с. 630]. Діяльність цієї організації підривала етнополітичну стабільність у регіоні. Члени «Партії регіонів України», які відзначалися своєю проросійською спрямованістю, хоч і не відкрито, але все ж підтримували антиукраїнські ідеї організації, ймовірно виконуючи замовлення Кремля.

Одним із сприятливих регіонів для втілення ідей «русского мира» та дестабілізації етнополітичної ситуації була Одеська область. З 1990-х рр. там поширювалися ідеї «Новоросії». Штучно створювався новий народ – «новороси» – етнос, що складався з переселенців на обширні землі Північного Причорномор'я [227, с. 507]. Під час Помаранчевої революції за ініціативою місцевих чиновників, зокрема, тодішнього мера Одеси Р. Боделана, було здійснено спробу відокремлення Одеської області від України у самостійний Новоросійський край [253, с. 259]. Це засвідчило про наявність окремих чинників, які впливали на свідомість населення регіону в площині російського вектора розвитку. Згодом, у 2014 р., було зроблено нові спроби залучити русифіковані етноси та, спираючись на підтримку Росії, втілити цей проєкт у життя.

Які і в східних регіонах України та в Криму, на Одещині проживало багато етнічних меншин, серед яких найчисельніша – російська. Зрусифікований регіон був позбавлений політичного імунітету і став легкою здобиччю «русского мира». Отже, використовуючи проросійських політиків і національні меншини, Москва формувала власний геокультурний простір в Одеській області.

Упродовж 2006–2009 рр. Південь України знову став епіцентром активізації проросійського радикального руху [311, с. 260]. Цьому сприяла проросійська

спрямованість влади та значної частини громади (здебільшого російського етносу та частини русифікованих інших нацменшин). Чутливість місцевих органів влади до російської пропаганди посилювали дестабілізаційний потенціал РФ в регіоні.

Після Помаранчевої революції розгорнулася кампанія на підтримку проросійського мера Одеси Р. Боделана, яка супроводжувалася лозунгами про об'єднання з Росією та сепаратистськими гаслами. Цю акцію проводила Прогресивна соціалістична партія України, відома насамперед проросійським політичним напрямом [227, с. 528]. На основі цієї партії у 2008 р. було сформовано політичну партію «Родина», яку фінансувало генеральне консульство Росії в Одесі. Її лідером став одеський бізнесмен І. Марков, який пропонував у зовнішній політиці інтеграцію з Росією, Білоруссю і Казахстаном [311, с. 262]. У Службі безпеки України вважали, що політична сила шкодить основам національної безпеки, громадському порядку та захисту прав людей. Відповідно, було відправлено звернення про призупинення діяльності партії «Родина» з подальшою її забороною [253, с. 194].

У 2008 р., на тлі економічної кризи та втручання Росії у внутрішні справи України, загострилася суспільно-політична ситуація по всій країні, особливо в Одеській області. Посилювалася ксенофобія і антиукраїнські настрої. Політичні сили «Родина», «Единая Одесса», «Единое отечество», спираючись на підтримку Кремля, не шкодували коштів для формування у свідомості одеситів негативного образу, а саме: все українське – вороже [847]. Як наслідок, відбувалися постійні сутички між різними національними організаціями, здебільшого між українськими та російськими. Ситуація загострилася після вбивства членами організації «Антифа» 17 квітня 2009 р. студента патріотичної організації «Січ» М. Чайки [227, с. 530]. Політична сила «Родина» бізнесмена І. Маркова об'єднала всі проросійські організації Одещини та спільно з російськими політиками проводила антиукраїнські акції в порушення чинного законодавства. Серед координаторів акції був представник Генерального консульства Росії в

Одесі І. Цвєтков. А член політради «Родини» В. Чернов, який заснував «Единую Одессу», співпрацював з московським Фондом сприяння об'єднанню російського народу «Русские». Загалом члени проросійських організацій, які координувалися І. Марковим, провели низку заходів по розпалюванню міжетнічної ворожнечі, називаючи патріотично налаштованих українців нацистами [847].

До регіонів, де Росія намагалася дестабілізувати політичне життя, належало Закарпаття. Загострюючи питання «політичного русинства» через своїх емісарів, Росія нав'язувала автономістські настрої в регіоні. Водночас Угорщина, яка спиралася на свою діаспору в Закарпатті, також підтримувала ідею автономії області, яку поширювали русини. Русинський рух, під впливом зовнішньополітичних чинників, мав два напрями: проросійський та проєвропейський. Проросійський напрям русинських організацій був більш радикальним і зводився до надання автономії чи навіть незалежності Закарпаттю [571]. Радикальний антиукраїнський русинський рух указував на російський слід фінансування акцій. Дивовижно схожим на російський виявився прапор русинів (перевернутий Андріївський триколор), який намагалися затвердити через Закарпатську обласну раду.

Чергова активізація русинського руху після Помаранчевої революції не обійшлася без втручання Російської Федерації. У грудні 2007 р. в московській бібліотеці «Російське закордоння» було проведено семінар «Підкарпатські русини і Росія». Водночас політичні діячі РФ брали безпосередню участь у заснуванні та координації русинських рухів. Особливо спритним поборником прав русинів виявився російський політик К. Затулін. Підтвердженням російського фінансування русинських організацій слугують заяви Голови Служби безпеки України В. Наливайченка [227, с. 711]. Йдеться насамперед про фінансування русинського сепаратизму в 2008–2009 рр. російським урядовим фондом «Русский мир» [227, с. 720]. Підтримував русинський рух в Україні, як і будь-які інші проросійські організації, Московський Патріархат УПЦ та РПЦ.

Зокрема, відомий радикальними поглядами діяч русинів Д. Сидор був настоятелем кафедрального храму Української православної церкви Московського патріархату. Спираючись на підтримку з Москви, він не лише реалізовував політичні та ідеологічні концепції П. Магочія та І. Попа, але й довів їх до крайнього радикалізму. Так, 28 жовтня 2008 р. відбувся II Європейський конгрес русинів, який підтримали близько 200 російських активістів з партії «Родина». На конгресі було виголошено ультиматум українським державним органам влади щодо надання Закарпаттю автономії. У разі невиконання ультимативних вимог погрожували проголосити незалежну державу «Республіка Підкарпатська Русь» під протекторатом Росії [523, с. 49]. Делегати конгресу підписали «Акт правозглашения воссоздания русинской государственности», згідно з яким Закарпаття оголошувалося спеціальною самокерованою територією і суб'єктом міжнародного права у складі України [227, с. 717]. Уже 2 грудня 2008 р. невелика група авантюристів проголосила незалежність Закарпаття, а 23 грудня 2008 р. самопроголошений прем'єр-міністр «Республіки Підкарпатська Русь» П. Гецько заявив, що русини звернулися до Державної Думи Російської Федерації з проханням визнати її незалежність. Парламент Росії навіть запланував парламентські слухання з цього питання [523, с. 119].

Ці антидержавні події стали предметом уваги прокуратури і Служби безпеки України. Дії Д. Сидора було розцінено СБУ як замах на територіальну цілісність України, а отже проти нього було порушено кримінальну справу [639, с. 119]. У 2009 р. були й інші спроби посягання на територіальну цілісність України зі сторони русинських організацій. Радикально налаштовані русинські сили вирішили заснувати свою міжнародну організацію «Світовий конгрес підкарпатських русинів», яка стала опозиційною до «Світового конгресу русинів», очолюваного П.-Р. Магочієм. За фінансової підтримки Росії у квітні 2009 р. було проведено установчий з'їзд у місті Пардубіце (Чехія). Керував цим процесом очільник «Общества подкарпатских русинов в России» Л. Левович. Робочою мовою з'їзду стала російська. Організатори пояснювали, що російська

мова ближча русинам, ніж українська, її краще розуміють [523, с. 50]. Очевидно, що підготовка до цього з'їзду відбувалася за російським сценарієм, оскільки відразу було порушено важливе, з огляду на зовнішню політику Росії, мовне питання. Водночас розпочалася кампанія підкарпатських русинів з дискредитації України в очах міжнародної спільноти та русинів Європи, а також підготовки до проголошення незалежності регіону. Під російським супроводом члени цієї організації намагалися знайти тих союзників у Європі, які могли б підтримати формування нової незалежної русинської держави. Незважаючи на амбітність сепаратистських планів, втілити їх у життя в 2005–2009 рр. проросійськи орієнтованим русинам не вдалося. Події, пов'язані із поширенням сепаратизму на Закарпатті, переконливо показали, що корумповані правоохоронні органи та місцева влада не можуть ефективно реагувати на антиконституційні дії, що, ймовірно, заохочувало підготовку Росії в майбутньому до більш масштабних актів агресії – анексії Криму та окупації частини Донбасу.

Потужний вплив на етнополітичну ситуацію в прикордонних регіонах України здійснювали Угорщина та Румунія. Відомо, що на території Закарпаття проживає значна частина угорської меншини, яка від початку української незалежності досить активно себе проявляла в громадському і політичному житті. За підтримки української влади та Угорщини розвивалося національно-культурне життя меншини краю, в якому простежувалися як позитивні, так і негативні тенденції. До позитивного слід віднести розвиток культурно-просвітницьких товариств, які зберігали мовні та культурні традиції угорців України. Водночас спостерігалось тотальне поширення угорської мови і витіснення з ужитку української. Така ситуація була використана керівництвом Угорщини для підтримки автономістських настроїв на Закарпатті та утвердження власного впливу в цьому регіоні.

Основою взаємної співпраці у галузі національних меншин стало підписання у 1991 р. «Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав

національних меншин», згідно з якою сторони зобов'язувалися поважати права і свободи національних меншин та не допускати розпалювання ворожнечі на національному ґрунті [689]. Однак угорські урядові та неурядові організації, спекуюючи положеннями документа, відкидали будь-які спроби української влади розвивати державну мову в угорському соціумі. На початку 2000-х рр. Угорщина розпочала процес надання громадянства своїй діаспорі в сусідніх країнах, зокрема, в Україні за спрощеною системою. У 2004 р. в Угорщині відбувся референдум щодо подвійного громадянства, розкритикований урядами сусідніх країн Карпатського регіону, зокрема, Румунією і Україною, оскільки він торкався представників цього етносу в названих країнах. Якщо Україна не визнавала подвійного громадянства, то в Румунії ця практика затверджена законодавчо, сформовано механізм надання румунського громадянства молдованам. Втім уряд Румунії попередив угорську владу про недопущення такої практики з меншинами своєї країни [362, с. 477]. Незважаючи на невизнання результатів референдуму сусідніми державами, Угорщина продовжувала практику надання громадянства своїй діаспорі в інших країнах.

Так, 1 січня 2002 р. в Угорщині набрав чинності Закон «Про угорців, які проживають у сусідніх країнах», який став певним викликом для українсько-угорських відносин» [622, с. 55]. Упродовж 2000-х рр. на території Закарпаття формувалися органи, які мали право надавати рекомендації чи підтверджувати походження особи, яка подавала документи на отримання статусу закордонного угорця. До 2009 р. на території Закарпаття було видано 144 тис. посвідчень закордонних угорців [362, с. 476].

Угорський уряд та угорські благодійні організації під час підписання договорів про міжрегіональну, міжурядову чи прикордонну співпрацю наполягали на внесенні пункту про розвиток своєї діаспори у сусідніх державах. Урядові та неурядові організації Угорщини підтримували зв'язок з угорськими національними організаціями за кордоном запровадженням культурологічних,

освітніх, гуманітарних та економічних програм і проєктів у місцях компактного проживання [661, с. 214].

Карпатський єврорегіон мав строкатий етнічний склад населення, що було передумовою добросусідського співіснування різних країн у потужному економічному союзі. Представники різних діаспор, які проживали в цьому регіоні (українська, польська, угорська, румунська, словацька) слугували інтегративним чинником [304]. Так Україна та її сусіди на Заході, завдяки поліетнічності Карпатського регіону, мали змогу зміцнювати взаємовідносини та формувати єдиний економічний простір. Це не лише позитивно впливало на розвиток національних меншин країн цього регіону, але й унеможливило міжетнічні конфлікти. Звісно, така стабільність у міжетнічних відносинах могла бути лише за умови відмови окремих країн від провокуючих дій, зокрема, паспортизації громадян інших країн чи поширення ідей автономізму або сепаратизму за кордоном.

Сусідство з Румунією також мало низку позитивних і негативних прикладів у етнонаціональних відносинах. Румунська меншина в Україні, а також низка інших етносів, які співвідносили себе з румунами, досить активно заявили про себе під час Помаранчевої революції. В умовах стрімкого економічного розвитку Румунії певна частина цього етносу, яка проживала в Північній Буковині, висловила за приєднання до «своєї прабатьківщини». Румунські націоналісти просували ідею єдиної румунської держави та нації на території України та Молдови, поширюючи сепаратистські настрої. Безперечно, румунський сепаратизм не мав такого поширення як російський у Криму чи на Донбасі або русинський чи угорський на Закарпатті, однак він відчутно впливав на україно-румунські відносини.

У 2006–2007 рр. проводився моніторинг ситуації з меншинами на території Румунії та України за участю Генерального секретаря Ради Європи та Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин. Перший етап моніторингу відбувся у жовтні 2006 р. у Чернівецькій області, а в листопаді – у

Сучавському та Ботошанському повітах Румунії [581, с. 123]. Очевидно, що ключовим завданням моніторингу, який ініціювався румунською та українською владами, стало визначення соціально-політичного становища представників цієї діаспори. Звісно, це могло бути використано як засіб політичного тиску на іншу країну.

Ситуація з румунською меншиною загострилася після подачі у 2005 р. Румунією позову в Міжнародний суд ООН з вимогою поділити шельф Чорного моря. У вересні 2008 р. розпочалися судові слухання про «Делімітацію морських просторів Чорного моря», на яких румунська сторона намагалася спростувати те, що острів Зміїний є лише скелею [227, с. 813]. Якщо Румунії вдалося б це довести, то її кордон на Чорному морі посунувся б далі до України, захопивши значну частину шельфу, багатого на мінерально-сировинні ресурси (нафту, газ тощо). Ці події загострювали етнополітичну ситуацію в Чернівецькій області, де формувався образ румунів-ворогів. У 2009 р. Міжнародний суд визнав, що острів Зміїний не є частиною прибережної лінії України [227, с. 812, 814]. Тим самим рішенням було зафіксовано компроміс між Україною та Румунією, згідно з яким встановлено лінію розмежування економічних зон двох держав.

Водночас Румунія проводила політику видачі паспортів громадянам інших країн у районах найбільшого скупчення своєї діаспори. Враховуючи той факт, що Північна Буковина певний час входила до складу Румунії, керівництво країни розгорнуло кампанію надання громадянства за спрощеною процедурою українцям, румунам, молдованам та іншим етносам Чернівецької області, які народилися чи проживали на території Румунії з 1918 до 1940 р. або мали таких родичів [887]. Входження Румунії до складу ЄС лише збільшило кількість бажаючих отримати паспорт цієї країни. Мешканці Північної Буковини та Бессарабії, проявляли «ситуативну етнічність», ідентифікували себе для отримання громадянства [227, с. 812]. До 2011 р. було видано 50 тис. румунських паспортів українцям. Втім політики, які сповідують ідею побудови «Великої Румунії», плекаючи надію на допомогу своїх громадян в Україні та

Молдові у справі повернення Північної Буковини та Бессарабії у свій склад, прораховувалися, оскільки, після отримання румунського громадянства, вони переїжджають з місць компактного проживання (у даному випадку Чернівецька область) вглиб країни [887]. Такі дії румунської сторони лише загострювали етнополітичну ситуацію в регіоні та українсько-румунські відносини на міжнародній арені.

Так, упродовж 2005–2009 рр. особливо активним був зовнішній чинник впливу на етнополітичну ситуацію в Україні. Відсутність концепції етнонаціональної політики, невідповідність законодавчої бази щодо національних меншин викликам часу – все це стало підґрунтям для зовнішнього втручання у внутрішню політику України з боку інших держав. Росія, яка намагалася утримувати Україну у власному політичному полі, після Помаранчевої революції розпочала реваншистську підготовку до поширення сепаратизму та окупації проросійських регіонів. Використовуючи національне питання, мовну проблематику, залучаючи представників своєї діаспори, Кремль намагався створити соціальну базу для поширювання сепаратистських настроїв, щоб знекровити Україну та сформувати буферну зону між ЄС і НАТО та Росією, прикриваючись тезами про захист «співвітчизників». Угорщина і Румунія, на відміну від Російської Федерації, були не настільки активними у формуванні власної зони впливу у місцях компактного проживання своєї діаспори, проте, використовуючи «паспортну війну» як метод поширення угорського та румунського сепаратизму у Закарпатській та Чернівецькій областях, намагалися знайти політичні важелі впливу на внутрішню і зовнішню політику України. Відсутність адекватної системи захисту від сепаратистських та автономістських настроїв, неспроможність місцевої та центральної влади діяти у випадку загрози територіальній цілісності лише провокували сусідні країни на антиконституційні дії на території України з участю національних меншин. Як наслідок системної антиукраїнської діяльності спецслужб РФ минулих десятиліть, у 2014 р.

відбулася анексія Кримського півострова та окупація Росією окремих районів Донецької і Луганської областей.

Отже, політичній еліті України необхідно засвоїти уроки історії і на основі національного державницького пріоритету сформувати ефективні механізми запобігання і протидії поширенню автономістських і сепаратистських ідей у нових реаліях ХХІ ст. – інформаційних і «гібридних» війнах, які веде Російська Федерація проти цивілізованого світу.

РОЗДІЛ VI. ЕТНОПОЛІТИЧНА СТРОКАТИСТЬ УКРАЇНИ В ДИНАМІЦІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

6.1 Трансформація нормативно-правової бази міжнаціональних відносин у 2010-2014 рр.

Невдачі і помилки команди «помаранчевих», фінансова криза наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. зумовили зниження їхнього рейтингу і, насамперед, Президента України В. Ющенка, та поразку на наступних виборах. Опозиційні сили – Партія регіонів та Комуністична партія – використовували тактичні і стратегічні прорахунки коаліційних політичних сил для власного сходження на владний Олімп. Їхні лідери використовували проблеми національних меншин в Україні та, спекулюючи етнополітичною і етномовною проблематикою, прагнули підвищити свій рейтинг, помітно втрачений у період Помаранчевої революції. Водночас нагнітання напруги в етнополітичних питаннях породжувало певний деструктив у суспільстві.

На початку ХХІ ст. в українському соціумі поширюється концепція етнічної інтеграції, сутність якої полягала в сприйнятті національними меншинами всіх цінностей місцевого суспільства без втручання зі сторони держави [234, с. 252]. У такому випадку національні меншини інтегрувалися в усі сфери життя, уникаючи асиміляції і втрати ідентичності.

На початку другого десятиліття ХХІ ст. перед Україною постала проблема реформування моделі етнонаціональної політики і пошуку шляхів оптимізації етнічних процесів. У листопаді 2011 р. Київським міжнародним інститутом соціології, спільно з Інститутом прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії було проведено вибіркове репрезентативне опитування, яке виявило стрімке зростання ксенофобії в Україні упродовж 1994–2011 рр. Водночас прогнозувалося подальше зростання рівня несприйняття у суспільстві осіб ромської національності. За даними дослідження 2011 р. передбачався спалах ксенофобії щодо ромів у 2014 р. [455].

Комітет Міністрів Ради Європи, розуміючи певні складнощі модернізації України, 30 березня 2011 р. ухвалив Резолюцію, де було відзначено як позитивні зрушення у справі захисту національних меншин, так і вказано українському уряду, на дотримання прав людини, а саме: удосконалення законодавчої бази щодо національних меншин, приведення її у відповідність до міжнародних норм та усунення проявів дискримінації [255].

З обранням Президентом України В. Януковича відбулося переосмислення етнонаціональної політики в Україні з урахуванням інтересів Російської Федерації. І хоча в Посланні до українського народу (2010 р.) Президент України В. Янукович визначав одним із ключових напрямків своєї роботи, а також уряду і парламенту, забезпечення демократичних стандартів етнонаціональних відносин, приведення у відповідність вітчизняної нормативно-правової бази у сфері етнонаціональних відносин до європейських стандартів, усунення протиріч у законодавчій базі щодо репатріантів (кримських татар, греків, вірмен, болгар, німців) та інтеграції їх в українське суспільство, протидію ксенофобії, подолання високих темпів мовно-культурної асиміляції значної частини етноспільнот у бік російських мовних і культурних зразків [742] – усе це було більше схоже на популізм. Адже В. Янукович, маючи проросійську орієнтацію, упродовж свого нетривалого строку повноважень лише сприяв русифікаторським проектам в Україні, зокрема, в південно-східних областях та АР Крим. Водночас у 2010–2011 рр. Українська держава заявила про готовність до оновлення моделі етнонаціональної політики. Свідченням початку модернізації цієї моделі стало проведення парламентських слухань, обговорення та перегляд на найвищому рівні її основних принципів [455, с. 54].

У 2010 р., на виконання указу Президента України від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», було ліквідовано Державний комітет у справах національностей та релігій разом із його територіальними підрозділами. Функції і повноваження Держкомнацрелігій було передано спеціально створеному Департаменту у справах релігій та

національностей у структурі Міністерства культури [234, с. 242]. Загалом Указ Президента передбачав адміністративне реформування системи центральних органів виконавчої влади, визначення кількості міністерств та відомств [366].

Свого часу экс-голова Державного комітету в справах національностей та релігій Ю. Решетников відзначав, що відсутність основного координувального органу, який займався б етнонаціональними відносинами в Україні, захистом прав національних меншин, буде використано окремими політиками під час виборчої кампанії 2012 р. На його думку, існували деякі політичні сили і лідери, які на словах вважали себе «захисниками прав» національних меншин, хоча насправді їхні дії лише посилювали напруження в українському суспільстві, продукували спекуляції в царині міжнаціональних відносин, породжували нові мовні проблеми, в історії, культурі [234, с. 243]. Йшлося насамперед про проросійських політиків з Партії регіонів та КПУ, які, прикриваючись захистом етноспільнот в Україні, насправді намагалися прийняти низку антиукраїнських законів.

У зв'язку з проросійською орієнтацією новообраного гаранта Конституції, будь-які програмні документи, закони, постанови, накази були прийняті не для покращення етнополітичної ситуації в державі, а для посилення насамперед впливу Російської Федерації в Україні та зближення її зі східним сусідом. Упродовж 2010–2013 рр. Верховна Рада України прийняла низку законів та поправок, які мали регулювати етнонаціональні відносини в Україні. Серед них – Закони України «Про ратифікацію угоди між Україною і Республікою Молдова про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин» від 5 жовтня 2010 р. «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р., «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р., «Про національні меншини» від 16 жовтня 2012 р. та ін. Водночас науковці-політологи, правознавці та народні депутати й надалі розроблювали концепцію державної етнонаціональної політики, проте

запропоновані моделі залучення інститутів громадянського суспільства до сфери міжетнічних відносин залишалися суперечливими [481].

Як відзначалося, важливим документом урегулювання етнонаціональних відносин в Україні, створення нових механізмів міжнаціонального діалогу та консолідації української нації, мала стати «Концепція державної етнонаціональної політики України». Втім за понад 20 років існування Української держави її так і не було прийнято. З 1990-х рр. і до 2013 р. було сформовано корпус проєктів згаданого документа, які через об'єктивні та суб'єктивні чинники так і не були затверджені. На думку В. Андріяш, Концепція могла б стати одним із перших органічних законів у сфері етнонаціональних відносин у тому випадку, якби в ній не було протиріч та неузгодженостей через міжнаціональні відносини [234, с. 239].

Черговий проєкт закону «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» було розроблено в 2013 р. За ініціативою народного депутата VII скликання М. Джемілева 5 липня 2013 р. цей законопроєкт було внесено на розгляд Верховної Ради України. У документі подавалися визначення ключових понять Концепції, а також був охарактеризований стан етносоціального та етнополітичного розвитку України. На думку М. Джемілева, українське законодавство в питаннях збереження ідентичності та культурної самобутності національних меншин відповідало світовим і європейським стандартам. Однак запропонований документ потребував концептуального визначення його призначеності. Відтак, для повної реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян, які належать до національних меншин, формування сучасних підходів до співіснування і взаємодії етнічних спільнот та етнічних груп з державою, а також ефективного громадського і державного регулювання етнополітичної сфери, важливо було шукати нові шляхи удосконалення системи етнополітичних відносин в Україні [776]. На думку народного депутата, Концепція мала вирішити питання консолідації українського народу, забезпечити соціально-економічну та правову рівність, а також сприяти розвитку

національно-культурної та мовної самобутності етнічних спільнот. У пояснювальній записці до законопроектів відзначалося, що попри існування потужної нормативно-правової бази у сфері етнонаціональної політики, відсутність великих конфліктів між представниками різних етноспільнот, існувала низка невирішених проблем, серед яких нерівність соціальних, культурних, демографічних потенціалів різних нацменшин, політичні спекуляції на етнонаціональній проблемі, повернення та облаштування репатріантів, наявність чинників зовнішнього впливу на етнонаціональні відносини в Україні тощо [748]. Документ враховував реалії часу і пропонував нові механізми врегулювання відносин між різними національностями в Україні, визначав розвиток самобутності й ідентичності етноспільнот нерозривно з титульною нацією, як невід'ємної частини всього українського народу.

У 2011 р. Указом Президента України було запропоновано «Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації візового режиму України з Європейським Союзом». Пункти 42–48 Національного плану були присвячені захисту прав людини, зокрема представників національних меншин України, удосконаленню законодавчої антидискримінаційної бази, проведенню низки заходів щодо інформування населення з проблем протидії расизму та ксенофобії, ратифікації міжнародних угод, спрямованих на боротьбу з дискримінацією та ін. [730]. Важливим пунктом Національного плану стала розробка «Стратегії боротьби з дискримінацією», яка передбачала систему заходів, спрямованих на протидію нетерпимості за національною, расовою чи релігійною ознакою. Міністерство юстиції України розробляло цей проєкт і в коментарях відзначило, що він є «дороговказом», який базується на Конституції України, відображає основні підходи держави до розв'язання проблеми дискримінації. Втім сама стратегія не є законодавчим актом, а отже, не встановлює відповідальність за вчинення злочинів через нетерпимість та дискримінацію [751]. Проте поданий Президенту України цей документ ще у травні 2011 р. так і не був підписаний В. Януковичем [234, с. 245].

Створення антидискримінаційного законодавства було одним із напрямів розбудови етнонаціональної політики України впродовж 2010–2013 рр. Необхідність прийняття низки нормативних актів, які запобігали б проявам расизму, нетерпимості на етнічному чи релігійному ґрунті, була зумовлена як підвищенням рівня злочинів на ґрунті ворожого ставлення до представників інших національностей, так і рекомендаціями ЄС для лібералізації візового режиму. Рух країни до Європейського союзу зобов'язував приєднатися до міжнародних угод у сфері протидії різним проявам дискримінації, зокрема, за національною, расовою, релігійною ознакою [308, с. 9]. Саме тому керівництво України мало прийняти низку заходів для зниження рівня дискримінації у країні. У зв'язку з цим у 2011 р. було розроблено законопроект «Про захист від дискримінації», ініційований парламентською коаліцією. Авторами було запропоновано законодавче тлумачення термінології всіх можливих проявів дискримінації та шляхи реалізації державної політики щодо захисту прав людини [234, с. 245]. Згодом Міністерство юстиції України приступило до розроблення нового законопроект «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який у квітні 2012 р. було запропоновано для загального обговорення. Втім, уже через тиждень, не врахувавши коментарі експертів, насамперед міжнародних, громадську думку, законопроект було зареєстровано, подано на розгляд парламенту і прийнято у першому читанні. Експерти Європейської Комісії проти расизму та нетерпимості розкритикували цей документ. Водночас у другому читанні Верховна Рада України проголосувала саме за цей законопроект [752]. Згодом Уповноважена Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська направила проєкт цього Закону на експертизу до Ради Європи, яка надала свої висновки 17 вересня 2012 р. Європейська Комісія вивчила законопроект і повідомила про неготовність європейської спільноти позитивно оцінити цей документ [818, с. 200]. У листопаді 2012 р. Міністерство юстиції України розпочало роботу по вдосконаленню Закону України «Про засади запобігання та протидії

дискримінації в Україні», ігноруючи думку суспільства [752, с. 217]. Водночас Уповноважена з прав людини заявила, що початок удосконалення антидискримінаційного законодавстві розгляд парламентом законопроєкту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні» є позитивним кроком уперед [818, с. 200]. Втім, ці зміни не стосувалися дискримінації осіб за національною та расовою ознакою, етнічним походженням чи віросповіданням. У 2013 р. зміни до закону так і не були прийняті парламентом.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» не забезпечував ефективного механізму доступу постраждалих до правосуддя. У 2013 р. В. Лутковська зазначала, що злочини на ґрунті національної, расової, релігійної нетерпимості правоохоронні органи розслідували недбало, а їх статистичний облік взагалі не вели [699]. Засобами моніторингу Уповноваженого та неурядових організацій, що працювали у сфері протидії расизму та ксенофобії у 2013 р., було зафіксовано 10 випадків фізичного насильства щодо мігрантів та представників національних меншин [819].

Найбільш вразливими етнічними спільнотами в Україні у цей період були роми, євреї, кримські татари. Найскладніше інтеграція в український соціум проходила в ромів. По-перше, представники ромської національності вели асоціальний спосіб життя, по-друге, серед громадян України сформувалося упереджене ставлення до цієї етнічної групи. На сайті МВС України станом на 15 квітня 2013 р. було розміщено 22 повідомлення, які стосувалися ромів, з них у 16 йшлося про дискримінаційні прояви. Водночас на сайті вісника «Іменем Закону» виявлено 70 повідомлень, з яких 60 мали інформацію про дискримінаційні правопорушення [819, с. 381]. Усе це активізувало формування концептуальних засад державної політики щодо захисту ромської етнічної групи. Так 8 квітня 2013 р. Указом Президента України № 201/2013 було схвалено «Стратегію захисту та інтеграції ромської національної меншини до 2020 року» [699]. Її метою було «визначення засад захисту та інтеграції в

українське суспільство ромської національної меншини шляхом забезпечення рівних прав і можливостей для її участі в соціально-економічному та культурному житті держави, а також активізації співпраці з громадським об'єднанням ромів» [796]. Передбачалося організувати низку заходів на державному рівні, спрямованих на входження цього етносу в українське суспільство та активізацію участі в державотворенні. Кабінет Міністрів України 18 вересня 2013 р. затвердив План дій по реалізації цієї стратегії, який мав низку недоліків і був розкритикований Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [699].

Актуальним залишалось прийняття закону, який би не лише визначав статус депортованих осіб за національною ознакою, а й урегулював їхні соціально-економічні проблеми. Так, у 2010 р. було вкотре запропоновано проєкт Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (№ 0921), який було розглянуто в першому читанні лише 20.06.2012 р. [819, с. 386]. Остаточно парламент прийняв цей закон лише у 2014 р. Документ передбачав комплексне вирішення проблем осіб, які були депортовані за національною ознакою, а також визначав механізм реституції землі. Помітну увагу керівництво країни приділяло кримським татарам, які становили значну частину репатріантів. В. Лутковська відзначила, що станом на 2013 р. існувала низка нерозв'язаних проблем, з якими зіштовхнулися кримські татари та інші етнічні спільноти, що повернулися на Кримський півострів. Серед них такі: відсутність будь-яких законодавчих гарантій відновлення прав депортованих осіб; невизначеність кола осіб, які мають право отримати відшкодування; нерозв'язаність земельного питання; низький рівень забезпечення культурних запитів національних меншин тощо [699].

Щоб запобігти та протидіяти національній, расовій чи релігійній дискримінації, Міністерство внутрішніх справ України та ОБСЄ підписали меморандум, у рамках якого розгорнулася програма протидії злочинам на ґрунті нетерпимості «TANCLE» [819]. Мета програми полягала в ознайомленні

правоохоронців різних країн з новітніми методами боротьби проти злочинів на ґрунті нетерпимості чи дискримінації [876]. Україна, як член ОБСЄ та учасник цієї програми, долучилася до міжнародної співпраці у сфері протидії національній та расовій дискримінації, а також втілювала новітні рекомендації європейських партнерів щодо регулювання етнонаціональних відносин в середині держави.

Серед інших документів варто відзначити прийняття «Стратегії та плану дій з розробки державної політики щодо інтеграції мігрантів в Україні та реінтеграції українських мігрантів на 2011–2015 роки». Розроблення цього документа припало на період спалаху ксенофобії в Україні, а тому на часі було вирішення проблеми за допомогою формування дієвих механізмів інтеграції іноземців у соціум [719]. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити толерантне ставлення до іноземних мігрантів, біженців, сформувані механізми їхньої інтеграції в суспільство та проводити міжнародну співпрацю у цій сфері. Цьому сприяли громадські організації та національно-культурні товариства разом з місцевими органами влади. Впродовж 2011–2015 рр. вони провели низку заходів з відзначанням днів культури інших народів, пам'ятних дат, релігійних та обрядових свят. У Євроклубах навчали школярів історії, мови, культури інших країн та виховували толерантність. Лідером у цих заходах була столиця України, де, за сприяння Департаменту освіти КМДА, було проведено багато виховних акцій у загальноосвітніх начальних закладах [695].

У Посланні Президента України було задекларовано, що важливою умовою формування соціально-правової держави є затвердження демократичних стандартів етнонаціональних відносин відповідно до сучасних світових і європейських норм у сфері забезпечення прав людини [742, с.71]. Як бачимо, Адміністрація Президента на словах підтримувала формування механізму врегулювання етнонаціональної політики для консолідації українського народу. Водночас, прикриваючись демократичними стандартами етнополітичних відносин, новосформована влада намагалася узаконити політику русифікації,

нехтуючи проблемами титульної нації, корінних народів та національних меншин загалом. Прикладом цьому може слугувати обговорення мовної проблеми та прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики». Його підготували в рамках програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 рр., Концепції державної мовної політики, яка була затверджена указом Президента України В. Ющенка 15 лютого 2010 р. [805]. Він мав на меті удосконалити правову базу у сфері використання української мови та мов національних меншин, зокрема, затвердити українську як державну та основну для діловодства. Також було гарантовано розвиток мов національних меншин [725].

Тенденційно, будь-які заходи, спрямовані на розвиток і поширення української мови, не задовольняли проросійські сили, підтримувані Москвою, на Сході і Півдні України. Зважаючи на політичний чинник, значна частина електорату цих регіонів, зокрема росіян, підтримувала В. Януковича, який одним із пунктів своєї передвиборчої програми зробив розв'язання проблеми державного статусу російської мови. З огляду на це стає зрозумілим, чому проблема двомовності посилено культивувалося в українському соціумі, а ухвалення відповідного русифікаторського закону було лише питанням часу. Усі меседжі Президента України В. Януковича щодо припинення русифікації стали складником політичних маневрів, які передбачали, під приводом захисту мовно-культурних інтересів національних меншин, сформувати підґрунтя для особливого статусу російської мови та прирівняння російського етносу до титульного.

У 2010 р. представники Партії Регіонів, КПУ та Блок «Володимира Литвина» розробили законопроект «Про мови в Україні». Документ був розкритикований громадською спільнотою, науковцями та блогерами через ймовірне поширення русифікації в Україні. Зокрема, статті 7 та 8 цього документа фактично проголошували двомовність в Україні. Так, стаття 7 обґрунтовувала українсько-російська двомовність як «важливе надбання

Українського народу» та повсякденне явище в спілкуванні, яким користується більшість громадян України [777]. Згадані політичні сили навмисно перебільшували рівень використання російської мови у повсякденному житті українців, щоб показати логіку русифікаторської політики. Російська мова домінувала в інформаційному просторі, на книжкових ринках, в кіноіндустрії, шоу-бізнесі [234, с. 176] і в такий спосіб українська мова витіснялася з усіх сфер суспільного життя.

Водночас про реальний рівень використання української та російської мови в побуті свідчили дані соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного з 10 по 17 серпня 2011 р. Згідно з опитуванням 53,3 % громадян України спілкуються у побуті українською, а 44,5 % – російською. У громадських місцях рівень спілкування українською та російською був майже рівним – 49,2 % і 48,7 % відповідно [877]. За результатами дослідження Research & Branding Group, у 2011 р. 47 % громадян України спілкувалися українською і 37 % – російською [918]. У 2008 р. спостерігалася тенденція до зростання чисельності україномовного населення. Зокрема, в родині українською спілкувалося 45 %, російською – 38 %, а на роботі цей показник був ідентичним – 39 %. [894]. Загалом простежувалася тенденція зростання україномовного населення, починаючи з 2008 р. Цим скористалися представники Партії Регіонів та Комуністичної партії України. Маніпулюючи фактами, вони підбурювали громадську думку щодо витіснення російської мови українською [568]. Водночас наведені Центром Разумкова факти підтверджували протилежне – озвучені в статті 7 Проєкту Закону України «Про мови в Україні» дані про переважання в спілкуванні російської не відповідали дійсності. Надання політиками додаткових переваг російській мові лише провокувало конфлікти та зумовлювало утиски української мови. Через громадський осуд законопроект було відкликано у лютому 2011 р., водночас розпочалася підготовка до внесення нового мовного закону. Він передбачав

захист російської мови і не містив дієвих механізмів розвитку української мови та мов інших національних меншин.

У лютому 2012 р. народні депутати від Партії Регіонів України ініціювати розгляд у парламенті нового законопроекту. Міжнародні та вітчизняні експерти охарактеризували його як такий, що вносить дисбаланс у розвиток української мови і послаблює її консолідувальну функцію в державі. 5 червня 2012 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон «Про засади державної мовної політики» №5029-VI, більш відомий у суспільстві під назвою «Закон Колісніченка-Ківалова» або «Мовний закон КоКі». Його розробники – В. Колісніченко та С. Ківалов – переконували, що документ покликаний забезпечити належний рівень використання мов національних меншин. Попри те, що законопроект визначав статус української мови як державної, використання регіональних мов суттєво збільшувало масштаби у разі, якщо носії цієї мови становили не менше 10% від населення регіону. Це означало збільшення використання російської мови і русифікацію України.

31 липня законопроект підписав Голова Верховної Ради В. Литвин, а 8 серпня – Президент України В. Янукович. Закон набув чинності 10 серпня 2012 р. Майже відразу цей документ і процедура його прийняття викликали шквал критики, адже було порушено процедуру його розгляду, що породило сумніви підтримки законопроекту під час голосування.

Особливо гостро громадськість сприйняла зміст статті 7 Закону, відповідно до якої до мов нацменшин України було віднесено російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримськотатарську, молдовську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську, румунську, словацьку, угорську, русинську, караїмську та кримчацьку. Але заходи з суттєвого розширення масштабів вживання мови можна було застосовувати у тому разі, якщо кількість корінних представників етносу становить понад 10% від населення конкретного регіону України. У цьому законі було закріплено право місцевих органів влади визнавати регіональними мови етнічних спільнот, чисельність яких становила

менше 10% населення регіону. Однак ініціатива у цьому разі мала надійти від представників нацменшин, які повинні були зібрати підписи 10% від усієї кількості представників спільноти регіону. Після цього місцева рада зобов'язана протягом 30 днів після надходження підписних листів прийняти відповідне рішення.

Найбільші дискусії спричинило положення про те, що будь-яку регіональну мову можна було використовувати на території України. Це могло стати підґрунтям для ще більшої русифікації областей, зокрема і західних [715].

Закон «Про засади державної мовної політики» складався з 11 розділів та 32 статей і замінив собою Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» та вніс зміни до чинного законодавства України.

Цей документ викликав негативну реакцію Конгресу національних громад України, до складу якого входять болгарська, естонська, єврейська, литовська, німецька, польська, румунська, ромська, угорська, кримськотатарська, татарська та вірменська громади. В організації констатували, що закон спрямований на розвиток лише російської мови [871]. Т. Хорунджа, редактор газети «Форум націй» та представниця Конгресу, в розмові з Deutsche Welle заявила, що «Ніхто не збирається захищати мови болгар, гагаузів, євреїв, греків. Головне, піднести до рівня державної російську, зробити її домінуючою в усіх моментах» [871]. За підрахунками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України для реалізації законопроекту потрібно було виділити п'ять млрд грн. Проте, за словами президента громадської організації «Союз гагаузів України» Ф. Арнаута, держава не спроможна була виділити навіть незначну суму для задоволення мовно-національних потреб етнічних меншин. Він нагадав про обіцянку видати понад тисячу підручників гагаузською, яка так і не дочекалася практичної реалізації.

Т. Хорунджа підкреслила, що новий мовний законопроект покликаний стимулювати розвиток лише російської мови за рахунок представників інших етнічних спільнот, які проживають на території України. А для цього ніяких

фінансів не потрібно, зважаючи на той факт, що кількість російськомовного населення збільшується з кожним роком. Така стрімка русифікація може призвести лише до одного сценарію – визнання російської мови другою державною, що завдасть нищівного удару українській мові та може позбавити її статусу державної або відсунути на другий план у сфері повсякденного спілкування та науково-освітнього життя.

Критично до мовного законопроекту поставилася й Асоціація єврейських організацій та общин України [871]. На їхню думку, закон «Коліснічка-Ківалова» не вирішував мовні проблеми національних меншин, а навпаки стимулював появу нових, більш глобальних протиріч в українському суспільстві, що призвели до розхитування державного апарату за допомогою мовного чинника. За словами голови Асоціації єврейських організацій та общин України Й. Зісельса, «це просте окомилування, яке обумовлене низьким рейтингом партії перед виборами» [871]. Окрім того, він наголосив, що єврейська мова не зазнавала утисків при попередньому мовному законодавстві, оскільки єврейська громада докладала максимум зусиль для її збереження та підтримки. Й. Зісельс додав, що мовне законодавство часів УРСР було застарілим та потребувало змін, проте основний акцент повинен бути не на мові російського народу, а на мовах тих національних меншин, які, не маючи своєї держави, проживають на території України та обмежені у спілкуванні рідною мовою. До цього переліку Й. Зісельс відносив кримсько-татарську, ромську, гагаузьку та караїмську мови.

Водночас всеукраїнська громадська організація російської культури «Рось» виступила проти ухвалення даного мовного законопроекту аргументуючи це тим, що цей Закон мав би бути радикальнішим. Голова організації – В. Єрмолова вважала, що такого роду законопроект мав би відразу надати статус другої державної мови російській та бути менш компромісним щодо нацменшин, які за чисельністю не переважають російський етнос [871].

Різкої критики законопроект зазнав і зі сторони А. Куркова – російськомовного письменника, який мешкає на території України. На його

думку, прийняття даного закону межує зі злочином проти власної держави та дискредитує керівництво країни в цілому.

Герой України, народний артист України, художній керівник Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка Б. Ступка, голова Товариства зв'язків з українцями за кордоном «Україна – світ» І. Драч, а також інші члени Громадської гуманітарної ради при Президентові України гостро розкритикували дії парламенту щодо прийняття законопроекту у першому читанні [829].

Зокрема, І. Драч, Б. Ступка та інші члени ради заявили, що за допомогою законопроекту було здійснено «... замах на найсвятіше українського народу – на його мову». Головним наслідком прийняття документа, на їхню думку, стане узаконення русифікації України, а це, в свою чергу, поставить під загрозу не лише розвиток української мови, але й саму українську державність [829].

Члени Громадської гуманітарної ради зазначили, що В. Ющенко 15 лютого 2010 р. Указом № 161/2010 затвердив «Концепцію державної мовної політики». З огляду на неї, закон «Колісніченка-Ківалова» суперечить законодавству України і не враховує чинний статус української мови, фактично надаючи російській статус другої державної. Через це члени Громадської гуманітарної ради підготували заяву на ім'я Президента України В. Януковича, де висунули вимогу припинити узаконення русифікації України [829].

У цьому контексті В. Бойчук зауважив, що «під час підготовки закону автори цинічно посилалися на європейське законодавство, зокрема на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Хоча найбільш одіозні та конфліктні норми закону не мали європейського походження, а були повним «ноу-хау» саме команди Януковича» [851]. Також він звернув увагу на те, що законопроект втілював той самий механізм, який використали певні політичні кола для протиставлення українців Сходу та Півдня українцям Заходу [851].

Цікаво, що, на думку деяких експертів, прийняття одіозного мовного закону пішло на користь політтехнологам усіх політичних сил, адже регіонали та

комуністи тепер з гордістю могли стверджувати, що «захистили» російську мову, а проукраїнський табір тепер проголосив про намір активно боронити українську мову. Місцеві ради всіх областей заходилися офіційно означити своє ставлення до закону: західні висловилися «проти», тоді як східні та південні – «за» [851].

Можна зробити висновок, що даний законопроект був покликаний спровокувати в Україні громадянський конфлікт, щоб відвернути увагу від реального політично-економічного становища та проблем, які потребували негайного вирішення. З іншого боку, можливий тоді громадянський конфлікт пришвидшив би анексію Криму та конфлікт на Донбасі.

Попри різку критику, «мовний закон КоКі» або «Про засади державної мовної політики» №5029-VI у другому читанні 3 липня 2012 р., зі значними порушеннями регламенту (розгляд законопроекту не перебував на порядку денному, не було відповідного голосування за законопроект, проігноровано понад 2000 поправок до закону та відсутня порівняльна таблиця), було прийнято у першій редакції 248 голосами «за». Очевидці тих подій відзначають, що прийняття закону супроводжувалося насильницькими діями зі сторони представників «Партії регіонів», які без дозволу депутатів з інших фракцій голосували їхніми картками та блокували трибуну під час голосування, що стало відкритим і безцеремонним порушенням норм Конституції України.

31 липня 2012 р. Голова Верховної Ради України В. Литвин підписав законопроект та передав його на підпис Президенту України, який, зі свого боку, надав легітимності закону 8 серпня, доручивши Кабінету Міністрів України створити робочу групу для подальшого впровадження нового мовного законодавства у повсякденне життя. Діяльність робочої групи цинічно прикривалася гаслом всебічного розвитку української мови на території нашої держави, вільного та рівного функціонування мови громадян, які приживають на території України, подальшого впровадження європейських стандартів щодо

мовного питання [886]. Мовний закон набув чинності 10 серпня 2012 р. після опублікування в офіційній парламентській газеті «Голос України» [865].

Попри значну підтримку зі сторони правлячої верхівки, даний законопроект став антиконституційним, таким, що порушує закони України та спрямований на знищення української мови і певною мірою нагадував практику адміністрації Російської імперії та партійної номенклатури СРСР. Українська мова знову опинилася на межі зникнення. З одного боку, значна частина нардепів, української інтелігенції, провідних науково-освітніх установ, таких як НАН України: Інститут мовознавства, Інститут української мови, Академія наук Вищої школи, Інститут літератури імені Тараса Шевченка, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інститут держави й права, Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, Український мовно-інформаційний фонд, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, парламентські Комітети – з питань культури й духовності, бюджету, Міністерство фінансів України, Міністерство юстиції України та громадян України виступили з категоричною критикою мовного закону Колісніченка – Ківалова [824]. З іншого боку, Президент України та «Партія регіонів» відкидали будь які заяви щодо неправомірності законопроекту, акцентуючи увагу на статусі державної мови в Україні. Закон викликав хвилю обурення серед українців, масові акції протесту із закликами не допустити нової хвилі русифікації на теренах України.

Згідно з висновками Венеціанської комісії, цей мовний законопроект не забезпечував оптимальний баланс між розвитком і використанням державної мови, з одного боку, та розвитком і захистом мов меншин, з іншого [824]. Даний закон був спрямований на розкол українського суспільства, поширення мовних протиріч на регіональному рівні, захист «русских» від «бандерівців», які нібито ущемляють їх «язык» та російськомовне населення загалом.

Відомі представники української інтелігенції В. Панченко, Л. Масенко та В. Василенко розробили «пам'ятку» про те, чому не можна голосувати за

законопроект «Про засади державної мовної політики», яка складалася з 12 аргументів і була спрямована на запобігання прийняттю нелегітимного, антиконституційного, антиукраїнського, зі свавільно інтерпретованими положеннями Європейської Хартії регіональних або міноритарних мов закону. За своєю сутністю цей закон був спрямований на підрив статусу української мови як державної, всебічну русифікацію на регіональному, місцевому, державному, науково-освітньому та публічному рівнях. Окрім того, реалізація закону передбачала значні витрати з державного бюджету України (близько 50–60 млрд грн), які ймовірно могли бути використані не за призначенням. Провокувалося витіснення української мови з найважливіших сфер життєдіяльності нашого суспільства та заміну її функцій російською мовою [829]. Ці та інші наслідки могли призвести до маргіналізації української мови та виникнення конфліктних ситуацій на цьому ґрунті. Такий стан речей міг призвести до знищення українського мовно-культурного середовища, а в подальшому – провокував зміни статусу російськомовного населення у нашій державі. Зрештою на Україну чекала війна, що й сталося після Революції Гідності 2014 р.

23 лютого 2014 р., у розпал Революції Гідності, скандальний закон було визнано Верховною Радою України таким, що втратив чинність. Втім О. Турчинов, який у той час виконував обов'язки Президента України, відмовився підтримати ініціативу нардепів, що призвело до формального існування законопроекту ще 4 роки.

28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав Закон «Про засади державної мовної політики» №5029-VI неконституційним через порушення процедури ухвалення. Це означало, що законопроект втратив чинність та не може бути оскаржений в установленому порядку. Згідно з висновком суду закон було прийнято з порушеннями, що полягали у відсутності порівняльної таблиці до другого читання, висновку комітету, номера та справжньої назви законопроекту, депутати не обговорювали закон та були відсутні на своїх

робочих місцях під час процедури прийняття, блокували трибуну, голосували за своїх колег [864]. На думку Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин К. Воллєбека та опозиційних фракцій українського парламенту, «Закон КоКі» містив низку суперечливих положень та дискредитував мовне законодавство нашої держави. Зокрема цей Закон гарантував право на вільне використання поряд з державною мовою регіональних мов національних меншин у роботі місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Дане положення поширювалося на сфери економічної та соціальної діяльності установ, приватних підприємств, організацій та об'єднань громадян. Закон «Про засади державної мовної політики» не оминув своєю увагою науково-освітньої сфери, культури, ЗМІ та рекламних акцій [543].

У серпні-вересні 2012 р. статусу регіональної мови набула російська в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Миколаївській, Запорізькій, Харківській, Херсонській областях та м. Севастополі. Угорська – в частині населених пунктів Закарпатської області та румунська – у Чернівецькій області [491].

Інтеграція національних меншин в українське суспільство, на думку дослідниці Л. Лойко, є тривалим і неоднозначним процесом [491]. Серед проблем законодавчого забезпечення національних меншин України у 2010–2013 рр., особливе значення мало удосконалення Закону України «Про національні меншини України». Остання редакція цього документа була датована 2005 р. Відповідно для лібералізації візового режиму з ЄС необхідно було модернізувати законодавство України, зокрема з проблематики національних меншин. Консультативний комітет Рамкової конвенції захисту національних меншин у третьому висновку щодо України (2012 р.) вказував на відсутність прогресу у формуванні сучасної правової системи захисту етнospільнот. Водночас саме імплементація положень Рамкової конвенції у національне законодавство могла вирішити цю проблему [290]. Окремі зміни в Закон України «Про національні меншини в Україні» було внесено наприкінці

2012 р., мабуть, для послаблення суспільної напруги після прийняття мовного та антидискримінаційного законів.

Відомо, що Верховний Комісар ОБСЄ у справах національних меншин у 2011 р. висловлював стурбованість з приводу Проекту Закону «Про мови в Україні». На його думку, прийняття мовного закону без змін у Законі України «Про національні меншини України» «може спричинили лише посилення суперечностей» [732]. Отже, зміна мовного законодавства на той момент була не на часі, на відміну від удосконалення законодавства про національні меншини.

Були спроби прийняти нову редакцію Закону України «Про національні меншини України» (законопроект № 2127а від 24.05.2013 р.), поданий депутатами фракції ВО «Свобода». Права політична сила досить часто зазнавала критики від провладних політиків у етнонаціональних питаннях. Натомість народні депутати ВО «Свободи» наголошували на невідповідності старого законодавства про нацменшини новим вимогам часу [290, с. 168]. Автори проекту Закону України «Про національні меншини в Україні та право на ідентичність» дали власне визначення поняття «національні меншини», спираючись на певні історичні особливості українського державотворення. Так, на відміну від старої редакції закону, в новій, у статті 3 зазначалося, що «Національною меншиною вважають громадян України – представників народу чи національної групи, що проживає на території України щонайменше з 22 січня 1918 року – часу проголошення Української Народної Республіки незалежною державою; кількісно складає меншість у структурі населення держави; відрізняється від решти населення своєю мовою, культурою, традиціями; засвідчує належний рівень усвідомлення єдності, спрямований на збереження своєї спільності та ідентичності» [780]. Народні депутати фракції ВО «Свобода» пропонували свій перелік національних меншин. У пояснювальній записці до законопроекту зазначалося, що до нього варто віднести білорусів, болгар, вірмен, гагаузів, греків, євреїв, караїмів, кримських татар, кримчаків, молдаван, німців, поляків, ромів, росіян, румунів, сербів, словаків, угорців [750]. Водночас у

супровідних документах не зазначалося про інших представників етнічних спільнот. У статті 33, де містився перелік меншин, розкривався механізм внесення інших етногруп до списку національних меншин. Йшлося про не менше 10 тис. осіб, які вважають себе однією етнічною спільнотою і можуть звернутися із заявою до Верховної Ради України про законодавче визнання меншини. Процедура визнання національної меншини полягала в тому, що парламент, отримавши заяву, мав звернутися до наукових установ за експертними висновками і лише після цього приймати рішення по суті [780]. Проте запропонований ВО «Свобода» проєкт закону мав низку суперечливих положень, зокрема, щодо сутності національно-культурної автономії, яку автори ототожнювали з місцевим самоврядуванням. Зважаючи на це, документ не було прийнято, а 27 листопада 2014 р. він був відкликаний.

Отже, у 2010–2014 рр. назріла потреба в розробленні нового мовного закону, який акцентував би увагу на статусі української мови як державної.

Українська мова – головний ідентифікатор української нації, яка історично проживає на території нашої держави та становить абсолютну більшість її населення, визначає назву держави та є запорукою української національно-територіальної цілісності і визначальним чинником протидії імперським посяганням Російської Федерації. Водночас європейські реформи в Україні, розвиток законодавства в царині національних меншин, державна підтримка української мови, національні інтереси українців були принесені в жертву великодержавним шовіністичним запитам східного сусіда.

У досліджуваній період мова виступала розмінною монетою, яку можна було обмінювати та продавати конкурентам, а проблема двомовності стала предметом для маніпуляції свідомістю електорату. Кожна передвиборча компанія розпочиналася і закінчувалася обговоренням мовного питання. Неодноразово політики, олігархічні клани заради задоволення власних інтересів поділяли українців на «ваших» і «наших», багатих та бідних, «рускоязичних» та «малоросів». Розділена керована маса легко піддавалася впливу верхів, не

акцентуючи уваги на нагальних проблемах, що виникали в українському соціумі. Нормалізації мовної ситуації заважала надмірна політизація даного питання зі сторони політичних сил, які прагнули штучно створити мовну проблему в країні та позбавити українську мову статусу державної, порушуючи безпосередньо положення Конституції України.

Для поширення проросійських настроїв на території України було сформовано феномен двомовності, який виник ніби то через міфічні утиски російськомовного населення нашої держави та обмежень мови їхнього повсякденного спілкування. Неконтрольоване роздмухування вигаданої мовної проблеми вийшло за межі здорового глузду. Багато батьків свідомо навчали своїх дітей російської, прищеплюючи мовно-культурні цінності окупанта. Свідомо чи не свідомо коріння мовного питання глибоко увійшло в суспільну свідомість і час від часу застосовувалося в політичних технологіях.

Щоб запобігти проявам масової русифікації, українська влада мала б всебічно сприяти поширенню саме української, а не будь якої іншої мови, підтримуючи водночас розвиток мов національних меншин, не ставлячи інтереси нацменшин вище інтересів титульної нації. Гуманітарна політика доби Партії регіонів означала мовно-культурну загибель, що в подальшому призвела б до невтішних наслідків для всього суспільства.

Без повноцінного функціонування української мови та збереження за нею статусу державної, Україна може зазнати цілковитого фіаско, як у мовно-культурній сфері, так і в плані збереження своєї територіальної цілісності. Для стабілізації даної проблеми варто прийняти нове мовне законодавство, орієнтоване насамперед на українську мову, надаючи при цьому етнічним меншинам право для самовираження, за умови дотримання законів Української держави.

Так упродовж 2010–2013 рр. відбувалося часткове оновлення законодавства у сфері національних меншин, водночас будь-які зміни, які пропонували провладні сили, були спрямовані, насамперед, на русифікацію держави та

створювали підґрунтя для майбутнього конфлікту, ставлячи під загрозу національні інтереси, територіальну цілісність України.

6.2 Вплив перезавантаження зовнішньої політики України на етнонаціональні процеси

Важливим чинником міжетнічної злагоди в Україні є державна політика регулювання етнонаціональних відносин. З огляду на проблеми, які постали в «постпомаранчевий» період, особливо актуалізувалося питання формування та удосконалення інституцій з проблем національних меншин України. Ліквідація указом Президента України В. Януковича Державного комітету у справах національностей та релігій – єдиної центральної установи, яка регулювала етнонаціональну та релігійну політику упродовж 2007–2010 рр., лише ускладнювала роботу державних органів влади у справах національних меншин та зумовлювала певну конфронтацію серед них за національною, мовною, культурною чи релігійною ознакою. Наявність централізованого управління етнонаціональними процесами в Україні сприяло запобіганню конфліктів за допомогою моніторингу етнополітичної ситуації, розроблення заходів збереження міжетнічної злагоди, формування рекомендацій урядовим установам, місцевому самоврядуванню щодо створення та реалізації програм на державному і регіональному рівнях, а також формуванню пропозицій парламенту щодо удосконалення законодавчої бази. Зате в структурі Міністерства культури України було створено Департамент у справах релігій і національностей, який опікувався проблемами національних меншин та релігійних конфесій в Україні. У структурі інституції також було сформовано відділ національних меншин України і української діаспори, окремими напрямками роботи якого стали моніторинг та координація заходів, спрямованих на зміцнення міжетнічної злагоди. На думку багатьох експертів, створення департаменту не забезпечувало оптимальної роботи у справах національностей

та релігій, натомість вони наголошували, що потрібно було створити окреме міністерство, яке б вирішувало ці проблеми.

Україна задекларувала рівність прав усіх громадян не залежно від етнічного чи національного походження та запровадила цивілізовані стандарти гарантії захисту прав національних меншин [476]. У зв'язку з цим дослідник Т. Халавка класифікував усі законодавчі акти з національної проблематики за принципом суб'єктності їх прийняття або розробки. Автор поділив їх на дві групи: 1) нормативні акти та рекомендації міжнародних структур, що регламентують права етнічних громад; 2) українське законодавство та локальні нормативно-правові акти, що регулюють права національних меншин [644]. Дослідник відзначав, що формування нормативної бази є підґрунтям для інституційних та функційних складників регулювання етнополітичних процесів. У нормативних документах чітко прописані вимоги до взаємодії всіх суб'єктів етнополітичних процесів, зокрема держави та її інституцій, етнічних громад, громадських об'єднань, релігійних організацій та засобів масової інформації [645]. Отже, формування ключових принципів та структури державної політики регулювання етнонаціональних відносин залежить насамперед від нормативно-правового забезпечення. Відтак початок зміни етнополітичного курсу у часи президентства В. Януковича, зумовлювало й зміну нормативно-правової основи, що так само вплинуло на структуру інституцій, які опікувалися проблемами національних меншин.

Система державного управління у сфері міжетнічних відносин була досить розгалуженою, втім не відповідала повною мірою основним вимогам забезпечення прав національних меншин. Це пояснювалося насамперед відсутністю Концепції державної етнонаціональної політики України, завданням якої мав стати захист прав усіх суб'єктів етнонаціональних відносин, задоволення їхніх культурно-освітніх потреб, забезпечення міжетнічної злагоди, консолідації українського народу навколо державотворчої нації [641, с. 19]. Елементами верхнього рівня організаційно-функціональної структури

державного управління етнонаціональними процесами є Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України, які мали відповідні структурні підрозділи та повноваження у сфері міжнаціональних відносин [629, с. 133]. Крім того, до центральної ланки управління етнонаціональними відносинами в Україні станом на 2010 р. належали: 1) Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин; 2) Уповноважений з прав людини Верховної Ради України; 3) Адміністрація Президента України при Управлінні внутрішньої політики; 4) Відділ питань освіти культури та охорони здоров'я Кабінету Міністрів України; 5) Державний комітет України у справах національностей та релігій; 6) Державний комітет АР Крим у справах національностей та релігій; 7) Державний комітет АР Крим у справах національностей та депортованих громадян України; 8) Міжнародна організація з міграції (представництво в Україні); 9) Український центр з прав людини; 10) Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; 11) Інститут народознавства НАН України; 12) Центр вивчення народонаселення при Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; 13) Інститут держави і права НАН України [615]. А втім, упродовж наступних трьох років у процесі реформування адміністративної сфери ця система управління зазнавала окремих змін, а отже реорганізовувалася робота структурних підрозділів, які регулювали міжетнічні відносини.

До ключових проблем етнополітичної сфери слід віднести удосконалення управлінської діяльності етнополітичними процесами. Особливе значення мала реалізація інтеграційної стратегії акультурації у прикордонних регіонах, зважаючи на потужний вплив зовнішніх чинників на етнополітичні процеси. Відповідно постали завдання удосконалювати законодавче регулювання етнонаціональної політики, створювати механізми залученням національних меншин до участі в суспільно-політичному житті держави, налагоджувати взаємозв'язки міждержавних урядових структур у справі забезпечення та реалізації прав нацменшин, приймати регіональні програми, залучати

національні меншини до прийняття рішень на регіональному рівні та формувати транскордонні комунікації. Вирішення цих завдань, на думку Т. Халавки, мало б сприяти реалізації державної інтеграційної моделі, яка б у короткостроковій перспективі усунула багато негативних чинників пов'язаних із стереотипами та сегрегаційними настроями, а у довгостроковій – сприяла б міжнаціональній злагоді [645, с. 150].

Провідну роль у сфері етнонаціонального розвитку країни відведено Президенту України – Гаранту Конституції України, який слідкує за дотриманням прав людини незалежно від етнічного походження. Законодавчий орган влади – Верховна Рада України виконує свої функції у сфері міжетнічних відносин прийняттям відповідних законів, програм національно-культурного розвитку, визначає пріоритетні напрями етнонаціональної політики [629, с. 133]. На два профільні Комітети парламенту покладено опікування проблемами національних процесів усередині країни, а саме: Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин і Комітет з питань культури та духовності [234, с. 235]. На них покладено завдання формувати оптимальні механізми реалізації етнонаціональної політики в Україні проведенням круглих столів, конференцій та розробленням законопроектів. Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі виконавчої влади, розробляє загальнодержавні програми у сфері етнополітики, а також координує роботу інших установ виконавчої влади з проблем етнонаціонального розвитку України та гармонізації міжетнічних відносин [629, с. 133].

Державне управління міжнаціональною сферою базується на ключових принципах етнонаціональної політики, зокрема: «визначення прав людини й прав національностей у їх органічній єдності; гарантування всім громадянам України незалежно від походження рівних громадянських та політичних прав; підтримка самобутнього національно-культурного розвитку етноспільнот та їх самовизначення у формах, які не допускають створення загрози територіальній цілісності України; відмова від тоталітарної форми управління, яка передбачала

в недалекому минулому повний і беззастережний контроль держави за всіма проявами міжетнічних відносин і монополію на прийняття рішень з розв'язання міжетнічних суперечностей; дотримання прав етноспільнот на національно-культурне самовизначення; пріоритет загальноцивілізаційних цінностей у європейському контексті порівняно з національними, класовими та іншими цінностями» [615].

Дотримуючись цих принципів під час формування етнонаціональної політики, держава покликана забезпечувати міжетнічну злагоду та взаєморозуміння. Водночас модернізуючи національне законодавство, створюючи Концепцію державної етнонаціональної політики, керівництво України впродовж державної незалежності мало враховувати не лише ці принципи, але й особливості зовнішньополітичного розвитку нашої держави та амбіції сусідніх країн, зокрема, Росії, Угорщини, Польщі, Румунії.

Владні органи зобов'язані відстежувати тенденції етнонаціонального розвитку, сприяти поширенню терпимості та не допускати розколу в суспільстві. Зважаючи на той факт, що в Україні після Помаранчевої революції спостерігалися кризові явища в етнонаціональних відносинах, а на початку другого десятиліття вони посилювалися, держава змушена була трансформувати політику регулювання міжетнічних відносин, а також переосмислювати наявні стереотипи і розробляти критерії ефективного управління етнонаціональними процесами. На думку В. Андріяш, перед державою постало важливе завдання створити дієву модель національного розвитку українського суспільства [234, с. 235].

На виконання Указу Президента України В. Януковича «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну» від 14 травня 2010 р., дорученням глави Уряду М. Азарова від 7 травня 2010 р. Державний Комітет з питань національностей та релігій мав сформував проєкт закону України «Про

Концепцію державної етнонаціональної політики». Уже 1 листопада 2010 р. його було схвалено під час засідання Урядового комітету з питань екології, молодіжної політики, культури, спорту і туризму [368, с. 202].

До кінця 2010 р. основним державним органом, який опікувався питаннями національних меншин та релігійних громад України, був Державний комітет у справах національностей та релігій. З обранням Президентом України В. Януковича розпочалася адміністративна реформа, завданням якої стала оптимізація системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їхніх повноважень, підвищення ефективності державного управління та скорочення видатків на утримання управлінського апарату [316, с. 47]. Реформування відбувалося у рамках Національної індикативної програми на 2011–2013 рр. Згідно з цією програмою передбачалося реформувати систему державного управління, підвищити її ефективність та поліпшити відносини між органами державної влади та громадянами України [810]. У результаті було ліквідовано Держкомнацрелігій, а в грудні 2010 р. в системі Міністерства культури України створено Департамент у справах релігій і національностей. До його структури увійшли: відділ експертно-аналітичної роботи та зв'язків з релігійними організаціями, відділ реєстрації статутів та статистичного обліку релігійних організацій, відділ сприяння міжнародній, соціальній та гуманітарній діяльності релігійних організацій, відділ національних меншин України та української діаспори, сектор мовної політики [907]. Засоби масової інформації критично відреагували на ліквідацію Державного комітету з питань національностей та релігій і Ради з питань етнонаціональної політики при Президентові України. На їхню думку, припинення роботи цих інституцій, особливо Держкомнацрелігій, негативно впливало на координацію етнонаціональної політики в Україні, оскільки їхні повноваження розосереджувалися по різних урядових відомствах [234, с. 243]. Крім того, з огляду на євроінтеграційні перспективи України, ліквідація Держкомнацрелігій

стала негативним кроком, оскільки це був єдиний уповноважений орган з етнонаціонального розвитку [491, с. 156].

Частково реалізацію політики в сфері міжетнічних відносин після ліквідації Держкомнацрелігій перейняли деякі державні адміністрації управління або відділи у справах національностей. Йдеться про Закарпатську та Львівську ОДА, а також Київську міську державну адміністрацію. В інших областях питання регулювання етнополітичних відносин було віднесено до компетенції управлінських чи відділів культури [556]. Отже, для сфери управління етнополітичними відносинами в Україні була характерна несформованість системи інституційного забезпечення. Основним напрямком діяльності регіональних органів здебільшого був моніторинг та аналіз суспільно-політичного та культурного життя національних меншин. Відсутність цілісної і системної роботи по реалізації етнонаціональної політики негативно позначилися на її ефективності. Розподіл функцій державного управління етнополітичними процесами на той час певною мірою суперечив адміністративній реформі 2010–2011 рр. Для централізації системи управління у сфері міжнаціональних відносин деякі дослідники радили розширити повноваження відповідного Департаменту [234, с. 243]. Зважаючи на це, в 2012 р. держава поступово змінила модель управління етнополітичними відносинами в Україні. Так, у 2012 р., під час парламентських слухань «Етнонаціональна політика в Україні», деякі депутати вказали на необхідність формування нових інституцій, здатних вирішити назрілі проблеми національних відносин [234, с. 243].

Загалом упродовж 2010–2013 рр. обласні державні адміністрації, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації та виконавчі органи АР Крим організували низку заходів, спрямованих на протидію ксенофобії та забезпечення прав національних меншин. У зазначений період особливо актуальною проблемою етнонаціональної політики, до розв'язання якої долучилися облдержадміністрації, була інтеграція ромів в українське суспільство (Полтавська, Львівська, Сумська ОДА) та облаштування

репатріантів (Севастопольська міська державна адміністрація) [619]. Крім того, державні адміністрації обласного рівня формували власні програми і проводили заходи по забезпеченню прав національних меншин, усуваючи юридичні чи фактичні перепони, а також протидіяли проявам ксенофобії, расової чи етнічної дискримінації [506].

Створення нової урядової структури, яка опікувалася проблемами національних меншин та релігійних громад, не передбачало помітних функційних змін. Відділ національних меншин та української діаспори вживав заходів щодо розвитку української мови в усіх сферах суспільного життя, сприяв розвитку етнічної самобутності національних меншин в Україні, реалізації їхніх прав, зберіганню культурних і мовних традицій, формував толерантне ставлення до осіб незалежно від національної, расової чи релігійної ознаки, а також запобігав поширенню національної нетерпимості і дискримінації та ін. [316, с. 47]

Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України став єдиним національним інститутом у системі виконавчої влади в сфері етнополітики [234, с. 243]. Його ключовими завданнями стали не лише формування та реалізація державної етнополітики, але й розроблення і проведення заходів щодо створювання умов для відродження, розвитку культури української нації, культурної самобутності корінних народів України і національних меншин. Міністерство культури України, спираючись на профільний департамент, розгорнуло роботу, яка мала на меті задовольнити культурно-мистецькі потреби етнічних спільнот на території України. У багатьох областях України були створені центри національної культури. Так, станом на 1 січня 2011 р., в Україні їх діяло 96, з них 11 утримував місцевий бюджет [629, с. 134].

Водночас постійні реструктуризації органу виконавчої влади, який працював у сфері міжнаціональних відносин, не сприяли ефективній державній політиці у цій сфері суспільного життя. Формування у системі Міністерства

культури України відповідної установи, на думку І. Граматик, лише нівелювало значущість проблеми етнонаціональних відносин в Україні [316, с. 48]. Водночас В. Євтух підкреслював, що постійні процеси реорганізації центрального органу виконавчої влади, який відповідав за проведення етнонаціональної політики, були зумовлені пошуком оптимального і ефективного органу, структура і діяльність якого адекватно відповідала б етнополітичним реаліям України та рівню усвідомлення вищими органами влади необхідності існування такого органу [629, с. 134]. Тому проведені реформи, які мали удосконалити механізм державного управління, насамперед у царині етнополітики, не лише не сприяли підвищенню ефективності державної політики в цій сфері, але й ускладнювали процес реалізації низки заходів, спрямованих на утвердження поліетнічної єдності в Україні.

Ліквідація Державного комітету у справах національностей та релігій зумовила інституційні зміни організаційного складника впроваджувати державну політику щодо протидії нетерпимості, расизму та дискримінації. Відповідно у 2010 р. припинено діяльність Міжвідомчої робочої групи з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, окремого відділу Департаменту кримінального розшуку МВС, який відповідав за розкриття злочинів на етнічному чи расовому підґрунті та Департаменту моніторингу прав людини МВС. Такі дії негативно позначилися на ефективності запобігання проявам дискримінації та нетерпимості правоохоронними органами, а також були засуджені міжнародною спільнотою [234, с. 244].

Окрім того, у 2010 р. було ліквідовано Раду з питань етнонаціональної політики, яка діяла при Президентові України. Натомість указом Президента України В. Януковича було створено Громадську гуманітарну раду, яка охоплювала більший спектр завдань, пов'язаних не лише з етнонаціональною політикою в Україні, але й з вирішенням гуманітарних питань загалом. [803]. На неї, як на дорадчо-консультативний орган Президента України, було покладено завдання сприяти розвитку етнічної, мовної, культурної самобутності

національних меншин України, виконувати державні зобов'язання згідно з міжнародними договорами, а також забезпечувати громадську злагоду в суспільстві, у міжнаціональних відносинах та ін. [735]. До її структури увійшли робочі групи, а саме: з суспільних комунікацій, з питань освіти й науки, із міжнаціональних і державно-церковних відносин, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури та екологічної безпеки [234, с. 248]. Згідно з положенням Рада складалася із 34 осіб і очолював її Президент України [735]. Відповідні дорадчі органи були створені при Раді Міністрів АР Крим, в обласних та Київській і Севастопольській міських державних адміністраціях [234, с. 247]. З утворенням на місцевому рівні відповідних рад розпочалася їхня структуризація. Ключовою особливістю цього процесу стало недопущення дублювання функцій у розв'язанні питань гуманітарного розвитку регіонів [271]. Втім, на думку Л. Лойко, Громадська гуманітарна рада не могла у повному обсязі замінити раніше наявні дорадчо-консультативні органи влади у сфері етнонаціональних відносин, які склалися переважно з представників громадських організацій національних меншин України [491, с. 157]. У складі Громадських гуманітарних рад низки областей, зокрема, Волинської, Івано-Франківської, Київської, Сумської, Чернігівської, не було представників національно-культурних товариств. Громадські гуманітарні ради мали забезпечити взаємодію державних органів влади та громадських організацій у вирішенні нагальних питань розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин України. Актуальним упродовж 2010–2013 рр. залишалось налагодження діалогу Громадської гуманітарної ради і територіальних громад. Але на травень 2013 р. в Україні жодна з цих рад не мала ефективного механізму зворотнього зв'язку [272, с. 164-165], що ускладнювало роботу цього органу в сфері етнонаціональних відносин в регіонах. Тому Громадська гуманітарна рада не змогла у повному обсязі забезпечити розв'язання назрілих проблем національних меншин як на регіональному рівні, так і на всеукраїнському.

У 2012 р., під час громадських слухань «Етнонаціональна політика України», народними депутатами України була висловлена думка про необхідність створення інституцій, місія яких полягала б у вирішенні назрілих проблем у сфері національних відносин [234, с.243]. Народний депутат В. Марущенко запропонував відновити при Президентові України Раду з питань етнополітики. На його думку, ліквідація в 2010 р. Державного комітету у справах національностей та релігій та Ради з питань етнополітики свідчить про відсутність діалогу між державою та національними спільнотами, що потенційно загрожує стабільності і безконфліктності у міжнаціональних відносинах [917].

З приходом до влади нової команди В. Януковича сталися зміни в політиці щодо кримськотатарського народу. Попри указу Президента України від 14.05.2010 «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну» [804], іншим указом № 873/2010 «Питання Ради представників кримськотатарського народу» від 7.08.2010 було змінено склад, чисельність та принципи формування Ради кримськотатарського народу, що спричинило негативну реакцію зі сторони Меджлісу [491, с. 157]. Зокрема, згідно з цим указом, склад ради затверджував Президент України [809]. Також була зменшена кількість членів Ради з 33 до 19 осіб. До оновленого складу увійшли 11 членів, які не були представниками Меджлісу, а були активістами партії «Міллі Фірка» В. Абдураїмов, І. Ідрісов і С. Ізедінов, экс-віце-прем'єр Криму, пенсіонер, член КПУ Л. Безазієв, представник партії мусульман Криму С. Берберів, головний редактор кримськотатарської газети «Голос Криму» Е. Сеїтбекіров [921]. У такий спосіб В. Янукович мав змогу впливати на рішення Ради, залишивши їй лише формальний статус дорадчо-консультативного органу.

Відзначимо, що, крім профільних дорадчо-консультативних органів, при Президентові України діяла низка інших інституцій, до яких також долучалися представники громадських організацій національних меншин, які брали участь

в управлінні етнонаціональними процесами. Серед них варто відзначити Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства, Комісію при Президентові України з питань громадянства, Громадську раду при Міністерстві культури України та інші. Їхня діяльність, була спрямована на вивчення проблем громадянського життя етнопільнот України для підготовки управлінських рішень на місцевому та всеукраїнському рівнях, поліпшення міжетнічної злагоди всередині країни. Активність представників громадських організацій національних меншин та дорадчо-консультативних органів, допомагала започаткуванню різних програм етнокультурного відродження [234, с.250].

Важливим чинником досягнення позитивного синергетичного ефекту від діяльності дорадчо-консультативних органів та громадських організацій національних меншин мала бути взаємодія з виконавчою владою, насамперед у фінансовій сфері. Враховуючи нагальну потребу в реалізації низки програм і заходів, спрямованих на розвиток мовних, культурних особливостей етнічних спільнот, керівництво країни зобов'язувалося всіляко підтримувати рішення цих організацій. У 2011 р. у державному бюджеті України передбачалося виділити за чотирма пунктами 3 451 500 грн («Заходи відтворення культури національних меншин» – 1 млн грн; «Заходи щодо відтворення культури національних меншин та фінансова підтримка газет національних меншин» – 1 344,5 тис. грн, «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» за кодом функційної класифікації видатків та кредитування бюджету № 1090 – 1 007,0 тис. грн., а за № 0990 – 1,1 млн грн.) [704]. У 2012 р. Кабінет Міністрів України виділив 7,95 млн грн. на реалізацію культурних програм для національних меншин [825]. Крім того, у 2012 р. 4,5 млн грн. було направлено на заходи з відтворення культури національних меншин, діяльність Української Всесвітньої Координаційної Ради, реалізацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, зміцнення зв'язків з українською діаспорою, закордонних українців з Україною та забезпечення міжнародної діяльності у сфері міжнаціональних відносин, що майже на 1,2 млн більше, ніж передбачалося у

2013 р. [705]. У 2013 р. в державному бюджеті фінансова підтримка друкованих видань мовами національних меншин та культурних програм зростає до майже 10 млн (9 971,7 тис.) [706]. Водночас кошти, які передбачалися на друк продукції мовами національних меншин, слугували своєрідною підтримкою для поширення російськомовної продукції. Теоретично було передбачено повну підтримку мовно-культурної самобутності всіх національних меншин України, однак на практиці найбільших преференцій отримала саме російська.

Верховна Рада України, як єдиний законодавчий орган країни, відіграла визначальну роль у державному регулюванні етнонаціональних відносин. Державна політика щодо національних меншин була сформована на відповідній законодавчій базі, яка регулювала міжетнічні відносини в Україні. Так парламент на законодавчому рівні закріплював основні положення і принципи етнонаціональної політики. Комітет з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин і Комітет з питань культури і духовності, як два профільні структурні підрозділи Верховної Ради України, враховуючи громадську думку та сучасні внутрішньо та зовнішньополітичні реалії країни, формували законодавчу основу міжнаціональних відносин. Зважаючи на те, що з 2012 р. керівництво держави актуалізувало вирішення проблем національних меншин та міжнаціональних відносин в Україні, названі Комітети організували низку круглих столів та парламентських слухань, завданням яких стало формування нової законодавчої бази, враховуючи думки громадських організацій, науковців та експертів. Так, лише у 2012 р. з урахуванням пропозицій громадських організацій було проведено круглі столи на тему «Перспективи правового регулювання в сфері відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», «Проблеми законодавчого врегулювання етнонаціональної політики в Україні. Основні критерії майбутнього закону», «Перспективи правового регулювання державної підтримки української громади за кордоном» та комітетські слухання «Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів-

громадян України». Тоді ж на розгляді Комітету з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин і Комітету з питань культури і духовності перебувало відповідно 19 та 70 законодавчих ініціатив, які стосувалися міжнаціональних відносин [234, с. 240]. А втім, такі заходи, зазвичай, проводили суто формально, оскільки під час оновлення законодавчої бази думки експертів не враховували, а законопроекти приймали в тому вигляді, у якому їх подавала провладна сила – «Партія регіонів України». Проте проведення відповідних заходів та інтерес громадськості до питань етнонаціональної політики, зокрема, сфери управління етнонаціональними процесами в Україні, засвідчили наявність запиту суспільства на розв'язання актуальних проблем в означених галузях. Водночас формування механізмів регулювання міжнаціональних відносин мало сприяти не лише утвердженню суспільної злагоди в Україні, але й прискоренню євроінтеграційних процесів.

Провідна роль у захисті прав національних меншин належала Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини (омбудсмену). Його діяльність регулювалася Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». У 2012 р. до нього було додано статтю 19¹ «Виконання Уповноваженим функцій національного превентивного механізму». Серед іншого у ній зазначено, що при Секретаріаті Уповноваженого має функціонувати окремий структурний підрозділ з питань недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарань. До його роботи були залучені представники національних меншин [714]. Їхня участь гарантувалася статтею 18 «Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання» [812].

Метою діяльності омбудсмена був «парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина України». Функції Уповноваженого доповнювали функціонал вже наявних державних

органів. Він ініціював різні моніторинги, проекти, програми та розроблення спеціальних рекомендацій для уряду чи парламенту. Відповідно для спрощення взаємодії між державними та недержавними організаціями при омбудсмені була створена Консультаційна рада та 4 консультаційно-дорадчі органи. [234, с. 241]. Для виконання передбачених законодавством функцій омбудсмену надано широкий комплекс прав (стаття 13): «1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;... 4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;... 5) на ознайомлення з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах;... 7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;... 9) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим» [714].

Омбудсмен здійснював моніторинг та пошук ефективних способів вирішення проблем етнічних спільнот України. Серед них – забезпечення прав репатріантів, боротьба проти дискримінації і нетерпимості та злочинів, які скоєні на цьому ґрунті, надання якісної освіти національним меншинам тощо. Особливої уваги, на думку Уповноваженого, потребувало забезпечення

соціально-економічних та інших прав депортованих за національною ознакою. Водночас чинним законодавством не було визначено коло осіб, які мали право на державне відшкодування, були недофінансовані заходи, передбачені «Програмою розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство до 2015 р.» [819, с. 386].

Упродовж 2012–2013 рр. Уповноважений указував на необхідність модернізації українського законодавства для вдосконалення механізмів протидії нетерпимості та дискримінації [818, с. 203-205], а також належного розслідування злочинів, скоєних на цьому ґрунті [819, с.391-392]. Особливо виокремлювалося питання соціокультурного становища представників ромської національності, яка зазнавала дискримінації не лише в суспільстві, але й від органів влади, зокрема правоохоронних органів [717]. Певною мірою це пояснювалося асоціальним способом життя представників етносу, який впродовж тривалого часу формував суспільний стереотип «ромів-злочинців». Однак Україна, яка стала учасником низки міжнародних договорів та актів, спрямованих на боротьбу з дискримінацією та захист прав людини незалежно від етнічного, расового походження чи віросповідання, зобов'язувалася запропонувати комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію ромів в українське суспільство. Враховуючи це, 8 квітня 2013 р. Указом Президента України було ухвалено «Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року», а 11 вересня 2013 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено План заходів реалізації цієї стратегії. Уповноваженим було схвалено ці рішення, зважаючи на ситуацію, яка склалася [819, с. 385]. Стратегія передбачала забезпечити інтеграцію ромської національності в українське суспільство, запобігти дискримінації ромів, підвищити освітній рівень, розв'язати проблему з отриманням документів, які засвідчують особу, та поліпшити житлово-побутові умови [807]. Для реалізації цієї стратегії упродовж 2013–2020 рр. було заплановано запровадити 56 заходів:

інформаційно-просвітницьких – сприяння в отриманні документів; проведення профілактичної роботи правоохоронними органами в місцях компактного проживання ромів, спрямованої на запобігання злочинів; надання соціальної допомоги та забезпечення роботою; контроль за відвідуваннями учнями ромської національності навчальних закладів; підготовка вчителів ромської мови та ін. [790]. Попри ці задекларовані заходи, омбудсмен піддав сумніву їхню дієвість, оскільки вони не передбачали конкретних кількісних і якісних показників, не містили оцінку ефективності роботи та були надто загальними. Водночас у документах не було чітко визначено механізм фінансування окресленого плану дій. Уповноважений пропонував керівництву країни долучитися до «Десятиліття ромського включення 2005–2015», членами якого є 16 країн, що забезпечило б необхідну матеріальну підтримку реалізації цього плану [819, с. 385-386].

Упродовж 2013–2015 рр. кількість звернень до омбудсмена помітно зростає, зокрема, йдеться про порушення прав людини на судовий захист з боку працівників правоохоронних органів, недотримання права на свободу та особисту недоторканість та ін. [537]. Загалом це свідчило про піднесення авторитету інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Упродовж 2010–2013 рр. звіти омбудсмена вирізнялися широтою та детальністю, що загалом указує на якісні показники його роботи. Втім багато пропозицій Уповноваженого в цей період не було реалізовано урядом та парламентом, що лише поглиблювало проблеми в етнонаціональній сфері.

Упродовж 2010–2013 рр. відбувалися структурні зміни в системі управління етнонаціональними відносинами, які насамперед пов'язані з адміністративною реформою Президента України В. Януковича в 2010 р. Було реорганізовано Державний комітет у справах національностей та релігій та низку консультативно-дорадчих органів, що негативно позначилося на регулюванні етнополітичних процесів в Україні. Лише в 2012 р. було знову актуалізовано питання відновлення відповідних органів і модернізації системи управління

етнонаціональними процесами на державному та регіональному рівнях. На думку фахівців, це було пов'язано з черговими парламентськими виборами, коли проблему міжетнічних відносин в Україні використовували політичні сили як елемент виборчої стратегії. Попри рекомендації представників громадських організацій національних меншин України, політичних експертів та науковців щодо удосконалення системи управління етнонаціональними відносинами, керівництво країни приймало рішення, спираючись на суб'єктивні доводи, які досить часто йшли в розріз зі суспільною думкою та просували розвиток мовно-культурних традицій переважно російської меншини.

6.3 Національні меншини України у стратегіях країн-сусідів

З приходом до влади Партії регіонів та В. Януковича відбулися зміни у зовнішній і внутрішній політиці України. У зв'язку з посиленням проросійських сил у владі простежувалося всляке заохочення поширення ідей «русского мира» на теренах південно-східної України та АР Крим, що поглиблювало цивілізаційний розкол між Сходом і Заходом, а також формувало підґрунтя для посилення впливу на ці регіони Російської Федерації. Наслідком цього згодом стала анексія імперською Росією Кримського півострова у березні 2014 р. та розгортання сепаратизму в окремих районах Донецької і Луганської областей, що переросло у воєнне протистояння між Україною та Російською Федерацією.

Адміністративна реформа в Україні 2010 р., під приводом оптимізації роботи органів виконавчої влади, ліквідувала Державний комітет у справах національностей та релігій. Це зумовило формування інституційного вакууму, незважаючи на передані повноваження Державного комітету у справах національностей та релігій до Міністерства культури України. Міжнародні моніторингові органи, насамперед Консультативний комітет Рамкової конвенції Ради Європи із захисту національних меншин, наприкінці 2010 р. висловили стурбованість у зв'язку з цими інституційними змінами, що призвели до втрати

координувального органу із забезпечення участі етнічних спільнот України в суспільному житті.

Водночас у 2010 р. було ухвалено Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», згідно з яким визначалися пріоритети і принципи зовнішньої та внутрішньополітичної діяльності[707]. У цьому документі зафіксовано три основні аспекти збереження української культури, зокрема, особи (громадянина) регіону та українського народу. Держава мала зберігати рівновагу між цими компонентами, які у гармонійному розвитку могли забезпечити демократичний, європейський поступ [331, с. 268]. Отже, гуманітарний розвиток країни, регіону, особистості мав вагоме значення для національної консолідації. Стаття 10 цього закону визначала реалізацію державної мовної політики на основі національного та міжнародного права, забезпечення функціонування та розвитку української мови у всіх сферах суспільного життя, а також гарантувала використання та захист російської та інших мов нацменшин [707].

130 національних меншин в Україні окреслюють її поліетнічність, різноманітність мовно-культурного середовища. Водночас кількісний показник не є ключовим у політичній мобілізації етнічних спільнот. Усе залежить від географічної дисперсії, тобто чим компактніше проживає етнічна група, тим вищий ризик формування автономістських та сепаратистських настроїв у регіоні [313, с.47]. Таких регіонів в Україні було декілька, зокрема, АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська області з компактним розселенням російської меншини, Закарпатська – угорської та Чернівецька – румунської. Росія, Румунія, а згодом Угорщина практикували спрощену процедуру надання громадянства для представників своєї діаспори в Україні [245]. Втрата етнічної самобутності титульного етносу, пов'язана зі слабкою мовною політикою, стала одним із чинників політичної мобілізації нацменшин. Україна підписала та ратифікувала «Європейську хартію регіональних мов та мов меншин», яка, попри захист мов меншин та збереження

і поширення мови титульного етносу як державної (у даному випадку української) у всіх сферах суспільного життя, водночас ставала підґрунтям для дезінтеграційних процесів. Саме тому не всі країни Європи погодилися приєднатися до цього документа, зокрема, Албанія, Андорра, Бельгія, Болгарія, Грузія, Греція, Ірландія, Латвія, Литва, Монако, Португалія, Сан-Марино, Туреччина, Естонія та ін. Прикриваючись необхідністю узгодити чинне законодавство України з Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, український парламент, маючи підтримку уряду, прийняв Закон України «Про засади державної мовної політики» у 2012 р., який фактично став, на думку В. Горбатенка, Ю. Шемшученка, О. Кресіної та ін., джерелом конфліктів, що загрожують етнополітичною дезінтеграцією України [313, с. 48-49]. Згідно із законом регіональні мови були впроваджені за рішенням місцевих рад, зокрема, на територіях Донбасу, АР Крим та Закарпаття. У Криму, відповідно до статті 10, поряд із державною забезпечувалося функціонування і розвиток російської, кримськотатарської і мов інших нацменшин [261, с. 238]. Звісно, цей законодавчий акт було розкритиковано не лише українським суспільством та науковою спільнотою, але й західними експертами. Зокрема, професор у галузі права Брікбекського університету в Лондоні Білл Боврінг, вивчаючи українське мовне законодавство, дійшов до висновку, що Закон України «Про засади державної мовної політики» містить багато протиріч [966, с. 37]. У висновку Венеціанської комісії від 17 грудня 2011 р. було зазначено, що надання російській мові такого привілейованого статусу, згідно з яким вона фактично прирівнювалася до української, знижуватиме інтеграційні сили української мови [313, с. 49-50]. А це загрожуватиме міжетнічній злагоді та етнополітичній стабільності. Фактично закон сприяв утвердженню позицій «русского мира» в окремих регіонах України. Водночас, враховуючи високі показники ностальгічних настроїв за Радянським Союзом, особливо у південно-східних регіонах та в АР Крим, підняття статусу російської мови фактично повертало ці регіони у площину російської культурної експансії, завдяки якій

поглиблювалася етнополітична дезінтеграція в країні та створювалися передумови для майбутньої анексії Росією Кримського півострова і окупації частини Донецької та Луганської областей. Сприйняття російської мови як мови міжнаціонального спілкування, як це було у радянському праві, лише знижувало соціальну цінність української мови [966, с.37]. Засилля російської мови лише поглиблювало дезінтеграцію між різними етнічними групами, що посилювало загрозу національній безпеці України.

Україна фактично й до прийняття мовного закону «Колісніченко-Ківалова» була двомовною державою, оскільки в окремих регіонах переважало саме російськомовне населення. Загалом населення України можна умовно поділити на такі групи: 1) україномовні (проживають переважно на Заході України); 2) двомовні (Центральна Україна); 3) російськомовні (Південь, Схід, Крим) [341, с. 296]. Закон України «Про засади державної мовної політики» фактично закріпив за Україною багатомовність та домінування російської в деяких сферах суспільного життя.

Зміцнення позицій російської мови на просторах країн СНД стало важливим складником реалізації концепції «русского мира». Упродовж 2011–2015 рр. Федеральне агентство РФ у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, Росспівробітництво спільно з Міністерством освіти і науки РФ стали державним замовником федеральної цільової програми «Російська мова». З 2011 р. державний бюджет Росії передбачав значні кошти для поширювання та популяризації російської мови за кордоном, зокрема, для реалізації заходів «Підтримки російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД» та «Задоволення мовних потреб співвітчизників, що мешкають за кордоном». Особливу увагу Російська Федерація приділяла мовному питанню в Україні, а також, маючи важелі впливу на проросійську владу в особі «Партії регіонів України», очільники Кремля здійснювали експансію у мовно-культурній сфері [637, с. 42, 44]. Водночас ідеї «русского мира» підтримували деякі громадські організації та журналістські

кола в Україні, які фінансувала Росія. Так, у 2012 р., з подачі російських ідеологів, була розповсюджена інформація про возз'єднання Росії, України та Білорусі. Відповідно було сфабриковано спеціальний документ – «Хартію про возз'єднання Росії, України і Білорусі», згідно з якою заплановано утворити конфедеративний союз між трьома країнами. За визначенням глави міжнародної організації «Народна більшість Росії, України та Білорусі» В. Халецького – це українська громадська ідея, спрямована на розбудову союзу на пострадянському просторі [906]. Втім, зіставивши факти, не можна не помітити, що ідея формування такого міждержавного утворення є частиною російської зовнішньої політики, спрямованої на відновлення меж колишнього Радянського Союзу. Проголошення цього акту означало формування нового механізму повернення України під контроль Росії та її ізоляцію від західного світу.

Базуючись на неоімперіалістичних прагненнях відновлення кордонів СРСР, керівництво Росії намагалося за допомогою міжнародних програм, заходів, спеціальних постанов та указів сформувати підґрунтя для поширювання ідей «русского мира». Після обрання В. Путіна у 2012 р. президентом РФ, розвиток інтеграційних процесів серед країн СНД, розширення російського культурного простору за межами федеративної республіки стало одним із пріоритетних завдань зовнішньої політики. Постановою Ради Федерації Федерального Зібрання Російської Федерації «Про міри по зміцненню співпраці с державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав, міжнародного гуманітарного співробітництва, підвищення якості роботи з співвітчизниками, які проживають за кордоном» затверджувалося поширення російської гуманітарної присутності на просторах СНД формуванням російського інформаційного поля, заохоченням молоді до навчання у російських вищих навчальних закладах, організації низки науково-культурних заходів за кордоном тощо [747]. Згодом, у лютому 2013 р., Концепція зовнішньої політики РФ, яка спиралася на поширення «русского мира» була оновлена. У ній було визначено поняття «м'яка сила», яка, згідно з цим документом, означала використання у міжнародній політиці інформаційних,

гуманітарних та культурних механізмів, спрямованих на зміцнення позицій Росії на міжнародній арені. Водночас Кремль не лише здійснював політику підтримки своїх співвітчизників закордоном, а й посилював вплив на інтеграційні процеси на пострадянському просторі зміцненням позицій російської мови [637, с. 62-63]. Президент Росії В. Путін 8 травня 2013 р. підписав указ, який мав підвищити ефективність міжнародної співпраці в гуманітарній сфері, насамперед з країнами СНД, а також іншими країнами світу. Цим документом був затверджений основний перелік країн та міст, де були представництва Федерального агентства у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що проживали закордоном, а також перелік інституцій, які заплановано відкрити впродовж 2013–2015 рр. На той час в Україні діяло три подібні установи в містах Київ, Одеса, Дніпропетровськ (нині Дніпро). Було заплановано відкрити подібне представництво в Харкові упродовж 2014 р. [802]. З огляду на присутність проросійських сил у владних структурах України, такі дії були дестабілізуючим чинником в етнополітичних процесах України, оскільки поглиблювали цивілізаційний поділ між україномовним та російськомовним населенням, Заходом та Сходом країни, тоді як інші національні меншини потребували державної підтримки у вирішенні низки важливих соціально-економічних та мовно-культурних питань.

Імплементация мовного закону «Колісніченка-Ківалова» відкривала шлях до отримання статусу регіональної мови не лише для російської мови на Сході країни та в Криму, а й для угорської у Закарпатті та румунської у Чернівецькій області. Угорська мова отримала статус регіональної в місті Берегово, де проживало близько 12,8 тис. етнічних угорців. Відповідне рішення підтримали 19 з 34 депутатів міської ради, сесія якої відбулася 7 вересня 2012 р. [909]. Згодом Берегівська та Виноградівська районні ради Закарпатської області ухвалили рішення про надання угорській мові статусу регіональної. Втім на Виноградівщині, за словами голови районної ради О. Любимова, надання статусу регіональної мови для угорської мови було здійснено частково [908]. У

Чернівецькій області румунська мова була визнана як регіональна окремими місцевими органами самоврядування: у Герцаївському районі – 10 сільських рад, Новоселицькому – 2 сільські ради, Глибоцькому – 1 сільська рада, Сторожинецькому – 4 сільські ради, з яких Новопетрівська визнала дві регіональні мови – румунську і польську [585].

Функціонуванню і розвитку російської мови сприяли високопосадовці України, підтримувані кремлівською верхівкою. Після прийняття мовного закону «Колісніченка-Ківалова» у 2012 р. один із його авторів, С. Ківалов, у лютому 2013 р. був нагороджений медаллю Пушкіна з рук В. Путіна за «значний внесок у збереження та популяризацію російської мови і культури за кордоном» [637, с. 44]. Інші українські посадовці наголошували на необхідності поширення та друкування російських книжок, шкільних підручників за кошти державного бюджету та розширення обсягів вивчення російської мови у школах [637, с.44-45].

Спроби запровадження російської мови як регіональної у Запоріжжі, Луганську, Одесі, Дніпропетровську (Дніпро) спричинили низку акцій протесту. Будь-які маніпуляції щодо надання російській мові статусу державної лише поглиблювали соціальний конфлікт, оскільки переважна частина населення не готова була сприймати російську мову як державну на рівні з українською [458, с. 120]. Так спроби української влади, під прикриттям модернізації законодавства для інтеграції до ЄС, запровадити регіональні мови лише посилювали мовні конфлікти, замість того, щоб їх розв'язувати. Цю ситуацію використала у своїх цілях Росія, яка прагнула зберегти політичний вплив на Україну, а у разі продовження її євроатлантичної співпраці – сформувати буферну зону на південному сході, а в Криму, як на військово-стратегічній території, створити умови для посилення військової присутності. Окрім того, не лише політичний вплив на Україну мав важливе значення для Кремля, але й протистояння з країнами НАТО. Розгортання сценаріїв збройного конфлікту за допомогою міжетнічного протистояння у окремих регіонах за прикладом Грузії

та Молдови фактично унеможливило входження України до структур НАТО згідно зі статутом Північноатлантичного альянсу, а отже не лише південний схід, але й вся Україна стала б своєрідним щитом для Росії.

Окрім того, Україна мала проблемні регіони зі складним комплексом міжетнічних відносин. Насамперед йдеться про розбіжності позицій регіонів з деяких питань загальнонаціонального характеру, зокрема щодо державної мови, вибору суспільно-політичної моделі розвитку країни, геополітичних орієнтацій [291, с. 137]. Після виборів 2012 р. посилювався інтерес до проблем регіональної специфіки та переосмислення суспільних цінностей, аналізу історичних та соціокультурних коренів регіонів. Західні області зберегли традиції консолідації на національному ґрунті. Особливістю західних областей стала психологія індивідуального підприємництва, міцні політичні та культурні західноєвропейські орієнтації з сімейно-родинними зв'язками. Північно-східні та центральні регіони розселення українського етносу мали дещо відмінні риси. Тут традиції приватного підприємництва були знівельовані радянською владою і зберігалася підтримка економічних, культурних та сімейно-родинних зв'язків з Росією та Білоруссю. У південно-східному регіоні, де компактно розселений російський етнос, переважали цінності робітничого сегменту, а русифіковане населення традиційно, історично, економічно, культурно орієнтувалося на Росію [458, с. 184-185]. Таким чином, відмінності цих регіонів на ментальному рівні лише поглиблювалися у зв'язку з провальною внутрішньою політикою, насамперед у етнонаціональній сфері, економічними кризами та заграванням політичних сил з населенням, особливо національними меншинами в питаннях мовно-культурного розвитку країни. Регіональна еліта використовувала етнічний чинник для політичної мобілізації населення. З одного боку, інструменталізація етнічності була компенсаційним механізмом, який міг подолати негативні наслідки тривалих дезінтеграційних процесів, а з іншого – створювала небезпеку для загальнонаціональної консолідації, провокуючи міжрегіональне протистояння та конфлікт між регіонами і центром. Фактично це

зумовлювало існування в Україні регіонів з високою ймовірністю сепаратизму, зокрема це Донбас, Крим і Закарпаття [291, с. 144]. Сусідні країни Росія, Угорщина, Польща, Румунія через представників своєї діаспори втручалися у внутрішні справи України, що посилювало дезінтеграційні прояви всередині країни.

Балансування України на межі двох цивілізаційних світів змушувало формувати відповідну внутрішню політику, зокрема, у справах національних меншин. Зважаючи на підтримку більшості українців європейського вибору, керівництво країни впродовж 2010–2013 рр. робило спроби модернізувати вітчизняне законодавство та механізми реалізації прав національних меншин. Але всі дії, спрямованні на формування етнонаціональної політики регіоналами, були спрямованні на задоволення та захист насамперед російської меншини, яка проживала на території Донбасу і Кримського півострова. Така політика шкодила не лише внутрішній стабільності в Україні, а й загрожувала національній безпеці, зважаючи на втягування східним сусідом російської діаспори в імперські плани. У прикордонних регіонах це лише посилювало автономістські та сепаратистські настрої, які провокувала Росія.

На думку авторів монографії «Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку», російський імперсько-метанаціональний та український етнонаціональний культурні проекти перебувають у структурному конфлікті через несумісність культурних кодів. Тобто Росія, базуючись на принципі «один народ – одна історія – одна ідентичність», побудована на міфі про Київську Русь як «колиски братніх народів», не сприймала будь-якої етнічної моделі національної ідентичності [466, с. 191]. Керуючись цим, ідеологи РФ поширювали уже сформовані історичні міфи про Росію і Україну як єдине ціле, а розпад СРСР як непорозуміння. Усе це формувало світоглядні уявлення окремих категорій населення, зокрема, серед національних меншин, згідно з яким відбувалося несприйняття національної ідентичності українців, їхнього тяжіння до

розбудови незалежної держави та формування західного вектора зовнішньополітичних відносин. Поширення історичних міфів, ідей «русского мира» лише поглиблювали конфронтацію всередині країни, що породжувало етнонаціональну нестабільність в Україні.

Водночас поширення історичних міфів проросійськими силами сприяло формуванню російських цінностей у окремих категорій населення та помилкової самоідентифікації. Найбільше поширилося це явище на Кримському півострові, на Донбасі і в Одеській області. За сприяння окремих проросійських сил, зокрема політичної партії «Родина» І. Маркова, поширювалося твердження «Одеса – російське місто», яке підкріплювалося фальсифікованими історичними фактами [559, с. 100]. Такі гасла досить часто лунали в містах України, де був великий відсоток представників російської меншини.

Прихід до влади В. Януковича, як проросійського політика, означав припинення національного відродження. Попри стратегічну важливість створення умов для міжетнічної злагоди в Україні, на початку його президентства було ліквідовано низку інституцій, які мали здійснювати цю функцію, що й сприяло сусіднім країнам, зокрема Росії, в спробах етнополітичної дезінтеграції України. Процеси етнополітичної дезінтеграції проходили на тлі згортання євроатлантичної інтеграції, яка зумовлювалася тиском Росії, впливом проросійських лобі, низькою дієдатністю української управлінської еліти [474].

Відмова від євроатлантичної інтеграції та зміни у внутрішній гуманітарній політиці відбулися після прийняття 1 липня 2010 р. Закону України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики», який скасовував курс на зближення з НАТО. У ньому підтверджувалося зобов'язання України захищати російську та інші мови національних меншин, сприяти їхньому розвитку та використанню у повсякденному житті. Також було зазначено, що державна мовна політика реалізується згідно з чинними міжнародними та національними нормами права, а також сприяє функціонуванню української мови в усіх сферах суспільного життя

[301, с. 117-118]. Втім, сформована мовна «тріщина» в українському суспільстві лише поглиблювала протистояння «Сходу» і «Заходу», а політичні спекуляції довкола цього питання лише погіршували ситуацію [291, с. 144]. Враховуючи це, сусідні країни, особливо Російська Федерація, підтримуючи проросійські рухи, використовували мовне питання як одну із ключових тез «русского мира». У цій ситуації особлива роль була відведена російській меншині та частині російськомовного населення, переважно маргіналам, які експлуатували ідеї двомовності під час своєї громадсько-політичної діяльності.

Використовуючи національні меншини, наявні проблеми внутрішньої політики країни та відсутність механізму захисту від дезінтеграційних чинників в Україні, Російська Федерація запустила механізм роздроблення країни для поширення свого впливу на окремі території чи Україну загалом. Це відбувалося за допомогою підживлення сепаратистських настроїв за зразком Молдови та Грузії, а згодом – введення імперських військ на непідконтрольні території. Перед Україною постало завдання великої державної ваги – запобігти етнополітичним конфліктам, проводячи зважену і водночас гнучку етнонаціональну політику всередині країни [245]. Проте впродовж 2010–2013 рр. не було проведено жодних перманентних заходів, спрямованих на зміцнення міжетнічної злагоди, водночас керівництво країни й надалі продовжувало рух у фарватері проросійської політики, зокрема у східних регіонах, що лише поглиблювало дезінтеграційні процеси. Відсутність адекватної етнонаціональної політики стимулювала сусідні країни, зокрема Росію, активізувати антиукраїнську діяльність.

Втручання Росії в етномовну та етнокультурну ситуацію в Україні зумовило посилення міжетнічної недовіри та поглиблювало конфронтацію між прихильниками євроінтеграційного шляху та їхніми противниками. Як наслідок цього, зростав рівень конфліктогенності всередині українського суспільства [488, с. 61], що сприяло етнополітичній дезінтеграції. У такий спосіб, використовуючи весь потенціал проросійських рухів в Україні, РФ, за

допомогою окремих українських політиків, формувала підґрунтя для дестабілізації ситуації та впливу і контролю в південно-східних регіонах України і АР Крим.

Інтеграція російського націоналізму в суспільно-політичний простір Криму відбувалась за допомогою ініціювання та створення громадських організацій. Фактично, починаючи з 1990-х рр., було сформовано низку громадських та політичних організацій проросійського характеру завдяки підтримці і фінансуванню Росії. У 2010 р. на території півострова налічувалося 589 зареєстрованих і 205 легалізованих повідомленням громадських організацій. Понад 100 із них були сформовані за національною ознакою [332, с. 42]. Станом на 1 січня 2013 р. було зареєстровано 40 російських громадських об'єднань на півострові та ще 30 у Севастополі. Щоб узгодити дії між усіма проросійськими силами, було сформовано Координаційну раду російських співвітчизників. Втім, упродовж 2006–2012 рр. у ній не було єдності, навпаки наростали суперечності та конфлікти між членами ради [558, с. 268]. Наприкінці 2013 р. на території України функціювало понад 200 проросійських громадсько-політичних організацій та регіональних російських общин [488, с. 61].

З приходом до влади В. Януковича активізувалися російські організації в Криму. Так, 13 березня 2010 р. було підписано Угоду про співпрацю громадських організацій і політичних партій у межах Всекримського громадсько-політичного руху «Російська єдність». Крім «Русской общины Крыма» і «Гражданского актива Крыма», лідерами яких відповідно були С. Цеков та С. Аксьонов, до складу цього руху увійшли кримські республіканські організації «Російський блок» (керівник О. Родівілов), Слов'янська партія (Ю. Петров), «Громадський контроль» (С. Баранов), «Російські сили Криму» (В. Попов), «Об'єднання козаків Криму» (С. Юрченко), «Російський фронт» (С. Шувайников). Після складання повноважень кримського спікера А. Гриценка, «Російська єдність» розпочала відновлювати свої позиції у владних органах АР Крим [332, с. 45]. Згодом названі організації за підтримки

Російської Федерації розгорнули сепаратистський рух на території півострова та пропагували «русский мир» і приєднання до Росії.

Найбільшого впливу і контролю з боку проросійських організацій зазнавала кримська молодь. Так, спільно з російським Генеральним консулом у Сімферополі В. Світличним, координатором роботи зі співвітчизниками Росспівробітництва в Україні Є. Халайчевим, головою «Русской общины Крыма» С. Цековим, членами Кримської та Севастопольської Координаційних рад організацій російських співвітчизників, 9 серпня 2013 р. було проведено круглий стіл «Молодь Криму в Євразійських інтеграційних процесах». Результатами круглого столу стало підтвердження виконання основного завдання проросійських активістів – структурування російськомовного простору створенням сильних організацій, які фактично входили до сфери російського впливу, а також поширенням та функціонуванням проросійських інтеграційних ідей в Криму [558, с.268].

Ключовою проблемою України в 2000-х рр. стала поляризація суспільства через відмінні історичні реалії, соціокультурні та світоглядні ідентичності, політичні переконання. На тлі економічних проблем модифікувалися і відновлювалися давні міфи, які власне і поглиблювали протиріччя між Сходом і Заходом. Під час президентських виборів ситуація ще більше штучно загострювалася, формуючи електоральний вододіл між західноукраїнським та східноукраїнським населенням, надаючи йому конфронтаційних ознак «свій-чужий» [291, с. 147]. У цих умовах антиукраїнськими силами за участі окремих українських та російських політиків поширювалися ідеї федералізації. На 2009 р., за оцінкою дослідників, прихильники федералізації України становили 23,1 %. На 2013 р. цей показник скоротився до 19,2 %. Сама ж ідея спиралася на тезу про ментальні, поведінкові, релігійні відмінності населення східної і західної України [488, с. 61].

У 2010 р., згідно з даними опитування Центру Разумкова, 56 % населення визнавали поділ України на дві частини, які перебувають у стані конфлікту. 35 %

респондентів дали позитивну відповідь на запитання щодо наявності поділу Заходу та Сходу на ворогуючі табори. Водночас найчастіше про поділ України говорили саме на Сході країни (54 % опитаних) [458, с. 187]. Найбільший розкол у суспільство вносили політики під час виборчих кампаній для мобілізації свого електорату, зокрема, представників нацменшин, актуалізуючи досить гострі суспільні питання, які поглиблювали дезінтеграційні процеси в Україні.

Міжкультурний діалог в Україні і, зокрема, на теренах Донбасу ускладнювався проблемами збереження національної ідентичності етнічних спільнот. Упродовж десятиліть державними органами влади культивувався дискурс про багатонаціональність Донбасу. Водночас український політикум звужував міжнаціональну проблематику до російсько-українського мовного протистояння. Така архаїзація національних культур етнічних меншин призводила до гіпертрофованої самооцінки російськомовного середовища, яке спиралося на потужний вплив російських ЗМІ [603, с. 244]. У цьому випадку низка інших етнічних меншин, перебуваючи під впливом російської пропаганди, була зарахована Кремлем до категорії російськомовного контингенту в Україні та використана для подальшої дестабілізації ситуації.

Після обрання В. Януковича Президентом України місцева політична еліта Донецької, Луганської, Одеської областей та АР Крим чинили тиск на освітні заклади для збільшення чисельності учнів, які б навчалися російською мовою. Фактично серед населення південно-східної України та Криму формувалося викривлене уявлення про «непрестижність» української мови та привабливість російської, що також мало демонструвати зверхність Росії над Україною [331, с. 268]. Характерним для південно-східного регіону стало маніпулювання проросійськими організаціями фактами історичного минулого, створення нових міфів та фальсифікування історії загалом, що зумовлювало формування антиукраїнського світогляду. Найактивнішими у цьому плані були автори «Хартії возз'єднання народу Росії, України і Білорусі», активісти рухів «Український вибір» (В. Медвечук), «Інтернаціональна Росія», «Донбас за

Євразійський союз», «Донецька республіка», Інститут країн Співдружності незалежних держав та ін. Вони відігравали важливу роль у формуванні інформаційного простору, насамперед Донбасу, що створювало підґрунтя для утвердження «руського мира» в регіоні [603, с.244]. Про домінування там російськомовної продукції, насамперед пропагандистської, свідчать дані Донецької обласної державної адміністрації, згідно з якими станом на 1 січня 2011 р. розповсюджувалося 1253 місцевих друкованих видань, з них 15 – україномовних, 270 – російськомовних, 748 – російською і українською мовами, 23 – мовами національних меншин, 197 – мовами іноземних країн (крім російської). Домінування російськомовної продукції посилювало темпи русифікації населення регіону [331, с. 268-269]. До сказаного треба додати заангажованість місцевих засобів масової інформації, які повністю залежали від бізнес структур, від місцевої влади та зазнавали загального тиску зі сторони центральної влади, яка в 2010–2013 рр. була здебільшого проросійською.

Переважала російська мова як на південному-сході, так і телепросторі України в цілому. Було зафіксовано високий відсоток довіри російському телебаченню у цих регіонах. На Заході України рівень довіри російському ТБ становив 8 %, у Центрі – 15 %, на Півдні – 29 %, на Сході (без Донбасу) – 61 %, на Донбасі – 87 % [559, с. 100].

Штучне вирощування регіональних розбіжностей між Сходом і Заходом відбувалося не лише через мовне питання, але й на ґрунті історичної пам'яті. Різне сприйняття суперечливих подій минулого породжувало своєрідне культурне відмежування, водночас поглиблювало і політичний розкол. Ця ситуація використовувалася апологетами «руського мира» як ключовий чинник ідентифікації населення України в площині «свій-чужий». Російська пропаганда і проросійські сили на місцевому і загальнодержавному рівнях влади насаджували у ХХІ ст. радянський міф про «спільну історію трьох народів», де Україні відведено місце невід'ємної частини нової імперії. Одним із прикладів імперського мислення була ініціатива групи народних депутатів України

відновити пам'ятник П. Столипіну, щоб повернутись до витоків історичного розвитку Києва та ушанувати визначну роль цієї особистості в державному розвитку [637, с. 60]. Аж ніяк не можна назвати П. Столипіна українським державним діячем, а отже виникає закономірне запитання щодо мети цієї ініціативи. Відповідь полягає в тому, що українські резиденти, які співпрацюють з російською владою, поширюючи ключові ідеї «русского мира», в такий спосіб намагалися довести нерозривність історичної долі України і Росії, а то й повністю проігнорувати її історичну самостійність.

Одним із регіонів не лише міжетнічного протистояння, але й наступу ідей «русского мира» стала Одещина, де у 2010–2013 рр. за підтримки міського голови Одеси О. Костусева були зроблені практичні кроки зі збереження радянської ідентичності. За його підтримки почали повертати вулицям радянські назви. Така політика історичної пам'яті засвідчила про формування радянської або російської (імперської) ідентичності, яка суперечила українській [559, с. 123]. Попри створення підґрунтя для поширення російської ідентичності, у 2012 р. в Одеській області 50 % населення називали українську мову рідною [458, с. 120]. Загалом, станом на 2011 р., 62 % населення регіону ідентифікувало себе як українці і лише 21 % – як росіяни.

Одним із елементів «гібридної» війни проти України був деструктивний зовнішній вплив на русинів. Політичні спроби добитися автономії для русинів Закарпаття як «міноритарного» чи «корінного» народу варто розглядати як ще один засіб легалізації ідеї національно-територіальної автономії в регіоні. Цим пояснюється і ситуативна співпраця між окремими русинськими та угорськими суспільно-політичними організаціями у Закарпатті. З 2010 р. одне із радикальних проросійських угруповань русинів – «Сойм Підкарпатської Русі» вимагало, щоб жителі Закарпаття отримувати угорське громадянство як засіб від уявного «економічного етноциду» та заради «особистої» європейської інтеграції. Водночас ця організація закликала «з розумінням» ставитися до прагнення Угорщини переглянути кордони, визначені Тріанонським договором 1920 р.

[788]. Кінцевим підсумком таких зусиль було розмивання українського суверенітету на Закарпатті під прикриттям «проєвропейських» та «проугорських» гасел.

Як свідчать дані моніторингу та рекомендації Ради Європи, на той час в Угорщині не було потужної урядової підтримки русинів, зважаючи на їхню мало чисельність [981]. Також у Словаччині уряд не виконав 99 % побажань моніторингової місії Ради Європи щодо підтримки та розвитку русинської мови [982]. Тим часом до 2013 р. у Закарпатті діяло не менше 11 товариств русинської культури та 40 недільних русинських шкіл, відбувалися різнопланові виставки, фестивалі, виходили періодичні видання. Відтак на початок 2014 р. на Закарпатті не було умов, які б підштовхувати громадян із подвійною українсько-русинською ідентичністю до радикальних дій заради досягнення «європейських стандартів», яких не існувало в повному розумінні і в сусідніх країнах-членах ЄС.

Водночас спостерігалось використання «русинського питання» для штучної дестабілізації суспільно-політичного життя у Закарпатті, провокування розколу між мешканцями краю на мовно-етнічному ґрунті як з боку окремих русинських організацій, так і розвідувальних структур та агентів впливу Росії [632, с. 29-30].

Етнополітичні конфлікти, які впродовж тривалого часу визрівали природним або штучним шляхом у Криму і на Донбасі, поряд з іншим чинником – російською агресією, призвели до міжнародної кризи навколо України. Така ситуація потребувала особливої уваги щодо ймовірної руйнації етнополітичної стабільності в нашій державі, зокрема, і на західних кордонах.

Найбільшим викликом для збереження існуючого статус-кво у регіоні Центральної Європи є політика Угорщини, яка відкрито керується риторикою захисту інтересів закордонних угорців, які компактно проживають в Словаччині, Румунії, Україні, Сербії. Вона полягає в прихованому бажанні об'єднати

угорську спільноту в кордонах, які існували на момент закінчення Першої світової війни, пропонуючи автономістські моделі для цього.

Влада Угорщини у відносинах із сусідніми державами дотримується сталого набору дипломатичних тез та політичних пріоритетів, які зводяться до захисту колективних прав численних угорських етнічних груп у сусідніх державах; надання громадянства Угорщини особам інших країн, які можуть довести своє етнічне угорське походження, що означає отримання політичних прав, можливості активної і пасивної участі у виборах до парламенту; створення і організаційно-фінансової підтримки в сусідніх країнах етнічних партій, які вже набули ознак політичної суб'єктності, отримавши представництво в органах влади, зокрема, національних парламентах і урядах; використання партійної інфраструктури на території сусідніх держав для просування пріоритетів найбільш потужних угорських політичних партій, зокрема, ФІДЕС, Угорської соціал-демократичної партії, радикальної партії «Йоббік», а з набуттям чинності законодавства про набуття угорського громадянства – для завоювання симпатій виборців; пропагування гасла територіальної автономії на суміжних територіях, зокрема напередодні виборів в Угорщині і в сусідніх країнах.

Водночас Будапешт реагує лише на жорсткі аргументи і дипломатичні контрвипади. Про це свідчить приклад Словаччини, яка наприкінці 2010-х рр. гостро відреагувала на оновлення угорського законодавства, схваливши штрафні санкції та позбавлення громадянства особам, які здобули подвійне підданство. Водночас лівоцентристський уряд Р. Фіцо з весни 2012 р. реформував систему освіти для представників меншин, оновив мовне законодавство, відповідно до якого передбачаються штрафи за використання мови, відмінної від державної, в офіційних установах. Незважаючи на те, що латентний конфлікт між Словаччиною та Угорщиною має характер сталого питання «порядку денного» двосторонніх відносин, не має підстав стверджувати, що відносини між країнами можуть загрожувати етнополітичній стабільності. Так, у 2013 р. урядами обох країн було проведено міжвідомчі переговори щодо проєкту угоди, покликаної

вирішити проблему подвійного громадянства та врегулювати становище національних меншин у Словаччині.

Подібна до словацької стратегія і тактика використовується Будапештом і у відносинах з Румунією, про приналежність значної частини якої (Трансильванії) до історичної Угорщини відверто говорять радикальні політичні сили Угорщини. А інші, більш помірковані кола, використовують інструментарій захисту колективних прав меншин.

Було напруження і у відносинах між Румунією і Україною. Бухарест надає румунське підданство громадянам сусідніх держав, які є нащадками осіб, що проживали на території Румунії до 1940 р. Уряд цієї країни наголошує, що, на відміну від угорської, політика Румунії не містить етнічних критеріїв, тому не сприяє формуванню етнополітичного напруження на Південному Заході України. У російсько-українському конфлікті Румунія категорично засудила порушення Російською Федерацією територіальної цілісності України, підтримку Москвою таких квазі-утворень як «ДНР», «ЛНР», що пояснюється існуванням невизнаної Придністровської республіки на території Молдови, розташуванням військового контингенту РФ у Придністров'ї та загрозою суверенітету не лише Молдови, але й Румунії і всієї Південно-Східної Європи.

У 2010–2014 рр. помітно зросли загрози для етнополітичної стабільності в Україні на кордоні з Угорщиною. Враховуючи вразливість нашої держави в умовах економічної та політичної кризи 2013–2014 рр., а пізніше – військового конфлікту з Росією, зростання соціальної і політичної напруги в країні, ресурси та інструментарій руйнації етнополітичної стабільності урізноманітнилися та стали агресивнішим. Насамперед йдеться про формування територіальної автономії, запропонованої у різних форматах. Тема Притисянського автономного округу, де компактно проживало би близько 110–120 тис. етнічних угорців, була вперше сформульована угорськими національно-культурними товариствами Закарпаття наприкінці 1990-х рр., і з того часу є сталим предметом обговорення у двосторонніх відносинах між Україною та Угорщиною,

інструментом періодичного тиску угорськими товариствами і партіями на внутрішньополітичні справи, зокрема під час виборів, коли постає питання представництва угорців у Верховній Раді України; масове надання угорського підданства (80 тис. громадян України), для отримання якого потрібно підтвердити угорське походження або громадянство найближчих предків та володіння угорською мовою; надання закордонним угорцям політичних прав для розширення електорального ресурсу правлячої партії ФІДЕС, лідер якої прем'єр-міністр В. Орбан пропагує політику підтримки етнічних співвітчизників в Україні як один з основних напрямів зовнішньої політики. За багатьма оцінками цей чинник був одним із визначальних у перемозі ФІДЕС під час парламентських виборів в Угорщині навесні 2018 р. Крім того, до проблемних питань відносяться латентні сепаратистські тенденції, які є притаманними політиці, що проводить на території Закарпатської області Партія угорців Закарпаття (КМКС), яка є сателітом правлячої в Угорщині партії ФІДЕС; ідея про створення «Великої Угорщини» внаслідок долучення до її складу Закарпаття, що пропагуються парламентською партією «Йоббік». Першим кроком для досягнення цієї мети вважається створення національно-територіальних автономій.

Ці загрози етнополітичної стабільності України можна було б вважати не такими важливими, якби Угорщина не набула статусу фактичного союзника Росії. Представники політичної партії «Йоббік» виконували роль спостерігачів під час березневого і, відповідно, травневого референдумів у Криму та на Донбасі. Упродовж року прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан проголосив низку заяв про наслідування моделі неліберальної держави, заснованої на цінностях націоналізму (фактичне схвалення зовнішньої політики В. Путіна), оприлюднив гасло про «повернення на Схід»; відверто критикував європейські санкції проти Москви та ін.

Занепокоєння політиків і державотворців України викликало формування угорською стороною альтернативних можливостей для транспортування газу в обхід України. Угорська кампанія MVM восени 2014 р. підписала угоду про

збереження сировини «Газпрому» у своїх підземних сховищах (700 млн куб. м). Водночас саме Угорщина наприкінці вересня призупинила реверс газу в Україну, заявивши про можливість відновлення проєкту не раніше 1 січня 2015 р.

Ці зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні тенденції корелюються із офіційними заявами Будапешту щодо України. Незважаючи на офіційні заяви Угорщини про повагу до територіальної цілісності України, правляча партія ФІДЕС у різних форматах продовжує розвивати ідею формування «угорської автономії» у Закарпатській області України, а представлений у парламенті «Йоббик» неприховано визнає анексію Криму, підтримує донбаських сепаратистів, наголошуючи на можливості повернення у лоно Угорщини Закарпатської області України.

Угорські політики вважали, що автономістським вимогам сприятиме задекларована в оприлюднених проєктах Коаліційній угоді 2014 р., інших документах політика децентралізації, яку розглядали як таку, що передбачатиме цю матрицю організації держави. Тому варто було готуватися до подальшої демонстрації Будапештом «м'якої сили», яка просуватиметься у форматі культурної, освітянської експансії.

У цих умовах будь-який розгляд пропозиції створення Притисянського адміністративного району створив би прецедент зміни адміністративно-територіального устрою України, що є вкрай небажаним в умовах військового конфлікту з Росією, вимог квазідержавних утворень на Донбасі.

Іншим прихованим дестабілізуючим чинником української етнополітики останніх двох десятиліть можна вважати політичне русинство, яке також є явищем, притаманним Закарпатській області. Цей напрям підтримується незначною частиною активістів, які використовують автономістську чи сепаратистську риторичку з різних переконань. Громадяни старшого віку, дотримуються поглядів про безперспективність розвитку Закарпаття у складі України і «українського проєкту» взагалі; інші – переслідують меркантильні інтереси, зокрема можливість отримання закордонного фінансування,

приваблення електорату напередодні виборів до Верховної Ради або місцевого самоврядування на основі лозунгів про «окремішність». Водночас низький рівень соціального благополуччя громадян, неефективності функціонування державних структур в Україні потенційно створює сприятливе соціально-політичне середовище для поширювання гасел про розширення «самоврядності» Закарпаття, зокрема в умовах міжнародної кризи.

Про посилення сепаратистських тенденцій у середовищі закарпатських русинів можна стверджувати з початку 2010-х рр., коли політичний напрям русинства очолив протоієрей УПЦ Московського Патріархату о. Д. Сидор, ініціювавши створення «Сойму Покарпатських Русинів». У 2005 р. Д. Сидор у публічних заявах, використовуючи тезу про «Карпатську Русь як прабатьківщину чотирьох слов'янських народів», закликав Росію надати всебічну допомогу русинам, зокрема у формуванні автономії для Закарпаття, федералізації України загалом. Ці вимоги стали більш радикальними у 2008 р., коли Європейський Конгрес Подкарпатських Русинів (позиціонує себе як постійно діючий орган русинського самоуправління) звернувся до владних кіл Європейського Союзу, Чеської Республіки та Російської Федерації з проханням виступити гарантами «особливого конфедеративного статусу» Підкарпатської Русі у складі України». Як додатковий аргумент щодо визнання міжнародно-правового статусу регіону наводився прецедент у Косово.

Орієнтовно з 2012 р. зусиллями російських учених просувалася теза про русинів як четвертий східнослов'янський народ або ж навіть етнографічна група росіян, які є частиною «русского мира». За політичним русинством у сучасний період чітко простежуються зусилля Росії щодо подальшої дестабілізації ситуації в Україні руйнуванням її унітарної структури, формуванням візуального образу Закарпаття як регіону України, що прагне федералізації чи навіть відокремлення. Так званий лідер «республіки Подкарпатська Русь» П. Гецько упродовж років перебуває в Москві, наголошуючи на природності захисту інтересів закарпатців саме слов'янською Росією і створюючи «картинку»

прагнення русинів до автономного статусу в Україні чи відокремлення від неї. Тимчасовий збіг цілей політичних груп, зорієнтованих на Будапешт і Москву, не можна вважати випадковістю, скоріше це спроба скористатися слабкістю української держави для зміни її устрою.

Беручи до уваги сучасні можливості маніпулювання громадською думкою, зокрема із використанням ЗМІ, зацікавленим колам нескладно сформуванати хибний імідж поширення сепаратизму серед певної частини закарпатців та поширення такої тези в міжнародному інформаційному просторі, що може послаблювати зовнішньополітичні позиції України як суверенної держави. Водночас, враховуючи те, що частина жителів регіону є прихильниками культурного русинства, доцільно враховувати цей чинник для підтримки культурного розвитку жителів Закарпатської області, які мають подвійну (українсько-русинську) ідентичність.

Привертає увагу те, що майже 3 роки у м. Берегово (неформальному центрі компактного проживання угорської національної меншини в Україні) функціювала громадська приймальня активного функціонера праворадикальної партії «Йоббік», депутата Європарламенту Б. Ковача. На базі цього закладу майже демонстративно велася діяльність з надання громадянам України угорського громадянства. Метою цієї партії є відродження «великої Угорщини», до якої свого часу входила і територія Закарпатської області. Тож саме цим можна пояснити значну зацікавленість лідерів партії, які вже неодноразово навідувалися в Берегово, до Карпатського регіону. Партія «Йоббік 16 жовтня 2013 р.» провела політичний форум на Закарпатті за участі лідерів руху – Г. Вона – голови Руху, Б. Ковача, І. Савої – голови кабінету національної політики [916], фактично розпочавши на території України передвиборчу боротьбу за голоси угорців Закарпаття на майбутніх виборах до Парламенту Угорщини. На зазначеному форумі лідери цієї політичної організації виголосили низку антиукраїнських заяв. Зокрема депутат Європарламенту Б. Ковач заявив про те, що Україна може сподіватися на підписання Угоди про асоціацію з ЄС лише за

умови виконання «Закону про засади мовної політики». Але на цьому євродепутат не зупинився. Він закликав утворити на території компактного проживання угорського населення Притисянський округ (Закарпатська область), що суперечило чинному законодавству України.

20 листопада 2013 р. офіс угорських ультраправих у Берегово пікетували навіть студенти. Пікетувальники хотіли домогтися стабілізації ситуації у м. Берегово та покласти край «фашизації» угорської молоді членами «Йоббік» [850].

16 березня 2014 р. Б. Ковач перебував у Криму як міжнародний спостерігач на референдумі. На прес-конференції у Сімферополі він заявив, що вважає референдум законним і що «кримський народ, як і всі інші народи, має право висловлювати свою думку». До Криму Б. Ковача запросила бельгійська громадська організація. Коли журналісти попросили у нього номер телефону, він дав їм номер, що обслуговувався російською мережею МТС [891].

У відповідь на зазначені дії керівництво релігійної громади реформатської церкви у місті Берегово ухвалило рішення про відмову від подальшого надання свого приміщення під офіс-приймальню Б. Ковача. 19 березня 2014 р. очільники релігійної громади оприлюднили офіційне прохання, адресоване незалежному депутатові Європейського Парламенту Б. Ковачу, призупинити роботу свого офісу-приймальні на невизначений термін [828].

Отже, в період з 2010 по 2014 рр. українська влада зробила низку прорахунків, зокрема, не запровадила комплекс заходів щодо поліпшення етнополітичної ситуації. У той час варто було б прийняти Закон України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики», де чітко визначалася б стратегія відносин держави з представниками різних етнічних груп, які проживають на її теренах, зокрема, з тими, що компактно проживають на прикордонні з «материнськими державами». На часі було прийняття нового Закону України «Про громадянство України», в якому виписати сутність поняття подвійного (множинного) громадянства та принципів ставлення до такого

правового феномену. Доцільно було б запровадити обмеження на обіймання посад, пов'язаних із виконанням функцій держави і місцевого самоврядування для осіб, які володіють подвійним громадянством. Зокрема, введення заборони реєстрації кандидатами в народні депутати України тим, хто володіє подібним статусом, а Державній прикордонній службі та Державній митній службі України повідомляти про ці факти Державній міграційній службі та іншим уповноваженим органам. Також назріла потреба на законодавчому рівні уточнити функціонування інституту національно-культурної автономії. Водночас у Виборчому кодексі України доцільно було б урахувати чинник компактного проживання етнічних меншин при формуванні меж виборчих округів.

Актуальним залишалось започаткування переговорів з урядами Угорщини, Румунії щодо ставлення до інституту множинного громадянства, ініціювання укладення міжнародних договорів з регулювання обов'язків громадян перед державами, а також щодо обміну інформацією про перебування в органах державної влади і місцевого самоврядування осіб, які мають подвійну лояльність.

Ретельнішого моніторингу і правової оцінки з боку Служби безпеки України потребували публічні заяви лідерів національно-культурних товариств з приводу державної приналежності та правового статусу прикордонних територій України у друкованих ЗМІ, соціальних мережах, під час зібрань. Потребувала моніторингу діяльність російських журналістів з огляду на викривлене висвітлення ними етнонаціональних процесів в Україні.

Враховуючи присутність агентів російського впливу у владних та безпекових структурах України в 2010–2014 рр., превентивна політика щодо покращення етнополітичної ситуації в регіонах не могла бути ефективною, навпаки штучно створювалися вогнища етнополітичних конфліктів, для подальшої анексії Криму і загарбання Донбасу.

РОЗДІЛ VII. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕОГОЛОШЕНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

7.1. Особливості державного регулювання міжнародних відносин

Політичні зміни, які принесла Революція Гідності, безумовно стали позитивним кроком у формуванні демократично-правової держави з європейськими цінностями. З цього приводу історик Ф. Турченко відзначає: «коли ж у 2013–2014 рр. з'ясувалося, що громадяни України всіх національностей чітко орієнтуються на Європу і не бажають такого «розвороту» в минуле, на Сході заговорили гармати. Нова спроба повернути Україну в напрямку «вектора російської цивілізації» обернулася черговою російсько-українською війною з багатотисячними жертвами, гуманітарною катастрофою, слізьми і кров'ю, тисячами вбитих і покалічених, сотнями тисяч біженців з Донбасу і Криму, зруйнованими містами, підприємствами, залізницями, школами, лікарнями, дитячими садочками» [631, с. 165]. Водночас Л. Якубова стверджує, що «випробування “Русским миром” стане найважчим іспитом, який Україна має скласти, аби повною мірою набути державний суверенітет, проголошений 1991 р.» [677, с. 362]. Анексія Криму та російська агресія на Сході України певною мірою стала можлива через відсутність оновленої законодавчої бази у галузі етнонаціональних відносин в Україні, яка б відповідала реаліям часу. Відсутність концепції державної етнонаціональної політики, несвоєчасне і нераціональне оновлення законодавчої бази у сфері національних меншин – усе це полегшувало формування мережі проросійських організацій, які упродовж десятиліть сіяли розбрат в українському суспільстві. Нерішучість влади, відсутність належної реакції на провокації і незаконні дії з боку сусідніх держав чи їхньої діаспори в Україні лише посилювали нестабільність та створювали передумови для сепаратизму в окремих регіонах. Саме тому особливо актуальною впродовж 2014–2018 рр. була модернізація законодавства у сфері

національної безпеки та етнічних меншин як основи стабільності та інтеграції українського суспільства.

Суспільно-політичні події весни 2014 р., загрози територіальній цілісності, стали потужним чинником націєтворення в Україні [262, с. 702]. Анексія Криму та поширення сепаратизму на сході прискорили процес інтеграції в українському суспільстві, не зважаючи на національне, релігійне та етнічне походження громадян країни.

Анексія РФ Кримського півострова у лютому–березні 2014 р. загострила там етнонаціональну ситуацію, що стало предметом уваги інституцій ООН. Порушення прав нацменшин зафіксовано і в заяві корінних народів, що брали участь у 13-й сесії Постійного форуму з питань корінних народів від 11 травня 2014 р. «Про надзвичайну ситуацію, пов'язану з корінними народами Криму». У ній йшлося про те, що Крим є «батьківщиною і територією трьох корінних народів – кримських татар, караєв (караїмів) і кримчаків», «позбавлених своїх природних прав обома сторонами конфлікту». Корінні народи Криму у заяві вказані як жертви військово-політичного конфлікту.

Представник доктрини міжнародного права М. Боте вважає, що «в Криму не велися бої, але постріли справді лунали. Якщо дотримуватися класичного визначення Ж. Пікте [976], будь-які суперечки, які виникають між двома державами і призводять до втручання збройних сил, є збройним конфліктом відповідно до статті 2 Женевських конвенцій. Немає жодної різниці, скільки триває конфлікт. Повага до людської особистості не вимірюється кількістю жертв» [930].

Представники світової доктрини міжнародного права, зокрема, М. Бартковські і П. Аккерман [924], К. Борген [927], М. Боте [928, с. 103-105], К. Марксен [967, с. 367-391], Т. Грант [945, с. 34-39], О. Шефер [985, с. 12-27] назвали речі своїми іменами – Росія анексувала Крим.

М. Боте вважає, що, у разі оцінювання того, що Росія вчинила в Україні, варто керуватися доктриною *ex iniuria ius non oritur*, згідно з якою анексія

неправочинна. Цей висновок підтверджує і Генеральна Асамблея у своїй Резолюції 68/262. [928, с. 103-105].

Водночас Російська Федерація по-своєму розуміє принципи міжнародного права, тому анексію Криму розглядає, як «реалізацію права на самовизначення», називає те, що відбулося, природним і законним процесом.

Російська агресія – це серйозні виклики усій світовій спільноті, насамперед Європі, а досвід минулого переконливо доводить, що боротьба за мир має бути активізована, адже політика «умиротворення агресора» породжує нові протиправні дії і подальшу ескалацію напруження.

В умовах війни населення частково взяло на себе виконання функцій держави щодо захисту територіальної цілісності, постачання армії, і це мало неабиякий вплив на формування модерної української нації. Ті громадяни, що добровільно пішли на фронт або стали волонтерами, є новим поколінням української еліти. Російська агресія стала об'єднавчим чинником не лише для етнічних українців, але й для представників національних меншин. Прихильники російських зовнішньополітичних проєктів фактично проживали лише на територіях Донецької та Луганської областей, а також у АР Крим. Також цілком вірогідно, що переважання російської ідентичності у великих містах, а також нестабільна економічна та політична обстановка, в поєднанні з російською пропагандою, за останнє десятиліття сформували благодатне підґрунтя для насаджування ідей «Русского мира».

Станом на 2014 р. в Україні був неабиякий інтеграційний потенціал, однак через низку об'єктивних та суб'єктивних причин, до яких віднесемо непродуманість дій, нерішучість деяких українських політиків та вплив зовнішніх чинників, у країні так і не вдалося сформувати належну законодавчу основу для прискорення націєтворення. Тому формування правового механізму інтеграції України, і не лише завдяки гарантуванню мовно-культурного розвитку національним меншинам, але й через забезпечення політичного, економічного та соціального поступу України загалом, залишається актуальним і сьогодні.

Розв'язання цих питань сприятиме зміцненню національної безпеки та стабільності всередині країни.

Росія намагалася за допомогою національних меншин України дестабілізувати ситуацію та запустити дезінтеграційні процеси, завдяки чому стало б можливим здобути контроль над частиною чи навіть усією територією держави. Водночас російські політики, спростовуючи факт порушення міжнародного права, намагаються нав'язати світовій спільноті думку про те, що відбувся акт «самовизначення» населення Кримського півострова. І хоча в Резолюції ПАРЄ № 1832 від 4.10.2011 р. зазначено, що національні меншини мають право на самовизначення, однак це не передбачає автоматичного права на відокремлення [359, с. 262]. Тобто спільнота має право на самовизначення у соціокультурній сфері і на підтримку її з боку держави, але при цьому не йдеться про посягання на територіальну цілісність. Ситуацію з Кримом треба сприймати не як реалізацію права на самовизначення, а як анексію, за яку необхідно нести відповідальність згідно з нормами міжнародного права. Правовий нігілізм політики Росії і нездатність світової спільноти опиратися йому, лише посилили неоімперіалістичні плани Росії, агресію якої вдається стримувати лише збройним силам України. На думку О. Задорожнього, відсутність жорсткої реакції з боку світової спільноти лише провокуватиме інших порушників [359, с. 429]. У такому разі сценарій захисту своїх співгромадян, запропонований Росією для виправдання власної агресії, може стати ефективним механізмом для майбутніх агресій, що нівелює сучасну систему міжнародно-правової безпеки та може мати непередбачувані наслідки.

В умовах війни Україні досить складно ухвалити низку законодавчих актів для захисту прав національних меншин, насамперед кримських татар після окупації Криму [298, с. 144]. Водночас прийняття низки важливих законів, які регулюють процеси у сфері національних меншин, мало б стати своєрідним підґрунтям для забезпечення національної безпеки України та інтеграційних процесів всередині країни. Найбільш нагальними законодавчими актами, які

мала б прийняти держава – Концепція державної етнонаціональної політики, модернізація Закону України «Про національні меншини України», формування нового мовного закону, закону про «корінні народи» та ін.

Актуальною проблемою від початку анексії Криму стало визначення статусу жителів півострова, зокрема кримських татар, а також затвердження на законодавчому рівні гарантій захисту їхніх прав, надання статусу «корінного народу». Такий підхід не лише встановлював історичну справедливість щодо кримськотатарського народу, але й фактично декларував шлях до майбутньої інтеграції півострова та формував великий пласт підтримки територіальної цілісності. 13 березня 2014 р. Г. Москалем було подано проєкт закону України «Про статус кримськотатарського народу», який мав на меті створити правові підстави для регулювання та реалізації державної політики у сфері повернення, облаштування та відновлення прав кримських татар [298, с. 144]. У законопроєкті була надана гарантія відновлення прав кримськотатарського народу, як корінного, який був переселений із Криму. Фактично проєкт закріплював статус «корінного народу» за кримськими татарами, а також визначав кримський півострів як їхню історичну етнічну батьківщину. У запропонованому законопроєкті кримські татари були визначені як невід’ємна частина українського суспільства, а отже було гарантоване проведення низки соціально-економічних та політичних заходів, спрямованих на їхню інтеграцію [779]. Цей документ мав на меті не лише закріпити статус «корінного народу» за кримськими татарами, але й на законодавчому рівні затвердити механізм відновлення прав кримських татар, які примусово були переселені з України. Г. Москаль наголошував на відсутності такого закону в попередні роки та необхідності його негайного прийняття [749]. Отже, цей нормативно-правовий акт, у разі його прийняття, фактично мав виконувати функцію попередніх законопроєктів, пов’язаних із відновлення прав депортованих осіб. Водночас розроблення цього законопроєкту вже відставало від реальних подій в Криму, який був анексований Російською Федерацією. Це й зумовило його відкликання

27 листопада 2014 р. Водночас упродовж 2014–2018 рр. розробляли низку інших законопроектів, спрямованих на відновлення прав кримських татар.

20 березня 2014 р. було зареєстровано Проект Закону України «Про права корінних народів України», згідно з яким передбачалося визначити народи, які підпадають під критерії статусу «корінного» та закріпити за ними правові гарантії на повну реалізацію всіх прав та основоположних свобод осіб, які належать до корінних народів, згідно з нормами міжнародного права [298, с. 145]. У документі визначалося поняття «корінного народу» як «автохтонної етнічної спільноти, яка компактно проживає та етногенез якої відбувся на території в межах лінії державного кордону, яка становить етнічну меншість у складі населення України і не має власного державного утворення за межами України» [778]. Автори проекту указували необхідність забезпечення мовно-культурного розвитку корінних народів, гарантування права на самовизначення у межах України, захисту від дискримінації та геноциду [778]. Але 27 листопада 2014 р. проект було відкликано, ймовірно через необхідність значного доопрацювання. Відзначимо, що в Україні на даний момент не існує відповідного закону, який би на державному рівні реалізовував норми декларації ООН про захист корінних народів [834]. Настала необхідність вносити зміни до розділу 10 Конституції України, однак серед народних депутатів не було одностайної позиції щодо цього питання, незважаючи на створення робочої Конституційної групи за ініціативою Президента України П. Порошенка у травні 2015 р., яка мала розробити проект змін до Конституції України щодо самовизначення кримських татар [309]. Після внесення пропозицій учасниками парламентських слухань на тему «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи» Верховна Рада України 22 вересня 2016 р. затвердила постановою № 4003-а Рекомендації парламентських слухань [298, с. 145]. У документі вказано на необхідність формування стратегії реінтеграції Кримського півострова. Так, у етнополітичній

сфері Президенту України було рекомендовано підготувати зміни до Конституції України щодо визнання кримських татар, караїмів та кримчаків корінними народами України; Верховна Рада України мала прийняти закон про деокупацію та реінтеграцію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, а також внести зміни до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»; Кабінет Міністрів України мав виконати низку завдань, пов'язаних із розробленням законопроектів щодо реінтеграції півострова, сприяти створенню правозахисних та благодійних організацій на півострові для захисту прав громадян України, представників національних меншин, громадсько-політичних об'єднань, релігійних організацій, а також залучити міжнародних партнерів, дипломатичних представництв для висвітлення проблеми окупації Криму та утисків кримськотатарського населення та ін. [784]. Проте значна частина рекомендацій не була втілена на практиці, а закон про «реінтеграцію», який було прийнято на початку 2018 р., більше стосувався окупованих районів Луганської та Донецької областей.

В умовах антитерористичної операції на сході України, парламент прийняв Закон № 1223-VII «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 17 квітня 2014 р. [298, с. 143], яким було встановлено статус осіб, депортованих за національною ознакою та гарантії зі сторони держави щодо їх соціально-економічного забезпечення та можливості політичної самореалізації в межах законодавства. Фактично вперше за часів незалежності України на законодавчому рівні було затверджено механізм надання особам, депортованим за національною ознакою, соціальної допомоги, компенсації, а також визначено гарантії держави щодо захисту репатріантів. Згідно зі статтею 4 цього закону депортованою особою визнано особу, яка набула громадянства України і належить до представників різних народностей, зокрема, кримськотатарської, яка була насильно переселена за національною ознакою рішенням органів державної влади колишнього СРСР з місць їхнього проживання, що є територією сучасної України. До цієї категорії відносяться і ті особи, які були відправлені на

спецпоселення за межі історичної батьківщини, а також ті, яким було заборонено повертатися на постійне місце проживання [703]. В умовах викликів XXI ст., зовнішньої агресії проти України, прийняття цього закону відбулося із великим запізненням. Ще у 1990-х рр., під час першої суспільно-політичної кризи на Кримському півострові, українські законодавці мали б не лише сформулювати відповідний закон, а й створити відповідні умови репатріантам для активної участі у розбудові краю, що слугувало б запобіжником розгортання російського сепаратизму на території Криму в 2014 р. Водночас, враховуючи обставини, що склалися після анексії Криму, документ є одним із основоположних актів визнання кримськотатарського народу та інших раніше депортованих народів як таких, що не лише потребують захисту від держави, а й можуть допомогти їй у деокупації півострова. Звісно, для цього необхідно не лише приймати внутрішні закони, які сприятимуть національно-культурному та політичному розвитку нацменшин півострова, а й формувати політичну і військову стратегію захисту територіальної цілісності та деокупації регіону, спираючись на підтримку міжнародних організацій.

Окупація Російською Федерацією Кримського півострова супроводжувалася численними порушеннями прав людини, зокрема, за етнічною ознакою. Спецслужби Росії, внутрішні органи та місцеві колаборанти робили напади, обшуки та арешти місцевих активістів з проукраїнською позицією, серед яких найбільше було українців та кримських татар. Зважаючи на це, керівництво країни і міжнародні організації декларували недопустимість дій окупантів, які порушують низку міжнародних договорів. Так, 15 грудня 2014 р. була оприлюднена 8 доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини про становище в галузі прав людини в Україні, де було вказано на неприпустимість переслідування кримських татар, на обмеження свободи слова, на необхідність дотримання українського законодавства на півострові та на об'єктивне розслідування вбивств і зникнення кримських активістів на півострові [507]. У резолюції ОБСЄ «Очевидні, грубі та не виправлені

порушення РФ зобов'язань у рамках ОБСЄ та міжнародних норм» від 8.07.2015 р. було засуджено посягання Росії на територіальну цілісність України [359, с. 195].

Після анексії півострова російське керівництво публічно гарантувало захист прав усіх національностей у Криму, але все це носило лише декларативний характер. Водночас спостерігаються масові порушення прав людини, зокрема, й національних меншин півострова. Серед усіх національностей, які проживали в Криму, найбільших утисків від окупаційної влади зазнають кримські татари та українці, які підтримують територіальну цілісність України. Виступи українців, кримських татар та інших народів проти зміни територіального статусу півострова та їх переслідування окупаційною владою, зумовили масову міграцію на материкову Україну. У Державній службі України з надзвичайних ситуацій повідомляли, що станом на 2016 р. з півострова переселилося близько 21 тис. кримчан, однак реальна кількість внутрішньо переміщених осіб з Криму може бути набагато вища [997]. Водночас Меджліс кримськотатарського народу окупаційна влада внесла до списку екстремістських організацій, а його діяльність на півострові була заборонена. За таких обставин кримськотатарська діаспора в Туреччині та Світовий Конгрес кримських татар, координуючи свої дії з українським керівництвом, мало більшу змогу впливати на перебіг подій на півострові, ніж члени Меджлісу [983]. Окрім того, діаспора кримськотатарського народу могла впливати на політичні рішення українських органів влади у сфері політичного, соціального та економічного розвитку їх представників в Україні, а також активізувати міжнародну співпрацю в боротьбі проти російської агресії та порушень прав людини на Кримському півострові.

Порушення прав людини, зокрема за національною ознакою, на території півострова змушувало керівництво України та міжнародних організацій формувати механізми правового захисту та реабілітації цих осіб. Зважаючи на те, що кримські татари найбільше постраждали від окупаційної влади, українським парламентом було прийнято постанову «Про Заяву Верховної Ради

України щодо гарантії прав кримськотатарського народу в складі Української держави» від 20 березня 2014 р., згідно з якою гарантовано реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримських татар [298, с. 144]. Нею передбачалося формування нової законодавчої бази, спрямованої на захист прав кримськотатарського народу, із залученням до процесу представників Меджлісу. Постановою також засуджувалися будь-які обмеження політичних прав і свобод осіб за етнічною ознакою в АР Крим після анексії [745]. Цією постановою Верховна Рада України фактично визнавала кримських татар корінним народом, а також заявила про свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів. Однак цей акт не мав жодного впливу на подальші дії Росії на території півострова [359, с. 205]. У червні 2015 р. у парламенті було зареєстровано Проект постанови «Про заяву Верховної Ради України щодо збереження в Україні самобутності і культурної спадщини кримських караїмів (кара) і кримчаків», однак її не було прийнято [857].

З анексією Кримського півострова одним із головних завдань для української влади стало соціальне та правове забезпечення представників кримськотатарського населення, яке вимушено переїхало на материкову Україну. Водночас актуалізувалося питання статусу кримськотатарського народу, враховуючи ситуацію, що склалася на півострові після лютого–березня 2014 р. Саме тому прийняття відповідного документа мало важливе стратегічне і політичне значення для національної безпеки України. В інформаційній війні Росії проти України Москва використовує міфи щодо «російськості» півострова. Лідери кримськотатарського народу М. Джемілев та Р. Чубаров вважають, що майбутнє їхнього народу безпосередньо залежить від надання кримськотатарському народу статусу корінного і формування в Криму національно-територіальної автономії в складі України [246]. В умовах анексії Криму, надання статусу «корінного народу» для кримських татар розкривало шлях новим міжнародним гарантіям для них, особливо у зв'язку з масовими арештами представників цього народу окупаційною владою. Ю. Тищенко

ззначала, що питання статусу «корінного народу» в Україні впродовж незалежності було досить дискусійним. Дослідниця Н. Бліцер стверджує, що кримські татари не спромоглися довести свій статус «корінного народу» для збереження та розвитку власної ідентичності [870]. Отримання цього статусу кримськими татарами прискорило б процес їхнього самовизначення в межах України.

Ще одним кроком на шляху визнання кримськотатарського народу як «корінного» став Указ Президента України П. Порошенка № 841/2014 «Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу» від 3 листопада 2014 р. [298, с. 144]. У документі зазначено, що Уповноважений забезпечує здійснення Президентом України повноважень у сфері реалізації заходів щодо дотримання конституційних прав кримськотатарського народу «як корінного народу України» [808]. Уповноважений виконував низку функцій, пов'язаних з моніторингом дотримання прав кримськотатарського народу, брав участь у формуванні законопроектів з питань захисту та збереження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, а також у розробленні пропозицій щодо захисту територіальної цілісності, інформування громадськості та ін. [808]. Відзначимо, що, попри визнання кримських татар як корінного населення, на законодавчому рівні не існувало відповідного закону про корінні народи, що певною мірою лише поглиблювало правові колізії з цього питання. У зв'язку з цим представники кримськотатарського народу в українському парламенті працювали над розробленням і реалізацією проекту закону, який, по-перше, формував би критерії для отримання статусу «корінного народу», не допускаючи поширення автономістських та сепаратистських тенденцій, а по-друге – визначив би статус кримськотатарського народу на території України.

У листопаді 2015 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 792-VIII «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». Документом не лише визнавалася депортація кримських татар у 1944 р., але й репресії

представників цього народу, які здійснювала Російська Федерація після анексії півострова [298, с. 144]. Відповідно до пункту 3 цього документа системний тиск, репресії та переслідування кримських татар на тимчасово окупованій території розглянуто як свідому політику етноциду [743]. У постанові засуджено злочини минулого, скоєні керівництвом Радянського Союзу, а також сучасні – такі як етноцид кримськотатарського народу з боку Російської Федерації – правонаступниці СРСР. Керуючись положеннями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за цей злочин, народні депутати заявили про свою підтримку кримськотатарському народу.

Упродовж 2014–2018 рр. багаторазово були порушені права людини на Кримському півострові зі сторони Росії. Буденною справою стали репресії та обшуки в представників кримськотатарського народу. Так, у першому півріччі 2018 р. було проведено 56 обшуків (з 66) у будинках кримських татар, які російська сторона пов'язувала з розповсюдженням «екстремістських матеріалів». Ці обшуки, за інформацією Кримськотатарського центру, проводили із застосуванням фізичної сили та порушенням норм міжнародного законодавства [857].

В умовах російської агресії актуалізувалася в Україні потреба розроблення принципово нових концепцій, законопроектів щодо посилення національної безпеки та запобігання дезінтеграційним процесам. Прийнятий у 2003 р. Закон України «Про основи національної безпеки України», який зазнав змін у 2006, 2010, 2013, 2014, 2015 та 2017 рр., покликаний захищати національні інтереси країни та гарантувати її національну безпеку. У законі названі ключові загрози, як внутрішні, так і зовнішні, що несуть небезпеку для територіальної цілісності і державного суверенітету країни, а також для громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в країні. Документ захищає національні меншини, де стаття 6 гарантує вільний розвиток, використання і захист їхніх мов. Водночас українській мові гарантувалося функціонування в усіх сферах суспільного життя як державній [712]. Зважаючи на російську агресію, документ

тричі зазнавав змін у 2014, 2015 та 2017 рр. Ці зміни акцентували увагу вже на запобіганні загрози сепаратизму, поширенню дезінформації як одного із способів ведення «інформаційної війни». У пояснювальній записці до проекту закону було зазначено, що, у зв'язку із незавершеністю державотворчих процесів, актуалізацією етнокультурних проблем, етнокультурного розколу в Україні та намагання політичних сил інших держав поставити під сумнів територіальну цілісність та державний суверенітет України, важливість прийняття змін до цього закону не піддається сумнівам [338, с. 70]. Схвалена у травні 2015 р. Стратегія національної безпеки України, яка фактично орієнтувалася на захист від російської агресії [797], мала низку недоліків, серед яких відсутність положень про міжетнічні конфлікти як загрозу національній безпеці. Цей документ був критично оцінений у «Стратегії національної безпеки України (альтернатива)», де відзначено, що прийнятий Президентом України акт має здебільшого декларативний характер, а окремі питання вже прописані в Конституції України та інших законах, також вказано на відсутність адекватних відповідей на конкретні загрози, і про те, що у ньому фундаментальні свободи громадян України розглянуто як другорядні питання національної безпеки [798, с. 14]. У такій ситуації зростає ймовірність етнополітичної дезінтеграції суспільства, зумовленої як відсутністю адекватного законодавчого підґрунтя та ефективних механізмів захисту прав національних меншин, так і зовнішнім впливом з боку інших держав, зокрема Росії, Угорщини та ін.

Відповідно усі ці ймовірні ризики необхідно було внести до нової редакції Закону України «Про основи національної безпеки». У змінах до Закону за 2015 р. відмічено, що серед пріоритетів національної безпеки є етнополітична стабільність, а загрозою – спроба утворення незаконних квазідержавних формувань [338, с. 72-73]. Відзначимо, що автори наукової записки «Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави», порівнюючи редакції Закону 2014 та 2015 рр., зазначали, що акт треба доповнити положеннями про загрози

конституційному ладу, вказати на основні напрями державної політики у сфері національної безпеки та інформаційного простору, на протидію неправдивій інформації і, водночас, сприяти поширенню україномовного контенту по всій території держави [338, с. 65-66]. Відзначимо, що запропоновані редакції Закону 2014, 2015 та 2017 рр. уже не відповідали викликам часу. Загалом внесені зміни мали прогресивний характер, але все ж таки були запізнілими, а тому потребували нових доопрацювань. Саме тому 21 червня 2018 р. Верховною Радою України було прийнято новий Закон України «Про національну безпеку України», який скасував дію трьох попередніх законодавчих актів, поєднавши в собі документи «Про основи національної безпеки України», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» та «Про організацію оборонного планування». Спікер парламенту А. Парубій зазначив, що прийняття цього документа стало важливим кроком у боротьбі проти російської агресії та для модернізації сектора безпеки й інтеграції до НАТО [890]. У статті 3 Закону України «Про національну безпеку України» зазначено, що державна політика у сфері безпеки і оборони спрямована на захист людини і громадянина, суспільства і держави [710]. Як бачимо, питання захисту основних свобод людини висунуто в документі на чільне місце. Ця думка є панівною у «Стратегії національної безпеки України (альтернатива)», де захист основних прав і свобод громадян України розглянуто як ключовий аспект національної безпеки [798, с. 14]. Втім цей документ має слабкі сторони, пов'язані із особливостями державного управління України. У зв'язку з цим військовий експерт Д. Снегирьов відзначає, що запропонований закон спрямований на повне переформатування української армії за стандартами НАТО і є зразковим з огляду на право країн Заходу. Водночас, зважаючи на українські реалії, тобто корупційний складник, особливо у ЗСУ, всі нововведення можуть залишитися лише на папері [626]. Всі правові заходи зі зберігання етнонаціональної злагоди

частково нівелюються корупційними явищами, які посилюють деструктивні процеси в суспільстві.

Важливим документом для збереження міжнаціональної злагоди всередині країни стало прийняття у 2017 р. поправок до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Автори документа у пояснювальній записці зазначали, що ксенофобія, міжетнічна ворожнеча негативно впливають на державотворення в Україні [338, с. 77]. На думку авторів монографії, досить важливо було б доповнити статтю 3 цього закону положеннями про утвердження міжетнічної злагоди в суспільстві та протидію будь-яким проявам ксенофобії [338, с. 66]. Втім серед змін, внесених у 2017 р., не було цього пункту [707], що витісняло проблематику етнонаціональної злагоди та боротьбу проти дискримінації за етнічною, релігійною чи расовою ознакою на другий план.

Відзначимо, що прийняття українським парламентом нових освітніх та мовних законів викликало бурхливу реакцію з боку урядів окремих країн, зокрема Росії, Угорщини та ін. Проте, на думку лідера «Карпатської Січі» Т. Деяка, сепаратистські тенденції на Закарпатті є штучним явищем, яке виникло завдяки нагнітання ситуації деякими політиками, що мають різне спрямування (проукраїнське, проросійське, проугорське). Це стало можливим через слабкий контакт між центральною та місцевою владою. Окрім того, він переконаний, що угорський сепаратизм неможливий, адже більшість з них поважає державу Україна, а десятеро з них загинуло, захищаючи її зі броєю в руках [879]. Водночас антиукраїнські сили використовують освітній та мовний закон як засіб для дезінтеграції суспільства.

У вересні 2017 р. Верховна рада України прийняла Закон України «Про освіту», який спричинив чимало дискусій не лише в політичних колах, експертному середовищі, а й закордоном. Особливу увагу привернула стаття 7 закону, згідно з якою мовою освітнього процесу є державна мова, а корінні народи, національні меншини чи іноземці матимуть всі умови для її вивчення в Україні [711]. Найактивніше критикували закон політичні діячі Росії та

Угорщини, деякі політичні кола Румунії і Польщі, проросійські політичні сили в Україні, які вбачали в ньому надмірну українізацію та заборону вивчати в школах рідні мови нацменшин. Активізувалися дискусії щодо цього питання на Закарпатті через заяви як Угорщини, так і очільників Закарпатської області. Голова Закарпатської ОДА Г. Москаль зазначив, що новий закон суперечить Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Закону України «Про національні меншини України» та міжнародним угодам. Його заступник, який також є лідером «КМКС» Партія угорців України» Й. Борто, зазначав, що закон загалом прогресивний, за винятком мовної статті. На його думку, стаття 7 обмежує права національних меншин навчатися рідною мовою [863]. Міністр освіти і науки України Л. Гриневич зазначила, що співвідношення предметів, які викладатимуться українською та рідною мовами після 9 класу становитиме відповідно 60 % і 40 % [838]. Тобто навчання окремих предметів буде проводитися й мовами національних меншин, корінних народів. У частині 1 статті 7 зазначено, що їм надана можливість поряд з українською вивчати свою рідну мову. Задля цього будуть створені окремі класи (групи) для навчання [711].

Мовне питання знову виринуло на перший план у публічному дискурсі після скасування мовного закону «Колісніченка-Ківалова» 2012 р. та прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 4 жовтня 2018 р. Відзначимо, що 4 жовтня 2018 р. було розглянуто кілька законопроектів щодо мовної сфери в Україні. Зокрема, відповідний проєкт № 5556 «Про мови» було названо декларативним через відсутність прописаних у ньому механізмів врегулювання мовної ситуації [841]. Народні депутати в першому читанні підтримали законопроект № 5670-д, який викликав нові дискусії. На думку окремих експертів, які підтримували попередній мовний курс, цей документ порушував права нацменшин, які компактно проживають в окремих регіонах України. Звісно, в умовах передвиборчої кампанії заклики щодо порушення прав нацменшин та особливого статусу для російської мови знову стали предметом спекуляцій деяких політичних сил, а отже варто було

очікувати і дестабілізації ситуації в Україні через штучне розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Водночас цей документ підтверджував, що українська мова є єдиною державною мовою України, яка не обмежує використання мов національних меншин та корінних народів [772]. Хоча в дусі «гібридної» війни у соціальних мережах з'являлися пости про те, що в повсякденному житті буде заборонена російська чи будь-яка інша мова для насильницької українізації всіх сфер суспільного життя. Згідно з Конституцією України державна мова поширюється на всі сфери суспільного життя і в цьому ніякого порушення мовних прав національних меншин немає. Водночас, відповідно до частини 2 статті 26 клієнт має право обслуговуватися будь-якою іншою мовою на власну вимогу, а отже це спростовує доводи окремих експертів [772]. Закон лише передбачає захист української мови як державної, і не обмежує використання мов національних меншин у побуті та сфері надання послуг. Цей документ передбачає створення Інституту Уповноваженого із захисту державної мови [889].

У сучасній антиукраїнській політиці РФ чільне місце посідає РПЦ. Окрім того, одне з бандитських військових формувань на Донбасі носить назву «Російська православна армія», що свідчить про безпосередній зв'язок терористів з РПЦ та її структурним підрозділом в Україні УПЦ (МП). Найчисельніша православна інституція – УПЦ (МП) – демонструє принципове несприйняття процесів українського національного державотворення. Така політика проявилася у прямій зраді інтересів України. Вірячи в безкарність колабораціонізму, Кримська і Сімферопольська єпархії систематично відправляють «гуманітарні вантажі» до «новоросії», при цьому вони наголошують, що «гуманітарна допомога» не для українців чи українських громадян, а для «новоросії» [859; 843; 892; 903; 858; 792; 842]. Безпосередню координує та забезпечує антиукраїнську діяльність УПЦ (МП) найвище державне керівництво Росії, про що відкрито заявив прес-секретар президента РФ Песков: «Безумовно, мы считаем недопустимыми какие-либо действия,

которые нарушали бы интересы Русской Православной Церкви на Украине» [831].

Діяльність УПЦ (МП) характеризується постійним використанням релігійних чинників у сучасній антиукраїнській політиці, що вимагає невідкладного реагування та розроблення відповідного інструментарію протидії.

Важливою проблемою у сфері міжетнічних відносин, яка потребує послідовного вирішення, є забезпечення економічних та соціокультурних запитів населення у зоні конфлікту. Так, національно-культурні товариства греків діють в Донецькій області в районі лінії розмежування з окупованими територіями. За даними федерації грецьких національних товариств в Україні, у 21 області налічується 95 грецьких національно-культурних товариств, зокрема, в зоні АТО – 20 (див. Додаток 1). Ці товариства мають різний статус. Так, серед обласних існує лише одне, 34 мають статус міських, 8 – районних, 38 – сільських (селищних) і одне регіональне (див додаток 2,3,4,5).

Урахувавши уроки історії, 22 вересня 2016 року Верховна рада України прийняла Постанову № 4003а «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегії реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та спроби». На парламентських слуханнях рекомендовано Президенту України підготувати зміни до Конституції і законів України щодо створення Кримськотатарської Автономної Республіки та внести їх на розгляд парламенту [364]. Водночас Президент ініціював указ про розроблення десятирічної програми вкорінення та зміцнення державного статусу української мови [884]. Усе це можна розглядати як складники реінтеграції окупованих територій в Україну [437, с. 6-15].

Як відомо, в 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Автономну Республіку Крим» [702]. Це рішення було ухвалено під тиском проросійських рухів, діяльність яких скеровували спецслужби РФ, з одного боку, а з іншого – в умовах бездіяльності влади щодо розв'язання проблем корінних

народів Криму та побоювання проявів сепаратизму з боку кримських татар. Невмотивованість побоювань щодо сепаратизму з боку кримських татар стала очевидною після подій 2014 р. – анексії Росією українського Криму [437, с. 6-15].

Тож 22 вересня 2016 р. Верховна Рада України 233 голосами народних депутатів прийняла постанову № 4003а «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблеми, питання, шляхи, методи та спроби». Під час заходу було висунуто пропозицію позбавити Севастополь спеціального статусу, а також визнати кримських татар, караїмів і кримчаків корінними народами України з відповідними змінами до ст. 11 основного закону [437, с. 6-15].

18 травня 2016 р., під час вечора-реквієму пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, Президент України П. Порошенко зазначав: «Ми, хоча із запізненням, усвідомили необхідність створення в Криму національної автономії кримських татар з повним гарантуванням рівних прав і громадянських свобод етнічних українців, росіян, інших етносів півострова» [364].

У 2016 р. розпочалася робота з відновлення діяльності угорсько-української, румунсько-української і німецько-української комісій, а також було окреслено низку заходів щодо зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства [728; 816; 775].

В умовах сучасних геополітичних викликів Україні слід спрямовувати національну самосвідомість меншин на розбудову демократії та підтримку національної безпеки України. Громадянська і економічна інтеграція національних меншин засобами «народної дипломатії» матиме наслідком посилення позицій України в ЄС, що важливо в нових європейських реаліях, коли Російська Федерація веде антиукраїнську роботу в таких країнах як Греція, Угорщина, Словаччина, Болгарія та ін.

Отже, етнополітичне, мовне, освітнє питання зазвичай в українському суспільстві порушували або під час виборів для мобілізації електорату, або у зв'язку із посиленням дезінтеграційних процесів. Водночас, зважаючи на відсутність адекватних механізмів захисту мови як інтеграційного чинника української нації, прийняття відповідних заходів є цілком логічним кроком в бік державотворення України, а гучні заяви політиків і погрози сепаратизмом через мовне питання були нічим іншим як спробою маніпулювати свідомістю суспільства та мобілізації електорального ресурсу під час виборів.

Враховуючи сучасні загрози і виклики, варто було б активізувати роботу Верховної Ради щодо розроблення законопроектів про державну мову і мови національних меншин України, освіту нацменшин і зробити їх предметом обговорення широкої громадськості. Потребує систематичного моніторингу політичне, соціокультурне життя нацменшин на Закарпатті, півдні України та Донеччині, розроблення дорожньої карти щодо долучення цих регіонів до суспільно-політичних процесів, і зміцнення етнополітичної стабільності; на часі багатовимірні наукові розвідки з коригування реформи децентралізації з урахуванням етнонаціонального чинника задля досягнення стабільності і подальшого успішного поступу демократичних перетворень. Залишається актуальними в контексті нейтралізації російської пропаганди на українському інформаційному просторі розвиток телебачення і радіомовлення національних меншин та домінування державницьких цінностей і демократичних стандартів.

У державному бюджеті важливо передбачати видатки на заходи щодо запобігання сепаратизму і припинення мовлення країни-агресора – Російської Федерації в Луганській, Донецькій та Запорізькій областях. Місцеві державні адміністрації України мають відновити моніторинг динаміки складу населення за етнічним показником, конфліктних ситуацій на ґрунті політизації етноконфесійних відносин.

На часі державна підтримка проектів наукових установ та університетів у кібер-просторі, спрямованих на поширення знань про історію, культуру, традиції

національних меншин і виховання поваги до етнічного різноманіття. Провідною тематикою у ЗМІ, на наш погляд, має бути консолідація національних меншин задля збереження української держави, цінностей демократичного суспільства. Водночас багатонаціональний український соціум має об'єднатися в умовах повсякденних проявів «гібридної» війни з боку Російської Федерації, спрямованої на розкол українського суспільства за національною ознакою.

7.2 Зовнішні чинники політизації національних меншин України

За даними А. Дегтеренко, «на січень 2017 р., серед зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій, які у своїх програмах і практичній роботі апелюють до інтересів конкретних національних меншин, можна віднести: Українську Національну консервативну партію, Конгрес Українських Націоналістів, Слов'янську партію, “КМКС “Партія угорців України”, Демократичну партію угорців України, Політичну партію “Русичи”, Політичну партію “Інтернаціональна”, зареєстровані 2016 року в Одеській області – Політичну партію «Циганська партія України» та Політичну партію “Грузинська партія України”, а також Політичну партію “Партія поляків України”[687], зареєстровану в 2014 році» [326].

Водночас, внаслідок анексії Криму, агресії Російської Федерації на Донбасі, гібридної війни посилювали свій вплив чинники, які могли спричинити міжетнічні протистояння та сепаратистські виступи. До регіонів з потенційним зростанням ризиків міжетнічних протистоянь відносяться Закарпаття та Одеська область [326]. У цьому контексті першочергової уваги потребують русинська і угорська спільноти Закарпаття. Русини Закарпаття, маючи мережу громадських організацій, періодично активізують свою політичну діяльність. У «політичному русинстві» дослідниця А. Дегтеренко виокремлює два напрями – проросійський та проєвропейський [326; 70; 184].

Лідерами проросійського напрямку є Д. Сидор та П. Гецько. Деякі автори вважають Д. Сидора, священника УПЦ (МП), агентом КДБ з середини 1980-

х рр., який закликає до сепаратизму, а 1 грудня 2008 р. у Мінську проголосив незалежність «Республіки Підкарпатська Русь» [843].

Як відзначає А. Дегтеренко, «представники проросійського напрямку орієнтуються на Росію та вимагають визнання окремої “русинської національності”, надання автономії або навіть незалежності регіону Закарпаття. Особливо це простежується на прикладі П. Гецька, який у березні 2015 р. від “імені русинського населення та русинських організацій” закликав президента РФ, у разі відмови уряду України надати автономію, ввести на Закарпаття “миротворчі сили”» [326; 902].

У 2010 р. представниками забороненої нині КПУ в парламенті робилися спроби узаконити національність «русин». У 2016 р. русинський рух Закарпаття структуризувався і мав помітну тенденцію до зрощування з проросійськими сепаратистськими політичними партіями.

На основі тривалих спостережень можна констатувати, що угорська національна меншина загалом не демонструє активних протестних настроїв, але, за підтримки Будапешта, не відкидає спроб добитися територіально-культурної автономії на теренах Закарпаття. На території діють політичні партії етнічних угорців – Партія Угорців України (КМКС) і Демократична партія угорців України (ДПУУ) [70], грудень 1996 р.) [326; 874].

Після окупації Росією частин Донецької і Луганської областей Угорщина послабила тиск на Україну щодо створення Притисянського автономного району. Проте угорська правляча партія «Фідес» не відмовилася від ідеї подвійного громадянства для угорців Закарпаття [878]. На виборах до обласної ради в 2015 р. угорські партії отримали 8 депутатських мандатів (див. додаток 6) [869; 287].

За даними А. Дегтеренко, в Одеській області в 2001 р. «компактно проживало 74 % болгар України, зокрема, в Болградському районі – 60,8 %, молдовська національна меншина чисельністю 123,8 тис. осіб, а також менш

чисельні етнічні громади – румуни, роми, гагаузи, поляки, албанці. На території регіону діяло 165 національно-культурних товариств» [326; 814].

На думку автора, на громаду болгар і молдован чиниться певний вплив з боку російських спецслужб, що перебувають у невизнаній Придністровській Молдавській республіці, для дестабілізації суспільно-політичної обстановки на півдні України, особливо в умовах російсько-українського військового протистояння. Прикладом цього може слугувати звернення «болгарської діаспори» до Президента України від 27 червня 2016 р., з вимогою надати територіальну автономію болгарам в Одеській та Херсонській областях [830]. Також варто згадати про підготовку та матеріально-організаційну підтримку сепаратистських екстремістських рухів, які копіювали методи підривної роботи заколотників «ДНР/ЛНР» [941;854; 832; 696].

Відсутність належної взаємодії Одеської ОДА з місцевими громадами, особливо Болградського району, де компактно проживала болгарська нацменшина, протидія опозиційних сил курсу на децентралізацію та укрупнення місцевих громад, сприяли дестабілізації ситуації у цьому регіоні. До згаданих обставин треба додати і відкриту дезінформацію з боку антиукраїнських сил про ймовірне роздроблення Болградського району, внаслідок чого болгарська нацменшина буцімто мала бути розділена.

Саме тому місцевим органам влади важливо проводити постійний моніторинг громадсько-політичної ситуації на півдні Одеської області для своєчасного виявлення загроз етнонаціональній злагоді в цьому краї, не допустити підривної діяльності спецслужб РФ у регіоні. В умовах російсько-українського збройного протистояння зростає ймовірність диверсійної роботи з боку сусіднього Придністров'я.

Інтереси російських спецслужб до багатонаціонального Закарпаття в умовах російсько-українського військового протистояння не випадковий. У цих умовах важливо проводити постійний моніторинг «етнічного складника» суспільно-політичного життя регіону для вчасного розв'язання усіх соціально-

економічних, соціокультурних проблем краю та недопущення дестабілізації ситуації. У разі ухвалення рішень щодо підтримки стабільної співпраці з угорською громадою важливо розрізняти інтереси угорців Закарпаття, внутрішньополітичні процеси в самій Угорщині та провокації, які здійснює Росія. У зв'язку з цим важливо забезпечити засадничі гарантії функціонування угорськомовної освіти на Закарпатті. На думку А. Дегтеренко, «у разі реформування виборчого законодавства та переходу до пропорційної системи, варто повернутися до ідеї єдиного виборчого округу для всієї угорської спільноти, який дозволив би їм отримати не менше двох представників у Верховній Раді на чергових парламентських виборах. У такий спосіб удалося б створити ще один механізм суспільно-політичної інтеграції угорської громади в український соціум» [326].

Не викликає сумнівів, що в умовах сучасних інформаційних війн, підривної діяльності спецслужб РФ проти України важливо блокувати доступ до її регіонів представників політсил і ЗМІ, які використовують демократичні інститути європейських країн для проникнення в Україну з метою організації антиукраїнських виступів.

Важливу роль у процесах політизації етнічності відіграє мовний чинник. Як показують соціологічні дослідження, існує кореляція між мовно-етнічною ідентичністю частини громадян та їх вразливістю перед проросійською пропагандою. На думку, А. Дегтеренко, яка ґрунтується на даних опитування Київського міжнародного інституту соціології¹, «російськомовні громадяни та представники російського етносу можуть бути більш схильними до сприйняття російської пропаганди. Водночас за даними соціологічних досліджень [799] у

¹ За даними Київського міжнародного інституту соціології «українці за етнічною приналежністю набрали 20 одиниць індексу РРП, етнічні росіяни – більш як утричі більше (66 одиниць РРП). Так само, україномовні респонденти набрали всього 15 одиниць РРП, а російськомовні виявилися у 2,5 рази вразливішими до російської пропаганди. Найменший рівень російської пропаганди виявлено на Заході держави (РРП – 12), в Центральному регіоні (РРП – 19) та в Києві РРП – 19), а найвищі показники – у Харківській області – 50, на Донбасі – 46, в Одеській області – 43, та на Півдні в цілому – 32)». (Індекс результативності російської пропаганди. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>)

2015–2017 рр. Південь, Схід і частково Центр країни залишаються російськомовним середовищем. Упродовж 2015–2017 рр. зростає частка громадян, які вдома спілкуються тільки російською мовою в Дніпрі та Одесі. Така сама ситуація спостерігається і в Маріуполі, де частка україномовних стабільно дорівнює 1 %, а російськомовне населення впродовж 2016–2017 років збільшилося на 10 % за рахунок тих, хто спілкувався вдома як російською, так і українською» [326].

Подібна тенденція спостерігається і в Закарпатському регіоні. Усе це переконливо доводить необхідність рішучого запровадження української мови в усіх бюджетних сферах і, насамперед, у регіонах, які зазнали найбільшої русифікації. На додачу, згідно із соціологічними опитуваннями, в суспільстві є протестний потенціал, спричинений незадовільною економічною ситуацією [250]. З'ясувавши чинники погіршення економічного становища нацменшин та шляхи їх нейтралізації, можна запобігти поглибленню суперечностей між представниками різних етносів та інтегрувати національні меншини в соціально-економічне життя країни.

Згідно з концепцією М. Гехтера, «етнічний поділ праці може створювати проблему в разі нерівномірного впливу процесу модернізації на різні етнічні громади та застосування домінуючим етносом економічної політики, що сприймається іншими як дискримінуюча чи несправедлива» [519, с. 910; 325, с. 83]. З'ясовуючи етноконфліктний потенціал, дослідниця А. Дегтеренко бере для порівняння дві умовні поліетнічні території, а саме: райони Закарпаття, де сконцентровано 97 % угорської національної меншини, та Приазов'я, Донецької і Запорізької областей, де проживає 95 % грецької національної меншини [325, с. 83]. Вона дійшла висновку, що в місцях компактного проживання греків найбільша частка осіб, які працюють в інтелектуальній сфері. Проте серед болгар Приазов'я більшість працює у сфері фізичної праці, у галузі інтелектуальної праці найбільша частка росіян – 54 %, тоді як роми становлять лише 3%.

За дослідженнями А. Дегтеренко, саме категорія нацменшин з найменшою зайнятістю в інтелектуальній сфері найбільше відкрита до інформаційного впливу. Йдеться про болгар та угорців. Вони перебувають під потужним впливом антиукраїнської пропаганди з боку adeptів «Русского мира» [326].

Нині, як ніколи, актуалізується проблема зайнятості серед нацменшин. Для її успішного розв'язання необхідно провести, насамперед, соціологічні дослідження, за результатами яких розробити шляхи усунення диспропорцій. Наразі поглиблення діалогу між органами влади та етнічними громадами України сприятиме гармонізації міжетнічних відносин на тлі розвитку культури, мови різних народів, розв'язання нагальних економічних проблем.

7.3 Національні меншини в гібридній війні Російської Федерації проти України

Починаючи з 2014 р., Російська Федерація почала посилювати свій вплив на країни, що межують з Україною, особливо на Угорщину, як на державному, так і на рівні маргінальних націоналістичних партій. Водночас угорська влада постійно декларувала підтримку євроінтеграційному курсу України, її територіальній цілісності, офіційно заявляючи про те, що в інтересах Угорщини існування стабільної, мирної, територіально єдиної і економічно процвітаючої України. Проте Угорщина неодноразово порушувала питання про стан угорської національної меншини у Закарпатті. Окупація Криму і бойові дії на Донбасі продемонстрували неготовність України протистояти інформаційним війнам з боку Росії. Саме такою провокацією треба вважати коментарі російських ЗМІ щодо антиукраїнських висловлювань прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана. Неготовність протистояти інформаційним диверсіям стала наслідком недалекоглядної політики України у відносинах з сусідніми державами. Ліквідація Представництва МЗС України в Ужгороді, звільнення Надзвичайного і Повноважного Посла України в Угорщині 31 березня 2014 р. за неможливості

призначення нового Посла до інаугурації нового Президента України значно послабили здатність України адекватно реагувати на виклики часу.

Водночас активізувалися маргінальні угорські націоналістичні партії. Так, 28 березня 2014 р. радикальна партія «Йоббік» провела перед будівлею МЗС Угорщини чергову антиукраїнську акцію. Учасники акції (200–300 осіб) тримали плакати з гаслами угорською та англійською мовами «Самовизначення Закарпаттю!» і «Угорщина вимагає повернення Закарпаття!» та націоналістичні прапори. Вони вимагали від МЗС Угорщини рішучих дій в обстоюванні угорських національних інтересів та права угорського народу Закарпаття на самовизначення. Наприкінці акції протесту до МЗС Угорщини було передано петицію «За Закарпаття» із восьми пунктів, де йшлося про визнання Угорщиною результатів референдуму в Криму та «повернення» півострова до Росії, захист угорської меншини в Україні. Водночас МЗС Угорщини засудило «заяви певних партій та рухів, які ставлять під сумнів територіальну цілісність та суверенітет інших держав», а також підтвердило незмінну підтримку територіальної цілісності та суверенітету України» [862].

31 березня 2014 р. на зустрічі українських журналістів в МЗС Угорщини керівник департаменту стратегічного планування зовнішньої політики МЗС Угорщини А. Сестої заявив про незмінну підтримку Угорщиною територіальної цілісності та суверенітету України, Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [785].

Водночас 9 квітня 2014 р. делегат ПАРЄ від угорського «Йоббік» назвав Україну «штучною державою», до складу якої, зокрема, входить Закарпаття, яке багато років належало Угорщині». Не оминув представник Угорщини і штучно створеної проблеми закарпатських «русинів», яких «ніхто не визнає в Україні». Проте більшість членів Ради Європи засудили подібні заяви. Представник націоналістичної партії Угорщини висловив підтримку російській делегації у ПАРЄ. Т. Гауді заявив, що «Крим – російський, а Закарпаття – угорське».

Російська делегація відреагувала на це гучними оплесками, тоді як решта аудиторії була цим обурена [840].

У відповідь Закарпатська «Свобода» звернулася до Генерального прокурора України В. Махніцького з вимогою заборонити діяльність Демократичної партії угорців України [849]. Певний час «Свобода» мала статус спостерігача в Альянсі європейських національних рухів, якого була позбавлена «Йоббик» через антиросійські настрої. З 2013 р. «Йоббик» тісно співпрацює з Росією [852].

Південно-східні регіони були основною ціллю у «гібридній» війні Російської Федерації проти України. Адже саме там строкатий етнічний склад населення, яке досить легко піддавалося маніпуляціям. На півдні у великих містах переважав багатоетнічний склад, тоді як серед невеликих населених пунктів часто трапляється моноетнічний. У східних і південних областях України проживає багато етнічних росіян, хоча більшість населення – українці. Згідно з переписом 2001 р., ці області населяють представники більше 130 національностей і народностей [761]. Після анексії Криму Росією півострів покинуло багато кримських татар, частина з яких оселилася в південних областях України, зокрема на півдні Херсонської області. Міграція кримських татар, на нашу думку, буде відбуватися і надалі з огляду на їх дискримінацію в Криму.

До 2014 р. значна частина місцевого населення південних і східних областей України була досить проросійськи налаштована і схилилася до союзу з Росією та приєднання до Митного союзу. Причин цього декілька. Ще в радянську добу регіони тісно співпрацювали з російськими підприємствами і зберегли зв'язки після проголошення незалежності України. Євроінтеграцію населення регіонів розглядало як загрозу для експорту товарів до РФ, на якому базувалися промислові підприємства південних і східних областей. Втрата російського ринку означала б відчутний удар по економічному становищу населення, задіяного на застарілому виробництві. Особливо актуальним це було для старшого покоління, яке ностальгувало за СРСР і ототожнювало його з

нинішньою Російською Федерацією. Подібна ситуація була благодатним ґрунтом для російської пропаганди, яка стала одним із інструментів посилення сепаратистських настроїв на Донбасі у 2014 р.

Певною мірою у внутрішні справи України втручалася Румунія. З огляду на те, що вона є країною-членом Європейського Союзу, вийти за рамки правил та норм цієї організації не могла, а тому здійснювала вплив у певних межах. Румунія здебільшого практикувала надання представникам румунської етнічної спільноти громадянства за спрощеною процедурою. Крім того, вона частково фінансувала їхні громади, надавала освітню, культурну, інтелектуальну підтримку регіональним громадам, сприяла розвитку національно-культурних товариств, громадських організацій.

Проте найнебезпечнішим залишається російський вплив на населення південних і східних областей нашої держави. Південь **України** для РФ стратегічно важливий у контексті прокладання сухопутного коридору до Кримського півострова та Придністров'я. У разі втілення путінських планів, Україна була б повністю відрізана від Чорного моря.

Як бачимо, основна мета РФ полягає не у захисті національних меншин, а у дестабілізації соціально-політичної ситуації в Україні **та** задля досягнення своїх геополітичних інтересів всупереч нормам міжнародного права.

Свій вплив на Україну РФ здійснює за такими напрямками: провокування сепаратистських настроїв серед населення регіону, формування проросійських груп впливу з місцевої еліти; спроби відродити діяльність проросійських рухів, організацій, вербування «симпатиків» «русского мира»; проведення інформаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення для створення національно-культурних автономій.

Відомо, що без підтримки місцевого населення сепаратистський рух не зможе існувати. Результати соціологічних досліджень та опитувань[900; 919] засвідчують, що у південних та східних частинах України спостерігається низький рівень підтримки ідеї відокремлення від України. Як приклад, під час

активних заворушень на південному сході України у 2014 р., в умовах кризи центральної влади та правоохоронної системи, саме місцеві мешканці виступили проти формування квазі «народних республік» на півдні нашої держави.

Про відсутність широкої підтримки ідей сепаратизму засвідчує заява Асоціації болгар України, в якій спростовується її участь у створенні Народної ради Бессарабії. Аналітичну заяву зробило і гагаузьке національно-культурне товариство Бірлік [827].

Навесні 2016 р. у м. Одесі відбулася хода представників болгарської спільноти від пам'ятника поету Христо Ботеву до Консульства Болгарії. На цю мирну акцію мали здійснити інспірований напад «представники націоналістичних організацій України». Проте правоохоронні органи не допустили провокації, а російські ЗМІ не отримали необхідної картинки щодо «утисків» національних менших в Україні. За даними спецслужб [895], аналогічні провокації планувалося здійснити в Харківській, Херсонській та Миколаївській областях.

Влітку 2017 р. було викрито спробу організувати у Запорізькій та Одеській областях акцію протесту буцімто етнічних болгар. Найняті для участі у провокації три десятки «тітушок» мали імпровізувати для російських ЗМІ порушення прав болгар в Україні, перекриваючи автомагістраль із болгарськими прапорами й плакатами пропагандистського змісту [896].

Удосконалення моделі співіснування титульної нації та 130 етнічних громад у багатоетнічній Україні є важливим напрямом студій у вітчизняній соціогуманітаристиці. Як відзначала Л. Нагорна, тільки тоді, «коли українці й неукраїнці за походженням становитимуть єдиний національний колектив, згуртовані не лише інститутом громадянства, а й чітко усвідомленими спільними цілями і власною моделлю організації на фундаменті громадянського суспільства» [526, с. 6] нарешті український соціум відчує себе повноцінною політичною нацією.

Від того, наскільки збалансованими та виваженими будуть засади подвійної ідентичності, які є суттю української поліетнічної нації, залежить здатність суспільства відповідати на політичні виклики [363]. У цьому контексті чільне місце посідають українсько-угорські міждержавні відносини, оскільки на території України проживає понад 150 тис. угорців, з них на Закарпатті цей етнос становить 12 % від усього населення області. Україною і Угорщиною упродовж десятиліть напрацьовано широку договірну базу щодо захисту і забезпечення прав національних меншин в обох державах. Проте останнім часом спостерігається загострення питання освіти угорської національної меншини, що гальмує подальший розвиток системи українсько-угорських міждержавних політичних відносин. На думку політолога Т. Березовця угорці «хочуть вчити етнічних угорців, громадян України, лише угорською мовою, але за рахунок бюджету України. Готувати для себе робочу силу в іншій країні, не витрачаючи ні копійки» [867]. Водночас А. Кокотюха припускає, що «саме Росія, маючи величезний досвід спекуляцій та сіяння розбрату в мовних питаннях, могла використати момент..., який угорські націоналісти винесли в міжнародну політику, шукаючи привід повернути Закарпаття» [860]. За допомогою таких дій, відзначає Д. Тужанський, прем'єр-міністр Віктор Орбан зі своєю партією «Фідес-ХДНП» (Fidesz-KDNP) прагнув у квітні 2018 р. втретє поспіль перемогти на парламентських виборах та очолити уряд. Для того, щоб мобілізувати свій електорат, В. Орбан перетворює власних виборців на протестний електорат, знайшовши зовнішніх ворогів, «зачепивши угорців за живе та закликавши їх стати разом із собою на захист батьківщини» [630]. Як результат, такі добре відпрацьовані політичні технології дали свої плоди у квітні 2018 р. під час парламентських виборів. Так, правляча партія набрала 48,49% голосів. На другому місці – праворадикальна партія «Йоббік» з 19,50% голосів. Так партія прем'єра отримала в парламенті 134 місця, тобто дві третини [899]. Ініціатори «інформаційних війн» вважають, що їм вдасться контролювати ситуацію за допомогою суцільної брехні. Водночас вони не враховують той факт, що

безперервний потік неправдивої інформації матиме своїм наслідком і апатію населення. А «дезорієнтоване населення – погана основа для економічної активності і виходу суспільства із кризи» [356, с. 512].

Відтак угорська проблематика в етнополітичному вимірі актуалізується на сучасному етапі української історії. Як уже відзначалося, в Україні проживає угорська національна меншина, здебільшого в Закарпатті, яка нараховує 150 тис. осіб. Угорщина дуже гостро сприйняла прийняття у вересні 2017 р. нового українського закону про освіту, який суттєво обмежив викладання угорською в школах. Стаття 7 закону передбачає, що освіта мовою національних меншин надається лише в початкових класах, а середня і вища освіта надаватимуться державною мовою – українською [711].

Аналізуючи справжні причини такої напруженості, варто здійснити екскурс у недалеке минуле. У радянські часи закарпатські угорці були замкнутою спільнотою, яка мала тісні зв'язки з рідною місцевістю. Українську та російську мови у їхньому побуті практично не використовували. З роками ця мовна самоізоляція лише поглиблювалася. Внаслідок цього випускники угорських шкіл продемонстрували незадовільний стан знання української мови на ЗНО [632, с. 11].

Прагнення української влади залучити угорську нацменшину до державотворення через поширення державної мови наштовхнулися на спротив угорського уряду, який побачив у цьому загрозу правам угорців в Україні. Загалом, за даними міністерства освіти, в Україні функціює 176 угорськомовних шкіл. Упродовж тривалого часу, крок за кроком, угорська нацменшина Закарпаття, за підтримки Будапешта, запровадила навчання у школах переважно угорською мовою. Були спроби і зовнішнє незалежне оцінювання проводити угорською мовою.

Закінчивши угорську школу, не володіючи державною українською мовою, випускники вступали на навчання в Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ. Фактично у такий спосіб угорська нацменшина потрапляла в

самоізоляцію, не інтегруючись до всеукраїнського політичного, соціокультурного простору. За даними А. Никонирова «угорські благодійні фонди виділяли на функціонування такої системи близько 2 млн євро щорічно. У 2015 році було переказано 45 млн грн, у 2016 році – 60 млн грн. Таким чином, вочевидь спостерігалася зростаюча активність Угорщини в фінансуванні освітніх проєктів та програм на Закарпатті». В цьому, на думку О. Никонирова, спостерігається загроза освітнього сепаратизму [873].

Окрім того, у навчальних планах фактично немає загальноукраїнських обов'язкових навчальних дисциплін, а випускники українського ЗВО не володіють державною мовою.

У рамках наукового інституту ім. Ф. Ракоці II діють дослідницькі підрозділи, які, насамперед, моніторять суспільно-політичну ситуацію краю, щоб віднайти час і умови для проголошення автономного угорського району Закарпаття [1008]. Якщо зробити невеликий екскурс у минуле, можна помітити, що подібні «дослідження» проводилися на Кримському півострові проросійськими структурами-інститутами перед анексією української території Російською Федерацією [1008].

Всупереч українському законодавству угорська сторона нав'язує всілякі освітні проєкти на Закарпатті, що створює підґрунтя для майбутніх антиукраїнських виступів, які, без сумніву, будуть підтримані російськими агентами впливу.

Своєрідний тандем з Росією існує в угорському політикумі. Як відзначає Є. Магда, «прем'єр-міністр Віктор Орбан, який контролює конституційну більшість у парламенті країни, не соромився демонструвати публічні симпатії до Володимира Путіна... Обрана не без підстав називають одним із лобістів російських інтересів у Європейському Союзі...» [503, с. 57]. Західним партнерам не треба забувати, що «Путін особисто... вважає необхідним компенсувати образи, нанесені Росії після падіння СРСР» у зв'язку з чим «свідомо ...застосовує військову силу проти суверенної країни, щоб досягнути своїх цілей». «У нього є

комплекс прийомів, які два-три рази принесли йому успіх і він планує продовжувати діяти в тому ж напрямі» [642, с. 310-311]. З огляду на ці обставини, угорському політикуму слід чітко зрозуміти, що без незалежної і сильної України – не може бути процвітаючої Угорщини.

Для чіткого усвідомлення значення демократичних перетворень в Україні після Революції Гідності Угорщині слід звернутися до уроків власної історії, пригадавши події 1956 р., коли тоталітарний комуністичний режим СРСР військовою силою задушив спроби демократичних перетворень у цій країні.

Дебати навколо угорської нацменшини Закарпаття не можуть слугувати перешкодою на шляху до інтеграції її в українське суспільство. Тим більше, що, на думку міністра освіти і науки України Л. Гриневич, мовна норма закону не позбавляє угорців права на вивчення рідної мови.

На тлі прийняття нової законодавчої, нормативно-правової бази в освіті активізувалися мовні пристрасті з боку Угорщини. Варто згадати в цьому контексті висловлювання міністра закордонних справ Угорщини П. Сіярто про неприпустимість позбавляти угорців права навчатися рідною мовою. Спостерігалася розбіжність позиції МОН і голови Закарпатської обласної адміністрації Г. Москаля, який, по суті, примкнув до угорської сторони у питанні використання угорської мови та навчання нею, спираючись на положення Європейської Хартії щодо регіональних мов [883].

П. Сіярто заявив, що віддав угорським дипломатам пряму вказівку не тільки не підтримувати Україну, але й чинити опір ухваленню рішень на її користь на міжнародній арені. На всіх форумах ООН, ОБСЄ та ЄС угорська сторона має намір вкотре порушити питання про внесення поправок до мовної статті закону України про освіту. Дотримуючись власних погроз, Угорщина блокує проведення зустрічей Україна-НАТО на міністерському та найвищому рівнях, які мали відбутися 14 або 15 лютого 2018 р. У квітні 2018 р. вона вкотре заблокувала засідання Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних

справ. [914; 883]. Крім того, Угорщина використовувала для тиску на Україну і свою 150-тисячну діаспору в ній.

Ще однією причиною загострення конфліктної етнонаціональної ситуації в Закарпатті є зовнішньополітичний вплив Російської Федерації на країни-члени ЄС, зокрема Угорщину з питань зняття економічних санкцій з РФ [911; 839].

Водночас, на думку І. Климпуш-Цинцадзе, «закон “Про освіту” не зменшив, а розширив права угорськомовної меншини», а Україна розраховує на конструктивний, а не маніпулятивний діалог з Угорщиною» [1009].

Європейська комісія “За демократію через право” (інша назва – Венеційська комісія) у своєму рішенні щодо мовних положень закону України “Про освіту” зазначила, що необов’язково вносити зміни до статті 7 акту для того, щоб угорськомовна меншина та інші меншин країн-членів ЄС могли реалізувати свої мовні права[684].

Дослідивши особливості українсько-угорських відносин, хотілося б виокремити деякі рекомендації та застереження щодо їх подальшого розвитку:

- по-перше, не варто піддаватися шантажу сусідніх держав і нехтувати національними інтересами. «Мовна норма» в законі про освіту має на меті інтегрувати нацменшини, зокрема угорську, в українське суспільство, а не навпаки. Україні не варто дозволяти сусіднім державам визначати свій порядок денний в національному, політичному та економічному житті;

- по-друге, політика України щодо даного питання має бути виваженою. Не слід вдаватися до дзеркальних дій, як це пропонують деякі політики [826; 898];

- по-третє, важливо покласти край спробам політичної спекуляції довкола таких питань як мова, державні кордони, суверенітет, національна історія, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах зовнішньополітичних викликів сьогодення.

Отже, сучасні українсько-угорські відносини ускладнюються суперечностями навколо мовної політики України і її впливу на угорську

національну меншину. Саме тому Україна, запроваджуючи державну мову навчання і сприяючи повноцінній інтеграції національних меншин до українського соціуму насамперед через володіння ними українською мовою, має проводити виважену демократичну, але водночас національно-орієнтовану політику. Дії влади мають бути спрямовані на об'єднання українського суспільства і протидію будь-яким спробам розколоти його.

Упродовж багатьох років поляки в Україні та українці в Польщі виступали надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства. Яскравим свідченням цього стала участь польської національної меншини в протестних акціях під час Революції Гідності. Як і представники владних структур Польщі, так і польська громадськість загалом не лише з повагою поставилися до революційних подій в Україні, але й солідаризувалися з ними і навіть стали їх безпосередніми учасниками. Окремі польські телевізійні канали цілодобово вели репортажі з Києва у переломні та водночас трагічні для українців лютневі дні 2014 р. У країні навіть запустили спеціальний кліп на пісню «Подай руку Україні», де були використані кадри з революційних подій в Києві. Це відео показали всі польські телеканали ввечері 1 лютого. Багато поляків різних професій взяли участь у Революції Гідності, а деякі з них навіть вирушили добровольцями на Схід України [392, с. 282].

Підтримку Майдану у 2013–2014 рр. активно демонстрували польські медіа. Так, 22 січня 2014 р. польський журналіст Б. Маслянкевич відзняв відеорепортаж про те, як «Беркут» і солдати-строковики «зачищали» вулицю Грушевського. Наприкінці він навіть не побоявся підійти до силовиків і запитати їх (польською): «Що ви робите?!? Чому б'єте? Ви ж українці!». Відзнятий матеріал за декілька годин після появи на YouTube набрав понад 140 тис. переглядів [881]. Інший польський журналіст і науковець М. Мацейовський, безпосередній учасник революційних подій 2013–2014 рр. в Україні, провів наукове дослідження на тему: «Українсько-польський діалог в умовах революції гідності...», про результати якого доповідав на науковій конференції «Війна в

Україні з перспективи прав людини», яка відбулася 9–10 листопада 2014 р. в рамках XXXII Дня прав людини у Католицькому університеті імені Івана Павла II в Любліні.

20 листопада 2015 р., напередодні річниці української Революції Гідності, варшавський осередок KARTA представив громадськості книгу спогадів учасників Євромайдану. Публікація «Вогонь Майдану» вміщує кілька десятків спогадів свідків подій зими 2013–2014 рр. У книзі зазначено, що поляки в ті дні привезли євромайданівцям тони харчів, теплого одягу та медикаментів. Крім того, постраждалих у сутичках лікували також і у польських шпиталях [880].

На сучасному етапі україно-польських відносин, після прийняття у вересні 2017 р. нового закону «Про освіту», актуалізувалося питання вивчення української мови в школах національних меншин. Як відзначалося, Стаття 7 закону передбачає, що освіта мовою національних меншин надаватиметься лише в початкових класах, а середня і вища освіта – державною, українською мовою [711]. У Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій областях функціують 5 загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням польською мовою, 1 загальноосвітній навчальний заклад з навчанням польською та українською мовами, 1 загальноосвітній навчальний заклад з навчанням польською та російською мовами (Івано-Франківськ, 1–4 класи) [885]. На відміну від угорського уряду, який вбачає в цьому загрозу правам угорців в Україні, польський уряд більш виважено підійшов до вирішення даного питання. Як відзначав Віце-прем'єр-міністр, Міністр культури і національної спадщини Польщі П. Глінський, Польща і Україна знайшли взаєморозуміння щодо мовної статті нового закону України «Про освіту» [913]. Так 24 жовтня 2017 р. Міністри освіти України та Польщі Л. Гриневич та А. Залевська підписали декларацію про взаємне забезпечення прав національних меншин на навчання рідною мовою [912]. Водночас МЗС Польщі наголосило, що в законі «Про освіту» гарантовано права етнічних меншин на вивчення рідної мови поряд з українською мовою у садках і школах та на вивчення рідної мови у державних і самоврядних

навчальних закладах і культурно-освітніх товариствах [882]. Така позиція Польщі сприяє розвитку українсько-польських відносин і польської національної меншини в Україні.

Поляки, що тривалий час проживали на території України і, через досить обмежені контакти з історичною батьківщиною, були певною мірою асимільовані. Свідченням цього можуть бути дані перепису населення 2001 р. На початку ХХІ ст. польська громада в Україні веде активну діяльність зі збереження своєї культурної самобутності та розвитку творчості. Вона налагоджує мережу національно-культурних та громадських організацій, розширює шляхи співпраці з історичною батьківщиною. Підтримуючи демократичний шлях розвитку, польська національна меншина активно долучилася до участі у Помаранчевій революції та Революції Гідності, деякі її представники вирушили добровольцями на Донбас. Водночас на найвищому рівні є і чимало проблем у відносинах між Польщею та Україною, до яких відносяться розбудова прикордонної інфраструктури, нелегальна міграція на міждержавному кордоні, визначення статусу українських заробітчан у Польщі, повернення культурних цінностей, боротьба з упередженнями та фальсифікаціями спільної історії тощо [248, с. 134]. Першочерговим завданням України має бути інтеграція національних меншин в українське суспільство, забезпечення їх максимально комфортним проживанням і реалізацією соціокультурних потреб, унеможливлення дискримінації за національною ознакою.

Посилюється політика русифікації в окупованому РФ Криму. Як відзначає електронне видання УНІАН, «із семи українських шкіл, які були до моменту окупації Криму, не залишилося жодної. Усі школи переведені на російську або на змішану мову навчання, де є класи з українською мовою навчання. Але більшість класів – із російською мовою навчання» [833]. На практиці україномовні класи замінюють на інші, ідеологічно зручніші для нинішньої окупаційної влади. Влада окупованого Криму звела до мінімуму кількість годин

кримськотатарської та української мов у загальноосвітніх школах. Про позбавлення кримських татар можливості вивчати рідну мову в школах неодноразово повідомляли світову громадськість представники Меджлісу кримськотатарського народу.

Отже, в умовах російсько-української війни, що триває з 2014 р., взаємини між різними етносами на українських теренах набувають дедалі більшої ваги у консолідації соціуму. Водночас національний чинник був використаний Російською Федерацією під час розв'язання війни на Сході України, анексії Криму, і тоді їй вдалося з його допомогою дестабілізувати політичну ситуацію та частково втілити агресивні імперські плани.

Безпековим стратегічним чинником зовнішньої і внутрішньої політики України були і залишаються гармонізація національних відносин, забезпечення розвитку нацменшин у всіх сферах життєдіяльності, їх успішна інтеграція в український соціум на базі європейських цінностей. Водночас гармонізація національних відносин означає і надання вільного доступу до загальноукраїнських матеріальних і духовних цінностей та політичних інститутів. Цей доступ повною мірою можна реалізувати лише за умови володіння етнічними меншинами державною українською мовою, обізнаності з українською історією та підтримки сучасного політичного курсу України, який полягає у демократичному поступі та долученні до ціннісної системи країн ЄС.

На тлі російсько-української війни, у якій Україна боронить європейські цивілізаційні цінності і, водночас, власний світоглядний вибір, деструктивними варто вважати заяви і дії угорського керівництва щодо блокування зустрічей Україна – НАТО, засідань комісій Україна – НАТО на рівні міністрів закордонних справ та ініціатив України у напрямку Євроатлантичної інтеграції під приводом утисків прав угорської національної меншини України у зв'язку із прийняттям мовної статті Закону України «Про освіту». Така позиція угорської сторони є вигідною для Російської Федерації, яка має намір розколоти Європейський Союз та послабити антиросійські санкції.

Використання національно-мовного питання, штучне загострення цієї проблематики угорським політикумом заради електоральних дивідендів, перемоги на виборах партії Орбана «Федес УДНП» (Fedesz-KDNP) також не може бути виправданням недружньої політики щодо України, яка у боротьбі з Росією обстоює європейські цінності.

Не дивлячись на певні проблеми в питаннях історичної пам'яті, загалом плідною є співпраця польських і румунських колег з українськими урядовими структурами у розв'язанні нагальних питань соціокультурного розвитку національних меншин та підтримки ними демократичних перетворень в Україні, захисту української державності від зовнішнього агресора.

На тлі мирного вирішення суперечностей з деякими європейськими країнами у сфері правового забезпечення становища національних меншин, різко контрастує порушення прав та національних інтересів українського та кримськотатарського народів в окупованому Російською Федерацією Криму. Політичні репресії, мовно-культурні обмеження національних меншин півострова стали предметом обговорення у міжнародних організаціях із захисту прав людини. Водночас Верховна Рада України запропонувала стратегію реінтеграції в Україну тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополь.

Стратегічні помилки політичних еліт України 1990-х рр., пов'язані з побоюваннями «сепаратизму кримських татар» і небажання помічати реальну загрозу з боку Росії, яка вже тоді, у 1994 р., намагалася повернути собі Крим (варто лише згадати спроби Ю. Мешкова, самопроголошеного президента Республіки Крим, передати півострів під владу РФ та будівництво у 2003 р. російською стороною дамби до острова Тузла тощо) змусили нинішніх керівників України повернутися до ідеї національної автономії кримських татар з гарантуванням прав і громадянських свобод усім народам півострова у складі Української держави. На думку багатьох експертів, своєчасне подолання побоювань щодо сепаратизму кримських татар, які тривалий час підживлювали

російські ЗМІ, і проголошення Кримськотатарської автономної республіки замість Автономної республіки Крим у складі унітарної держави ускладнило б анексію Криму в 2014 р. та посилило б міжнародні позиції нашої держави.

ВИСНОВКИ

У запропонованому дослідженні національні меншини України розглянуто в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. на тлі сучасних геополітичних викликів. Виявлено провідні тенденції в етнополітичній сфері незалежної Української держави, визначено зовнішні впливи, зокрема, Російської Федерації на громадсько-політичну діяльність національних меншин задля досягнення власних імперських цілей. Виходячи з мети та основних завдань дослідження, автором сформульовано наступні положення і висновки:

1. Вітчизняна і зарубіжна історіографія становища національних меншин у 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. за хронологічним принципом умовно розподіляється на два етапи. Перший етап охоплює 1991–2013 рр. і характеризується домінуванням студій, спрямованих на розв’язання нагальних проблем, що назріли у сфері національних відносин після розпаду Радянського Союзу. Крім активного використання національного чинника різними вітчизняними політичними силами у своїй боротьбі за електорат, зазначений період ознаменувався ще й зовнішнім впливом з боку Росії у вигляді підтримки прокремлівських урядів в Україні, «виросування» проросійських регіональних лідерів та створення підконтрольних їй політичних партій, зон внутрішньої соціально-політичної нестабільності. Другий етап розпочався у 2014 р. і триває. Дослідження проблематики національних меншин українськими вченими набуло нових характерних рис, сформованих під впливом обстоювання державницьких інтересів в умовах «гібридної» війни. Агресія з боку Російської Федерації призвела до того, що багато проблем у міжнаціональних відносинах, які накопичилися за роки незалежності і раніше свідомо чи несвідомо відсувалися вченими та політичною елітою на другий план, поступово виринули на поверхню. Цілком закономірно, що їх переосмислення нині відбувається крізь призму власних національних інтересів.

Значна частина як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників національних меншин сходиться на думці, що «гібридна» війна стала невід'ємним складником російської зовнішньої політики, зокрема, в царині міжнаціональних відносин України.

До основних проблемно-змістових блоків дослідження національних меншин України 1991–2018 рр. належать формування правового статусу етнічних меншин, їхня культурно-громадська діяльність; реалізація державної етнонаціональної політики та гармонізація міжнаціональних відносин; регіональні особливості етнонаціональних процесів в Україні; вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації; соціально-професійна стратифікація, особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки; удосконалення нормативно-правової бази задля забезпечення умов розвитку національних меншин; питання етнічної і мовної різноманітності держави; розвиток окремих національних меншин України; інформаційні потреби національних меншин; участь національних меншин у виборчих перегонах та ін.

Станом на початок XXI ст., вітчизняним історикам та політологам вдалося позбутися низки стереотипів та штучних схем, що ще донедавна активно застосовували їхні попередники. В українській науці сформувалася плеяда учених, які впроваджують нові підходи у вивченні етнонаціональної проблематики. Вони усвідомлюють всю повноту небезпеки, яка надходить від ідеології «руського мира» і намагаються їй протистояти, висвітлюючи історичну правду. Саме ця когорта дослідників покликана налагодити продуктивну взаємодію з владою у царині етнонаціональної проблематики в умовах міжнародних, соціально-економічних і політичних викликів для України в XXI ст. Поява у науковому обігу таких понять як «українська етнополітика», «міжцивілізаційні відносини», «етнополітична регіоналізація» та ін., є свідченням переходу істориків та політологів до нової моделі науки та стратегії взаємовідносин «науковець – влада». Провідною тенденцією для української і

зарубіжної науки сьогодні є впровадження полідисциплінарних дослідницьких практик і введення до наукового обігу нових джерельних комплексів.

Проблематика, пов'язана з різними аспектами життєдіяльності етнічних спільнот, як-то їхнє суспільно-політичне, правове, соціокультурне становище, тривалий час перебуває у полі зору дослідників. Непересічне місце в наукових розвідках посідає вивчення становища національних меншин та соціалізації мігрантів в Україні після здобуття нею незалежності. Науковці не лише намагалися проаналізувати ситуацію у всіх сферах життя національних меншин (правовій, етнонаціональній, мовній, культурній, духовній, громадській, суспільно-політичній, історичній), а й приділити особливу увагу тим етнічним меншинам, які не мали територіальних утворень за межами Української держави (гагаузам, караїмам, кримським татарам). Значний масив праць присвячений правовому забезпеченню діяльності національних меншин України, зокрема, міжнародним документам у сфері регулювання прав національних меншин, аналізу державного законодавства із захисту їх прав, починаючи з 1991 р., практиці реалізації нормативних положень українського законодавства щодо національних меншин. Чільне місце у дослідницьких практиках належить широкому спектру питань національно-культурної автономії національних меншин України, їх політико-правовому становищу, самоврядній діяльності, поверненню депортованих кримських татар та інших народів на етнічні території, міжетнічним та міжнаціональним відносинам у сфері культури, релігії, мови та історичної спадщини.

У дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених акцентована увага на зовнішніх чинниках впливу на національні меншини, зокрема, з боку Російської Федерації, на процес політизації національних меншин в Україні. Авторами наукових розвідок неодноразово зверталася увага на ймовірне використання східним сусідом «російської національної меншини» для дестабілізації внутрішньополітичного життя України.

Водночас стиль і проблематика досліджень українських та зарубіжних учених у сфері міжетнічних відносин помітно відрізняються. Порівнюючи їх, можна констатувати, що українські вчені здебільшого намагаються науково осмислити і запропонувати шляхи розв'язання нагальних проблем національних меншин, запропонувати дієві механізми їх інтеграції в українське суспільство. Тому переважна більшість наукових висновків українських дослідників стосується удосконалення державного менеджменту у сфері міжнаціональних відносин. Водночас англійська історіографія, представлена американськими та європейськими вченими, більше уваги приділяє вивченню етнонаціональних ідентичностей в Україні та їхньому впливу на функціонування держави. Не оминають вони і зовнішні чинники формування етнічностей в Україні.

Провідне місце в сучасному історіографічному дискурсі посідає проблема етнічних суперечностей та конфліктів, а також причин їх виникнення. До актуальних дослідницьких питань треба віднести окупацію Росією півострова Крим та нерозв'язані проблеми кримськотатарського народу; становище російської національної меншини і її вплив на суспільно-політичне життя України в умовах «гібридної війни», анексію Криму, збройне протистояння на Донбасі; роль РФ в «угорському питанні» на Закарпатті з огляду на залежність керівної еліти Угорщини від Росії в електоральній та фінансово-енергетичній площинах; підривну діяльність російських спецслужб на Півдні України; питання державної мови, освітню реформу і реалізацію соціальних, політичних, соціокультурних потреб національних меншин; залучення національних спільнот до активної державотворчої діяльності на основі європейських ціннісних орієнтирів.

Водночас у вітчизняній та зарубіжній науці на сьогоднішній день немає комплексних праць, які б розкривали взаємозв'язок суспільно-політичних трансформацій в Україні, зовнішньополітичних впливів на етнополітичну ситуацію всередині країни та розвиток законодавчої бази в сфері міжнаціональних відносин упродовж 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. Під час

проведення даного дослідження до наукового обігу введено нові джерела, зокрема, документи партійних і державних органів – Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та обласних архівів.

2. Теоретико-методологічні засади дослідження базуються на концептуальних доробках вітчизняних і зарубіжних учених, сучасному понятійному апараті й методології наукового пошуку. Автор скористався етнодержавницьким підходом у науковому осягненні політико-правової сфери етнічного буття, де українська нація і національні меншини розглянуто як його повноправні суб'єкти. Обрану проблематику розкрито із застосуванням сучасного наукового тезаурусу, номенклатури ключових понять – «етнос», «нація», «національність», «національна меншина», «етнополітика» під кутом зору як усталеного, так і дискурсивного змістовного наповнення термінів.

В окресленому тематичному колі стрижневий концепт «нація» розглянуто у її державному представництві, «етнічна меншина» в динаміці відтворення і репрезентування у політичних, громадських, культурно-освітніх інститутах, «корінний народ» – такий, що населяє певну територію споконвіків і не має власного державного утворення за межами України.

В етнонаціональній структурі українська нація постає системотворчим елементом, функцією демографічної та етнічної основи українського суспільства, що переживає «етнічний ренесанс» (за Е. Смітом), позначений формуванням повноцінних політичних партій – визначального чинника державотворчого процесу. «Національний ренесанс» розглянуто у взаємозв'язку з активним пробудженням і розвитком етнічної самосвідомості національних меншин, яка проходить певні фази розвитку (за Л. Д. Якубовою) від «етнічного відродження» до «захисту соціально-економічних інтересів» і «політизації етнічності» – створення політичних партій і програм. У дефініцію національні меншини О. О. Рафальський додає «політичну компоненту», а В. Б. Євтух «почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»

У розмаїтті визначень поняття «нація» поділяємо думку наукового співтовариства про те, що ця історична спільність усвідомлює власну природно-історичну місію та організована у формі національної держави.

Важливий методологічний вимір має термін «етнічність» (увійшов до наукового обігу в 50-і рр. ХХ ст.), який інтерпретується як якість етнічної групи, етнічна одиниця (Ю.В. Бромлей), «спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності» (Е. Сміт), що «суб'єктивно самоусвідомлює претензії на статус та визнання групи» (П. Бросс).

Велика частка тезаурусу в царині національних меншин сформувалася в процесі наукового дискурсу та підготовки нормативно-правових документів, зокрема, Основного Закону України, роботи Конституційного Суду України, організації законодавчої і виконавчої влади. Правову основу державної політики у цій сфері регулюють міжнародні документи, насамперед Рамкова конвенція про захист національних меншин, яка визнає за національними меншинами право вільно і безперешкодно використовувати свою мову в районах компактного проживання. Водночас акцентується увага на наявній термінологічній плутанині та підміні деяких понять у законодавчих актах України у разі трактування недосконалого російськомовного визначення «регіональні мови або мови меншин» замість базового англomовного «регіональні або міноритарні мови», де поняття «minority» означає не «меншини», а «меншості», мова яких є засобом спілкування певної кількості громадян.

Автор звертає увагу на термінологічну плутанину в сфері державної мовної політики, коли поряд із визначеннями «державна мова», «регіональна мова», «мова національних меншин» неправомірно, як відзначає Н. Підбережник, застосовують термін «офіційна мова», зміст якого не розкрито до тепер в законодавчих актах України.

У запропонованому дослідженні автор послуговувався документами Підкомісії з попередження дискримінації і захисту меншин ООН для з'ясування

міжвидових сутнісних відмінностей меншин, а саме: «релігійної», «расової», «мовної», «етнічної», «національної» «під кутом зору впливу на політичні чи соціальні процеси в межах території проживання або масштабах держави». У дослідницьких практиках автор скористався «ракурсом бачення» Р. Брубейкера, де розглянуто широкий спектр ймовірних вимог національних меншин – «від пропозиції запровадити мову меншини в адміністративну й освітню сфери» до «територіальної політичної автономії, аж до повного суверенітету».

У цьому дослідженні автор поділяє усталене визначення «етнонаціональна політика» як систему законодавчих, організаційних, ідеологічних заходів, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості і конфліктів (за В. Антонюком) та розглядає елементи реалізації інтересів усіх етнічних груп в Україні під кутом зору моделі «перехрещеної мережі» (за Дж. Роштільдом), яка є, на думку фахівців, найоптимальнішою для гармонізації рівних прав національних меншин в Україні. Водночас забезпечення рівних прав національних меншин в Україні автор вбачає у взаємозв'язку з консолідацією української етнонації, національно-культурним розвитком національних меншин, взаємозбагаченням і згуртуванням усіх етнічних спільнот держави в українську політичну націю.

Успіх етнонаціональної політики в Україні на сучасному етапі викликів і загроз вбачається в досягненні консенсусу в царині публічності, толерантності, державницьких інтересів та інтегративності на основі єдиної державної мови, спільної історії та об'єднувальних цінностей (за О. Кукуруз). Саме тому державу розглянуто як інструмент реалізації права на самовизначення і суверенності і, водночас відзначає Л.Д. Якубова, вона потребує певної ідеологічної основи для зцементування багатопольярного суспільства. Такий підхід зумовив аналіз міжетнічних відносин в Україні в площині конструктивно-деструктивних впливів етнічних стереотипів на тлі зовнішніх викликів – «гібридної» війни і нав'язування ідей «русского мира». У зв'язку з цим логічним є переосмислення

проблематики міжетнічної комунікації, осучаснення стратегії розвитку з метою збереження культурної ідентичності, інтеграції етноспільнот у сучасну політичну націю.

Для об'єктивної оцінки контексту, пов'язаного з політичними спекуляціями керівництва Російської Федерації на проблемах міжнаціональних відносин і державної етнополітики в Україні, автор скористався теоретичними напрацюваннями фахівців міжнародних вимірів етнічності (О.М. Майбороди, М.І. Панчука, В.О. Котигоренка, В.А. Войналовича та ін.) під кутом зору «конфліктогенності» і «сепаратизму» та «функціональної ролі культури» у визначенні «внутрішньої міцності держави».

Отже, концептуальні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених визначили теоретико-методологічні засади комплексного вивчення етнополітичних процесів в Україні у роки незалежності, поглибленого наукового осмислення ролі національних меншин у громадсько-політичному житті, соціокультурних змінах, що зумовили як неминучі суспільно-політичні трансформації, так і цивілізаційні, світоглядні, мілітарні протистояння, зовнішні впливи на етнополітичну сферу Української держави.

3. Законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на міжнародних, загальнонаціональних та регіональних нормативних документах, прийнятих здебільшого впродовж 1990-х рр. У 2000-х рр. неодноразово порушувалося питання щодо вдосконалення законодавства у цій сфері з огляду на загрозу політичного сепаратизму. Тогочасна нормативно-правова база в цілому забезпечувала реалізацію суспільних запитів етнічних меншин і водночас, не виключала поширення антиукраїнських ініціатив іншими країнами у середовищі національних меншин і подальшої дестабілізації ситуації в державі. Модернізація законодавства в означеній сфері відбувалася і на початку XXI ст. Проте половинчастість реформ і зволікання з розв'язанням назрілих проблем у царині національних відносин дали змогу зарубіжним

країнам втрутитися у внутрішні справи України з метою загальмувати європейський розвиток.

Відсутність, станом на початок ХХІ ст., чіткої стратегії етнонаціональної політики, незлагодженість у розв'язанні мовного питання, нездатність модернізувати законодавство, яке регулює права національних меншин, призвели до невдач у внутрішній політиці «помаранчевої» влади. Цим скористалися деякі етнічні організації, підтримувані закордонними емісарами, активізувавши свою діяльність, яка суперечила чинному українському законодавству. Невтручання влади в етнополітичні процеси, її байдужість та бездіяльність у цьому питанні уможливили зростання сепаратистських і автономістських впливів у Криму, на Донбасі та Закарпатті, в окремих районах Чернівецької області. Анексія Криму і захоплення території Донецької та Луганської областей вкотре підтвердили загарбницькі наміри Російської Федерації.

На початку ХХІ ст. серед найактуальніших питань у сфері міжетнічних відносин в Україні були забезпечення розвитку культури, освіти, мови титульної нації. Адже саме українська мова зазнавала дискримінації і перебувала під загрозою витіснення на Сході, Півдні України та Автономній Республіці Крим через активну підривну діяльність проросійських сил. Загострювалося земельне питання, яке перебувало у прямому взаємозв'язку з облаштуванням депортованих кримських татар. У той час важливо було активізувати опір російській пропаганді, яка тиснула на кримськотатарський народ, об'єднувала проросійське населення півострова навколо ідей «русского мира» і все більше схиляла його до необхідності повернення Криму в «родную гавань» – Російську Федерацію. Оскільки не вдалося завершити земельну реформу, а в правовому забезпеченні етнічних меншин, зокрема, корінних народів Криму були суттєві огріхи, що обмежували їх участь у суспільно-політичному житті, український опір поширенню сепаратизму був значно слабшим, а ніж міг би бути у випадку своєчасного розв'язання зазначених проблем.

У 2010–2013 рр. було внесено зміни до законодавства у сфері національних меншин. Однак ці ініціативи мали на меті тотальну русифікацію України та створення передумов для втілення загарбницьких планів Російської Федерації. Зокрема, в цей період було ліквідовано Державний комітет у справах національностей та релігії і створено відповідний департамент, штучно гальмувалося прийняття Концепції державної етнонаціональної політики України під приводом адміністративної реформи. Гармонізація етнополітичних процесів у областях була віднесена до компетенції місцевих управлінь чи відділів культури, що помітно послабило заходи у цій сфері. Водночас маніпуляції на болючих темах міжетнічних відносин й надалі використовували політики під час виборів задля впливу на електорат.

У 2010–2013 рр. на перший план у політичному порядку денному вийшла мовна проблема, яку певні політичні сили використали для маніпулювання свідомістю виборців. Вона також була застосована для штучного розділення суспільства на багатих і бідних, «ваших» і «наших», «рускоязычних» та «малоросів». Мовну проблему політизували настільки, що навіть лунали пропозиції всупереч Конституції позбавити українську мову статусу державної. Для вкорінення проросійської ідеології в українському соціумі було штучно сконструйовано феномен двомовності, який базувався на вигаданих утисках російськомовного населення. Для того, щоб зупинити русифікацію України, її вище керівництво мало б активно сприяти розвитку державної мови і не ставити інтереси національних меншин вище інтересів титульної нації. Політика Партії регіонів у гуманітарній сфері призвела до занепаду української культури і мала тяжкі наслідки для всього суспільства.

У зв'язку з цим і сьогодні залишається актуальним питання формування правового механізму інтеграції національних меншин в українське суспільство, надання їм можливості реалізуватися у різних сферах та розвивати власну культуру. Це посилить рівень національної безпеки та ускладнить спроби дестабілізувати ситуацію в країні. На часі прийняття Концепції державної

етнонаціональної політики, модернізація Закону України «Про національні меншини України», розроблення нового закону про «корінні народи». В умовах військових дій на сході України парламент прийняв низку важливих законів, які прямо чи опосередковано стосуються регулювання міжнаціональних відносин, зокрема Закон № 1223-VII «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою» (2014 р.), «Про основи національної безпеки України», який зазнавав змін у 2006, 2010, 2013, 2014, 2015 та 2017 рр., «Про освіту» (2017 р.).

Україні досить тривалий час вдавалося запобігати внутрішніх конфліктів на ґрунті етнічності, і це попри активні намагання ззовні порушити мир між різними національностями на її теренах. Водночас було допущено і низку стратегічних помилок у царині національного будівництва. Йдеться, насамперед, про політику щодо кримських татар, яких розглядало керівництво України як більшу загрозу, та ніж «русский мир». До цього треба додати невирішеність земельного питання. Також повільно проходила адаптація кримськотатарського етносу на рідній землі, їй чинили опір проросійські сили, керовані російськими спецслужбами.

Побоювання політичного керівництва України щодо надання національної автономії кримськотатарському народу вилилося в катастрофічні наслідки для держави – анексію Російською Федерацією Криму. Україна не змогла забезпечити собі потужну підтримку населення півострова, що полегшило агресору окупацію території Криму.

Уперше за часів незалежності України, в умовах нових суспільно-політичних трансформацій та зовнішніх викликів, на законодавчому рівні 17 квітня 2014 р. було затверджено механізми надання статусу особам, депортованим за національною ознакою, передбачено соціальну допомогу і компенсації та захист репатріантів, що мало важливе значення для переміщених осіб, які постраждали від російської окупації.

Важливим кроком на шляху визнання кримськотатарського народу як «корінного» став Указ Президента України П. Порошенка від 3 листопада 2014 р. «Про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу» та прийнятий 12 листопада 2015 р. Закон України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». Згадані документи були розроблені на новій концептуальній базі, з урахуванням зовнішньополітичних викликів та для посилення національної безпеки і запобігання дезінтеграційним процесам в Україні.

4. Після розвалу радянської імперії Російська Федерація не полишила плану реанімувати союзне утворення. Для цього вона всіляко перешкоджала успішному поступу молодій Українській державі, а її національні меншини опинилися під прицілом спецслужб РФ. Ставку було зроблено на штучне формування зон конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Конфліктогенними регіонами в Україні були обрані Крим, де штучно зіштовхували інтереси кримських татар і росіян, Закарпаття, де розігрували сценарій політичного русинства, Донбас, де російськомовне населення залякували примусовою українізацією. Зовнішні і внутрішні маніпуляції (особливо під час проведення парламентських і президентських виборів) послаблювали українське суспільство, гальмували демократичний поступ.

У східних регіонах України, під впливом російської пропаганди, сформувалася контрверсійна ідентичність щодо українського політичного проекту, що сприяло для поширенню сепаратистських ідей. Ще з середини 1990-х рр. в регіоні лунала пропозиція відновити «Донецько-Криворізьку республіку», яка з подачі більшовиків була проголошена у 1918 р. Проте найбільше загострилася ситуація під час президентських виборів 2004 р. та на початку Помаранчевої революції. Проросійські політики у цей період відкрито заявляли про те, що, у разі перемоги Помаранчевої революції, південно-східні регіони мають від'єднатися від України.

Росія намагалася переконати населення південно-східних областей України в тому, що вони відмінні від своїх співвітчизників із західних за мовною ознакою та історичним минулим, і це їй вдавалося. Особливо очевидним цей штучний поділ ставав під час передвиборчих кампаній, коли одні регіони ділили на проукраїнські або проросійські, інші – на проринкові чи антиринкові. І саме в період соціальної напруги московські політтехнологи поширювали серед проросійського населення хибні твердження про «зневажені» права національних меншин, «насильницьку українізацію», заперечували існування української нації.

Важливим складником подолання міжнаціональної напруги, розв'язання нагальних етнополітичних проблем став міжурядовий діалог та створення двосторонніх комісій, а згодом підписання договорів між Україною і Болгарією, Естонією, Литвою, Латвією, Румунією, Польщею, Угорщиною та іншими країнами. Становлення і розвиток соціокультурного, політичного полілогу з європейськими країнами сприяли утвердженню Української державності, що особливо важливо в умовах деструктивного впливу Російської Федерації на південно-східні регіони. Водночас, внаслідок неоголошеної російсько-української війни, окупації Криму і Донбасу, помітно зменшилася дистанція між українцями і національними меншинами. Безперечно, діалог між різними етносами потрібно й надалі налагоджувати, поглиблювати міжрегіональні гуманітарні зв'язки, відповідно наповнювати культурно-інформаційний простір. Адже лише так вдасться досягти міжетнічного взаєморозуміння.

5. Особливістю розвитку українського етнополітичного простору стала відсутність політичних партій нацменшин загальнонаціонального масштабу. Водночас на місцевому рівні нацменшини мали вільний доступ до представницьких органів. Проте постійне переформатування центрального органу в царині міжнаціональних відносин негативно позначилося на координації, оперативності прийняття рішень у сфері етнополітики. Постійні

організаційні, кадрові заміни в органах управління етнонаціональними процесами відбивалися і на фінансуванні цієї сфери, результативності роботи.

Росія, яка всіляко прагнула запобігти вступу України до Євросоюзу і НАТО, застосовуючи засоби інформаційно-пропагандистського впливу на населення Криму і Донбасу, уже на початку 2000-х рр. розгорнула так звану «мережеву війну», яка згодом стала називатися «гібридною». Значна частина російськомовного населення зазначених регіонів виявилася найбільш чутливою до ідей «русского мира».

На виборах 2004 р. кандидати в президенти намагалися використати національні меншини у власних інтересах і збільшити рейтинги завдяки їхній підтримці. Особлива увага під час тих виборчих перегонів була приділена російськомовному населенню. За безпосередньої підтримки РФ проросійським політичним силам в Україні частково вдалося сформувати хибну думку національних меншин Сходу, Півдня України та Криму щодо можливого поширення ідей радикального українського націоналізму в разі перемоги В. Ющенка, що й зумовило високий рівень підтримки провладного кандидата В. Януковича у цих регіонах. За тією самою схемою чинили тиск і на національні меншини інших регіонів держави, що суттєво знизило рейтинг В. Ющенка. У такий спосіб у 2004 р. провладним кандидатом В. Януковичем та сусідньою державою, Російською Федерацією, на національних меншинах України були апробовані нові політичні технології і маніпуляції. Події суспільно-політичного життя 2004 р., розігрування карти національних меншин у політичній боротьбі були першими «ластівками» майбутніх сценаріїв «гібридної» війни та відвертої агресії Російської Федерації проти України, яка зробила європейський вибір.

6. У другій половині 1990-х рр. Росія дедалі більше посилювала політичний та економічний тиск на Україну. Для цього вона використовувала весь арсенал своєї репресивної меншини та мовну проблематику. РФ провокувала загострення в Україні міжнаціональних протиріч на тлі зростаючих соціально-економічних труднощів. Для тогочасного суспільно-політичного

життя були характерні такі тенденції: 1) відсутність послідовної етнонаціональної політики та загравання з нацменшинами з боку влади, що позначилося на настроях та політичних вподобаннях частини українського соціуму; 2) поширення українофобії та шовінізму серед представників товариств проросійської та прорумунської орієнтації, заперечення існування української нації; 3) РФ у зовнішній політиці активізувала тактику захисту «соотечественников» за кордоном, тлумачачи у вигідному їй ключі ратифіковану Україною «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин».

Історичні уроки етнополітичних процесів 1990-х – початку 2000 рр. в Україні не втрачають актуальності в нових соціально-економічних, політичних і міжнародних реаліях сьогодення.

7. Російська агресія проти України кинула серйозні виклики усій світовій спільноті і, насамперед, країнам Європи. Збройна агресія на Сході України продемонструвала, що проблема забезпечення миру та безпеки все ще є актуальною на європейському континенті. Усвідомлення небезпеки, що надходить від Росії для всього регіону, згортання співробітництва з нею і запровадження санкцій є вираженням протесту інших держав проти ситуації, яка склалася навколо України, а також підтвердженням їхнього наміру обстоювати принципи міжнародного права. Досвід минулого переконливо свідчить, що європейські країни мають об'єднатися, діяти спільно, адже політика «умиротворення агресора» лише підживлює його протиправні дії і прискорює подальшу ескалацію.

Ми акцентуємо увагу на тому, що Росія зробила ставку на національні меншини України, намагаючись дестабілізувати ситуацію та запустити дезінтеграційні процеси задля отримання контролю не лише над деякими регіонами, а й над усією країною. Істотною загрозою єдності країни дотепер залишаються спроби проросійських політичних сил нав'язати суспільству ідею федералізації України; заперечити українську національну ідентичність;

дискредитувати державну владу; посіяти розбрат у соціумі в усіх сферах життєдіяльності – культурній, духовній, політичній тощо.

Водночас внаслідок «гібридної» війни змінилися ціннісні орієнтири українців: визначальними стали не національність чи мова, а ставлення до незалежної суверенної України. Російсько-українське протистояння прискорило налагодження міжрегіональних гуманітарних зв'язків за участю етнічних спільнот, територіальних громад задля подолання стереотипів, досягнення взаєморозуміння між регіонами і, зрештою, забезпечення перемоги та реалізації європейського вибору України.

8. Історичний досвід українського державотворення показав, що багатовекторність зовнішньої політики України відіграла для неї деструктивну роль і опосередковано призвела до тимчасової втрати частини українських земель на півдні і сході в результаті агресивних дій Російської Федерації.

У зв'язку з цим нами були випрацьовані деякі рекомендації щодо оптимізації політики України, як поліетнічної держави, для забезпечення її стабільного розвитку. Насамперед необхідно враховувати історичний досвід українсько-російських відносин, адже багато суперечностей між двома державами виникло ще в далекому минулому. Тому нам необхідно засвоїти уроки історії і припинити політичні спекуляції довкола таких питань як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах російсько-української «гібридної війни». Крім того, важливо вибудувати потужну військово-політичну, соціально-економічну доктрину Української держави, гідну викликам ХХІ ст. Насамперед Україні необхідно зменшити залежність від прикордонних держав (енергетичну, гуманітарну, фінансово-економічну) і почати будувати з ними відносини на паритетних засадах. Водночас внутрішня політика української влади має спиратися на демократичні принципи і вибудовуватися навколо національних інтересів держави, відповідною має бути й інформаційна політика, за допомогою

якої нам необхідно подолати ціннісно-цивілізаційний розкол українського суспільства, який Кремль намагається поглибити в умовах «гібридної війни».

В основу політики держави має бути покладено формування загальнонаціональних цінностей, подолання дистанційованості між представниками певних етнічних меншин, зміцнення міжетнічної толерантності, глибоке усвідомлення громадянами країни взаємозв'язку між правами національних меншин України та боротьбою за свободу і незалежність Батьківщини у неоголошеній російсько-українській цивілізаційній війні. Саме тому залишається актуальним оновлення і ухвалення Стратегії української гуманітарної політики, де б наріжним каменем стало формування загальнонаціональної ідентичності на фундаменті незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України.

В умовах російсько-українського військового, економічного, світоглядного протистояння актуалізується проблема формування нового історичного дискурсу в галузі національних меншин з огляду на ціннісні орієнтири українського народу. Спостерігається гостра необхідність подолання ментальної роздвоєності, що виникла внаслідок тривалого ідеологічного впливу в роки колоніальної залежності України. І в цьому ракурсі на часі розкриття внеску національних меншин України в розквіт української культури, науки, освіти. Безальтернативним залишається пошук шляхів примирення, установлення історичної істини щодо подій, які стали каменем спотикання у міжнаціональному діалозі. Потрібно інтенсифікувати міжнаціональні діалоги з контроверсійних питань історії, культури, суспільного життя заради пошуку порозуміння між населенням усіх регіонів України.

Українському політикуму треба пам'ятати слова Д. Аджемоглу і Д. Робінсона про те, що «сьогодні нації занепадають через те, що їхні екстрактивні економічні інститути не створюють стимулів, потрібних для того, щоб люди заощаджували, інвестували й створювали інновації» [231, с. 324]. Україні потрібно особливу увагу приділити підвищенню рівня національної

безпеки, водночас втілюючи в життя свій європейський вибір. Обидва процеси неможливо реалізувати без забезпечення високих соціокультурних стандартів життєдіяльності національних меншин в Україні з урахуванням зовнішніх викликів, зокрема, імперської загрози з боку Росії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. «Затверджую» Віце-прем'єр-міністр України В.А. Смолій, 1997 року. Склад Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму. ЦДАВО. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 93. Арк. 173–176.
2. «Про деякі аспекти роботи з румунським населенням у Чернівецькій області. 05.02.1990 р. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42–49.
3. «Про Фонд депортованих народів України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб.7. Арк.15–18.
4. 25 листопада 96, 9-1120/2. Віце прем'єр-міністрам України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України, Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 75. Арк. 113–114.
5. Kırım Tatar Milli Meclisi. Меджлис Кримскотатарського народу 2 травня 1996 р. м. Сімферополь 204, Віце-прем'єр-міністрам України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп.1. Од. зб. 69. Арк. 92.
6. Адміністрація Президента України. 24.05.95., 9-312/1, 1-15/1009 від 12.05.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 216–219.
7. Адміністрація Президента України. На № 02.05/895 від 19.08.97 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 99–100.
8. Академія Наук України. Президенту України Л.Д. Кучмі. Щодо культурно-політичної інтеграції Криму в Україні (6/675-2, 19.08.94). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 41. Арк. 90–93.
9. Аналітична довідка про I-й з'їзд німців України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 75. Арк. 190–195.
10. Верховна Рада України. Голові Комісії з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин В.Г. Буткевичу. 24.02.1995 р. 12-134/1. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп.1. Од. зб. 54. Арк. 67.

11. Виконуючому обов'язки Прем'єр-міністра України Ю.Л. Звягільському Міністрові фінансів України Г.О. Пятаченку Про прискорення фінансування будівництва житла для депортованих осіб, № 21722/53 від 3.11.1993 (12.11.93, 13-364/2). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 20. Арк. 58.

12. Витяг зі стенограми. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 172–173.

13. Витяг зі стенограми у сесії Верховної Ради України «Про створення при Комісії у справах національностей експертної групи для кваліфікації проявів міжнаціональної ворожнечі та посилення правового нагляду з боку правових органів за діяльністю політичних і громадських організацій», 20 травня 1992 р. – Осадчук П.І. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 45–46.

14. Вице-премьер-министру Украины Дурдинцу В.В. Докладная записка. Україна. Автономна Республіка Крим. Уряд Автономної Республіки Крим (дубляж ще 2 мовами). 28.02.96 № 01-04/226. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 66. Арк. 122–128.

15. Вице-премьер-министру Украины Курасу И.Ф. Україна. Автономна Республіка Крим Уряд Автономної Республіки Крим, м. Сімферополь (дубляж кримськотатарською і рос. мовами) 11.01.96 № 01-04/26. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк. 110.

16. Вице-премьер-министрові України І.Ф. Курасу «Про створення Змішаної міжурядової українсько-польської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин». 20 листопада 96, 9-1103/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 75. Арк. 90–91.

17. Вице премьер-министрові України І.Ф. Курасу. 25 листопада 96, 9-1120/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 75. Арк. 113–114.

18. Вице-премьер-министру України М.Г. Жулинському Про роботу Комітету у справах національностей при КМУ у першому півріччі 1993 р. та створення нового Міністерства. 20.08.1993, №7-182/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 17. Арк. 180–183.

19. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу – 3.11.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 52. Арк. 2–4.
20. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу «Про проведення п'ятого Засідання Змішаної Українсько-угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 165–166.
21. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу 6 червня 96 р. 13-358\2. На виконання доручення КМУ від 29 березня 1996 року № 21374/34. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69. Арк. 28.
22. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу 9-599/2; 3.11.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 52. Арк. 2–4.
23. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. 26–27 жовтня 1995 року 9-599/2, 3.11.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 52. Арк. 2–4.
24. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України 27.12.94. 9-204/2. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 34. Арк. 65–66.
25. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 92–94.
26. Віце-прем'єр-міністрові України М.Г. Жулинському Про преміювання керівництва Міністерства України у справах національностей та міграції. 28.06.94. 12-267/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 29. Арк. 126–127.
27. Віце-прем'єр-міністрові України М.Г. Жулинському. Про проект Положення про Українську частину Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 4.04.94. 7-144/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 1.
28. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 64.
29. Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу 18.12.95, 9-671/2. ЦДАВО України Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 53. Арк. 79–81.

30. Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. 11-223/2. Від 13 квітня 1996 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 68. Арк. 47–49.
31. Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. 16.01.96, 9-25/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 63. Арк. 121–122.
32. Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. 26.07.95, № 11-411 / 2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 48. Арк. 113–114.
33. Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 63/16.01.96. 9-25/2. Арк. 121–122.
34. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському від 15.02.1993 р. №5-37/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 99–100.
35. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському Про доручення з питань реалізації національної політики від 19.02. 1993 р., № 3-44/2. ЦДАВО України Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 134–135.
36. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському Про поліпшення житлових умов Чілачаві Р.Ш. від 25.01.1993 р., № 2-20/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 54.
37. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському Про преміювання керівництва комітету, 17.03.1993 р., №5-71/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 4–5.
38. Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському Про проведення I Всеукраїнської конференції керівників національно-культурних товариств від 26.02.1993 р. № 6-52/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 195–198.
39. Віце-прем'єр-міністру України О.І. Слєпичеву, 01.04.1992 № 7-111/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 76–77.
40. Віце-прем'єр-міністру України Член-кореспонденту НАН України І.Ф. Курасу № 1-П 3.04.95 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 46. Арк. 153–154.

41. Віце-прем'єр-міністру України Дурдинцю В.В. Про підсумки масового паломництва брацлавських хасидів до м. Умані в 1995 році На № 466/КВ від 25.09.1995 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 17–20.

42. Глава Адміністрації Президента України 12.05.95 № 1-15/1009 Міністерство закордонних справ України, Міністерство України у справах національностей, міграції і культур, Міністерство економіки України. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 221а.

43. Депутат Верховного Совета Крыма. 03 сентября 1996 г., № 28-12/624. Верховная Рада Украины. Комиссии по правам человека, национальным меньшиствам и Межнациональным отношениям. Копия: Кабинет Министров Украины, Премьер-министру П.И. Лазаренку, Министерству по делам национальностей Украины, министру В. Евтуху. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 74. Арк. 49–52.

44. Державний комітет України у справах національностей та міграції 02.09.1997 р. № 9-1638/1. Адміністрація Президента України. На № 02.05/895 від 19.08.97 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 99.

45. Державний комітет України у справах національностей та міграції 17 жовтня 1996 р. №15-946/2 Кабінет Міністрів України. Відділ контролю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 74. Арк. 172.

46. Державний комітет України у справах національностей та міграції 2 жовтня 1996 р. № 13-1-264/2 на № 17409/2 від 9.09.96 Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 74. Арк. 26–28.

47. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Наказ, м. Київ. 02.12.1996, №7. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 60. Арк. 19–20.

48. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 5.12.1997 №11-2307/2 на №22971/52 від 25.11.1997 р. Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолію. ЦДАВО. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 94. Арк. 45–48.

49. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 24.02.1997 №11-403. Народим депутатам України М. Горбатюку, Ю. Оробцю, Т. Кияку. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 95. Арк. 88–90.

50. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 06.07.1998 р. № 9-1089/8. Про проєкт Концепції освіти національних меншин України. Народному депутатові України В.Г. Алексеєву. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 112. Арк. 14–15.

51. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 01.04.1999 р. № 9-606/10. Кабінет Міністрів України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 120. Арк. 6.

52. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 29.03. 1999 р. №13-569/10 на №25151 від 16.12.98 р. Прем'єр-міністру України В.П. Пустовойтенку Про проєкт Положення про визначення національно-культурної автономії. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Арк. 66.

53. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 31.08.1999 р. № 9-1653/9. На виконання доручення Адміністрації Президента України № 5/6-03/199 від 09.08.99 р. Заступнику Глави Адміністрації Президента України Матвієнку В.Я. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Арк. 221–222.

54. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Наказ 07.05.1997 р. № 13 м. Київ. Про створення атестаційної комісії. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 83. Арк. 25–26.

55. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 24.02.1997 №11-403/ Народим депутатам України М. Горбатюку, Ю. Оробцю, Т. Кияку. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 95. Арк. 88–90.

56. До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (аналітична записка). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 108. Арк. 43–45.

57. Довідка «Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 111.

58. Довідка «Про політичне русинство». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 73. Арк. 30–38.

59. Довідка «Про стан облаштування депортованих осіб в Автономній Республіці Крим». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69. Арк. 94–96.

60. Довідка «Про сучасне становище угорської меншини в Україні». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 158–160.

61. Довідка про виконання Закону «Про національні меншини в Україні» у Чернівецькій області. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 243–248.

62. Довідка про діяльність Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин України, запрошених для участі у зустрічі з Президентом України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 97. Арк. 151–155.

63. Довідка про підготовку до Першого з'їзду німців України та проекти документів до нього. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 75. Арк. 42–47.

64. Довідка. Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 109–114.

65. Довідково. Щодо правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу та його входження в правове поле України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69 Арк. 139–141.

66. Додаток 1. Пропозиції щодо чисельності у розрізі кожного регіону. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 89. Арк. 54.

67. Додаток № 1 до наказу №1 від 05.01.98 р. Кадровий резерв Державного комітету України у справах національностей та міграції на заміщення посад 1 – II категорій. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 100. Арк. 8а–8г.

68. Додаток №1. Довідка. Про роботу Управління у справах національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 40. Арк. 48–51.

69. Додаток до листа Держкомнацміграції від 26.08.99 р. №... Графік виїздів у серпні-грудні 1999 р. в. регіони України Голови та заступників Голови Державного комітету у справах національностей та міграції. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Арк. 216–217.

70. Дослідження «Про зміст і рівень соціально-психологічної напруженості на Закарпатті» Інституту соціальної та політичної психології АПН України у грудні 1996 р. Поточний архів Інституту соціальної та політичної психології АПН України

71. Ємцю Олександрю Івановичу Міністру України у справах національностей та міграції № 13723/6 від 16.06.1993 (15.07.1993, № 4-83/2), Віце-прем'єр-міністру України М.Г. Жулинському Про звернення Українсько-німецького фонду. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 17. Арк. 110–111.

72. Закон України «Про засади державної мовної політики. Відомості Верховної Ради. 2013. № 23. – С. 218.

73. Закон України «Про національні меншини». Відомості Верховної Ради України. 1992. №3.С. 529. Рішення Конституційного Суду України №10 рп / 99 від 14 грудня 1999 р. URL: [http //zakon4.rada.gov.ua//laws/show/v010p710-99/poran54#n54](http://zakon4.rada.gov.ua//laws/show/v010p710-99/poran54#n54)

74. Закон України «Про національні меншини». Відомості Верховної Ради України. 1992. №3.– С. 529. Рішення Конституційного Суду України №10 рп / 99 від 14 грудня 1999 р. URL: [http //zakon4.rada.gov.ua//laws/show/v010p710-99/poran54#n54](http://zakon4.rada.gov.ua//laws/show/v010p710-99/poran54#n54)

75. Державний Архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 6991. Оп.1. Спр. 33. Арк. 164 – 171.

76. Закон України «Про національні меншини в Україні». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 8. Арк. 262–265.

77. Замечания и приложения по проекту платформы КПСС «Национальная политика партии в современных условиях». ЦДАГО Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2558. Арк. 145–148.

78. Заступнику Голови Ради Міністрів України Комісаренку С.В., від 02.03.1992. №5-75/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 29–30.

79. Заступнику Міністра Кабінету Міністрів України Т.В. Мотренку 26.08.99. № 8-1630/10. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Арк. 214–215.

80. Затверджене наказом Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України від 13 лютого 1992 р. Положення «Про Державний дослідницький та культурологічний центр національних культур». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 2–4.

81. Затверджене наказом Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України від 13 лютого 1992 р. Положення «Про Державний дослідницький та культурологічний центр національних культур». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 2–4.

82. Звіт делегації України про результати першого засідання Змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 109. Арк. 244–248.

83. Звіт про роботу Державного комітету України у справах національностей та міграції за серпень 1999 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Арк. 227–232.

84. І.Ф. Курасу. Про преміювання керівництва Міністерства України у справах національностей, міграції та культур за підсумками роботи у 4 кварталі 1994 року. 20.12.4. 14-192/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 34. Арк. 38–39.

85. Інформаційно-аналітична доповідь «Про напрямки та підсумки роботи Міністерства України у справах національностей, міграції та культур за 1994 р.» ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 2–11.

86. Інформація «Про засідання Ради голів громадських об'єднань національних меншин при Міністерстві України у справах національностей та

міграції» по підтримці нової Конституції України. ЦДАВО України Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 68. Арк. 35–39.

87. Інформація «Про напрямки та підсумки роботи міністерства України у справах національностей та міграції у другому кварталі 1996 року». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69. Арк. 186–193.

88. Інформація про засідання Ради представників громадських об'єднань національних меншин при Міністерстві України у справах національностей та міграції. м. Київ 28.05.1996 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 78. Арк. 47–50.

89. Інформація про напрями та підсумки діяльності Державного комітету України у справах національностей та міграції у 1997 р. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 102. Арк. 97–109.

90. Інформація про напрямки та підсумки діяльності Державного Комітету у справах національностей та міграції у 1996 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 76. Арк. 208–219.

91. Інформація про фактичне та правове становище національних меншин в Україні. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 126–133.

92. Інформація про фактичне та правове становище національних меншин в Україні. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 126–133.

93. Інформація щодо виконання Держкомнацміграції України Програми Кабінету Міністрів України. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 110. Арк. 93–98.

94. Інформація щодо ходу виконання протокольного рішення зустрічі віцепрем'єр-міністра М. Г. Жулинського з керівниками національно-культурних товариств. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од.зб. 29. Арк. 66–69.

95. Інформація. Про засідання Української частини Двосторонньої українсько-словацької Комісії з питань національних меншин, освіти і культури. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк. 129–133.

96. Інформація. Про хід виконання Закону «Про національні меншини в Україні» в Закарпатській області. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 53. Арк. 169–174.

97. Кабінет Міністрів України 12 липня 1996 р. № 58-1831/98 Міністру України у справах національностей та міграції В.Б. Євтуху. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 71. Арк. 41.

98. Кабінет Міністрів України ВІЦЕ-ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРУ УКРАЇНИ І.Ф. КУРАСУ. Про хід виконання Концепції розвитку культур національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1, Од. зб. 48. Арк. 129–130.

99. Кабінет Міністрів України На протокол засідання Кабінету Міністрів № 5 від 17.02.95 р. «Про роботу Міністерства України у справах національностей, міграції та культів у квітні 1995 р.». 6.05.95, № 15-278/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 46. Арк. 90–92.

100. Кабінет Міністрів України. 15.02.96, 12-109/2 (688/66) 22 01 96. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк. 112.

101. Кабінет Міністрів України. Віце-прем'єр-міністрові І.Ф. Курасу 19.01.5 / 9-38/2 /21712/2 від 29.12.1994 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 41. Арк. 84–85.

102. Кабінет Міністрів України. До Указу Президента України від 14.04.94 р. № 165/94. Міністерство у справах національностей та міграції / Ємцю О.І./ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 134.

103. Кабінету Міністрів України
«Про проект Угоди про принципи співробітництва між Україною та естонською республікою поза забезпеченню прав національних меншин» від 5 червня 1992 р. №10471/1. ЦДАВО України. Ф.-5252, Оп-1, Од.ЗБ-8. Арк. 138–142.

104. Кабінету Міністрів України Пехоті В.Ю. від 29.05.1992 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 8. Арк. 75.

105. Кабінету Міністрів України. Інформація про роботу Комітету у справах національностей у березні 1993 року від 22 лютого 1993 р., №3/20 (29.03.93, №3-85/2). ЦДАВО. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 21–22.

106. Кабінету Міністрів України. Інформація про роботу Комітету у справах національностей у березні 1993 року від 22 лютого 1993 р., №3/20 (29.03.93, №3-85/2). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 21–22.

107. Кабінету Міністрів України. Копія прес-службі Кабінету Міністрів України. Інформація про роботу Комітету у справах національностей у квітні 1993 р. 26.04.1993, №3-110/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 85–86.

108. Кабінету Міністрів України. Копія прес-службі Кабінету Міністрів України. Інформація про роботу Комітету у справах національностей у квітні 1993 р. 26.04.1993, №3-110/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 85–86.

109. Кабінету Міністрів України. Про проект Закону України «Про національні меншини в Україні». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 57.

110. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ №4 від 04.05.1993 р. «Про ліквідацію Комітету у справах національностей Кабінеті Міністрів України». Арк. 24

111. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ №1 від 16.02.1993 р. «Про Раду представників громадських об'єднань національних меншин України». Арк. 1–5

112. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Листування з Адміністрацією Президента України і Верховною Радою України з питань основної діяльності комітету. 15 січня 14 грудня 1992 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 44–45.

113. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ №1 від 16.02.1993 р. «Про Раду представників громадських об'єднань

національних меншин України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 1–5.

114. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 05.05.1992 р., №4 «Про членів правління Фонду депортованих народів Криму». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 7.

115. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 15.04.1992 р., №3 «Про створення творчої групи по підготовці концепції розвитку культур національних меншин України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 6

116. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 06.07.1992 р., №6 «Про членів Правління Фонду розвитку культур національних меншин України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 9.

117. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 13.02.1992 р., №1 «Про державний дослідницький та культурологічний центр національних культур». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 1-а.

118. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 15.04.1992 р., №3 «Про створення творчої групи по підготовці концепції розвитку культур національних меншин України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 6.

119. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ від 06.07.1992 р., №5 «Про членів Правління Українсько-німецького Фонду». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 8.

120. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. – С. 1128.

121. Комуністична партія Радянського союзу Херсонський обласний комітет Компартії України №151/02, 25 серпня 1989 р. ЦК Компартии Украины

Приложения и замечания выказанные коммунистами, трудящимися Херсонской области в ходе обсуждения проекта платформы КПСС «Национальная политика партии в современных условиях». ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2558. Арк. 130–131.

122. Міністерство закордонних справ України 26.06.98 / №15-1034/10. Віце-прем'єр-міністру України В.А. Смолію. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 106. Арк. 118.

123. Міністерство України у справах національностей та міграції 05.04.1996 р. № 6-65/2 Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 66. Арк. 40.

124. Міністерство України у справах національностей та міграції 08. 07. 1996 р. № 16-519/2 № 1-14/350 від 11.06.96 р. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 63–67.

125. Міністерство України у справах національностей та міграції 16.04.96 № 14-23/2. на № 5899/2 від 25.03.96 5909/2 від 31.03.96 Віце-прем'єр-міністру України І.Ф. Курасу. Копія: Міністерству закордонних справ України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 67. Арк. 68–71.

126. Міністерство України у справах національностей та міграції Наказ 7.12.1994. № 5 м. Київ «Про проведення у Донецьку Регіонального семінару голів Громадських об'єднань національних меншин, працівників облвиконкомів». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 26. Арк 6.

127. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур, 20.02.1995, № 8-122/2. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 43. Арк. 54–56.

128. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур 10.10.1995 р. № 8-560/2 на № 18053/2 Від 23.09.1995 року. Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. Про результати розгляду листа Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим В.М. Горбатова від 05.09.1995 р. № 230. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 30–32.

129. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. 19.12.1995 №8-667/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 53. Арк. 96–97.

130. Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. 14.04.1995 № 12-240/1 від 07.04.1995 р. Голові Верховної Ради України О.О. Морозу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 169.

131. Міністру Кабінету Міністрів України І.П. Доценку Про діяльність Міністерства України у справах національностей та міграції і умови його роботи. 8.10.93, 14-290/2. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 19. Арк. 36–37.

132. Міністру України у справах національностей та міграції В.Б. Євтуху. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 71. Арк. 41.

133. На доручення КМУ 22181/69 від 19 листопада 1997 року. Віце-прем'єр-міністрові України В.А. Смолюю. Копія: Голові Одеської ОДА Р.Б. Боделану. ЦДАВО України Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 93. Арк. 191–192.

134. На протокол засідання Кабінет Міністрів України №5 від 17.02.93 р. Кабінет Міністрів України. Про роботу Міністерства України у справах національностей, міграції та культур у жовтні 1994 року 26.10.94. 14-94/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 32. Арк. 209–211.

135. На протокол засідання Кабінету Міністрів України № 5 від 17.02. 93 р. Кабінет Міністрів України Про проведену роботу Міністерством України У справах національностей та міграції в січні 1994 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 27. 27.01.94 14-32/2 Арк. 71–73.

136. Наказ від 27.04.1998 р. №38 м. Київ. Про створення Української частини Українсько-молдовської міжвідомчої дорадчої комісії. ЦДАВО, Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 100. Арк. 125.

137. Обращение участников республиканской конференции Общества немцев Украины к Верховному Совету и Кабинету Министров Украины, 06.10.1991 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 6. Арк. 27–28.

138. Передмова. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк.1–8

139. Першому Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69. Арк. 135–136.

140. Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань етнополітики України при КМУ. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 120. Арк. 8–9.

141. Положення про Українську частину Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців, які повертаються в Україну. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 17. Арк. 11–14.

142. Постанова Кабінету Міністрів України від « » 1994 р. № м. Київ про затвердження положення «Про українську частину Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 28. Арк. 3–6.

143. Постанова КМУ № 235 від 31.03.95, 9-262/2 Віце-прем'єр-міністрові України І. Ф. Курасу Про стан виконання Закону України «Про національні меншини в Україні» в Одеській області. 28.04.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 229–235.

144. Постанова КМУ від 1995 р. про затвердження положення «Про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 42. Арк. 95–98.

145. Постанова Колегії «4» березня 1999 р. м. Київ № 1 Про підсумки роботи Держкомнацміграції у 1998 році та План роботи на 1999 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 116. Арк. 7–8.

146. Постанова Колегії Міністерства України у справах національностей, міграції та культів від 9 червня м. Київ № 4/1 «Про роботу Управління у справах національних меншин». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 40. Арк. 46–47.

147. Постановление Верховного Совета Крыма О результатах I съезда (Фолькстага) немцев Крыма. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 67.

148. Пояснювальна записка до проекту «Державної програми розвитку культур національних меншин в Україні на період до 2000 року». Арк. 42–43. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 69. арк. 42.

149. Предложения Президенту Украины Кучме Л.Д. от Ассоциации национальных обществ и общин Крыма. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 63. Арк. 149.

150. Председателю республиканского комитета по делам депортированных народов Слепичеву Олегу Ивановичу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 39–40.

151. Представництво Президента України в Республіці Крим. Главе Администрации президента Украины Д.В. Табачнику, и.о. министра Украины по делам национальностей, миграции и культур А.В. Гашицкому 5.09.95, №230. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 39.

152. Президентіві України Л.Д. Кучмі. 06.01.1995 р. 8-19/1 На № 218/15799-01 від 05.12.94. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 2–4.

153. Президентіві України Л.М. Кравчуку 25.03.94. 10-137/1. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 35. Арк. 117–133.

154. Президенту Украины госп. Л.Д. Кучме, премьер-министру госп. Марчуку Е.К. Симферопольская городская общественная организация «Землячество депортированных немцев Крыма», 19 июля 1995 г., №30. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 34–35.

155. Президенту України добродію Кравчуку Л.М. Про стан і перспективи розв'язання проблем національних меншин. (28.01.93, 3-3-/1) 1-14/17 від 21 січня 1993 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 21. Арк. 32–35.

156. Президенту України Л.Д. Кучмі. З №11-638/1 від 24.11.95 30.11.5, 1-14/529 від 20.09.95. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 56. Арк. 33–36.

157. Президенту України Л.М. Кравчуку від 08.06.1992, № 14-3/109. Про діяльність донського козацтва в Україні. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 10. Арк. 52.

158. Прем'єр-міністрові України Є.К. Марчуку 18.10.95, 9-575/2. ЦДАВО України Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Арк. 126–127.

159. Прем'єр-міністру України В.П. Фокіну, 15.04.1992 р. №6-126/2, Про С.А. Ізидінова. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 165.

160. Прем'єр-міністру України Фокіну В.П. «Про створення центру національних культур». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 48–50.

161. Про підсумки роботи Держкомнацміграції у I півріччі 1997 р. та шляхи усунення недоліків у його діяльності. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 91. Арк. 34–45.

162. Про подальше розгортання в РФ практичних заходів стосовно «захисту співвітчизників» за кордоном. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 108. Арк. 52–55.

163. Програма перебування в Україні урядової делегації ФРН (27–28 лютого 1992 рр.). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 20–21.

164. Проект концепції «Основи державної політики України в галузі міжнаціональних відносин». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 150–160.

165. Проект. Кабінет Міністрів України. Розпорядження, 1992 р. Про створення Фонду депортованих народів України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 13–14.

166. Проект. Постанова від...1999 р. Про створення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань етнополітики України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 120. Арк. 7.

167. Проект. Президентіві України Л.М. Кравчуку. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 20. Арк. 120–122.

168. Проект. Типове Положення про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культур. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 50. Арк. 156–160.

169. Пропозиції Міністерства України у справах національностей та міграції до плану заходів, спрямованих на ідеологічне забезпечення статусу Кримського півострова як складової, невід'ємної частини України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 73. Арк. 96–98.

170. Протокол № 1 засідання підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 116. Арк. 1–6.

171. Протокол № 1 засідання підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції від 5 лютого 1997 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 84. Арк. 1–8.

172. Протокол засідання КМУ №5 від 17.02.93 Кабінет Міністрів України Про роботу Міністерства України у справах національностей, Міграції та культур у січні 1995 р. 2.02.5, 15-77/2. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 42. Арк. 3–4.

173. Протокол засідання КМУ від 17.02.93 № 5, КМУ, Про проведену роботу Міністерством України у справах національностей та міграції у листопаді ц.р. 30.11.93, 14-402/2. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 20. Арк. 114–115.

174. Протокол Першого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 44. Арк. 7–11.

175. Рада національних товариств України 02 червня 1998 року № 18 Президенту України Л.Д. Кучмі, Прем'єр-міністру України В. Пустовойтенку. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 106. Арк. 218–219.

176. Рада національних товариств України 31 липня 1995 року, № 49 Президенту України Л.Д. Кучмі, прем'єр-міністру України Є.К. Марчуку. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 49. Арк. 143–145.

177. Рада національних товариств України, 18 червня 1999 р. № 10. Президенту України Л.Д. Кучмі. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Арк. 201–202.

178. Рекомендация Международной научно-практической конференции «Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия)». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 20. Арк. 127–130.

179. Секретаріат ЦК КПУ. Деякі пропозиції по активізації роботи комуністів у Верховній Раді УРСР. – 01.11.1990. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2751. Арк. 195–199.

180. Склад Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Арк. 224–227.

181. Склад республіканської комісії у справах депортованих народів Криму. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 16. Арк. 72–74.

182. Список запрошених на засідання правління Українсько-німецького фонду, 3-4 квітня 1992 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 89–90.

183. Становище національних меншин, які сповідують мусульманську релігію, та деякі пропозиції щодо запобігання негативного впливу ісламського фактора на внутрішньополітичні процеси в Україні (Інформаційно-аналітичні довідка). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 112. Арк. 153–158.

184. Стенограма засідання круглого столу 23 червня 2016 року // Поточний архів Національного інституту стратегічних досліджень

185. Третя сесія засідання 5 квітня 1995 р. Доручення. Верховна Рада України 11-17/22, 7.04.95. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 171.

186. Угода Між Департаментом національних відносин при Уряді Республіки Молдова і Міністерством України у справах національностей та міграції про співробітництво з питань національних відносин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк. 174–178.

187. Угода між Україною та Республікою Білорусь про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 74. Арк. 6–11.

188. Указ Президента України «Про ліквідацію Фонду розвитку культур національних меншин України». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 74. Арк. 200.

189. Указ Президента України «Про утворення Українсько-німецького фонду». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 233–234.

190. Указ. Президента України «Про створення Міністерства України у справах національностей та міграції». ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 64. Арк. 59.

191. Політичні партії, громадські організації та рухи Донецької області (об'єднаний фонд). Ф. Р-6800, спр. 293, 1989–2002 рр.

192. Украина Республика Крым г. Симферополь № 208/4 17 ноября 1994 р. Открытое письмо. Председателя общества немцев Крыма «Видергебурт», Депутата Верховного Совета по немецкому одномандатному национальному избирательному округу Ренпенинга Владимира Карловича Президентам Украины и Республики Крым, Председателям Верховных Советов Украины и Крыма Премьер-министрам КМУ и Правительства Крым. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 54. Арк. 100–105.

193. Україна, Одеська обласна державна адміністрація, 29.10.1997 № 01-04-3802. Віце-прем'єр-міністру України В.А. Смолюю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 93. Арк. 190.

194. Українське республіканське товариство «Русь». Правління. 24.01.1992. № 05-114. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 35–36.

195. Управління справами КМУ Соломоненку О.І. від 27.01.1993 р., № 7-25/2. ЦДАВО України. Ф.5252. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 67.

196. Фінансування заходів, пов'язаних із поверненням та облаштуванням депортованих кримських татар та осіб інших національностей в Автономній Республіці Крим (разом з м. Севастополем) та облаштування німців, які повернулися в південні області України, за рахунок Державного бюджету України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Арк. 173.

197. Фольксрат (Народна Рада) німців України. Volksrat der Deutschen der Ukraine Gesellschaft der Deutschen in der Ukraine Wiedergeburt. Товариство відродження німців Відродження, № 110 14.11.97 р. Віце-прем'єр-міністру України, Співголови міждержавної Українсько-німецької комісії у справах німців України, пану д-ру Смолю В.А. Уповноваженому федеральному представнику Німеччини з питань німців-переселенців, Співголови міждержавної Українсько-німецької комісії у справах німців України, пану, д-ру Ваффеншмідту. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 94. Арк. 43–44.

198. ЦК КПРС про деякі тенденції розвитку політичної ситуації в республіці. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2555. Арк. 22–25.

199. ЦК КПУ «Про створення державного комітету у справах національностей». 21.03.1990 р. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 76–77.

200. Шляхом міжнаціональної злагоди. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 78. Арк. 29.

201. Державний Архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф.6991. Оп.1. Спр. 33. Арк. 163 – 171.

202. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 463. Арк. 4.

203. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 670. Спр. 1. Арк. 3:38.

204. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 80. Арк. 4–4 (на звороті).

205. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 151. Арк. 9.

206. Критические замечания и предложение, высказанные в адрес советских и хозяйственных органов области на пленуме обкома партии 5 декабря 1989 года при обсуждении вопроса «О задачах областной партийной организации по гармонизации межнациональных отношений, обновлению содержания и форм интернационально-патриотического воспитания в свете решений сентябрьского

(1989 г.) Пленума ЦК КПСС». Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф.1. Оп. 34. Спр.20. Арк. 23.

207. Про організацію школи з українською мовою навчання у м. Сімферополі. Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3956. Арк. 195.

Література

208. Berry J.W. Acculturative Stress. Psychology and Culture (ed. by W. Lonner and R.S. Malpass). Allyn and Bacon. 1994. P. 211–217.

209. Brass P. Ethnic Group and Nationalities // Ethnic Diversity and Conflict in Eastern. Europe. Santa Barbara (Caliph). Oxford, 1980. P. 1–3.

210. Brass P. Ethnic Groups and the State. L.: Croom Helm, 1985. 341 p

211. Breton R. Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants. Amer. J. Social. 1964. № 2. P. 70.

212. Capotorti F. Study on the right of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities. New York (UN Doc. E/CN /4/ Sub / 2 / 384 / Rev. 1, UN Sales № E.78 1v1). P. 96.

213. David A. Lake. Is America exceptional? Liberals, conservatives agree – and disagree. URL: http://edition.cnn.com/2011/12/02/opinion/lake-america-exceptional/index.html?hpt=hp_c1

214. Ermocora F. The Protection of Minorities Before the United Nations. 33R. C.A.D.A. 1983. T. IV. №182. P. 294–295.

215. Esman M. Ethnic conflict in the Western World. Ithaca, 1977. 399 p.

216. Gordon M. Assimilation in American Life. N.J. 1964. 276 p.

217. Hamilton D. Illusory correlations as a basis for stereotyping. Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior. Hillside. N.J.: Erbaum. 1981

218. Hobsbawm E.J. The age of revolution: Europe 1789–1848. London, Sphere Books, Cardinal, 1973. 413 p.

219. Renan E. [1882], Qu'est-ce qu'une nation? Paris, 1992 URL: http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf
220. Risman D., Glaser N., Danney R. Lonely crowd. The study of american character. New York, 1950. 392 p.
221. Rothschild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. N.Y., 1981. XI. 247 p.
222. Smith A. Introduction: The Formation of nationalist movements // Nationalist Movements. London. – Basingstoke. 1976. P. 1–2.
223. 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього. *Матеріали XI науково-практичної конференції*. Київ: Національна академія управління, 2011. – С. 404.
224. 25 років: Заповіти незалежності України. Савченко О.В., Лук'яненко Л.Г., Драч І.Ф. та ін. Київ: Саміт-Книга, 2017. 184 с.
225. Король І.Ф., Ганус С.В. Міжнародна наукова конференція "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 1997. №2. С. 148–150.
226. Авемилева Е. Некоторые аспекты земельной реформы в Крыму. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ, 13-14 травня 2004 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 530.
227. Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
228. Адамович С.В. Чернівецька область в контексті ідеї соборності. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1664.pdf>
229. Адамович С.В. Автономна Республіка Крим у суспільно-політичному житті України під час Помаранчевої революції. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1617.pdf>

230. Адамович С.В. Помаранчева революція: розкол суспільства чи пошук національної ідеї. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: збірник наукових праць. Серія: Політичні науки.* Острог, 2008. Вип. 3. С. 44–48.
231. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. *Пер. з англ. Олександра Дем'янчука.* Київ: Наш Формат, 2017. 546 с.
232. Алмаші М.М. Захист прав національних меншин в Україні. Автореф. дис. канд. юридичних наук: 12.00.02. *Національна Академія внутрішніх справ України.* Київ, 2004. 16 с.
233. Амиантов А.А. Актуальные проблемы становления и развития парламентаризма в СНГ: сравнительный анализ на примере России и Украины: дисс. канд. полит. наук. Москва, 2008. 152 с.
234. Андріяш В.І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. (монографія). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
235. Андріяш В.І. Модернізація механізмів державного регулювання етнополітичних процесів України в умовах глобалізації: дис. доктора наук з державного управління: 25.00.02. – механізми державного управління. Миколаїв, 2017. 452 с.
236. Андронік В. «Нетерпимість до ромів – критична». Конфлікт у селі Лощинівка оголив проблему, яка в Україні довго лишалася без уваги. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/neterpymist-do-romiv-krytychna>.
237. Антонович М. Права національних меншин в Україні: національне законодавство та міжнародно-правові стандарти. URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Ts9GKKgAAAAJ&hl=ru> (15.07.2018).
238. Антонюк О.В. Основи етнополітики. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2005. 432 с.
239. Антонюк О. В. Етнополітика. *Політологічний словник. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М.Ф.Головатого та О.Антонюка.* Київ: МАУП, 2005. С. 242–245.

240. Аппатов С.І. Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток». *Український історичний журнал*. Київ, 1996. № 5. С. 158–159.
241. Араджиони М.А. Исследование современного уровня толерантности населения полуострова и исторического опыта межэтнических и межконфессиональных отношений в Крыму (по материалам исследований 2001–2004 гг.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ, 13–14 травня 2004 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 530.
242. Арзуманова Т.В. Діяльність національно-культурних товариств – запорука побудови мультикультурного громадянського суспільства в Україні (на прикладі діяльності російських товариств Харкова) 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: *Матеріали XI науково-практичної конференції*. Київ: Національна академія управління, 2011. С. 404.
243. Арсенян М. Вірменська спадщина Кілії. *Вірменський вісник. Інформаційно-аналитическое издание общественной организации «Союз Армян Украины»*. січень – березень 2011. №1-3(51). С. 32.
244. Асланов С. А. Деякі аспекти дослідження державної етнонаціональної політики в Україні. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки*. Ужгород: Ліра, 2012. С. 129–135.
245. Асланов С. Етнополітичний конфлікт («гібридна» війна на Сході України) як наслідок регіональної етнонаціональної політики. *Віче*, 2015. № 14. С. 2–4.
246. Аулін О. Закон про статус кримськотатарського народу і деокупацію Криму. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3693:zakon-pro-status-krimskotatarskogo-narodu&catid=8&Itemid=350

247. Афанасьєва Л.В. Регіональні особливості формування толерантності у молодіжному середовищі полікультурної спільноти. *Наукові праці. Соціологія*. 2012. Т. 201. Вип. 189. С. 96–100.
248. Бабак О. Політичні відносини України та Польщі у 1980–2005 р. *Поляки на півдні України: Історія і сьогодення*. Жешов – Київ – Миколаїв, 2008. Т. 2. С. 134.
249. Бабін Б. Проблема національних квот у виборчому праві України – історія і сучасність URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2005_2/visnyk_st_15.pdf (29.05.2015).
250. Балакірєва О. М., Дмитрук Д. М. Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року. URL: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2016/101-133.pdf>
251. Барановська Н. В. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави. *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.): збірник наукових статей*. Київ, 2012. С. 56–82.
252. Бардашевська Ю. І. Повсякденне життя міського населення Криму в 1985–1991 рр. (текст): автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01; *Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниць. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2018. 22 с.
253. Бєвз Т.А. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 312 с.
254. Бекиров С. Подготовка научно-педагогических кадров как фактор социальной адаптации крымских татар. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13–14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 530.
255. Беліцер Н. Дискримінація в Україні – проблеми й перспективи подолання. Аналітичний звіт. URL: http://diversipedia.org.ua/sites/default/files/discrimination_policy_paper_sep20123.pdf

256. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. URL: http://mip.gov.ua/files/pdf/blicer_pro_krimtat.pdf

257. Биков О. Внутрішньодержавні нормативно-правові гарантії забезпечення прав та свобод національних меншин в Україні. URL: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=1661&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=2 (17.07.2018).

258. Бисага Ю.М. Законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні. Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки. *Матеріали міжнародного круглого столу*. Ужгород. «Ліра», 2012. С. 33–38.

259. Білявська О.С. Регіональний аспект етнополітики сучасної України: етнокультурні процеси у Закарпатті. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2323/1/Bilyavsk.pdf>

260. Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. URL: www.viche.info/journal/2705/.

261. Бородінов В.Д. Україна – ЄС: захист прав національних меншин в контексті інтеграційних процесів. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. С. 230–240.

262. Боряк Г. В., Головка В. В., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Майборода О. М., Смолій В. А., Якубова Л. Д., Янішевський С. О. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

263. Братковський А. Правові перспективи відновлення прав депортованих за національною ознакою. *Юридична Україна*. 2010. С. 42–46.

264. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М. «Братня» навала. Війна Росії проти України XII–XXI ст. Київ. 2016. 248 с.

265. Бромлей Ю.В. Опыт типологизации этнических общностей. *Советская этнография*. 1972. №5. С. 125–152.

266. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Москва. 1983. 412 с
267. Бромлей Ю.В. Этнос и этносоциальный организм. *Вестник Академии наук СССР. Москва*, 1970, № 8. С. 48–54.
268. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. М., 1981. 390 с.
269. Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе. Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе В. 3-х т. Т.1. *Неудавшийся национализм многократных и частичных национальных государств*. Под общ. ред. Э. Яна М.: РОССПЭН, 2010. С. 149–173.
270. Брубейкер Р. Этничность без групп. Пер. с англ. И. Борисовой. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 408 с.
271. Бульба А.Г., Меляков А.В. Громадська гуманітарна рада при Президентові України: підсумки року діяльності. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_10_9
272. Бульба В., Меляков А. Громадські гуманітарні ради в Україні: потенціал, проблеми, перспективи. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 3. С. 162–167.
273. Бурдяк В. Макар Ю. Ризики та виклики у регіональній етнополітиці України. URL: <http://zn.wsbip.edu.pl/wydania/zeszyt2/sekcjaA/4.PDF>
274. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. Вип. 44. С. 297–306.
275. Бурдяк В. Розвиток державної етнонаціональної політики в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України: 2008. Вип. 40. С. 132–143.
276. Бурдяк В., Макар Ю. Ризики та виклики у регіональній політиці України. URL: <http://zn.wsbip.edu.pl/wydania/zeszyt2/sekcjaA/4.PDF>

277. Валецький О. Л. Десятиріччя державної незалежності: аналіз політики трансформації посттоталітарного суспільства та стратегічні завдання на майбутнє. *Актуальні проблеми державного управління : наук. зб.* Харків, 2001. № 2 (10). С. 7–17.

278. Ванян В. Ми збираємося провести перепис вірмен, які проживають на території України. URL: <http://gurt.org.ua/news/recent/13784/>.

279. Василенко В. Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями держави. URL: https://dt.ua/POLITICS/yaki_movi_v_ukrayini_potrebuyut_osoblivogo_zahistu_koliz_iya_mizh_natsionalnim_zakonom_i_mizhnarodnim.html

280. Василенко І. К. Формування системи державних органів щодо здійснення державної міграційної політики в Україні URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/29615/%C2#chapter> (10.07.2017).

281. Василечко А. В. Правові засади взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та національно-культурних товариств на регіональному рівні. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки.* Ужгород: Ліра, 2012. С. 314–319.

282. Василова В.А. Становище національних меншин та етнополітичний аспект українсько-румунських відносин у 90-х рр. ХХ ст. *Наук. вісник Волинського національного університету імені Л. Українки.* 2010. С. 157–162.

283. Васильченко О.П. Права національних меншин в Україні: що маємо і до чого прагнемо? *Науковий вісник Ужгородського університету: серія право.* Ужгород, 2017. Вип. 42. С. 36–40.

284. Васильчук В.М. Громадське і духовне життя німецької спільноти в Україні. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2006_20/20/vasylchuk.pdf.

285. Вебер М. Образ общества: Пер. с нем. Москва: Юрист, 1994. 7 с.

286. Винарчук Т., Турченко Ф. Європейська хартія регіональних або міноритарних мов: запорізьке прочитання. *Мандрівець*. 2011. №2. С.1–8.
287. Виступ В.Брензовича на круглому столі «Угорський чинник у внутрішній політиці України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2625/>
288. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. № 4. С. 55–76.
289. Вітман К.М. Державна етнонаціональна політика України: чергова спроба концептуалізації. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/115/app-36_Vitman_K_M_%2815-26%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y
290. Вітман К.М. Модернізація законодавства про національні меншини в Україні. *Наукові праці НУ ОЮА*. Одеса, 2013. Т. 13. С. 166–174.
291. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: *Вибрані наукові праці*. Київ: НІСД, 2016. С. 528.
292. Вовканич І.І., Мадіссон О.В. та ін. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди». *Укр. іст. журн.* 1996. № 5. С. 154-156.
293. Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 303 с.
294. Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2018. 408 с.
295. Воронін В.Н. Реалізація заходів держави щодо інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар і осіб інших національностей: сучасний стан і перспективи. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. 530 с.

296. Габріелян О. А. Політичні процеси в Криму. Останнє десятиріччя ХХ віку. Спецкурс. Під ред. к. і. н. В. П. Петрова. Сімферополь: Таврія, 2000. 160 с.
297. Гаврада Н. Інституційна складова реалізації державної етнополітики: центральний та регіональний виміри. URL: <http://buktolerance.com.ua/?p=2187> (11.11.2014)]
298. Газізова О. Кримськотатарський рух у просторі державної етнополітики. *Актуальне українознавство*. 2016. № 4(61). С. 136-149.
299. Газізова О. Особливості консолідації українства в умовах гібридної війни та зростання зовнішніх загроз. *Українознавчий альманах*. Київ: «Міленіум+», 2016. Вип. 19. С. 156-161.
300. Газізова О.О. Проблеми мовної самоідентифікації етнічних груп Автономної Республіки Крим в умовах незалежності України. *20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: Матеріали XI науково-практичної конференції*. Київ: Національна академія управління, 2011. С. 165-167.
301. Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП «Леся», 2017. 332 с.
302. Галичина в етнополітичному вимірі. авт. кол.: В.О. Котигоренко (керівник), В.А. Войналович, О.Я. Калакура, Л.Л. Ковач, В.В. Коцур, Н.І. Кочан, О.О. Ляшенко, Н.Ю. Макаренко, Ю.О. Нікалаєць, М.І. Панчук, О.В. Позняк, О.О. Рафальський, М.Ю. Рябчук. Київ: ІПіЕНД, 2017. 840 с.
303. Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. Есе. Київ: Либідь. 2011. 286 с.
304. Гарагонич В.В. Вплив діаспори на розвиток транскордонного співробітництва. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72124/35-Garagonich.pdf?sequence=1>
305. Гах Й.М., Савич В.І., Яцук Н.Є. Незалежній Україні – 15 років : монографія. Івано-Франківськ: ІМЕ «Галицька академія», 2006. 288 с.

306. Гвоздь М. Мовна ситуація в Україні. Парафія святого Архистратига Михаїла, Київ, Пирогів – «Наша парафія». URL: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/statti/movna-sytuatsiya-v-ukrajini/>.
307. Геллер Э. Нации и национализм. Вопросы философии. 1989. № 7. С. 120-121.
308. Гершковіц Л. Національні системи моніторингу дискримінації: огляд міжнародного досвіду. Київ, 2013. 74 с.
309. Гладка Т.І. Кримськотатарське питання в контексті державної етнополітичної політики України. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=799>
310. Говрат М.В., Навроцька Є.М. та ін. Деякі аспекти дослідження державної етнополітичної політики в Україні. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах полі етнічного регіону: аналіз оцінки*. Ужгород: Ліра, 2012. С. 136-146.
311. Головка В. Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2010. Вип. 19 (2). С. 248-276.
312. Гора І.Ю. Проблеми протидії ксенофобії у сучасній Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2014. № 2. С. 283-291.
313. Горбатенко В.П., Шемученко Ю.С., Кресіна І.О., Стойко О.М. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії політичній дезінтеграції держави: наукова записка. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.
314. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проєкту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.

315. Горло Н.В. Етнополітичні ризики у взаємодії національних меншин і споріднених їм держав. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Київ, 2017. Вип. 1/2 (33/34). С. 37-42.
316. Граматик І.В. Еволюція орган виконавчої влади в сфері етнопонаціональної політики в Україні. *Актуальні проблеми державного управління.* 2014. Вип. 1. С. 44-48.
317. Грицак Я. Післямова. Мустафа Джемільев. Незламний. Мусаєва С. Алієв А. Харків : Віват. 2017. С. 253.
318. Гріза В. А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII - початок XX ст.): історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06; *Донець. нац. ун-т. Донецьк,* 2014. 20 с.
319. Громовчук М.І. Права іноземців та осіб без громадянства на свободу світогляду та віросповідання в Україні: актуальні питання. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах полі етнічного регіону: аналіз оцінки.* Ужгород: Ліра, 2012. С. 230-234.
320. Гузенкова Т. С. Верховная Рада в 1991 – 2001 гг. (Историческое становление новейшего украинского парламентаризма): дисс. докт. ист. Наук. Москва, 2002. 409 с.
321. Гузинець Ю.І. Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в умовах поліетнічного регіону: аналіз та оцінки. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах полі етнічного регіону: аналіз оцінки. Матеріали міжнародного круглого столу. 21 грудня 2011 р.* Ужгород. «Ліра», 2012. С. 13-21.
322. Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. *Матеріали «круглого столу» 5 травня 1999 року.* Київ, Україна. Київ: УНЦПД, 1999. 115с.

323. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. М. : Экопрос, 1993. 544 с.
324. Даниленко В. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. №17. С. 73-84.
325. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я: монографія. Маріуполь : ТОВ «Друкарня «Новий світ», 2008. 208 с.
326. Дегтеренко А.М. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір. *Аналітична записка*. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nats_konsol-eee72.pdf
327. Демартино А. Роль національного фактору у виборі політичних пріоритетів (спроба етнополітичного аналізу Верховної Ради України). *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції*. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч.2. С. 156-160.
328. Деревінський В.Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. 411 с.
329. Державний комітет України у справах національностей та релігій. *Вісник держкомнацрелігій України*. Голов. ред. О.Н. Саган. Київ: 2008. №1. 160 с.
330. Джатрас Д.Д. Російська мова як друга офіційна: Президенту Януковичу слід дотриматись своєї обіцянки. URL: www.aminuk.org.
331. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: *ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України*, 2014. 584 с.
332. Драпушко Н. Діяльність проросійських політичних організацій АР Крим по відокремленню регіону від політичного та соціокультурного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 42-47.

333. Драуш Ян. Польсько-українські відносини після незалежності. URL: http://nowaukraina.org/nu_11_2011/06_Draus.pdf.
334. Ергемлідзе М. Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/ukr/2010_14/Erhemli_dze.pdf.
335. Етнічна історія народів Європи. *Збірник наукових праць*. Київ: УНІСЕРВ, 2011. Вип. 34. 142 с.
336. Етнічний довідник: Етнополітика в Україні. / О. Антонюк, О. Беренштейн, А. Булан, О. Данильченко, В. Євтух, М. Задорожна, Л. Квітковська, К. Кейданський, Ю. Луганов, Н. Макаренко, Т. Пилипенко, А. Подолинський, В. Устименко, Б. Чирко. У трьох частинах. Київ, 1997. ч. III. 85 с.
337. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. Київ. Наукова думка. 2004. 342 с.
338. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави. *Наукова записка*. Горбатенко В.П. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю.С., Кресіна І.О., Стойко О.М. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.
339. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: *ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України*, 2010. 431 с.
340. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2017. 512 с.
341. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості [монографія]. М.І. Панчук та ін. Київ: *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2011. 396 с.
342. Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? *Збірник*. Київ: *ІПіЕНД*, 2002. 295 с.

343. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду. Монографія. Заг. ред. Ю.І. Римаренко. Київ. ІПіЕНД. 2000. 516 с.
344. Ефективні інституційні відповіді для подолання нетолерантності та екстремізму у Чорноморському регіоні. Київ: К.І.С., 2009. 148 с.
345. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 362 с.
346. Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 376 с.
347. Євсєєва Г.П. Питання державної мовної політики у діяльності парламентських партій та блоків. *Університетські наукові записки*. 2010. № 1 (33). С. 196-202.
348. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій. Київ. 2009. С. 55
349. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. Київ 2000. 239 с.
350. Євтух В.Б. Етносоціологія. Терміни та поняття. Київ. 2003 URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r327.pdf>
351. Євтух В.Б. Етнічність. Глосарій. Київ. 2009. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18050
352. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. Київ. Фенікс 1997. С. 36.
353. Євтух В.Б. Менеджмент у поліетнічних спільнот. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 4. С. 168–169.
354. Євтух В.Б. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу. У кн.: *Формування української нації: історія та інтерпретації*. Львів. 1995. С. 37–38.
355. Євчак Ю.Б. Задоволення етнокультурних потреб угорської та словацької національних меншин в Закарпатській області. *Вісник держкомнацрелігій України*. Київ: 2008. №1. (125). 133 с.

356. Жарких Д., Феофилов С. Война. Экономика. Информация. Киев: Саммит-Книга, 2016. 512 с.

357. Жупан Є.Є. Проблемні питання русинської спільноти в Україні. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки*. Ужгород: Ліра, 2012. С. 163-170.

358. Загурська-Антонюк В.Ф. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної української держави. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya2010_37...P1_doc.pdf

359. Задорожній О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин. Монографія. Київ, 2015. 576 с.

360. Задорожній О., Шевченко О., Дорошко М., Копійка В. та ін. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності. Монографія. Під ред. Дорошка М., Балюка В. Ніка-Центр. 2018. С. 280.

361. З-поза меж можливого. 25 років: Заповіти незалежності України. О.В. Савченко, Л.Г. Лук'яненко, І.Ф. Драч, В.С. Брюховецький, І.О. Заєць, В.М. Пилипчук, В.А. Василенко. За заг. ред. О. Савченка. Київ : Саміт-Книга, 2017. 184 с.

362. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черницко; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: вид. «Ліра», 2010. 720 с.

363. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: *ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України*, 2008. 682 с.

364. Закірова С. Кримськотатарська автономія у складі України: пошук вирішення проблеми. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2420:krimskotatarska-avtonomiya-u-skladi-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382

365. Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні Питання та перспективи. *Матеріали «круглого столу» 3 червня 1999 року*. Київ, Україна. Київ: УНЦПД, 1999. 76 с.
366. Западинчук О.П. Оптимізація центральних органів виконавчої влади в контексті проведення адміністративної реформи. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Zapadynchuk.pdf>
367. Зварич І.Т. «Етнополітика в Україні: регіональний контекст». Київ, *Дельта*. 2009. 320 с.
368. Зеркаль М. Зміни політики вищих органів державної влади України в галузі освіти національних меншин (1990-2000-і рр.). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1-2. С. 199-211.
369. Зеркаль М.М. Дискурс трансформації політики Міністерства освіти, науки, молоді і спорту України щодо проблеми освіти етносів (1990-2000-і роки). URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/61.pdf>
370. Зеркаль М.М. Освіта національних меншин України (1990-2000-ні рр.). *Український історичний журнал*. Київ, 2013. № 2. С. 121-135.
371. Зисельс І.С. «Антисемитские» заметки или новые песни о старом. URL: <http://forumn.kiev.ua/2-45-2006/45-6.htm>
372. Зіневич Н.О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06; *НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. Київ, 2005. 18 с.
373. Зінич В. Розселення й облаштування депортованих національних меншин – важлива складова етнонаціональної політики держави. *Наукові записки. Курасівські читання. Серія «Політологія і етнологія»-2005*. Київ: ІПіЕНД, 2006. Вип. 30, кн. 1 С. 161-173.
374. Іванова О. М. Мовно-освітні проблеми російської меншини в Україні та української меншини в Російській Федерації (90-ті роки ХХ століття). *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 301-305.

375. Ілларіонов А. Етнічний склад населення Криму за три століття. / Андрій Ілларіонов. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Illarionov_Etnichnyj_sklad_Krymu.htm
376. Іноземці та національні меншини в Україні та Польщі. Порівняльно-правовий аналіз законодавства за ред. Христини Потапенко. [Л. Турчин, С. Кошулинська-Чуба, С. Яремчук та ін.]. Краків, 2015. 96 с.
377. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. URL: www.ipiend.gov.ua/?mid=30.
378. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. *Наукові записки*. 2012. № 57. 371 с.
379. Історія України: науково-допоміжний бібліографічний покажчик за 2008 рік / ДЗ «Нац. іст. б-ка України»; упоряд.: Т. Приліпко, Н. Вощевська, О. Марченко, Д. Стегній ; ред.: А. Скорохватава, З. Мусіна. Київ: *Видавничий дім «Вініченко»*, 2011. 768 с.
380. Калакура О. Культурно-освітні проблеми національних меншин Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 217-234.
381. Калакура О. Об'єднання національних меншин як чинник формування громадянського суспільства. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції*. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч.2.С. 161-166.
382. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: *Знання України*, 2007. 508 с.
383. Калакура О.Я. Польська меншина як чинник україно-польської співпраці на сучасному етапі. *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 73-79.
384. Калакура Я.С. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії. Історик і влада. Колективна монографія. Відповід. Ред. В. Смолій, творчий керівник проєкту І. Колесник. Київ : *Інститут історії НАН України*. 2016. С. 55-77.

385. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: *Гене́за*, 2017. 560 с.
386. Кальян С. Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць*. Київ, 2006. Вип. 32. С. 415-427.
387. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 623 с.;
388. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н., Нападиста В. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2017. 184 с.
389. Кармазіна М.С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2016. 232 с.
390. Каспаров Г. Торговля страхом. Избранные политические статьи, 2011-2015. Саммит-Книга. 2015. 232 с.
391. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею : зб. публіцист. творів / упоряд. і ред. В. Верига. Детройт – Нью-Йорк. – Торонто, 1993. 604 с.
392. Киридон А., Троян С. Українсько-польський діалог в умовах революції гідності (2013–2014 рр.). *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/download/90580/86482>
393. Кічера Н. В. Проблеми правового становища русинів у Закарпатті. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки*. Ужгород: Ліра, 2012. С. 171-183.
394. Кічера Н.М. Політичне русинство в українській етнополітиці та його вплив за межами держави. URL: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/334/520>

395. Коваленко О.М. Культурно-освітні організації України та Польщі: створення, діяльність (2000–2005 рр.). URL: www.nbuuv.gov.ua/Portal//Soc_Gum/Ltkp/2012_70/.../teor7.pdf (дата звернення 08.01.2013).

396. Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу у суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 32-53.

397. Ковач Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття в період незалежності України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 37. С. 187-201.

398. Ковач Л. Мовний вимір міжрегіональних протиріч в сучасній Україні. *Соціальна історія: Наук зб. Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка*. За ред. Г.Д. Казьмирчука. Київ: Логос, 2007 вип. 6. 2010. 156 с.

399. Ковач Л. Національно-культурні товариства Донбасу в інституціоналізації громадянського суспільства України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2013. Вип. 6(68). С. 311-322.

400. Колесник І. Український історик та Влада: точка неповернення. Історик і влада. Колективна монографія. Відповід. Ред. В. Смолій, творчий керівник проєкту І. Колесник. Київ : *Інститут історії НАН України*. 2016. С. 11-53

401. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 122

402. Кондратюк Г. М. Коренізація в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ століття [Текст] : автореф. дис. . доктора іст. наук : [спец.] 07.00.01 «Історія України»; [наук. консультант І. І. Дробот] ; *М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. ДПУ ім. Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2015. 38 с.

403. Конгрес національних громад України. Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. *Матеріали моніторингу*. Київ: 2002. Вип. 1. 54 с.
404. Кононов І.Ф. Регіональні авто- та гетеро стереотипи Донбасу і Галичини: їх значення у проєктах націє будівництва України. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2014. Вип. 20. С. 133-142.
405. Корнат Л. Я. Формування концептуальних засад управління етнокультурною різноманітністю в Україні. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 40. С. 55–64.
406. Король І.Ф., Ганус С.В. Міжнародна наукова конференція "Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 148-150.
407. Коршук Р.М. Моделі етнополітики. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P12_doc.pdf.
408. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.
409. Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ: Світогляд, 2005. 222 с.
410. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту в Україні. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=600> (11.11.2014)]
411. Котигоренко В.О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2008. № 1(6). С. 40-52.
412. Котляр О. І. Правове врегулювання захисту прав національних меншин Німеччини. *Журнал «Наука і практика»*. №2 (37) 2012. С. 29-33.
413. Котляр Ю.В. Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами. *Історичний архів*. 2008. Вип. 2. С. 33–37.

414. Коцур В.В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 272 с.

415. Коцур В.В. Джерела етнополітичної ситуації в Придністров'ї як чинник у міждержавних відносин України і Молдови. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2012 Спеціальний випуск. С.151-169.

416. Коцур В.В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англomовній історіографії. *Гілея : наук. зб. / гол. ред. В.М. Вашкевич. К. : ВІР УАН*, 2012. Вип. 62. С. 541-546.

417. Коцур В.В. Етнополітичний вимір української національної меншини у Придністров'ї. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. Т.2. С. 550-555.

418. Коцур В.В., Горбань Т.Ю. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2012. Вип. 5(61). С. 294-304

419. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Вірмени в етнополітичному просторі України 1991-2012 рр. : правова, культурна, громадська та релігійна самобутність. *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 199-205.

420. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Етнополітична ситуація на теренах Південно-Східної України. *Суспільні науки : історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матер. між нар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 грудня 2012)*. Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук» 2012. С. 128-130

421. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національно-демократичний рух у Донбасі в кінці 80-х – на початку 90- х рр. ХХ ст. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 30. С. 659-664.

422. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національний та робітничий рухи на Донбасі у процесах суверенізації УРСР. *І Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 2013*, м. Київ. К. : 2013. С. 63-64.

423. Коцур В.В. Етнополітичний вимір української національної меншини в Придністров'ї. *Матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 4-5 лютого 2013)*. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди». 2013. С. 172-184.

424. Kotsur V.V. Ethno-Political Conflicts within politological discourse. *Spheres of Culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies*. Lublin, 2014. Volume.

425. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні 1990-х років: провісники гібридної війни і геополітичних змін. *Молодий вчений. Науковий журнал. Київ: 2018. № 2 (54) Частина III.* – С. 324-329.

426. Коцур В.В. Етнонаціональні процеси в Криму в 2004 – 2011 рр. Десяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898): *Мат. читань, 14 жовтня 2014 р., м. Київ*. Київ, 2014. С. 52-54

427. Коцур В.В. Особливості забезпечення мовного права російської національної меншини в Україні на поч. ХХІ ст. «Суспільні науки: виклики і сьогодення»: *Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 1-2серпня 2014)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 91-94.

428. Коцур В.В. Кримські татари в етнополітичних процесах в 2004 – 2010 роках. *Одинадцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898): Мат. читань, 14 жовтня 2015 р., м. Київ*. Київ, 2015. С. 59-61

429. Коцур В.В. Російсько-українська «гібридна» війна у вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі. *Безпека життєдіяльності і охорона*

здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи. *Зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький, 2015. С.128-141.

430. Коцур В.В. «Гібридна» війна Росії проти України: виклики для Європейської безпеки. *Інформаційний простір : Проблеми та перспективи трансформації: Зб. наук. статей до V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хелм, Польща 28 листопада 2015) : україномовний варіант / За наук. ред. Віолети Шиманської та Євгена Романенка*. Хелм. Київ : «ВАДНД», 2016. С. 171–182.

431. Коцур В.В. Національні меншини та їх вплив на національну безпеку України. *«Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» : зб. матеріалів Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 29–30 вер. 2016 р.* Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 32 – 37

432. Коцур В.В. Національні меншини як інструмент «гібридної» політики Російської Федерації. *«Сучасні проблеми політичної системи України» : зб. наук. праць за матер. Всеукраїн. наук.-практ. інтернет-конф., 2016 р. / М-во освіти і науки України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди [та ін.]*. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) : Домбровська Я.М., 2016. С.106–118.

433. Коцур В.В. Україна в умовах етнополітичних викликів першої половини 1990-х років: проблеми, тенденції, пошук шляхів розв'язання. *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 42. С.109.

434. Коцур В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 5 (91) С. 368-381

435. Коцур В.В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 5(91). С. 368-381

436. Коцур В.В. Німецька національна меншина українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х рр. *Молодий вчений. Науковий журнал*. Київ, 2017. № 9.1. (49.1) С. 82-87.

437. Коцур В.В. Етнонаціональні процеси в Україні і політичні виклики XXI ст.: кримські виміри. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Том 29 (68). № 2, 2018. С. 6-15

438. Коцур В.В. Етнополітика в Україні після помаранчевої революції 2005-2010 рр.: наміри, нереалізовані ідеї-стратегії, уроки для сучасності. *Історія науки і біографістика : електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 2. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/03.pdf>

439. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні після помаранчевої революції 2005–2010 рр.: ідеї–стратегії і нереалізовані проєкти. *Гілея : наук. зб.* / гол. ред. В.М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2018. Вип. 134. С. 165-170.

440. Коцур В.В. Національні меншини Сходу і Заходу України в геополітичних лещатах XXI. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 13 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 39-53.

441. Коцур В.В. Національні меншини Сходу-Заходу України в політичних перегонах початку XXI ст. і уроки для майбутнього. *Гілея : наук. зб.* / гол. ред. В.М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2018. Вип. 133. С. 62-67.

442. Коцур В.В. Польська національна меншина в поліетнічному просторі незалежної Української Держави (1991 – поч. XXI ст.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Відп. ред. О.Є. Лисенко*. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип.20. С.259-270.

443. Коцур В.В. Угорська національна меншина в поліетнічному просторі України XXI століття: Мовний Чинник. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 3. С. 45-53.

444. Коцур В.В. Угорська національна меншина в соціокультурному, поліетнічному просторі Ураїни ХХІ століття: мовна самоізоляція чи інтеграція в український соціум. *Humanitarium. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький(Київ. обл.); Ніжин (Чернігів. обл.) : Лисенко М.М., 2018. Том. Вип. 1 : Філософія. С. 86-98

445. Коцур В.В. Нормативно-правова база етнонаціональної політики в Україні на початку ХХІ ст.: пошуки консенсусу, здобутки, прорахунки. *Історія науки і біографістика : електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 1. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/03.pdf>

446. Коцур В.В. Національні меншини Півдня України в суспільно-політичних процесах початку ХХІ ст. *Гілея : наук. зб. / гол. ред. В.М. Вашкевич*. К. : ВІР УАН, 2018. Вип. 137(10). С. 76-80

447. Коцур Л. Етнополітична специфіка діяльності Російської Федерації на теренах України у 1990-х рр. *Наукові записки з української історії : зб. наукових статей*. Переяслав-Хмельницький: Лукашевич О.М., 2015. № 36. С. 132-139.

448. Коцур Л. Участь національних меншин УРСР у парламентських виборах 1990 р. *Інноваційний семінар «Еволюція науково-освітніх програм для національних меншин»*. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?user=XzTrv0YAAAAAJ&hl=ru#d=gs_md_cita-d&p=&u=%2Fcitations%3Fview_op%3Dview_citation%26hl%3Dru%26user%3DXzTrv0YAAAAAJ%26citation_for_view%3DXzTrv0YAAAAAJ%3AY0pCki6q_DkC%26tzom%3D-180 (26.07.2018).

449. Коцур Л.М. Електоральні вподобання національних меншин під час виборів Президента України у 1990-х рр. *Збірник наукових статей за матеріалами ІІ Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених та студентів 16-17 листопада 2015 р.* Переяслав-Хмельницький, 2015. № 2. С. 60-66.

450. Коцур Л.М. Національні меншини і влада України на початку 1990-х рр: конструктивний діалог і втрачені перспективи. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2014. № 35. С. 90-95.
451. Коцур Л. М. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2015. 24 с.
452. Коцур Л.М. Політизація німецької національної меншини України в умовах безпекових викликів у 1990 роках. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. Херсон, 2017. № 9 (49.1). С. 87-92.
453. Коцур Л.М. Тактика посилення російського впливу на етнонаціональну сферу України у другій пол. 1990-х рр. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?user=XzTrv0YAAAAAJ&hl=ru#d=gs_md_cita_d&p=&u=%2Fcitations%3Fview_op%3Dview_citation%26hl%3Dru%26user%3DXzTrv0YAAAAAJ%26citation_for_view%3DXzTrv0YAAAAAJ%3AmVmsd5A6BfQC%26tzom%3D-180 (26.07.2018).
454. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. *Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. 548 с.
455. Кресіна І. Проблеми реформування моделі етнонаціональної політики України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 46-54.
456. Кресіна І., Лойко Л., Явір В. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект). *Політичний менеджмент*. Київ, 2010. № 2. С. 65-72.
457. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 24-37.
458. Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України [монографія]. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
459. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. *НАН України, Інститут історії України*. Відп. ред. В.А. Смолій. К., 2014. 456 с.

460. Кримські татари і українське суспільство: Проблеми політичної та соціальної інтеграції. *Матеріали конференції 26 - 27 листопада 1998 року. Київ, Україна.* Київ: УНЦПД, 1998. 124 с.

461. Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ». *Політичний та юридичний аспекти питання. Матеріали «круглого столу» 5 лютого 1999 року. Київ, Україна.* Київ: УНЦПД, 1999. 120 с;

462. Круглашов А., Щербатюк О. Регіональні аспекти груп діяльності в Україні (на прикладі Чернівецької області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2013. Вип. 5 (67). С. 290-306.

463. Кувалдин В. Президентская и парламентская республика как форма демократического транзита (российский и украинский опыт в мировом контексте). *Полис.* 1998. № 5. С. 134–138.

464. Кузьо Т. Чи в Україні завжди буде така доля? «Тиждень.ua, 11 лютого 2011. URL: <http://tyzhden.ua/Columns/50/16923> (17.07.2018).

465. Кукуруз О. Державна політика забезпечення міжетнічного консенсусу в суспільстві [Електронний ресурс] // *Studia politologica Ucraino-Polona.* – 2013. – Вип. 3. – С. 145–150. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2013_3_18

466. Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія. *Керівник авторського колективу – доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко. Інститут європейських досліджень НАН України.* Київ: Університет «Україна», 2010. 405 с.

467. Кульчицький С. В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991-2006 рр.). *Укр. іст. журн.* 2006. Вип. 4 (№469). С. 15-32.

468. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. *Укр. іст. журн.* 2001. №2. С. 3-22.

469. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. *НАН України; Ін-т історії*. Київ, 2001. 159 с.
470. Кульчицький С., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: монографія. Т. 3. *Новітній український державотворчий процес*. Київ: Наукова думка, 2004. 327 с.
471. Курас А. Національна безпека України: зовнішньополітичний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 696-700.
472. Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД, 1999. 656 с.
473. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
474. Курас І.Ф. Інтеграція репатріантів в українське суспільство і завдання української науки. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. 530 с.
475. Куришко С.С. Польська національна меншина як суб'єкт суспільно-політичних процесів в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія : Політологія. 2014. Т. 228, Вип. 216. С. 100-104.
476. Куц Ю.О. Державне регулювання етнокультурною різноманітністю в Україні. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2015-1/doc/2/01.pdf>
477. Кушніренко І. Ю. Проблеми розвитку та практичного застосування політико-правових та організаційних заходів щодо реалізації захисту прав національних меншин України. Політика і духовність в умовах глобальних викликів. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/14069/1/Kyshnirenko.pdf>
478. Лойко Л. Забезпечення прав національних меншин у контексті євроінтеграційних перспектив України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_19

479. Лемак В.В. Національні меншини в межах демократичного правопорядку: досвід України. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки. Матеріали міжнародного круглого столу – 21 грудня 2011 р.* Ужгород. «Ліра», 2012. С. 21-32]

480. Ленгер Я. І. Захист прав національних меншин у контексті правової реформи в Україні. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах поліетнічного регіону: аналіз оцінки.* Ужгород: Ліра, 2012. С. 221-225

481. Линник Т.В. Теоретичні засади правової регламентації залучення структур громадянського суспільства у етнонаціональні відносини. URL: http://lsej.org.ua/2_2015/4.pdf

482. Липчук О. Міжнародні та національні інститути захисту прав етнонаціональних меншин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2007. Вип. 34. С. 274-286.

483. Липчук О. Стан дотримання та захист прав етнонаціональних меншин в Україні. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_18.

484. Липчук О. Сучасні концептуальні підходи щодо проблем захисту прав етнонаціональних меншин. *Наукові записки. Збірник. Серія «Політологія і етнологія».* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 29. С. 208-218.

485. Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ. *Укр. іст. журн.* 2003. №1. С. 3-22.

486. Лихач Ю. Електоральна поведінка етнічних меншин в посткомуністичних країнах центральної і східної Європи та СНД. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць.* Київ, 2010. №3 (7). С. 23-29.

487. Лихачов В.А. Ксенофобия в Украине: текущая ситуация и тенденции. URL: <http://forumn.kiev.ua/2008-02-69/69-09.htm>
488. Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз на Донбасі (національна доповідь). Київ: НАН України, 2015. 363 с.
489. Ложкін Б.Є. Четверта республіка: Чому Європі потрібна Україна, а Україні – Європа. Ра участю В. Федоріна; худож.-оформлювач С. Лисенко. Харків: Фоліо, 2016. 252 с..
490. Лойко Л. Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11791/1/51_18Ukr_nac_ideya.pdf
491. Лойко Л. Забезпечення прав національних меншин у контексті євроінтеграційних перспектив України. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. С. 151-157.
492. Лойко Л. Типологічне позиціонування національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 51-60.
493. Лукаш В.Я. Реалії та перспективи політичної та економічної стабілізації в Криму. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_63/Gileya63/P22_doc.pdf.
494. Лукінюк М. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. 2-ге вид., випр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 560 с.
495. Луцишин Г. Вплив зовнішньополітичних чинників на процес конституювання політичної нації. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. Харків, 2015. № 16 (885). С. 180-185.
496. Луцишин Г. Зовнішньополітичні чинники у процесі національної консолідації України. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38134/23-Lutsyshyn.pdf?sequence=1>

497. Луцишин Г. І. Національні меншини та політичний процес в Україні. URL: <http://www.westukr.itgo.com/Lucyshyn.html> (31.01.2014)
498. Ляпіна Л. Діяльність національно-культурних товариств у південному регіоні України на сучасному етапі. URL: lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/38.pdf.
499. Ляшенко О. До питання про перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні: досвід автономізації Криму та Закарпаття. *Наукові записки. Збірник. Серія «Політологія і етнологія»*. Київ: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип. 29. 2006. С. 253-265.
500. Ляшенко О. Русинський партикуляризм в сучасній Україні: витоки, ідеологія, прояв. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 37. С. 211-232.
501. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2 (46). С. 117-138.
502. Ляшенко О.О. Кримськотатарські політичні організації у виборчих кампаніях 1994-2002 рр. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 225-234.
503. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ: Віват. 304 с.
504. Магрицька І. Мовна політика «Помаранчевої» влади. URL: <http://elar.nung.edu.ua/bitstream/123456789/4551/1/6048p.PDF>
505. Мазука Л. Оптимізація державної політики щодо попередження та протидії проявам ксенофобії та расизму в Україні. URL: old.niss.gov.ua/monitor/september09/17.htm
506. Мазука Л.І. Щодо виконання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: етнополітичний аспект». *Аналітична записка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1426/>

507. Мазука Л.І. Щодо дотримання прав кримськотатарського народу в анексованому Криму. *Аналітична записка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1798/>
508. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. Київ. ІПіЕНД. 2015. С. 25.
509. Майборода О.М. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. *Центр досліджень національної безпеки при Національному і університеті «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 1999. 25 с.
510. Майборода О.М. Хоч і про головне, але пісня стара. *Конгрес національних громад України*. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/Forum34.htm>
511. Малюська А. Вплив національних меншин походженням з прикордонних з Україною держав на формування внутрішньої і зовнішньої політики України. *Наукові Записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2010. Вип. 49. С. 380-396.
512. Марчук Н.В. Громадські організації етнічних меншин України: політичний аспект. Прикарпатський центр політичних і євроінтеграційних досліджень (Четвертая Международная научно-практическая конференция «Наука в информационном пространстве» (16 октября 2008 г.) URL: http://www.confcontact.com/2008oktInet_tezi/is_marchuk.php (дата звернення 15.07.2018).
513. Марчук Є.К. На шляху до НАТО. Київ – Париж – Дакар. 2016. 608 с.
514. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів. Упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2016. С. 688.
515. Мельник С., Черниченко С. Етнічне та мовне розмаїття України. *Аналітичний огляд ситуації. Монографія*. Ужгород: ПоліПрінт, 2010. 164 с.
516. Мельничук І.М. Інтеграційні проєкти Російської Федерації на пострадянському просторі. Дис. ... доктора політичних наук. Спец.: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем. Чернівці, 2015. 519 с.

517. Месіч Т.І. Політичне, соціально-економічне та культурне становище німців Поволжя та Донбасу (1917-1929 рр.) [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02; *Донецький національний ун-т. Донецьк*, 2009. 19 с.

518. Методичні рекомендації з протидії проявам нетерпимості (ксенофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій. За ред. Ю.А. Тищенко. *Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Інформ.-дослідн. центр «Інтеграція та розвиток»*. Сімферополь: Агентство «Україна», 2011. 48 с.

519. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика. *Енциклопедія*. За ред. Ю. І. Римаренка. Київ: Довіра, 1998. 910 с.

520. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: *ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України*, 2008. 398с.

521. Муратова Е. Індикатори процесу возродження іслама в Криму. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. 530 с.

522. Мусаєва С. Алієв А. Мустафа Джемілев. Незламний. Харків : Віват. 2017. 256 с.

523. Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 4-5. С. 47-58.

524. Нагаєва З. К вопросу об охране градостроительного населения коренных народов Крыма. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. 530 с.

525. Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення. *Наукові записки. Збірник, серія «Політологія і етнологія»*. Київ: ІПіЕНД. Вип. 14. 2000. С. 166-174.

526. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2002. 271 с.

527. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
528. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2011. 272 с.
529. Надольська В. Німці Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження. URL: http://www.history.univ.kiev.ua/ethnology/journal/ethnic_history_16/16_19.pdf
530. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. *Курасівські читання-2005. Сер. «Політологія і етнологія»*. Київ: ІПіЕНД, 2006. Вип. 30, кн. 1. 391 с.
531. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. 2010. Вип. 2, № 46. 286 с.
532. Нахманович В. Етнонаціональні проблеми і держава – реальність і перспективи.
533. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси. Авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
534. Національні меншини та політичні процеси в Україні. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/87/69.pdf>.
535. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. М. І. Панчук, В. А. Войналович, О. Я. Калакура, В. О. Котигоренко та ін. Київ: ІПіЕНД, 2000. 356 с.
536. Нелюбов О. Р. Духовна еліта України кінця 50-х рр. ХХ - початку ХХІ ст. як фактор формування демократичних цінностей суспільства: соціокультурний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 26.00.01; *Нац. акад. кер. кадрів культури і мистец.* Київ, 2013. 17 с
537. Несинова С.В., Грищенко І.М. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі забезпечення прав людини і громадянина. URL: http://www.pap.in.ua/5_2015/12.pdf

538. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ, *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2012. 188 с.

539. Новородовський В.В. Іноземці та представники національних меншин України у вітчизняних збройних формуваннях: особливості, проблеми, статус (2014–2018) *Humanitarium. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) ; Ніжин (Чернігів. обл.) : Лисенко М.М., 2018. Том. 40, Вип. 3 : Філософія. С. 133-145.

540. Овчаренко В.П. Взаємозв'язок етнічних і державотворчих процесів у сучасній Україні (1991-2010 рр.): етнологічний вимір : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 – «Етнологія». *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Каф. етнології і краєзнавства*. Київ. 2015. 17 с.

541. Остапець Ю.О. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: дис. доктора політ. наук: 23.00.02. – політичні інститути та процеси. Ужгород, 2016. 550 с.

542. Остапець Ю.О., Скиба І.І. Угорська меншина Закарпаття: суспільно-політичний та культурний розвиток. *Актуальні питання законодавчого регулювання захисту прав національних меншин в Україні та шляхи їх реалізації в Умовах полі етнічного регіону: аналіз оцінки. Матеріали круглого столу 21 грудня 2011 р.* Ужгород. «Ліра», 2012. С. 51-68.

543. Отрешко В. Мовна політика в Україні: витоки, еволюція, сучасний стан. *Вісник інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія*. 2014. Вип. 32. С. 22–30.

544. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). [Монографія]. Київ, 2005. 468 с.

545. Павленко Ю.В. Етнос. Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ. Наукова думка. 2005. С. 65.

546. Павлов О. Структуризація сільських територій за етнічною ознакою. *Наукові записки. Збірник. Серія «Політологія і етнологія»*. Київ: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 29. С. 266-275.
547. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 38-45.
548. Панасюк Л.В. Українсько-російська двомовність у навчальних закладах освіти заходу України в 90-х рр. XX ст. URL: <http://eportfolio.kubg.edu.ua/teacher/260/> (17.07.2018).
549. Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль : Мандрівець. 2016. 296 с.
550. Панчук М., Рафальський О. Етнополітика України: досвід десятиліття. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції*. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч.2. С. 130-138.
551. Панчук М. І. Політологічні розвідки. Київ: Парламентське вид-во, 2012. 423 с.
552. Парахіна М. Особливості національної політики і законодавства України та Росії щодо національних меншин. *Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 148-152.
553. Пекарчук В.М. Культура етноменшин: відродження і розвиток (1990 - 2000-і роки) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2015. 40 с.
554. Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. *Українознавчий альманах*. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35-39.

555. Пилипенко Т.І. Стан імплементації положень Рамкової Конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин в Україні. *Вісник держкомнацрелігій України*. Київ: 2008. №1. С. 65 – 105 с.

556. Підбережник Н.П. Інституційне забезпечення публічного управління етнополітичними відносинами на регіональному рівні в Україні. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-4/doc/2/05.pdf>

557. Підбережник Н.П. Правове забезпечення публічного управління мовними відносинами в Україні. Ефективність державного управління. 2017. Вип. 3(52). Ч. 1. С. 124–125.

558. Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991-2014). *Аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.

559. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М.С. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД, 2015. 288 с.

560. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 600 с.

561. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н. С.Ю. Римаренка. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 188 с.

562. Політологія: Підручник / За ред. М.М. Вегеша. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 384 с.

563. Польовий Л.П. Державотворення і сучасні етнічні процеси в Україні. *Матеріали науково-практичної конференції «Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми», 16 грудня 1993 року*. Ужгород: «Патент», 1994. С. 22-32.

564. Попок Е. Формування міжетнічної злагоди в українському суспільстві: управлінський аспект. Ефективність державного управління. 2016. Вип. 12 (46/47). Ч. 1. С. 102.

565. Правове становище національних меншин в умовах незалежної України. URL: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gumiiiv2005_5218-222.pdf.

566. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: Монографія. Авт. кол. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Лойко Л.І., Стойко О.М., Явір В.А., Вітман К.М., Кіссе А.І., Асланов С.А., Грицяк Д.І., Голденштейн К.О. / За ред. І. О. Кресіної. Київ: Логос, 2011. 400 с.

567. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні. Фонд ім. Фрідріха Еберта; За ред. Г.Курта та ін. Кб]d: Заповіт, 2005. 148.

568. Про мовну ситуацію в Україні: політичні актори і мова в інтернет-комунікації (на матеріалі блогів «Української Правди» за 2007-2017 рр. та Zaxid.Net за 2008-2017 рр.). URL: http://philology.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/%D0%A8%D0%B8%D1%84%D1%80_%D0%91%D0%B%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D1%80_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf

569. Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. 530 с.

570. Прокоп М. Напередодні незалежної України. Нью-Йорк. Львів: НТШ, 1993. 502 с.

571. Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої агресії. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Degterenko-15095.pdf>

572. Райтшустер Б. «Путінократія. Людина влади та її система». Харків: Віват. 2015. 352 с.

573. Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки. Харківська правозахисна група; Художн.-оформлювач Б.Є. Захаров. Харків: *Права людини*, 2009 р. 192 с.

574. Рафальський І.О. Орієнтири самовизначення в умовах державної незалежності України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2012 № 57. С. 330-344.
575. Рафальський О.О. Етнополітична регіоналізація України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 135-148.
576. Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2018. 400 с.
577. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ: Поліс, 2000. 447 с.
578. Рафальський О.О. Поняття «національна меншина» в політичному дослідженні. Зб. Наукові записки. Вип. 8. Київ. ІПіЕНД. 1999. С. 178–179.
579. Рафальський О.О., Войналович В.А., Дегтеренко А.М. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями регулювання. Київ: *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2015. 268 с.
580. Резнік О. Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та революції гідності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. Вип. 1 (15). Т. 1. С. 141-146.
581. Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. Київ: *Інститут історії України НАН України*, 2010. 150 с.
582. Решетніков Ю.В., Різникова Я.О. Актуальні питання реалізації державної етнонаціональної політики України. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 5-11.
583. Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою. Київ: Світогляд, 2005. 78 с.

584. Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. *Навчально-практичний посібник*. Київ, 2012. 167 с.
585. Ротар Н. Виклики етнополітичній стабільності в Чернівецькій області у пошуках ефективного інструментарію управління регіональними етнополітичними процесами. URL: <http://cppk.cv.ua/315.php>
586. Ротшильд Дж. Етнополітика. Етнос и політика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прузаускас. Москва : УРАО, 2011. С. 161–165.
587. Рудницький С., Сухачов С. Джерельна база дослідження польських національно-культурних товариств як умова аналізу функціонування інститутів громадянського суспільства. *Центр політичних досліджень: Матеріали конференції*. URL: postua.info/gudnycki_sukachov.htm (15.07.2018).
588. Рудюк С. Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках. *Історична Правда*. 18.09.2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/>
589. Рябчук М. Росіяни в Україні: з погляду американського соціолога. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r16.html> (17.07.2018).
590. Сав'юк О.В. Проблема ксенофобії та расизму в Україні: соціально-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2012. № 2 (2). С. 78-86.
591. Саган О.Н. Сучасні аспекти формування і реалізації державної етнопонаціональної політики та гармонізації міжнаціональних відносин в умовах Європейського вибору України. *Вісник держкомнацрелігій України*. Київ: 2008. №1. С. 58-64.
592. Саймон Франклін, Тарас Кузьо, Лукан Елан Вей.... ARCHE-Пачатак. 2006, № 11 (51). *Критика: міжнародний огляд книжок та ідей*. Віталій Пономарьов, березень 2007. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/arche-pachatak-2006-no-11-51> (17.07.2018).

593. Сасин Г.В. Обґрунтування сучасного типу революцій у транзитному суспільстві на прикладі України. Дис. ... канд. політ. наук. за спец.: 23.00.02. – політичні інститути та процеси. Львів, 2015. 212 с.
594. Семко В.Л. Проблема кримських татар у баченні етнічних росіян Криму URL: <http://cidet.info/uk/publications/Panchuk/12.html> (22.01.2014).
595. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3, доповнене. К.: ПП Сергійчук П.І., 2008. 560 с.
596. Скляр А.В. Питання забезпечення прав національних меншин як приклад асиметричності взаємин у двосторонніх відносинах між Україною та Румунією. *Наук. Вісн. Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 214-220.
597. Склярська О. Етнодемографічні та етнополітичні процеси в українсько-угорському прикордонні на початку ХХІ ст. *Народознавчі зошити*. Львів, 2017. № 2 (134). С. 416-421.
598. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях: *монографія Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка*, 2011. 228 с.
599. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система: навч. посіб. К.: УСДО, 1993. 200 с.
600. Смирнов А. История Южной Руси. Москва: АЛГОРИТМ, 2008. 352 с.
601. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ : Темпора, 2009. 312 с.
602. Сміт Е. Національна ідентичність. Переклад з англ. Київ. 1994. С. 31.
603. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ: *Інститут історії України НАН України*, 2016. 616 с.

604. Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. *Матеріали «круглого столу» 17 березня 1999 року. Київ, Україна.* Київ: УНЦПД, 1999. 83 с.
605. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
606. Станчев М., Фельштинский Ю. Третья мировая: битва за Украину. Київ: Наш Формат. 2015. С. 310-311.
607. Стрельцов Є. Л. До питання про сутність та види міжнародних конфліктів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2014. № 4. С. 133-137
608. Стрільчук Л.В. Питання етнічних меншин у відносинах між Україною та Польщею. *Історичні студії. Волинський нац. Універ-т ім. Л. Українки.* 2009. С. 96-102.
609. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації. *Аналітична доповідь.* Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.
610. Сучасна українська політика. *Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.* Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. 448 с.
611. Съедин Н.А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине: дисс. канд. полит. наук. Москва, 2002. 196 с.
612. Тадеєв Е., Бузаров А. Осетини як національна меншина України. *Журнал «Віче»,* №5, березень 2012. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/3015/> (17.07.2018)
613. Ташогло А. Сохранить культуру – сохранить язык. URL:
614. Терес Н. Етнополітичний простір сучасної України: нові виклики і проблеми (2005-2010). *Етнічна історія народів Європи.* 2011. Вип. 34. С. 97-102.

615. Тимофеев С. Управління у сфері етнонаціональних відносин за часів незалежності Української держави. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2010/2010_02\(5\)/10tspnud.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnicтво/2010/2010_02(5)/10tspnud.pdf)
616. Тишков В.А. Этнология и политика: научная публицистика. Москва. 2005. С. 167.
617. Тишков В.А. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий. URL: www.impulse.kz/mif/Obch/teor.html
618. Тишков В.А. Очерки теории этноса и политики этичности в России. М., 1997. URL: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/knigi/ocherki_te.html
619. Тищенко Ю. Звіт за результатами 5 запитань органам влади стосовно виконання Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». URL: <http://www.irf.ua/files/ukr/programs/rol/rol-2013-12-12.pdf>
620. Тищенко Ю. Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах. Чернівці, 21 березня 2012 р. URL: <https://www.slideshare.net/Oporacy/ss-12107460> (15.07.2018).
621. Тищенко Ю., Халілов Р., Капустін М. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції: Київ, 2008. 84 с.
622. Ткач Д. Політика офіційної Угорщини щодо національної автономії у сусідніх країнах: правда та домисли. *Виклики і Ризики. Безпековий огляд ЦДАКР*. Київ, 2017. № 9 (72). С. 44-57.
623. Ткаченко В. М. Україна: quo vadis – куди йдемо? / Відп. ред. Коваленко В. О. *Академія політичних наук*. Київ: ВИД-ВО ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. 424 с.
624. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 256 с.
625. Ткаченко В.Н. Россия: беспутье агрессора. Київ: Издательство Логос Украина, 2016. 428 с.
626. Ткачук Я. (Не)публічний контроль і стандарти НАТО: що варто знати про новий закон про нацбезпеку. URL:

https://24tv.ua/zakon_pro_natsionalnu_bezpeku_ukrayini_2018_vse_pro_zakon_nats_bezpeki_n933297

627. Товпеко Я.К. Особливості правового статусу національних меншин в Україні. URL: <http://intkonf.org/товпеко-як-особливости-правового-статусу-національних-меншин-в-україні/> (17.07.2018).

628. Тодоров В.І. Болгари українського Придунав'я: етнографічна характеристика. Автореф. 2009. 20 с.

629. Трощинський В. П. Тенденції розвитку організаційно-функціональної структури державного управління етнонаціональними процесами в Україні. *Аналітика і влада : журн. експертно-аналіт. матеріалів і наук. праць Ін-ту проблем держ. упр. та місц. самоврядування НАДУ при Президентові України*. 2012. № 6. С. 132–138.

630. Тужанський Д. Гра на межі ворожнечі: як Угорщина радикалізує суспільство для перемоги чинної влади. *Європейська правда*. 28 серпня 2017 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/28/7069912/>

631. Турченко Ф.Г, Турченко Г. Ф. Проєкт "Новоросія" і новітня російсько-українська. *НАН України, Ін-т історії України*. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2015. 165 с.

632. Угорський чинник у внутрішньополітичних та безпекових процесах на Закарпатті. Київ: НІСД, 2017. 48 с.

633. Удовенко Г.Й. Політико-правові та соціально-економічні чинники інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ, Світогляд, 2004. С. 20-24.

634. Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми. *Укр. іст. журн.* 2005. Вип. 2. (№ 461). С. 167-177.

635. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18-21 вересня 2003 р. 237 с.
636. Україна багатоетнічна. Держ. ком. України у справах національностей та релігій; поряд Сагон. О.Н., Пилипенко Т.І. К.: Світ знань, 2008. 156 с.
637. Україна та проєкт «русского мира». *Аналітична доповідь*. Яблонський В.М. та ін. Київ, 2014. 95 с.
638. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) / за ред. М. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України 2012. 588 с.
639. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2013. 777 с.
640. Устименко В.М. Етнополітичний аспект кримськотатарської проблеми. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 354-364.
641. Федунь О.В., Папіш Н.І. Політико-правові аспекти захисту прав національних меншин в Україні. *Грані*. 2016. № 2. С. 15-21.
642. Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: битва за Україну. Київ: Наш Формат, 2015. 456 с.
643. Фірсов Р.М. Формування цілей та завдань Кримськотатарського національного руху. Україна, 1990-91 рр. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 161-180.
644. Халавка Т. Законодавче забезпечення етнічних громад в Україні. URL: <http://buktolerance.com.ua/?p=4563>

645. Халавка Т.Б. Державне регулювання процесів міжетнічної інтеграції у прикордонних регіонах: теоретичний аспект: дис. канд. наук з держ. управління: спец.: 25.00.01. *Одеський регіональний інститут державного управління*. Одеса, 2015. 211 с.
646. Хахула Л. Стереотипи польсько-українських відносин у польській пресі 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. *Україна культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. №17. С. 618-622.
647. Хахула Л.І. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991-2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс. *Українознавчий журнал*. 2015. № 1. С. 92-107.
648. Христенко В. Національно-культурні товариства Одещини: етапи формування / buktolerance.com.ua/?p=1459.
649. Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. Київ: *Дух і літера*. 2011. 328 с.
650. Ципко О.С. На Украине надо строить параллельное русское государство. URL: <http://4vlada.net/vneshnyaya-politika/aleksandr-tsipko-na-ukraine-nado-stroit-parallelnoe-russkoe-gosudarstvo>
651. Чорній П.І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: автореф. дис. ... к.і.н. 0700.05. – етнологія. Львів, 2011. С. 7–8.
652. Чубаров Р., Тищенко Ю. Кримська Автономія. Витоки і перші роки становлення на новому етапі. (1991-1992) URL: <http://cidet.info/uk/studii/2-3/5.html> (16.01.2014).
653. Чубаров Р.А. Щодо деяких питань законодавчого врегулювання процесу відновлення та забезпечення прав кримськотатарського народу в Україні. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 30-34.

654. Шайхатдінов А.З. Етнічні меншини в політико-правовому полі української держави (1991-1998 рр.). *Наукові праці: «Історія»*. 2009. Том 104. Випуск 91. С. 106-112.
655. Шара Л. Імідж Януковича у США: Хіба живуть воли як ясла повні? *Українська правда*. 2004. 10 листопада. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2004/11/10/3004043/>
656. Шевченко С. Розвиток шкіл з польською мовою навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти (1991-2010). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/706882/1/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%A1.%D0%9C.17.pdf>
657. Шерстюк І. До історії культурних товариств національних меншин у м. Дніпропетровську. *Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького*. URL: <http://museum.dp.ua/article0211.html#> (15.07. 2018).
658. Шипка Н. Особливості формування сучасної державної етнонаціональної політики України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2011. Вип. 23. С. 170-175.
659. Шипка Н. П. Легітимація політичної суб'єктності національних меншин в Україні. *Військово-науковий вісник*. 2008. Вип. 10. С. 229–240.
660. Шипка Н. П. Угорська національна меншина у державотворчому процесі України за роки незалежності (1991-2006). URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-28.pdf>
661. Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських між- державних політичних відносин (1991–2006 рр.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. Випуск 19. С. 208–216.

662. Ширай В.В. Розвиток кримськотатарського національного руху в Україні наприкінці ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 266-269.
663. Ширай В.В. Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дис. ... канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2014. 203 с.
664. Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 429 с.
665. Шкварець В. Німці південного регіону сучасної української держави. URL: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_GumNvmduIst...3...shkvarets.pdf.
666. Шкляр Л. Етнодержавознавство. Політичний словник. С. 236.
667. Шкляр Л. Мовна політика. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. С. 493
668. Штайнмец Р. Философия войны. Геополитика. Антология. Москва 2006. С. 331.
669. Шулла Т.А. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми міжетнічних відносин. *Наук. вісн. Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота. Вип. 20. С. 188.
670. Шульга Т.С. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між Raison D'état і демократичним ідеалом. *Укр. іст. журн.* 2013. № 4. С. 40–47.
671. Щерба О. Кримськотатарська спільнота як суб'єкт політики: теоретичний аспект. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 24. 2012. 138-143 с.
672. Щербак Ю. Україна в епіцентрі світового шторму: оцінки, прогнози, коментарі. Київ: Ярославів Вал. 2017. 360 с.

673. Этническая группа. Свод этнографических понятий и терминов. Этнические и этносоциальные категории: Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 6. М.: ИЭА РАН, 1995. С. 147.
674. Этническая группа. Этнопсихологический словарь. М.: МПСИ. В.Г. Крысько, 1999. 343 с.
675. Якубова Л.Д. Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРС: напрямки досліджень, здобутки, перспективи. С. 376-388.
676. Якубова Л.Д. Національні меншини. Енциклопедія історії України. Т. 7. Київ. Наукова думка. 2010. С. 331.
677. Якубова Л. "Русский мир" в Україні: на краю прірви. – К.: ТОВ "Видавництво "КЛІО"", 2018. – 384 с.
678. Янг К. Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность. Этничность и власть в полиэтнических государствах. М., 1994. 115 с.
679. Яніцька С. П. Державотворчі процеси в Україні в умовах незалежності. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2002. С. 22–27.

Опубліковані джерела, документи, нормативно-правові та законодавчі акти

680. Ukrainian Municipal Survey, March 2 – 20 2015. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf
681. Ukrainian Municipal Survey, 20 January – 8 February 2016. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf
682. Аналітичний звіт про дотримання прав представників національних меншин, що проживають на території Закарпаття, на освіту рідною мовою. URL: <http://ci-center.org/wp-content/uploads>

683. Висновок N 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. *Страсбург, 26 вересня 1995 року*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_590

684. Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. *Європейська правда*. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>.

685. Висновок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України щодо «Русинського питання». *Вісник держкомнацрелігій України*. Київ: 2008. №1. С. 134 – 136.

686. Висновок на проєкт Закону України «Про статус кримськотатарського народу». URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15737&pf35401=40521.

687. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/

688. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

689. Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348_322

690. Декларація прав національностей України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.

691. Державна програма розвитку і функціонування української мови за 2004-2010 рр. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1546-2003-%D0%BF>

692. До парламенту внесено законопроект «Про Концепцію етнонаціональної політики України». *«Кримськотатарське питання online»*. URL: <http://krymtatar.in.ua/index/article/id/230>.

693. Довідка щодо забезпечення прав національних спільнот на Буковині (Чернівецька обласна державна адміністрація). URL: <http://versii.cv.ua/news/rumunskyj-aspekt-v-chernivetskij-oblasti/4019.html>

694. Договір «О сотрудничестве Министерства образования Российской Федерации и Московской патриархии Русской Православной Церкви» г. Москва, 2 августа 1999 г. URL: <http://www.r-komitet.ru/vera/39.htm>

695. Додаток до № 8-2273/1-15 від 16 квітня 2015 року. «Інформація про виконання плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011-2015 роки». URL: <https://dostup.pravda.com.ua/request/21874/response/39874/attach/3/SIneo283N1R17061208370.pdf>

696. Додаток до рішення обласної ради від 21 березня 2017 року No 333-VII «Звернення депутатів Одеської обласної ради до Прем'єр-міністра України щодо збереження Болградського району Одеської області як самостійної адміністративно-територіальної одиниці». URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/333-VII.pdf>

697. Доповідь ЄКРН по Україні. URL: <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Ukraine/UKR-CbC-IV-2012-006-UKR.pdf>

698. Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Exp-Officia_final-0106f.pdf

699. Ефективність діяльності Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Доповідь за 2013 рік. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1408512218.pdf>

700. Європейська хартія розвитку регіональних мов або мов меншин. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_014

701. Заключний звіт про результати виконання Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS15523.html
702. Закон України «Про Автономну Республіку Крим». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80>.
703. Закон України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18>
704. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-17>
705. Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>
706. Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>
707. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
708. Закон України «Про затвердження державної програми зайнятості населення на 2001-2004 рр. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3076-14>
709. Закон України «Про національні меншини України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
710. Закон України «Про національну безпеку України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
711. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
712. Закон України «Про основи національної безпеки України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
713. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/802-15>
714. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

715. Закон України Про засади державної мовної політики (Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 23. 218 с. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (дата звернення 02.07.2018)

716. Звіт про виконання Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007-2009 роки. URL: http://oblrada.cv.ua/document/regional_program/

717. Звіт про дотримання прав людини в Україні за 2012 р. URL: https://photos.state.gov/libraries/ukraine/895/pdf/hrr_ukraine_2013.pdf

718. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>

719. Інтеграція мігрантів в Україні. Оцінка стану та потреб. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/81763?download=true>

720. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. URL: <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true>

721. Інформація Ради міністрів Автономної Республіки Крим про стан і проблемні питання облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися на проживання в Україну. Комітет з питань прав людини, націонал них меншин і міжнаціональних відносин, – 02.11.2011. URL: http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/publish/article;jsessionid=901425D607002A0E6F77BBC8517B8EF5?art_id=46664&cat_id=45376.

722. Курас І., Афонін Е., Воронов І., Гпнжуров Ю., Котигоренко В., Левенець Ю., Любовець Г., Рафальський О. та ін. Парламент України: вибори 98 (документи, статистика, бібліографія). Парламентське видавництво, Київ: ІПІЕНД НАН України 1998 р. 309 с.

723. Конституція України. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. Закони України, том 10. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є.

Горьовий, А.Р. Мацюк, А.І. Осауленко, М.О. Теплюк, О.І. Ющик. – К. : АТ «Книга». 1997. С. 5-40.

724. Концепция поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на современном этапе. URL: <http://sngcom.ru/key-issues/compatriots/conception.html>

725. Концепція державної мовної політики. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>

726. Люблянские рекомендации по интеграции разнообразных обществ. URL: <http://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines>

727. Мережа організацій національних меншин України. URL: <http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m/>.

728. Наказ 01.02.2017 № 70. Про Експертну раду Міністерства культури України з питань етнополітики. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0246-17>

729. Наказ Міністерства освіти і науки України № 461 від 26.05.2008 року «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008-2011 роки». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS7832.html

730. Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації візового режиму України з Європейським Союзом. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/494/2011>

731. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів; [редкол.: І.Ф. Курас, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий]. Київ: «Наукова думка», 1994. 558 с.

732. Оцінка та рекомендації Верховного Комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проєкту закону «Про мови в Україні». URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2011/1/20/36476.htm>

733. Питання Міністерства України у справах національностей та міграції. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/487-93-%D0%BF> (27.12.2013).

734. План заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві на 2008-2009. URL: http://mvs.gov.ua/upload/file/proti_rasizmu2.pdf

735. Положення «Про Громадську гуманітарну раду». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/2010>

736. Положення «Про Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній і расовій нетерпимості». URL: http://www.diversipedia.org.ua/sites/default/files/polozhenye_o_mezhvedomstvennoi_rabochei_hruppe6.pdf

737. Положення про Державний комітет у справах національностей та релігій. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-%D0%BF>

738. Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-п>

739. Положення про Раду з питань етнонаціональної політики. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/625/2006>

740. Положення про Раду представників громадських організацій національних меншин України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/908/2000>.

741. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України» «Про національні меншини в Україні». Моя родина. 2011. 13 грудня.

742. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / укладач А. В. Єрмолаєв. Київ: НІСД, 2010. 128 с.

743. Постанова № 792-VIII «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19>

744. Постанова Верховної Ради України «Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/528-15>.

745. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

746. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/626-2004-%D0%BF>

747. Постановления Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации «О мерах по укреплению сотрудничества с государствами – участниками Содружества Независимых Государств, международного гуманитарного сотрудничества, повышению качества работы с соотечественниками проживающих за рубежом». URL: <http://council.gov.ru/activity/documents/9439/>

748. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852

749. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про статус кримськотатарського народу». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50219

750. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» («Про національні меншини в Україні та право на ідентичність»). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47109

751. Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій. За ред. Є Захарова, І. Рапп, В. Яворського. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: Фоліо, 2005. 312 с.

752. Права людини в Україні – 2013. Доповідь правозахисних організацій. За ред. Є.Ю. Захарова. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: Права людини, 2014. 456 с.

753. Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР. Постанова Верховної Ради Української РСР. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 1. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк та ін. Київ: АТ «Книга». 1996. С. 202-203.

754. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад. Закон України. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 7. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк, А.І. Осауленко, М.О. Теплюк, О.І. Ющик. Київ: АТ «Книга». 1997. С. 154-178.

755. Про вибори народних депутатів України. Закон України. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 6. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк, А.І. Осауленко, М.О. Теплюк, О.І. Ющик. Київ: АТ «Книга». 1996. С. 80-102.

756. Про вибори Президента Української РСР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1299-12> (27.12.2013)]

757. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (29.12.2013)]

758. Про Всеукраїнський та місцеві референдуми. Закон України. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 11. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк та ін. – Київ: АТ «Книга». 1996. С. 92-111.

759. Про затвердження Типового положення про відділи міграції в областях, містах Києві та Севастополі: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 1995 року №199. *Урядовий кур'єр*. 1995.

760. Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 року. URL: <http://archive.li/zJln>

761. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

762. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування. Закон України. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 1. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк та ін. Київ: АТ «Книга». 1996. С. 72-105.

763. Про освіту. Закон Української радянської соціалістичної республіки від 23.05.1991 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12_08.01.2014

764. Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим. *Закон України*. Офіційне видання. Верховна Рада України: інститут законодавства. *Закони України*, том 8. Ред. кол. : В.Ф. Опришко, Л.Є. Горьовий, А.Р. Мацюк, А.І. Осауленко, М.О. Теплюк, О.І. Ющик. Київ: АТ «Книга». 1997. С. 238.

765. Про хід виконання галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах навчання мовами національних меншин на 2008-2011 роки. URL: http://old.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-crednya/doshkilna/dovidkovimater/pro_prohid_08_11.doc

766. Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей,

відродження і розвитку їх культури та освіти. URL:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/29-2002-%D0%BF>.

767. Програма підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад Чернівецької області та української діаспори на 2007-2009 роки. URL:
http://oblrada.cv.ua/document/regional_program/

768. Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року: URL:
<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/618-2002-%D0%BF>.

769. Програма сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002-2005 роки. URL:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/88-2002-%D0%BF>.

770. Проєкт «Без Кордонів» громадська організація Центр «Соціальна Дія»: Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету - поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі, як зброя для правої риторики). К.: ФО-П «Борбулевич З.І.», 2011. 76 с.

771. Проєкт Закону України «Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4526&skl=5.

772. Проєкт Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994

773. Проєкт Закону України про Концепцію державної етнонаціональної політики України від 08.08.2000 р. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8868.

774. Проєкт Закону України про Концепцію державної етнонаціональної політики України. URL:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7615&skl=5

775. Проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3581&skl=7

776. Проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47852

777. Проект Закону України «Про мови в Україні» від 7.09.2010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60750

778. Проект Закону України «Про права корінних народів України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50327

779. Проект Закону України «Про статус кримськотатарського народу». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50219

780. Проект Закону України про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» («Про національні меншини в Україні та право на ідентичність»). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47109

781. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055

782. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. К.: Парламентське видавництво, 2000. С.117–124

783. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1346 (2003) «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_608

784. Рекомендації парламентських слухань на тему «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19>

785. Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення. Аналітична доповідь. URL: <http://uz.niss.gov.ua/articles/519/>

786. Решение правительства Республики Подкарпатская Русь по прецеденту Международного суда по Косово, статусу Украины в Подкарпатской Руси и новой интеграционной идеологии Республики Подкарпатская Русь. *Ужгород №22/1 от 13.08.2010*. URL: <http://getsko-p.livejournal.com/150387.html>.

787. Рішення Конституційного Суду України № 2-п/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf

788. Рішення Світової Ради Подкарпатських Русинів) №12 от 18 июля 2010 г. В Хусте - Подкарпатская Русь. URL: <http://getsko-p.livejournal.com/141233.html> ;

789. Розвиток публічного права (доповідь за 2005-2006 роки) / За заг. ред. Н.В. Александрової, І.Б. Коліушка. Київ: Вид. Конус-Ю, 2007. 496 с.

790. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 701-р від 11 вересня 2013 р. «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D1%80>

791. Розробка Загальнонаціонального плану дій для ромів України: оцінка ситуації на замовлення Ради Європи. Стефан Мюллер, Зола Кондур. Будапешт – Київ, вересень 2008 року. 26 с.

792. Соглашения РПЦ. URL: http://libelli.ru/athe_act/aggreem.htm;

793. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини». URL: <http://www.solor.gov.ua/info/0/2229>

794. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2006. С. 93.

795. Стратегія державної етнонаціональної політики. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=33206

796. Стратегія захисту та інтеграції ромської національної меншини до 2020 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D1%80>
797. Стратегія національної безпеки України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
798. Стратегія національної безпеки України. Благодійний фонд «Майдан закордонних справ». Луцьк: МКФ «Християнське життя», 2016. 432 с.
799. Третє всеукраїнське муніципальне опитування 20 січня – 12 лютого 2017 року. *International Republican Institute*. URL : http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february_2017_ua.pdf
800. Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Страсбург, 2009. 99 с.
801. Указ Президента «Про Раду з питань етнонаціональної політики». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/428/2006>
802. Указ Президента Российской Федерации от 8 мая 2013 г. «Вопросы Федерального агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/37186>
803. Указ Президента України «Про Громадську гуманітарну раду». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/2010>
804. Указ Президента України «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/2010>
805. Указ Президента України «Про Концепцію державної мовної політики» №161/2010 від 15 лютого 2010 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>

806. Указ Президента України «Про Раду представників громадських організацій національних меншин України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/600/2000>.

807. Указ Президента України № 201/2013 від 8 квітня 2013 р. «Про Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013>

808. Указ Президента України № 841/2014 «Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу» від 3 листопада 2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8412014-17960>

809. Указ Президента України №873/2010 «Питання Ради представників кримськотатарського народу». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/873/2010>

810. Україна. Національна індикативна програма на 2011-2013 рр. URL: http://eeas.europa.eu/archives/delegations/ukraine/documents/eu_ua/2011_enpi_nip_ukraine_uk.pdf

811. Устав Международного союза общественных объединений «Международный совет российских соотечественников». URL: <http://www.msrs.ru/gustav>

812. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48

813. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/

814. Центр культур національних меншин Одеської області. URL: <http://culture.odessa.gov.ua/naconalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/>

815. Щодо вдосконалення територіально-організаційних механізмів стимулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Аналітична записка*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/897/>

816. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/6/7.pdf>

817. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання та захисту прав і свобод людини. Київ, 2011. 370 с.

818. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина». Київ, 2013. 398 с.

819. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина». Київ, 2014. 552 с.

Джерела ЗМІ

820. «Не потрібен маніпулятивний діалог»: в Брюсселі сперечалися щодо мови освіти в Україні. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/8/7074831/>

821. «Системная» стаття от И. Умерова: о единстве нац. движения. URL: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1042858762.html>

822. «Форум націй». Звернення Курултаю кримськотатарського народу до ООН та ОБСЄ. вересень 2004 № 9 (28). URL: <http://www.forumn.kiev.ua/Forum34.htm>.

823. «Форум націй». Навіщо «бити» етнічну карту? Поки кандидати в президенти не бачать проблем у міжнаціональній сфері, приводи для... URL: <http://www.forumn.kiev.ua/Forum34.htm>.

824. 67 інституцій громадянського суспільства аргументовано закликали депутатів не голосувати за прийняття законопроекту «Про засади державної

мовної політики». URL: <http://maidan.org.ua/2012/07/67-instytutstij-hromadyanskoho-suspilstva-arhumentovano-zaklykaly-deputativ-ne-holosuvaty-zapryjnyattya-zakonoproektu-pro-zasady-derzhavnoji-movnoji-polityky/> (дата звернення 07.07.2018)

825. Азаров виділив нацменшинам 8000000. URL: <http://ura-inform.com/uk/economics/2012/04/26/azarov-vydelil-natsmenshinstvam-8-millionov>

826. Ар'єв: Реакція Угорщини на закон про освіту – шантаж, але Україні є чим відповісти. *Текст документа.* URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/26/7071497/>

827. Асоціація болгар України спростувала участь у створенні Народної ради Бессарабії. URL: <http://www.dw.com/uk/%D0%B0%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%83-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D0%B1%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%96%D1%97/a-18366248>

828. Берегівські реформати попросили угорського праворадикала з «Йоббіка» призупинити діяльність свого офісу. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/121555-Berehivski-reformaty-poprosyly-uhorskoho-pravoradykala-z-Iobbika-pryzupynyty-diialnist-svoho-ofisu>

829. Богдан Ступка звернувся до Віктора Януковича з різкою критикою законопроекту «Про засади державної мовної політики». URL:

<http://maidan.org.ua/2012/07/bohdan-stupka-zvernuvsya-do-viktora-yanukovycha-z-rizkoju-krytykoju-zakonoproektu-pro-zasady-derzhavnoji-movnoji-polityky/>(дата звернення 04.07.2018)

830. Болгарська діаспора України вимагає від Порошенка територіальної автономії – ЗМІ. *Обозреватель*. URL: <http://oboz.ks.ua/politics/bolgarska-diaspora-ukrayini-vimagaye-vid-poroshenka-teritorialnoyi-avtonomiyi-zmi-070414602>

831. В Кремле продолжают называть УПЦ «Русской Православной Церковью на Украине». URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/36527-v-kremle-prodolzhayut-nazyvat-upc-russkoj-pravoslavnoj-cerkovy-na-ukraine.html>

832. В Одесі СБУ викрила організаторів провокаційного маршу, керованого російськими спецслужбами. *Тиждень.ua*. URL: <http://tyzhden.ua/News/190434>

833. В окупованому Криму не залишилось жодної української школи. URL: <https://www.unian.ua/society/10238955-v-okupovanomu-krimu-ne-zalishilos-zhodnoji-ukrajinskoji-shkoli-zmi.html>

834. В Україні немає закону, який реалізовує норми ООН про захист прав корінних народів. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1687496-v-ukraini-nemaie-zakonu-iakui-realizovuiie-normy-oon-pro-zakhyst-prav-korinnykh-narodiv>

835. Віктор Ющенко проти антисемітизму. URL: <https://naspravdi.org>

836. Волонтери. Мобілізація добра. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1037976>

837. Гош М. Ксенофобія впливає на становище мігрантів в Україні – експерт. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24802108.html>.

838. Гриневич Л. Мовна стаття закону «Про освіту» не шкодить нацменшинам. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227072/>

839. Гриневич: В Угорщині є багато міфів про новий освітній закон. *Українська Правда*. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156369/>

840. Делегат ПАРЄ від угорського Йоббіка назвав Україну штучною державою і висунув претензії на Закарпаття. URL: <http://zakarpattia.net.ua/News/122444-Delehat-PARIE-vid-uhorskoho-Iobbika-nazvav-Ukrainu-shtuchnoiu-derzhavoiu-i-vysunuv-pretenzii-na-Zakarpattia>

841. Депутати підтримали у першому читанні громадський законопроект про мову (5670-д). URL: <http://language-policy.info/2018/10/deputaty-pidtrymaly-v-pershomu-chytanni-hromadskij-zakonoproekt-pro-movu-5670-d/>

842. Деятели Русской православной церкви. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/53175.html>;

843. Духовний лідер русинів закликає Росію активно освоювати Закарпаття. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/56703/

844. Епископат РПЦ. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/persons/30918/>

845. Євреї керують Україною: добре це чи погано? URL: http://vgolos.com.ua/news/yevrei_keruyut_ukrainoyu_dobre_tse_chy_pogano_227308.html

846. Жиди в Україні сьогодні. Реальність без міфів. Василь Яременко. 02.12.2003. URL: <http://www.ukrcenter.com/%D0%A4%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BC/26792/%D0%96%D0%B8%D0%B4%D0%B8-%D0%B2-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96-%D1%81%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96-%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%B1%D0%B5%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D1%84%D1%96%D0%B2> (17.07.2018).

847. За що загинув Максим Чайка, або хто насаджує фашизм в Одесі. URL: <https://www.unian.ua/politics/220578-za-scho-zagynuv-maksim-chayka-abo-hto-nasadjue-fashizm-v-odesi.html>

848. Загадки українських росіян: найбільша національна меншина найменше досліджена. *Громадське радіо*, 05.11.2014. URL:

<https://hromadskeradio.org/ru/programs/hromadyany-ukrayiny/zagadky-ukrayinskyh-rosiyan-naybilsha-nacionalna-menshyna-naymenshe-doslidzhena> (26.07.2018).

849. Закарпатська «Свобода» вимагає заборонити діяльність угорської партії. URL: <http://www.trubyna.org.ua/novyny/zakarpatska-svoboda-vymahaje-zaboronyty-diyalnist-uhorskoji-partiji/>

850. Закарпатці пікетували офіс угорських націоналістів у Берегові (фото). URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/116715-Zakarpattsi-piketuvaly-ofis-uhorskykh-natsionalistiv-u-Berehovi-FOTO>

851. Закон «Ківалова-Колесніченка» як злочин і провокація. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/03/1/7173266/> (дата звернення 05.07.2018)

852. Західні союзники Путіна. ЙОББІК. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/122251-Zakhidni-soiuznyky-Putina.-IOBBIK>

853. Кіпіані В.А. «Україна – и для русских!». Конгрес національних громад країни: *Форум націй. Вип. 22., № 79. грудень 2008.* URL: <http://forumn.kiev.ua/forum79.html>

854. Ковалів І. Мова працює на єдність. *Національний діалог.* 2017. №3. С.8.

855. Коментар Речниці МЗС України Мар'яни Беци у зв'язку з вчиненням акту вандалізму щодо пам'ятника болгарським ополченцям, встановленого у місті Болград Одеської області. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/7014-komentar-rechnici-mzs-ukrajini-marjani-beci-u-zvjazku-z-vchinennyam-aktu-vandalizmu-shhodo-pamjatnika-bolgarsykim-opolchencyam-vstanovlenomu-u-misti-bolgrad-odesykoji-oblasti>

856. Конгрес національних громад України. Газета «Форум націй». Архів. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/>, www.kngu.org/.

857. Корінні народи України: захистити права і зберегти культуру. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29420685.html>

858. Корректировал «арту»: священник УПЦ МП сбежал в Россию после службы «ДНР». URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/06837-korrektiroval-artu-svyaschennik-upts-mp-sbezhal-v-rossiyu-posle-sluzhbyi-dnr.htm>

859. Кримська єпархія УПЦ (МП відправила для так званої «новоросії» черговий «гуманітарний вантаж». URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/59306/

860. Метод «йоббіка»: Чому Угорщина загострює мовну проблему з Україною. *112.ua Думки. 12 вересня 2017.* URL: <https://ua.112.ua/mnenie/metod-yobbika-chomu-uhorshchyna-zahostriiue-movnu-problemu-z-ukrainoiu-410752.html>

861. МЗС Угорщини вважає скасування закону Колесніченка-Ківалова атакою на нацменшини в Україні. URL: https://ua.censor.net.ua/news/3053406/mzs_ugorschyny_vvajaye_skasuvannya_zakonu_kolesnichenkakivalova_atakoju_na_natsmenshyny_v_ukrayini

862. МЗС Угорщини засудило ультра радикалів Йоббіка за територіальні претензії щодо Закарпаття. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/122017-MZS-Uhorshchyny-zasudylo-ultraradykaliv-Iobbika-za-terytorialni-pretenzii-shchodo-Zakarpattia>

863. Мовний аспект нового закону про освіту викликав чималі дискусії в Закарпатті. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28729740.html>

864. Мовний закон Ківалова-Колесніченка визнали не конституційним через процедурні порушення. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%BA%D1%96%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BC->

[%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%B4%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F/a-42773882](#) (дата звернення 08.07.2018)

865. Мовний закон набув чинності. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/08/10/6970579/> (дата звернення 05.07.2018)

866. Мовний закон: тіні Колесніченка-Ківалова нікуди не зникли. URL: https://zik.ua/news/2018/03/11/movnyy_zakon_tini_kolesnichenkakivalova_ni_kudy_ne_znykly_1282215

867. Мовний шантаж Угорщини – це вже проблема Брюсселя, а не Києва. *Zik новини.* 27 вересня 2017. URL: https://zik.ua/news/2017/09/27/movnyy_shantazh_ugorshchyny_tse_vzhe_problema_bryusselya_a_ne_kyieva_1175289

868. На Закарпатті держсекретар угорського міністерства роз'яснюватиме місцевим угорцям економічну допомогу Угорщини. *Закарпаття онлайн.* URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/168081-Na-Zakarpatti-derzhsekretar-uhorsko-ho-ministerstva-roziasniuvatyme-mistsevym-uhortsiam-ekonomichnu-dopomohu-Uhorshchyny>

869. На Закарпатті зібрали 64 000 підписів проти мовних законопроектів у ВР. URL: <http://7dniv.info/society/88200-na-zakarpatt-zbrali-64-000-pdpisv-proti-movnih-zakonoproektiv-u-vr.html>;

870. Навіщо Україні закон про корінні народи? URL: <http://www.theinsider.ua/rus/politics/553a02f6897dd/>

871. Не всі нацменшини хочуть «захисту» від Колесніченка. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BD%D0%B5-%D0%B2%D1%81%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%85%D0%BE%D1%87%D1%83%D1%82%D1%8C-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83->

%D0%B2%D1%96%D0%B4-

%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0/a-16017617 (дата звернення 06.07.2018)

872. Немає грошей – біда! Є гроші – з’являються і проблеми! Центр інформації і документації кримських татар, 09.01.2004 р. URL: <http://cidct.info/uk/news/1.html>

873. Никониров О. Як Угорщина через освіту створює на Закарпатті свій анклав. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/yak-ugorschina-stvoryuye-sviy-anklav-cherez-navchannya-zakarpatciv-20170704599567>.

874. Обласна рада VII скликання. URL: <http://zakarpat-rada.gov.ua/oblasna-rada/deputaty/oblasna-rada-vii-sklykannya>

875. Огаркова Т. «Мовний закон»: чому обурені Будапешт, Бухарест та Варшава? URL: <https://hromadske.ua/posts/movnyi-zakon-naskilky-obureni-budapesht-bukharest-ta-varshava>

876. Ознайомлення з новітніми методиками боротьби зі злочинами на ґрунті нетерпимості. URL: <https://www.naiou.kiev.ua/news/oznajomlennya-iz-novitnimi-metodikami-borotbi-zi-zlochynami-na-%D2%91runti-neterpimosti.html>

877. Опитування: більшість українців спілкуються між собою українською. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/opituvannya-bilshist-ukrayinciv-spilkuuyutsya-vdoma-ukrayinskoju-movoyu.html>

878. Орбан пропонує Україні узаконити подвійне громадянство для угорців Закарпаття. *Європейська правда*. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>

879. Політичне ток-шоу «Пульс». Випуск 2.10.2018. URL: <https://video-ua.112.ua/politychne-tok-shou-puls-vypusk-vid-02102018-280070.html>

880. Поляки опублікували спогади учасників Євромайдану URL: <http://polradio.pl/5/38/Artykul/229801>

881. Польський журналіст покорил YouTube своїми відеорепортажами с Грушевського. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3296371>

882. Польща очікує, що Україна не утискатиме мови нацменшин у законі про освіту. 8 червня 2017 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2301283-polsa-ocikue-so-ukraina-ne-utiskatime-movi-nacmensin-u-zakoni-pro-osvitu.html>

883. Попович З. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасті на Закарпатті. *BBC Україна*. 2017. URL : <http://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>.

884. Порошенко найближчим часом підпише указ про статус державної мови. URL: <https://glavcom.ua/news/poroshenko-nayblizhchim-chasom-pidpishe-ukaz-pro-status-derzhavnoji-movi-479615.html>

885. Посол Польщі: круглий стіл за участі польської меншини, посольства та МОН щодо імплементації мовної статті - гарний сигнал про продовження співпраці між нашими країнами. 09 жовтня 2017 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-10-09-posol-polshhi-kruglij-stil-za-uchasti-polskoj-menshini>

886. Президент підписав закон та доручив уряду створити робочу групу. URL: <https://archive.is/20121223084530/president.gov.ua/news/24960.html> (дата звернення 10.07.2018)

887. Пропонуючи українцям свої паспорти Румунія, Угорщина і Росія послаблюють свої діаспори. URL: <https://zakarpattyua.net.ua/News/81784-Proponuiuchy-ukraintsiam-svoi-pasporty-Rumuniia-Uhorshchyna-i-Rosiia-poslabliuiut-svoi-diasporu>

888. Рада національних товариств Миколаївської області. Історія. За національну згоду та порозуміння. URL: http://festival-druzba.com.ua/?page_id=51&lang=uk

889. Рада підтримала законопроект про державну мову. URL: https://24tv.ua/rada_pidtrimala_zakonoproekt_pro_ukrayinsku_movu_n1042063
890. Рада ухвалила закон про нацбезпеку з курсом на ЄС і НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/21/7184067/>
891. Радикал з угорського «Йобікка», що має приймальні у Берегові підтримав референдум в Криму. URL: <http://zakarpattia.net.ua/News/121348-Radykal-z-uhorskoho-Iobbika-shcho-maie-pryimalniu-v-Berehovi-pidtrymav-referendum-v-Krymu>
892. Російські терористи на службі в Московського патріархату. URL: <https://informnapalm.org/ua/rosijski-terorysty-na-sluzhbi-v-moskovskogo-patriarhatu/>
893. РПЦ ФСБ МП. URL: <http://retrans.in.ua/%D1%80%D0%BF%D1%86-%D1%84%D1%81%D0%B1-%D0%BC%D0%BF/>
894. Русский язык на постсоветских просторах. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0329/tema03.php>
895. СБУ попередила в Одесі провокацію російських спецслужб на міжнаціональному підґрунті. URL: <https://www.ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/3179#.VRdIpCBz.dpbs>
896. СБУ: всі фейкові протестні акції в Україні організуються та координуються Кремлем. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/3722#.8ynal5rT.dpbs>
897. Сепаратизм в Україні: історія хвороби. URL: <https://ua.krymr.com/a/25424177.html>
898. Сидоренко С., Панченко Ю. Угорський мовний шантаж: чи поховає Будапешт європейське майбутнє України. *Європейська правда*. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/26/7071503/>.
899. Сидоренко С., Тужанський Д. Перемога вічного Орбана: як угорський прем'єр зберіг абсолютну владу в країні. *Європейська правда*. 9

квітня 2018 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/04/9/7080095/>

900. Такой разный Юго-Восток. URL: <http://opros2014.zn.ua/donbass>
901. Тарас КУЗЬО: «Неорадянський президент Янукович повторює шлях, пройдений Щербицьким...». *Щоденна газета «Високий замок» 02.10.2012. Сергій Шебеліст.* URL: <https://wz.lviv.ua/article/120397-taras-kuzo-neoradianskyi-prezydent-yanukovych-povtoriuie-shliakh-proidenyi-shcherbytskym> (18.07.2018).
902. ТАСС: Международная панорама – Русины Закарпатья требуют признания своей национальности и автономии края через діалог. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1828915>
903. Тимчук Дмитро. Храмы УПЦ МП на Донбасі служили складами зброї для російських військ (04 липня 2016 р.). URL: <http://apostrophe.com.ua/ua/article/society/2016-07-04/hramyi-upts-mp-na-donbasse-slujili-skladami-orujiya-dlya-rossiyskih-voysk/5939>
904. У Криму не залишилося шкіл з українською мовою навчання. *Сьогодні. 28 серпня 2018 р.* URL: <https://ukr.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-ne-ostalos-shkol-s-ukrainskim-yazykom-obucheniya-1165984.html>
905. У Криму після анексії в 36 разів зменшилась кількість учнів, які навчаються українською. Газета «Вгору». 23.04.2017. URL: <http://vgoru.org/index.php/prava-lyudini/item/17049-u-krymu-pislia-aneksii-v-36-raziv-zmenshylas-kilkist-uchniv-iaki-navchaiutsia-ukrainskoiu>
906. У Москві створено координаційну раду на підтримку «Хартії возз'єднання Росії, України і Білорусі». URL: https://dt.ua/POLITICS/u_moskvi_stvoreno_koordinatsiynu_radu_na_pidtrimku_hartiyi_vozzednannya_rosiyi_ukrayini_i_bilorusi.html
907. У структурі Мінкультури створено Департамент у справах релігій та національностей. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/authorities_religious_affairs/44908/

908. Угорська мова стала регіональною на Виноградівщині. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/104534-Uhorska-mova-stala-rehionalnoiu-na-Vynohradivshchyni>

909. Угорська мова стала регіональною у Закарпатському Берегові. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/100501-Uhorska-mova-stala-rehionalnoiu-v-zakarpatskomu-Berehovi>

910. Угорці у місцевих органах самоврядування та у виконавчій владі. URL: <http://uzhgorod.net.ua/news/44979>

911. Угорщина: що стоїть за войовничою риторикою проти України. *LB.ua*. 2017. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/09/26/377586_ugorshchina_shcho_stoit_voyovnichoyu.html.

912. Україна й Польща підписали декларацію щодо нового закону про освіту. 26 жовтня 2017 р. URL: https://espreso.tv/news/2017/10/26/ukrayina_u_polsha_pidpysaly_deklaraciyu_schodo_novogo_zakonu_pro_osvitu

913. Україна і Польща підписали угоду щодо мовної статті закону «Про освіту». 23 жовтня 2017 р. URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-ukrajina-i-polshcha-pidpisali-ugodu-z-movnoji-statti-zakonu-pro-osvitu-213739.html>

914. Україна приєднається до засідання Грузії і НАТО в рамках саміту Альянсу – Зеркаль. *Європейська Правда*. 2018. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/14/7083092/>

915. Україна стає лідером за кількістю расистських злочинів. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-staye-liderom-za-kilkistyu-rasistskih-zlochiv.html>

916. Українська націоналістична партія «Йоббік» проводить форум на Закарпатті. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/115468-Uhorska-natsionalistychna-partiia-Jobbik-provodyt-forum-na-Zakarpatti>

917. Україні потрібна рада з питань етнополітики при Президентові України. URL: <http://sd.net.ua/2012/01/15/etnopolitika-v-ukraine.html>

918. Українці перехотіли другу державну. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/09/7/6567769/>

919. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? URL: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu>

920. Як голосують нацменшини. URL: <http://glavred.info/archive/2009/09/18/160308-8.html>

921. Янукович майже вдвічі скоротив склад Ради представників кримськотатарського народу. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/yanukovich-mayzhevdivichi-skorotiv-sklad-radi-predstavnikiv-krimskotatarskogo-narodu.html>

Зарубіжна наукова література

922. Alekseev V. G. Ukraine: The Battle in the Field of Education (On the Realization of Constitutional Guarantees in the Sphere of Language). *Journal Russian Education & Society*, Volume 42, 2000. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/RES1060-9393421069> (23.07.2018).

923. Andrea Corsale, Olha Vuuytsyk. Jewish heritage tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine. *Current Issues in Tourism*. Volume 21. 2018. Issue 5. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13683500.2015.1103210> (19.07.2018).

924. Bartkowski M., Ackerman P. Challenging Annexation: in Crimea, the Referendum that wasn't. *Civil Resistance*. 2014. No 34. P. 24-29.

925. Bloom Stephen. Which Minority is Appeased? Coalition Potential and Redistribution in Latvia and Ukraine. *Europe-Asia Studies*, Volume 60, 2008 - Issue 9. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09668130802362326> (19.07.2018).

926. Bocale Paola. Italian, Ukrainian or Russian? Language and identity in Crimea. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Volume 36, 2015. Issue 6 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01434632.2014.980265> (20.07.2018).

927. Borgen M. From intervention to recognition: Russia, Crimea, and Arguments over recognizing secessionist entities. *Opinion Juris*. 18.03.2014. № 3. P. 18-23
928. Bothe M. The Current Status of Crimea: Russian Territory, Occupied Territory or What? *Military Law & War Review*. 2014. № 53. P. 103-105
929. Bremer Ian, «The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine». *Europe-Asia Studies*. 1994. vol. 46, no. 2. p. 261-283.
930. Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. New York: Harper, 1962. 349 p.
931. Burakovskiy Aleksandr. In search of a liberal polity: the Rukh Council of Nationalities, the Jewish question, and Ukrainian independence. *East European Jewish Affairs*. Volume 45. 2015. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13501674.2015.990312> (19.07.2018).
932. Burakovskiy Aleksandr. Key Characteristics and Transformation of Jewish-Ukrainian Relations During the Period of Ukraine's Independence: 1991–2008. *Nationalism and Ethnic Politics*. Volume 15. 2009. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13537110802672438> (19.07.2018).
933. Charnysh Volha. Analysis of current events: Identity mobilization in hybrid regimes: Language in Ukrainian politics / *Nationalities Papers*, Volume 41, 2013 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2012.750288> (19.07.2018).
934. Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova / Eds. K. Dawisha, B. Parrott. Cambridge: UP, 1997. XVIII. 386 p.
935. Dmitry Shlapentokh. From Russian to Ukrainian Eurasianism: the new ‘historical’ friends and enemies. *Asian Ethnicity*. Volume 14. 2013. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14631369.2012.722447> (20.07.2018).
936. Dominique Arel. A Lurking Cascade of Assimilation in Kiev? *Post-Soviet Affairs*. Volume 12. 1996. Issue 1. URL:

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1060586X.1996.10641416>

(17.07.2018).

937. Dominique Arel. How Ukraine has become more Ukrainian. *Post-Soviet Affairs*. Volume 34. 2018. Issue 2-3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2018.1445460>

(17.07.2018).

938. Dominique Arel. Interpreting "Nationality" and "Language" in the 2001 Ukrainian Census. *Post-Soviet Affairs*. Volume 18. 2002. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2747/1060-586X.18.3.213> (17.07.2018).

939. Dominique Arel. Language politics in independent Ukraine: Towards one or two state languages? *Nationalities Papers*. Volume 23. 1995. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905999508408404?src=recsys>

(17.07.2018).

940. Elise Giuliano. Who supported separatism in Donbas? Ethnicity and popular opinion at the start of the Ukraine crisis. *Post-Soviet Affairs*. Volume 34. 2018 Issue 2-3. URL:

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2018.1447769>

(20.07.2018).

941. Exclusive: Russian diplomats expelled from Moldova recruited fighters – sources. URL: <http://www.reuters.com/article/us-moldova-russia-expulsions->

[idUSKBN1941DA?feedType=RSS&feedName=topNews&utm_source=twitter&utm_medium=Social](http://www.reuters.com/article/us-moldova-russia-expulsions-idUSKBN1941DA?feedType=RSS&feedName=topNews&utm_source=twitter&utm_medium=Social)

942. Feferman Kiril. The Crisis in Ukraine: Attitudes of the Russian and Ukrainian Jewish Communities. *Israel Journal of Foreign Affairs*. Volume 9. 2015. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23739770.2015.106125>

9 (19.07.2018).

943. Fenella Fleischmann. Ethnic and Republic Identification in the Russian Federation and Ukraine: A Social Dominance Perspective. Maykel Verkuyten & Edwin

Poppe Journal of Ethnic and Migration Studies. Volume 37. 2011 Issue. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2011.521364> (19.07.2018).

944. Fournier A. Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*. Volume 54. 2002. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668130220129542?src=recsys> (17.07.2018).

945. Grant T.D. Aggression against Ukraine. *Territory, responsibility, and international law*. Palgrave. 2015. No 23. P. 34-39

946. Grigore Pop-Eleches, Graeme B. Robertson. Identity and political preferences in Ukraine – before and after the Euromaidan. *Post-Soviet Affairs*, Volume 34, 2018. Issue 2-3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2018.1452181> (19.07.2018).

947. Gunnar Thorvaldsen. Birthplaces, migration and identity in the 2001 census for Ukraine. *The History of the Family*, Volume 21, 2016. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1081602X.2015.1042001> (19.07.2018).

948. Gwendolyn Sasse. Conflict-prevention in a transition state: The Crimean issue in post-Soviet Ukraine. *Nationalism and Ethnic Politics*. Volume 8. 2002 Issue 2 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537110208428659> (20.07.2018).

949. Hans van Zon. Ethnic conflict and conflict resolution in Ukraine. *Perspectives on European Politics and Society*. Volume 2. 2001. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1570585018458760> (19.07.2018).

950. Hrytsenko Oleksandr. Imagining the Community: Perspectives on Ukraine's Ethno-cultural Diversity. *Nationalities Papers*. Volume 36. 2008. Issue 2.

URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905990801934280>
(19.07.2018).

951. Hugo Lane. Ukrainian Immigrants in New York: Collision of Two Worlds. *Nationalities Papers*. Volume 40. 2012. Issue 2. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990120102147> (20.07.2018).

952. Ihor Stebelsky. Ethnic Self-Identification in Ukraine, 1989–2001: Why More Ukrainians and Fewer Russians? *Canadian Slavonic Papers*. Volume 51. 2009. Issue 1 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00085006.2009.11092603> (17.07.2018).

953. Ivan D. Loshkariov, Andrey A. Sushentsov Radicalization of Russians in Ukraine: from ‘accidental’ diaspora to rebel movement. *Southeast European and Black Sea Studies*. Volume 16. 2016. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683857.2016.1149349> (20.07.2018).

954. Jan G. Janmaat. Language politics in education and the response of the Russians in Ukraine. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/language-politics-in-education-and-the-response-of-the-russians-in-ukraine/EA4130B9F5CF54177FCD5000504E54C4>

955. Jan Germen Janmaat. The ethnic ‘other’ in Ukrainian history textbooks: the case of Russia and the Russians. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. Volume 37. 2007. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03057920701330180> (19.07.2018).

956. Jeffrey Burds. Ethnic Conflict and Minority Refugee Flight from Post-Soviet Ukraine, 1991–2001. *The International Journal of Human Rights*. Volume 12. 2008. Issue 5 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642980802396838> (17.07.2018).

957. Julie George , Robert G. Moser & Marko Papić. The Impact of Minority-Majority Districts: Evidence from Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. Volume 26. 2010. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2747/1060-586X.26.1.58> (18.07.2018).

958. Korostelina Carina. The multiethnic state-building dilemma: national and ethnic minorities' identities in the Crimea. *National Identities*. Volume 5. 2003. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1460894032000124394> (17.07.2018).
959. Kulyk V. Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse. *Ethnic and Racial Studies*. Volume 29. 2006. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01419870500465512> (20.07.2018).
960. Kulyk Volodymyr. Language Policy in the Ukrainian Media: Authorities, Producers and Consumers. *Europe-Asia Studies*. Volume 65. 2013. Issue 7. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09668136.2013.824138> (23.07.2018).
961. Lowell Barrington, Regina Faranda. Reexamining Region, Ethnicity, and Language in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. Volume 25. 2009. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2747/1060-586X.24.3.232> (19.07.2018).
962. Lowell Barrington. Russian-Speakers in Ukraine and Kazakhstan: «Nationality» «Population» or Neither? *Post-Soviet Affairs*. Volume 17. 2001. Issue 2. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1060586X.2001.10641498> (19.07.2018).
963. Lowell W. Barrington. Views of the 'ethnic other' in Ukraine. *Nationalism and Ethnic Politics*. Volume 8. 2002. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537110208428663> (19.07.2018).
964. Magocsi P. R. History of Ukraine. – Seattle: University of Washington Press, 1996. 784 p
965. Magocsi P.R. The heritage of autonomy in Carpathian Rus' and Ukraine's Transcarpathian region. *Nationalities Papers*. Volume 43. 2015. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2015.1009433> (19.07.2018).

966. Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld – St. Petersburg, 2013. 132 p.

967. Marxen C. The Crimea crisis. *An international law perspective. Z.a.o.R.V.* 2014. No 74. P. 367-391.

968. Mirsky Rudolf. Antisemitism in Post-Soviet Ukraine. *East European Jewish Affairs.* Volume 24. 1994. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501679408577786> (23.07.2018).

969. Motyl A. Sovietology, rationality, nationality: coming to grips with nationalizm in theUSSR. New-York, 1990 343 p.

970. Nahaylo B. The Ukrainian resurgence. London: Hurst, 1999. XIX. 608 p.

971. Onuch Olga, Henry E. Hale. Capturing ethnicity: the case of Ukraine. *Post-Soviet Affairs.* Volume 34. 2018. Issue 2-3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2018.1452247> (19.07.2018).

972. Paul D'anieri. Ethnic Tensions and State Strategies: Understanding the Survival of the Ukrainian State. *Journal of Communist Studies and Transition Politics.* Volume 23. 2007. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523270701194896> (21.07.2018).

973. Paul D'anieri. Interdependence and sovereignty in the Ukrainian-Russian relationship. *European Security.* Volume 4. 1995. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09662839508407242> (23.07.2018).

974. Paul S. Pirie. National identity and politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies.* Volume 48. 1996. Issue 7. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668139608412401?src=recsys> (17.07.2018).

975. Per Anders Rudling. Organized Anti-Semitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology. *Canadian Slavonic Papers.* Volume 48.

2006. Issue 1-2. URL:

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00085006.2006.11092403>

(19.07.2018).

976. Pictet J. The Geneva Conventions of 12 August 1949: [Commentary]. Geneva: ICRC, 2015. 192 p.

977. Polese Abel. The formal and the informal: exploring «Ukrainian» education in Ukraine, scenes from Odessa. *Comparative Education*. Volume 46. 2010. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03050060903538673> (19.07.2018).

978. Potekhin O. Ukraine at the cross – roads. Stockholm: Olof Palme Intern. Center, 1996. 54 p.

979. Rheteoretichs of Names and Naming / Edited by Star Medzerian Vanguri. New York: by Routledge, 2016. 224 p.

980. Richard H. Rowland. National and Regional Population Trends in Ukraine: Results from the Most Recent Census. *Eurasian Geography and Economics*. Volume 45. 2004. Issue 7. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2747/1538-7216.45.7.491> (17.07.2018).

981. Ruthenian in Hungary. Database for the European Charter for regional or minority languages. URL: http://languagecharter.coe.int/sites/languages/L-Ruthenian_in_Hungary.htm

982. Ruthenian. Fulfillment of obligations by Slovakia. Database for the European Charter for regional or minority languages. URL: http://languagecharter.coe.int/docs/Fulfilment/FF_Ruthenian_in_Slovakia.pdf

983. Şahin Fethi Kurtiy A bridge between Ukraine and Turkey: Crimean Tatars diaspora. URL: https://www.academia.edu/37438895/A_BRIDGE_BETWEEN_UKRAINE_AND_TURKEY_CRIMEAN_TATAR_DIASPORA

984. Sazhin V. Contemporary relations among nationalities in Ukraine. *Nationalities Papers*. Volume 21. 1993. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905999308408286> (19.07.2018).

985. Schaefer O.A. minimal proceduralist argument against Crimean independence. *Practical Ethics*. 3.03.2014. No12. P. 12-27.
986. Seegel Steven. Geography, identity, nationality: mental maps of contested Russian–Ukrainian borderlands. *Nationalities Papers*. Volume 44. 2016. Issue 3. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2015.1130029> (20.07.2018).
987. Shulman S. Sources of Civic and Ethnic Nationalism in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. Volume 18. 2002. Issue 4. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/714003618> (19.07.2018).
988. Shulman S. The contours of civic and ethnic national identification in Ukraine. *Europe-Asia Studies*. Volume 56. 2004. Issue 1. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0966813032000161437?src=recsys> (17.07.2018).
989. Shulman Stephen. Competing versus complementary identities: Ukrainian-Russian relations and the loyalties of Russians in Ukraine. *Nationalities Papers*. Volume 26. 1998. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905999808408591> (17.07.2018).
990. Shulman Stephen. Cultures in competition: Ukrainian foreign policy and the «cultural threat» from abroad. *Europe-Asia Studies*. Volume 50. 1998. Issue 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668139808412536> (17.07.2018).
991. Shulman Stephen. National integration and foreign policy in multiethnic states. *Nationalism and Ethnic Politics*. Volume 4. 1998. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537119808428548> (17.07.2018).
992. Shulman Stephen. The cultural foundations of Ukrainian national identity. *Ethnic and Racial Studies*. Volume 22. 1999. Issue 6. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/014198799329224> (17.07.2018).
993. Shulman Stephen. Ukrainian Nation-Building Under Kuchma. *Problems of Post-Communism*. Volume 52. 2005. Issue 5. URL:

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10758216.2005.11052211>

(17.07.2018).

994. Tamara J. Resler. Dilemmas of democratisation: Safeguarding minorities in Russia, Ukraine and Lithuania. *Europe-Asia Studies*. Volume 49. 1997. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668139708412428> (19.07.2018).

995. Taras Kuzio, Ukraine. The Unfinished Revolution. London: Institute for European Defence & Strategic Studies, 1992. p. 9.

996. Teper Yuri. Official Russian identity discourse in light of the annexation of Crimea: national or imperial? *Post-Soviet Affairs*, Volume 32, 2016. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1060586X.2015.1076959> (23.07.2018).

997. The situation of national minorities in Crimea following its annexation by Russia. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU\(2016\)578003_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578003/EXPO_STU(2016)578003_EN.pdf)

998. The war in Ukraine. URL: https://www.academia.edu/17055067/THE_WAR_IN_UKRAINE

999. Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty / Ed. By R. Solchanyk. London, 1991. 284 p.

1000. Veres Valér. The minority identity and the idea of the 'unity' of the nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine. *Identities*. Volume 22. 2015. Issue 1. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1070289X.2014.922885> (17.07.2018).

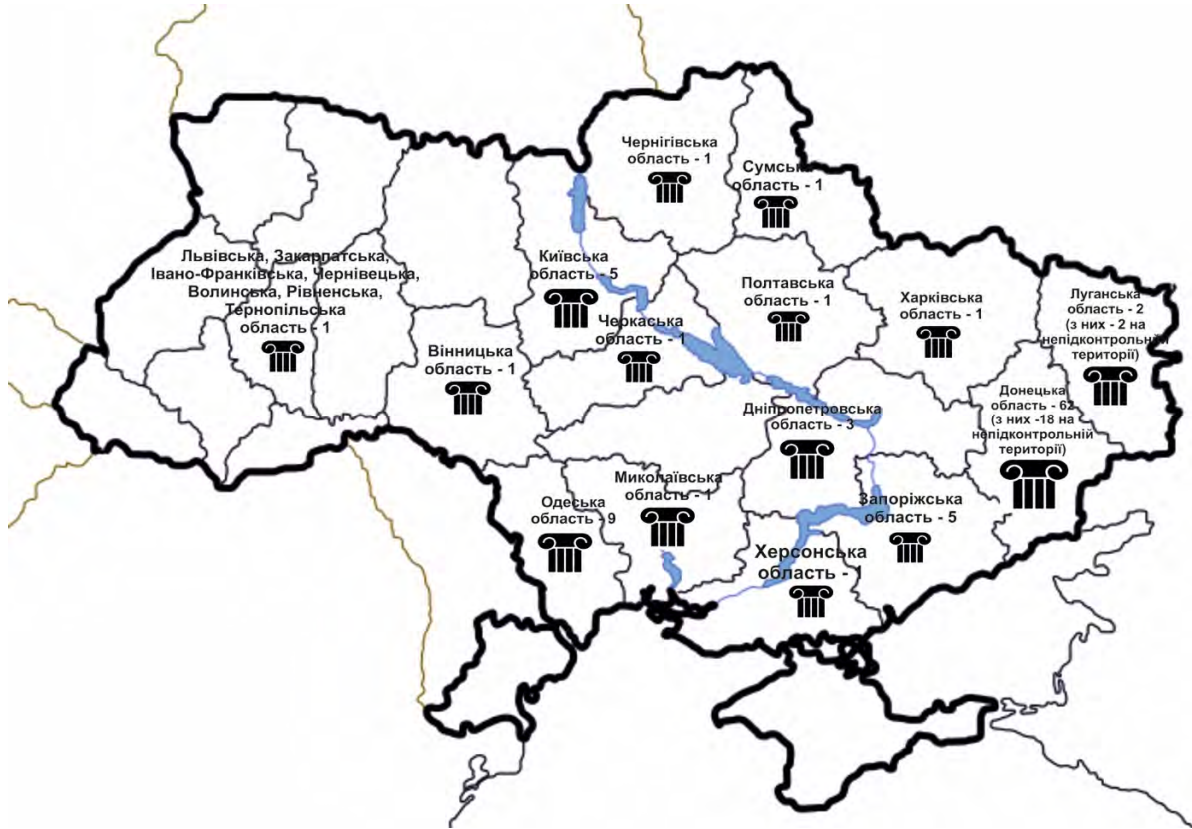
1001. William M. Reisinger. Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy. *British Journal of Political Science*. 1994. Vol. 24. No. 2. P. 183–223.

1002. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith. New York: Cambridge UP, 1997. 300 p.

1003. Wilson A. *The Ukrainians: Unexpected nation*. New Haven; London: Yale UP, 2000. XVIII 366 p.
1004. Wolczuk K. History, Europe and the «national idea»: The «official» narrative of national identity in Ukraine. *Nationalities Papers*. Volume 28. 2000. Issue 4. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990020009674>
1005. Wolczuk K. *The moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation*. Budapest: Central European University, 2001. XXI. 340 p.
1006. Zhukova T. *Ukraina i omvandling: Folkomflyttningar och etniska relationer*. Stockholm: CEIFO, 1996. 92 p.
1007. *История России: XX век. В 2 т. Т. 2: 1939-2007*. Москва: Астрель: АСТ, 2009. 829 с.
1008. Дестабілізація. Як Угорщина через освіту створює на Закарпатті свій анклав. URL: <https://uainfo.org/blognews/1499166159-destabilizatsiya-yak-ugorshchina-cherez-osvitu-stvoryue-na-zakarpatti.html>
1009. «Не потрібен маніпулятивний діалог»: в Брюсселі сперечалися щодо мови освіти в Україні. Європейська правда. 2017. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/8/7074831/>

ДОДАТКИ

Додаток 1. Грецькі національно-культурні товариства станом на 20.01.2018

Складено за інформацією Федерації грецьких товариств України.

Url: <https://uagreeks.com/>

Додаток 2. Національно-культурні товариства греків, які потрапили у зону конфлікту на Донбасі.

- Волноваське районне товариство греків «Іліос»;
- Волноваське міське товариство греків;
- Анадольська сільська спільнота греків;
- Бугаська сільська спільнота греків;
- Донська сільська спільнота греків;
- Новотроїцька сільська спільнота греків;
- Андріївська селищна спільнота греків;
- Гранітненське сільське товариство греків «Талах» ;
- Каменська сільська спільнота греків;
- Мірненська сільська спільнота греків;
- Новоселівська сільська спільнота греків;
- Староігнатіївська сільська спільнота греків;
- Чермаликська сільська спільнота греків;
- Маріупольська спільнота греків;
- Зорянське сільське товариство греків «Афіни» ;
- Касьянівська сільська спільнота греків;
- Кирилівська сільська спільнота греків;
- Кременівська сільська спільнота греків;
- Македонівська сільська спільнота греків;
- Сартанське товариство греків «Елліни Приазов'я».

На непідконтрольну Україні територію потрапили такі національно-культурні товариства:

- Алчевське міське товариство греків «Ірида»;
- Горлівське товариство греків «Арго»;
- Докучаєвське міське товариство греків;
- Донецьке товариство греків ім.Ф.Стамбулжі;
- Луганське обласне товариство греків «Еллада»;
- Приазовський Грецький центр;
- Макіївське товариство греків «Егіда» ім. Н.В.Хапланова;
- Бойківські (Тельманівське) районне товариство греків;
- Тельманівське селищне товариство греків;
- Староласпінська спільнота греків;
- Старобишівське районне товариство греків «патрид»;
- Комсомольська спільнота греків;
- Старобишівська спільнота греків;
- спільнота греків селища Новий Світ;
- спільнота греків у с. Піщане;
- спільнота греків у с. Роздольне;
- спільнота греків у с. Стила;
- Харцизьке товариство греків «Еллада»;
- Чистяківське (Торезьке) товариство греків «Етерія»;
- Асоціація грецької боротьби «Куреш».

Складено за інформацією Федерації грецьких товариств України.

Url:<https://uagreeks.com/>

Додаток 3. Чисельність греків у товариствах

	<i>Назва товариства</i>	2018 р.
	1. Вінницька область	
1	Вінницька міська спільнота греків	41
	2. Дніпропетровська область	
2	Дніпропетровське обласне товариство греків «Патрида»	270
3	Дніпропетровське обласне товариство греків «Елефтерія»	240
4	Дніпропетровське міське товариство греків «Еллада»	81
	3. Донецька область	
5	Асоціація грецької боротьби «Куреш»	94
6	Асоціація греків-інвалідів «Філосо»	605
	Великоновосілковський р-н	
7	Великоновосілковська районнетовариство греків «Анаениси»	461
8	Сільська спільнота греків с.Багатир	71
9	Селищне товариство греків «Великий Янісоль»	52
10	Сільська спільнота греків с.Комар	50
11	Сільська спільнота греків с.Константинопіль	46
12	Краснополянська територіальна спільнота греків	200
13	Сільське товариство греків с.Старомлинівка «Еллада»	12
14	Сільська спільнота греків с.Улакли	30
	Волноваський р-н	
15	Волноваська районнетовариство греків «Іліос»	860
16	Волноваське міське товариство греків «Олімпос»	512
17	Анадольське сільське товариство греків «Еллініада»	105
18	Бугаське сільське товариство греків «Елефтерія»	104
19	Донське сільське товариство греків «Геліос»	50
20	Новотроїцьке сільське товариство греків «Плірома»	89
21	Андріївська селищна спільнота греків	30
22	Гранітненська сільська спільнота греків	1100
23	Кам'янська сільська спільнота греків	56
24	Мирненська сільська спільнота греків	90
25	Новоселівська сільська спільнота греків	100

26	Старогнатівська сільська спільнота греків	220
27	Чермалицька сільська спільнота греків	302
28	Горлівське товариство греків «Арго»	30
29	Докучаївська міська спільнота греків	60
30	Донецьке товариство греків імені Ф.Стамбулжи	1171
31	Краматорська міська громадська організація греків «Арістід»	88
32	Макіївське товариство греків «Егіда» імені Н.В.Хапланова	60
	Мангушський р-н	
33	Мангушська районна спільнота греків	685
34	Мангушська селищна спільнота греків	300
35	Урзуфська сільська спільнота греків	150
36	Ялтинське селищне товариство греків «Арго»	50
37	Азовська регіональна спільнота греків	185
38	Маріупольська спільнота греків	1534
	Нікольський р-н	
39	Нікольське районне товариство греків ім. Г.Костоправа	717
40	Нікольська селищна спільнота греків	148
41	Зорянське сільське товариство греків «Афіни»	35
42	Касянівська сільська спільнота греків	54
43	Кирилівська сільська спільнота греків	40
44	Кременівське сільське товариство греків ім.Ф.А.Хартахая	116
45	Македонівська сільська спільнота греків	30
46	Малоянісольська сільська спільнота греків	198
47	Новокрасновська сільська спільнота греків	30
48	Новоянісольська сільська спільнота греків	36
49	Труженська сільська спільнота греків	30
50	Приазовський Елліністичний центр	15
51	Сартанське товариство греків «Елліни Приазов'я»	600
52	Слов'янська міська спільнота греків	42
53	Спортивний клуб «Олімпіакос»	109
	Старобешівський р-н	
54	Старобешівське товариство греків «Патрида»	1100
55	Комсомольська міська спільнота греків	

56	Старобешівська селищна спільнота греків	
57	Селищна спільнота греків «Новий Світ»	
58	Сільська спільнота греків с.Піщане	
59	Сільська спільнота греків с.Раздольне	
60	Сільська спільнота греків с.Стила	
61	Старокримська спільнота греків	453
	Тельманівський р-н	
62	Тельманівська районна спільнота греків	145
63	Тельманівська селищна спільнота греків	70
64	Сільська спільнота греків с.Староласпа	75
65	Харцизьке товариство греків «Еллада»	200
66	Чистяковське товариство греків «Етерія»	75
	4. Запорізька область	
67	Бердянська міська спільнота греків	108
68	Грецька Рада Запорізької обл. «Еллада»	102+ (1 кол.- Геліос)
69	Запорізьке міське товариство греків «Геліос»	237
70	Мелітопольська спільнота греків	84
71	Розівське районне товариство греків «Дортоба»	73
	5. Київська область	
72	Білоцерківське культурно-просвітницьке товариство греків «Еллада»	32
73	Грецький культурний центр «Зорбас»	300
74	Київське міське товариство греків імені К.Іпсіланті	187
75	Ліга діячів грецької культури «Галатея»	31
76	Еллінське Братство «Енотіта»	195
	6. Луганська область	
77	Алчевське міське товариство греків «Ірида»	35
78	Луганське обласне товариство греків «Еллада»	48
	7. Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Волинська, Рівненська, Тернопільська області (7 областей)	
79	Західноукраїнське грецьке національно-культурне товариство імені К. Корніактоса	50

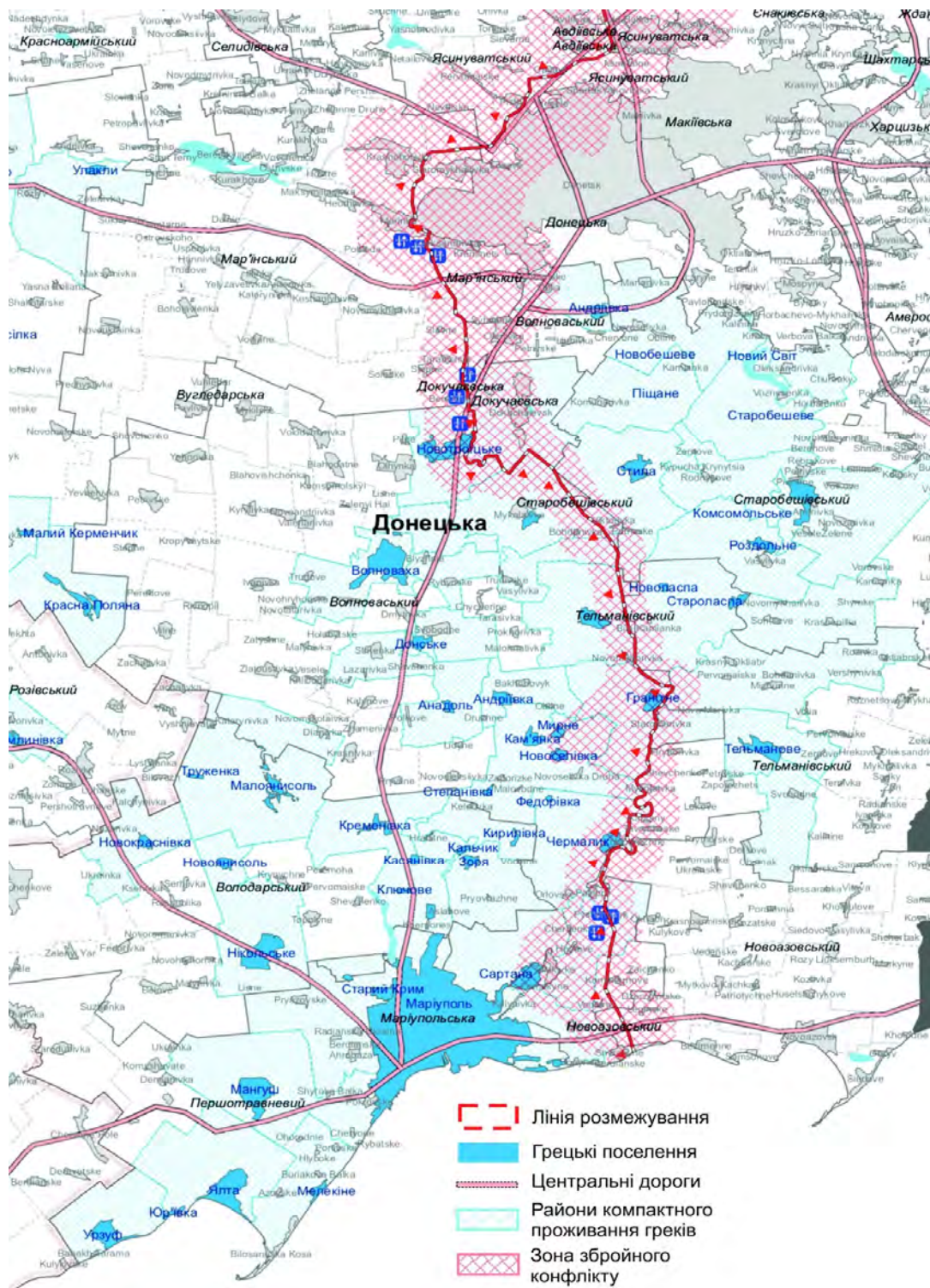
	8. Миколаївська область	
80	Миколаївське обласне товариство греків «Нова Еллада»	121
	9. Одеська область	
81	Одеська обласна громада греків ім. Г.Маразлі	1183
82	Громадська організація «Греки Одеси»	1156
83	Белгород-Дністровське товариство «Тіра 2005»	77
84	Грецьке товариство м.Ізмаїл «Еллада»	81
85	Чорноморське товариство греків «Арго»	42
86	Овідіопольське районне представництво «Овідій» Одеської обласної громади греків ім. Г.Маразлі	37
87	Товариство греків «Прометей» м.Южне	21
88	Румелійське національно-культурне товариство «Малий Буялик»	368
89	Одеський грецький клуб «Еллада»	51
	10. Полтавська область	
90	Полтавська обласна громада греків «Грецька діаспора»	18
	11. Сумська область	
91	Сумська обласна громада греків «Відродження»	117
	12. Харківська область	
92	Харківське міське товариство греків «Геліос»	607
	13. Херсонська область	
93	Херсонське міське товариство греків «Еллада»	81
	14. Черкаська область	
94	Черкаське міське товариство греків «Еноси»	180
	15. Чернігівська область	
95	Ніжинське міське товариство греків ім. Братів Зосіма	40

- Разом: 15463 (12430 + 3033 на на невідконтрольній Україні території.)
- Сірим кольором відмічені населені пункти, що перебувають на невідконтрольній Україні території.

Складено за інформацією Федерації грецьких товариств України.

Url: <https://uagreeks.com/>

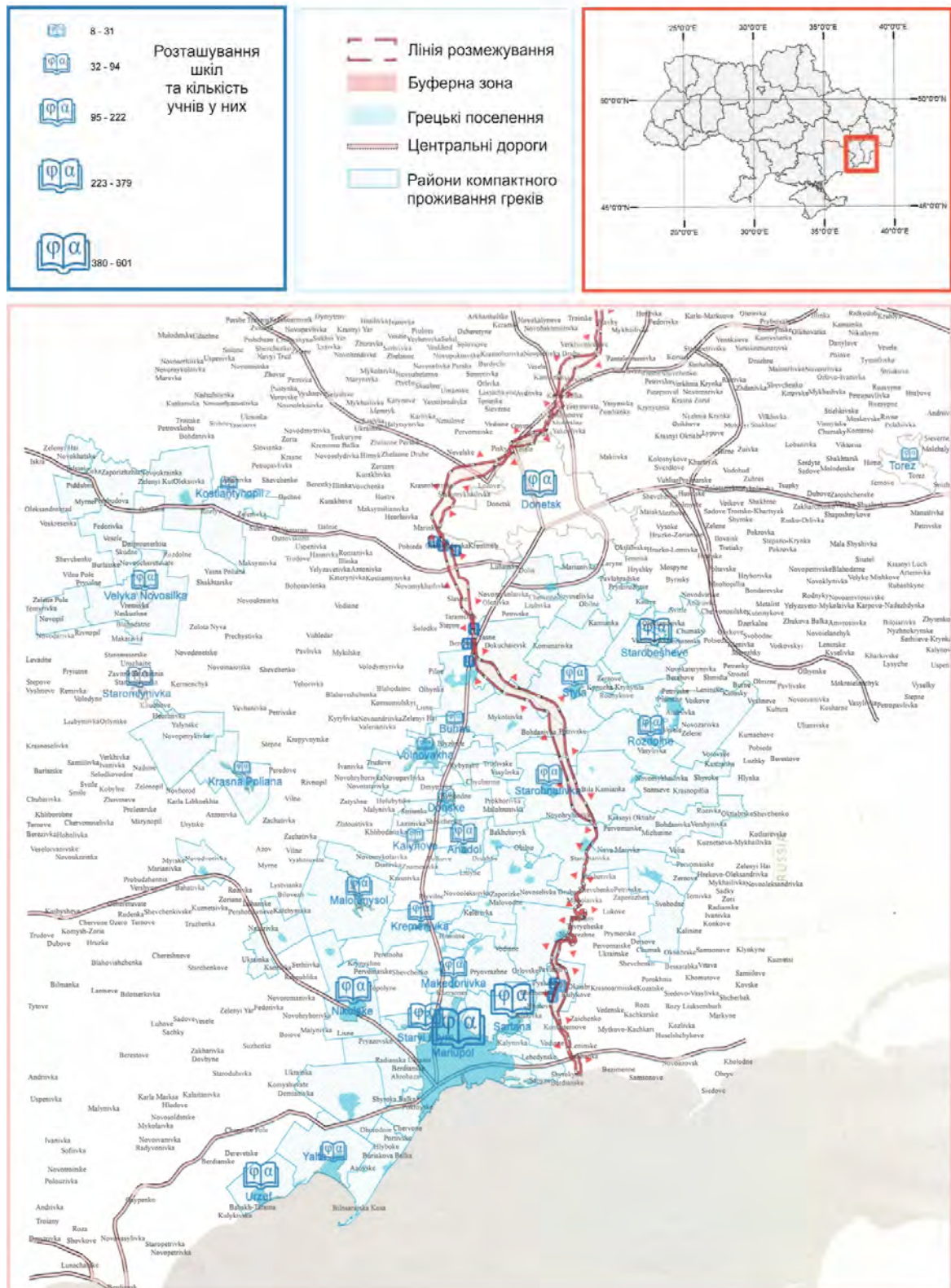
Додаток 4. Карта розселення грецької національної меншини в Україні на лінії розмежування між підконтрольною і непідконтрольною територією на Донбасі

Складено за інформацією Федерації грецьких товариств України.

Url: <https://uagreeks.com/>

Додаток 5. Карта грецьких шкіл на Донбасі на лінії розмежування між підконтрольною і невідконтрольною територією на Донбасі

Складено за інформацією Федерації грецьких товариств України.

Url: <https://uagreeks.com/>

Додаток 6. Угорська національна меншина на Закарпатті у виборах депутатів до Закарпатської обласної, районних, міських/селищних рад Закарпаття, 2015 рік

Адміністративно-територіальна одиниця	Кількість етнічних угорців у складі рад Закарпаття*	Загальна чисельність депутатського корпусу рад**
Обласна рада		
КМКС	8	64
ДПУУ	0	64
Районні ради		
Берегівський	19 (12 від КМКС ; 7 від ДПУУ)	34
Великобerezнянський	0	34
Виноградівський	11 (7 від КМКС ; 4 від ДПУУ)	36
Воловецький	0	26
Іршавський	0	36
Міжгірський	0	33
Мукачівський	4 (4 від КМКС)	39
Перечинський	0	34
Рахівський	0	36
Свалявський	0	34
Тячівський	0	42
Ужгородський	8 (8 від КМКС)	36
Хустський	0	36
Берегово	11 (11 від ДПУУ)	26
Великий Березний	0	22
Виноградів	2 (2 від КМКС)	26
Воловець	0	22
Іршава	0	26
Міжгір'я	0	22
Мукачево	3 (від КМКС)	36

Перечин	0	26
Рахів	0	26
Свалява	0	26
Тячів	0	26
Ужгород	2 (від КМКС)	40
Хуст	0	34

Розраховано й складено за джерелами: *Кількість етнічних угорців у складі рад Закарпаття (2015 р.). Поточні архіви Закарпатської обласної ради, районних, міських, селищних рад; **Постанова ЦВК №216 від 03.09.2015 Про кількість територіальних, одномандатних виборчих округів, що утворюються обласними, районними, міськими, районними у містах (у містах, де утворені районні у місті ради), сільськими, селищними виборчими комісіями для організації виборів депутатів місцевих рад під час проведення чергових та перших виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [Електронний ресурс] ЦВК України – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=41132>